

تیسلا م ده ولہ تداربی

عبدالپیر

ISLAM AND THE STATE

له نږدې کومته/نږدېه کښه نه کښه کتن
Stay in touch on social media
نن مه کم پر موفع ټولنيزه اړيکي

AliBapir / علی بابیر

archive.org/details/@alibapir

AliBapir

www.alibapir.net
English - عربي - گوردی

کښه کتن
له نږدې کومته/نږدېه کښه نه کښه کتن

AliBapir / علی بابیر

QR codes for Google Play, App Store, and social media.

تيسلام و
دهوله تداريی

له نېټه کېمهلایږئ په ځان نه ځکه ځان ته
Stay in touch on social media
نن مه کم پر موقعه ځان ته اړیکه

ډاګه پانډې مه ځان ته اړیکه پاپیر

علي پاپیر/Alibapir

archive.org/details/@alibapir

Alibapir

Google Play

App Store

www.alibapir.net

English - عربي - کوردی

ډاګه پانډې مه ځان ته اړیکه پاپیر

کډالې

ډاګه پانډې مه ځان ته اړیکه پاپیر

علي پاپیر/Alibapir

ئىسلام و دەولەتدارىيە^v

بەرگى دووھەم
تەوھرى دووھەم

بىنەمايەكانى سىيستمى حوكمرانىيە لە ئىسلامدا

عەلى باپىر

تیسلام و دہولہ تداریی بہرگی دووم

نوسینا	علی بابیر
بلاوکردنہوہی	نوسینگہی تہفسیر بو بلاوکردنہوہو راگہیانندن / ہہولیر
خ	نہوزاد کوپی
نہخشہساز	امین مخلص
نورہ و سالی چاپ:	یہکہم ۱۴۳۶ھ - ۲۰۱۵ز
تیراژ:	۱۵۰۰ دانہ

لہ بہر نیوہ بہرایہتی گشتی کتبخانہ گشتیبہکان ژمارہی
سپیاردننی (۲۰۱۲) سالی ۲۰۱۳ پیدراوہ

مافی لہ چاپدانہوہی پاریزراوہ

نوسینگہی تہفسیر
بو بلاوکردنہوہو راگہیانندن
ہہولیر - شقامی دادکا - ژیر نوٹیلی شیرین بالاص
Mob: +964 750 460 51 22
Tel: +964 750 818 08 66
www.tafseer-pub.com
tafseeroffice@yahoo.com

﴿لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ وَأَنْزَلْنَا الْحَدِيدَ ....﴾ الحديد

له نۆره ژوندایه پوهان له مکه کلتورین
 Stay in touch on social media
 ددې مکه پر موقیع اتانوال اوتولماید

علي باباپير/ AliBapir

ډاګه ږاندنې مکه کلتوري ماموستا علي باباپير

archive.org/details/@alibapir

علي باباپير/ AliBapir

ډاګه ږاندنې مکه کلتوري ماموستا علي باباپير

AliBapir

www.alibapir.net

English - عربي - کوردی

ډاګه ږاندنې مکه کلتوري ماموستا علي باباپير

به هه مو و ئه وانه ی هینده له ئیسلام تیگه یشتوون،
 که د ئیا بن، به بی هه بوونی دهسته و
 قه واره یه کی سیاسی، ناگونجی و هک به رنامه ی
 گشتگیری زیان و گوزهرانی تاه و کومه ل جی به جی
 بکری و، هه تا بالا دهست نه کری، بوی نالوی، و هک
 دره ختیکی پر سیبه ری به پیت و فه ر، سه رجه م
 پیکهاته کانی کومه لگا له بن سیبه ری خو ی
 بگری و، به رو میوه ی ته بایی و ئازادی و
 یه کسانیی و داد گه ری و، به خته وه ری دنیا و
 سه رفرازی قیامه تیان بۆ بگری.

[illegible]

ناومروك

- ۱۱..... پېناسەى ئەم كىتېبە
- ۱۵..... پېشەكى:
- ۱۷..... تەوهرى دووهم.
- ۱۷..... بىنەمايەكانى سىستەمى حوكمپرانىي لە ئىسلامدا
- ۲۱..... **بىنەماى يەكەم:** سەرورەىى بالآ و رەھا ھى خواو شەرىعەتەكەيەتى
- ۳۶..... وەلامى دوو پىرسىار و ئىشكال:
- ۴۲..... بەلگەكانى رەوايى ئىجتىيھاكردن
- ۴۴..... بوارەكانى ئىجتىيھاك تىداكران:
- ۴۹..... **بىنەماى دووهم:** دەستەلآت ھى خەلگە
- ۵۷..... **بىنەماى سىيەم:** ملكەچكردى ھەموولايەك بۆ دەستوورو ياسا
- بەلگەكانى پىيوستبوونى پابەندىى دەولەت بەدەستوور و ياساوە
- ۶۴..... لەئىسلام دا:
- ۶۷..... مەرجهكانى دەولەتى ياسايى
- ۷۱..... ئىسلام و دەولەتى ياسايى
- ۷۱..... (۱) مەرجهى يەكەمى دەولەتى ياسايى: ھەبوونى دەستوور
- ۷۳..... دەقى دەستوورەكى پېغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ":
- ۷۹..... ھەلەئىنجانى بىست بىنەماى گرنگى دەستوورى لە قورئاندا:
- ۹۱..... (۲) مەرجهى دووهمى دەولەتى ياسايى: پلە پلەيى لە بنچىنە ياسايى يەكان دا:
- (۳) مەرجهى سىيەمى دەولەتى ياسايى: ملكەچىى ئىدارە بۆ
- ۹۴..... ياسا:
- ۹۸..... (۴) مەرجهى چوارەم: دان پىداھىنانى ماف و ئازادىەكانى تاكەكان:
- ۹۹..... **بىنەماى چوارەم:** راوئىژ
- ۹۹..... بىناغەى ھەموو كارەكانە
- ۱۰۱..... بىرگەى يەكەم: پېناسەى راوئىژ:
- ۱۰۲..... بىرگەى دووهم: گرنگى و پىيوستى راوئىژ كردن:
- ۱۰۶..... بىرگەى سىيەم: حوكمى راوئىژ كردن:
- ۱۰۹..... بىرگەى چوارەم: راوئىژ لە چى و چىدا دەكرى و بوارەكانى راوئىژ كامانەن؟
- ۱۱۶..... بىرگەى پىنچەم: ئەندامانى راوئىژ چۆن ديارى دەكرىن؟!

- برگه‌ی شه‌شهم: ئه‌نجامی راویژکردن له نیوان ئاگادار کردنه‌وهو
- پابه‌ند کردن دا: ۱۲۰
- به‌لگه‌کانی ئه‌وانه که ده‌لین: رای زۆرینه پابه‌ندکهر (مُلزِم) نیه: ۱۲۲
- به‌ر په‌رچدانه‌وه‌ی به‌لگه‌کانی ئه‌وانه‌ی ده‌لین: دهره‌نجامی راویژر
- پابه‌ندکهر (مُلزِم) نیه: ۱۲۳
- سێ به‌لگه له‌سه‌ر پیو‌یستبوونی پابه‌ندی به‌رای زۆرینه‌وه ۱۲۸
- برگه‌ی هه‌وته‌م: خاله‌ هاوبه‌ش و جیاوازه‌کانی نیوان راویژو دیموکراسیی ۱۳۳
- ۱- خاله‌ هاوبه‌شه‌کانی نیوان راویژو دیموکراسیی: ۱۳۴
- ۲) خاله‌ جیاوازه‌کانی نیوان راویژو دیموکراسیی: ۱۳۶
- بنه‌مای پینجهم:** دادگه‌ری گشتگیر ۱۴۱
- بنه‌مای شه‌شهم** یه‌کسانی ره‌ها ۱۵۳
- یه‌که‌م: چه‌ند ئایه‌تیکۆ قورئان له‌باره‌ی دادگه‌رییه‌وه: ۱۵۶
- یه‌که‌م: یه‌کسانی له‌ به‌رانبه‌ر یاسادا ۱۶۵
- دووه‌م: یه‌کسانی له‌ به‌رانبه‌ر دادگادا ۱۶۷
- سێیه‌م: یه‌کسانی له‌ به‌رانبه‌ر پله‌و پایه‌کانی دمه‌لته‌دا ۱۶۸
- چواره‌م: یه‌کسانی له‌ به‌رانبه‌ر ئه‌رك و کاره‌ گشتیه‌کان دا ۱۷۱
- بنه‌مای هه‌وته‌م:** دابین کردنی ئازادی و مافه‌کان ۱۷۵
- تایه‌تمه‌ه‌ندییه‌کانی ئیسلام ۱۷۸
- له‌ بواری دابینکردنی ماف و ئازادییه‌کان دا ۱۷۸
- یه‌که‌م: له‌ رووی بناغه‌ی فیکرییه‌وه: ۱۷۸
- دووه‌م: له‌ رووی سه‌رچاوه‌ی هه‌لقوولانیانه‌وه: ۱۸۰
- سێیه‌م: له‌ رووی گشتگیر بوونیانه‌وه: ۱۸۱
- چواره‌م: له‌ رووی تێرو ته‌واویانه‌وه: ۱۸۱
- پینجهم: له‌ رووی به‌ردمه‌وامبوونیانه‌وه: ۱۸۲
- شه‌شهم: له‌ رووی په‌یوه‌ستبوونیانه‌وه به‌ به‌رژمه‌ه‌ندی گشتیه‌وه: ۱۸۲
- پۆلێتکردنی جوهره‌کانی ئازادی و مافه‌کان له‌ شه‌ریعه‌تی ئیسلامییدا ۱۸۴
- پیناسه‌ی (ئازادی و ماف) - (الحریة و الحق) : ۱۸۴
- پۆلێتکردنی ئازادی و مافه‌کان ۱۸۷
- جووری یه‌که‌م: " مافی پێژ و حورمه‌تی مرقفایه‌تی " ۱۸۸
- جووری دووه‌م: مافه‌ که‌سێتییه‌کان (الحقوق الشخصية) : ۱۹۲
- جووری سێیه‌م: مافه‌ فیکرییه‌کان (الحریات الفکریة) : ۲۰۳
- (۱) ئازادی برواهیتان و هه‌لبژاردنی ئایین (به‌رنامه‌ی ژیان) : ۲۰۵

- بېرگە يەكەم: ئازادىي مەۋق — لە پرواھىيان و ھەلئېزاردنى ئايىندا ۲۰۷
- بېرگە دوۋەم: ئازادىي مەۋق لە وازلېھىيان و گۆرېنى ئايىندا ۲۱۰
- (۲) ئازادىي فېربوون و فېرکردن ۲۴۰
- (۳) ئازادىي دەرېپىنى بېرورپا: ۲۴۴
- (۴) ئازادىي كۆبۈنەۋە: ۲۴۶
- جۆرى چوارەم: ماف و ئازادىيە ئابوورىيەكان: ۲۵۰
- جۆرى پېنچەم: مافە كۆمەلەيەتتەكان: ۲۵۷
- يەكەم: مافى يەكسانىي كۆمەلەيەتتە: ۲۵۸
- دوۋەم: مافى كارو رەخساندىن ھەلى كار: ۲۶۳
- سېيەم: مافى دابىنكرانى پېداۋىستىيەكان ۲۶۶
- جۆرى شەشەم: مافە سىياسىيەكان: ۲۷۴
- يەكەم: مافى گەربوونەۋە كۆبۈنەۋە ۲۷۵
- ھوكمى گەربوونەۋە كۆبۈنەۋە ۲۷۶
- دوۋەم: مافى پېكھىيانى رېكخراۋ كۆمەلە مەدەنىي و سىياسىيەكان: ۲۸۰
- ھوكمى خۇرپېكخستنى نامسولمانان لە كۆمەلگەۋ دەۋلەتتە ئىسلامىيدا .. ۲۸۳
- سېيەم: مافى ھەلئېزاردن ۲۸۴
- چوارەم: مافى خۇ كاندېد كەردن و كاندېد كران ۲۸۶
- پېنچەم: مافى پراۋېژ كەردن : ۲۸۹
- شەشەم: مافى بە ئەستۈۋە گەرتنى ئەرك و بەرپەرسىيارىتتە : ۲۹۱
- ھەۋتەم: مافى فەرمان بە چاكە كەردن و پى لە خراپە گەرتن: ۲۹۸
- بەنەماي ھەشتەم: فەرمانبەرىي لە ستوورى چاكەدا..... ۳۰۷**
- بەنەماي نۆيەم: چاۋدېرىي كەردنى ھوكمەران و كاربەدەستان و لېپەرسىنەۋە**
- راستكەردنەۋەيان ۳۲۳
- بېرگە يەكەم: بەناغەي فېكرىي و ياسايى چاۋدېرىي كەردنى بەرپەرسان و
- لېپەرسىنەۋەيان: ۳۲۶
- بېرگە دوۋەم: بەلگەكانى چاۋدېرىي كەردن و لېپەرسىنەۋەي بەرپەرسان لە قورئان
- ۋسۈننەت دا: ۳۲۸
- بېرگە سېيەم: بۋارەكانى چاۋدېرىي كەردن و لېپەرسىنەۋەي بەرپەرسان: ۳۳۳
- بېرگە چوارەم: شېۋازو جۆرەكانى چاۋدېرىكەردن و لېپەرسىنەۋەي بەرپەرسان: ۳۳۵
- يەكەم/ چاۋدېرىي پارېزكەردن (الرقابة الوقائية): ۳۳۵
- دوۋەم: چاۋدېرىي كەردنى چارەسەر كەردن (الرقابة العلاجية): ۳۳۸
- بېرگە پېنچەم: دەرەنجامەكانى چاۋدېرىي كەردن و لېپەرسىنەۋەي بەرپەرسان: ۳۴۰

- دەرھاویشته ی یه کهم: وه لآمدانه وه و به دهنگه وه هاتنی بابای حوکمپان و
 به رپرس: ۳۴۱.....
- دەرھاویشته ی دووهم: ملنه دانی بابای حوکمپان و به رپرسی لادر بو ههق
 و به ردهوامبوونی له سه ر سته م: ۳۴۳.....
- ۱- به لگه کانی ئهوانه ی ده لئین: نابی بو لادانی حوکمپانی سته مکارو لار،
 په نا بریته به ره یز: ۳۴۶.....
- ۲- به لگه کانی ئهوانه ی ده لئین: پیویسته کو مه لگا، ئه گهر به په نا بردن بو
 هیژیش بی، حوکمپانیکی سته مکاری لار- که ئاماده نیه راست بیته وه-
 لایدن: ۳۵۰.....
- به راوردی نیوان هه ردووک رایه که وه پیکه وه گونجاندن و کو کردنه وه ی
 دمقه کان: ۳۵۸.....
- قسه وه هه لئو یستی ژماریه ک له زانیان له وه باره وه: ۳۶۰.....
- بنه مای ده یه م:** پابه ندیی به ئه دمب و رهوشتی په سندو به ها به رزه کانه وه ۳۷۷.....
- پرگه ی یه کهم: ئه دمب و روشته به رزه کانی حوکمپانان له بواری مامه له
 کردن له گه ل خه لگدا: ۳۷۹.....
- یه کهم: به زمی و دلسۆزی و نه رم و نیانی: ۳۷۹.....
- دووهم: خاکی بوون و خو به که مزانی و خو به که مگری (التواضع): ۳۸۲.....
- سییه م: روونی و راشکاوی: ۳۸۴.....
- چواره م: گرنگی دان به فیژکردن و پینمایی کردن: ۳۸۶.....
- پینجه م: خوڤاگری و چاویووشی له به رانه بهر قسه وه رهفتاری
 نه فامانه دا: ۳۸۸.....
- شه شه م: چاو پینداگیران و پشکنینی حال و بالی خه لک: ۳۹۱.....
- حه وه ته م: سووربوون له سه ر پاراستنی مال و سامانی گشتی: ۳۹۳.....
- هه شه ته م: خو نه شار دنه وه له خه لک و جه ماوه ر: ۳۹۵.....
- نۆیه م: داخستنی دهرگای جاسووسی و قسه هیان و بردن: ۳۹۶.....
- ده یه م و کو تایی: ریز لیگرتن و هاندانی کهسانی شایسته: ۴۰۰.....
- دووهم: ریزو حورمهت لیگرتن و پشتگیری کردن: ۴۰۴.....
- سییه م: دلسۆزی و به ته نگه وه بوون: ۴۰۶.....
- چواره م: به نه رمی و لیژانانه دواندن: ۴۰۷.....

پیناسەى ئەم كتيبە

خوينەرى بەرپۆز!

ئەم كتيبە كۆى پەنجاو شەش (۵۶) ئالقمەى: ((بەرنامەى سەرئىچ))، كە ئە كەئالى ئاسمانىي پەيام لەماوەى سالانى: (۲۰۱۰و۲۰۱۱ز) دا هەفتانە پەخش دەكرا، كە ديارە پاش هينرانە سەر كاغەزو تايپ كرانيان، ئەو پەنجاو شەش وتارە، خۇيان لەدوو تووى ئەم كتيبەدا بينيوەتەو.

شايانى باسيشە ئەم كتيبە بەگشتىي بۆ چوار تەوهرى سەرەكىي دابەش دەبى:

تەوهرى يەكەم: قەوارەى سياسىي لەئىسلامدا: بەلگەكانى پيويستبوونى، چۆنيەتى بنياتنانى، سروشت و بناغەى فيكرىي، پيناسەى چەند وشەو زاراوہيەك. كە ديارە ئەم تەوهرى يەكەمە، وەك رى خۆشكردن وايە بۆ سەرچەم باسو بابەتەكانى ديكەى ئەم كتيبە، كە لەسە تەوهرەكەى ديكەدا ديئ.

تەوهرى دووہم: بنەماكانى سيستەمى حوكمرانىي لەئىسلامدا:

شايانى باسيشە ئەم تەوهرەيە گرنگترين و گەرەترين تەوهرى ئەم كتيبەيەو زۆرترين پانتايى بەركەوتەو، بەدرىژيى قسە لە دە (۱۰) بنەماى گەرەو گرنگى سيستەمى حوكمرانىي ئىسلامىي (أسس نظام الحكم الإسلامى) دەكات.

تەوهرى سەيەم: سە دەستەلاتەكانى: ياسادانان، جيبەجيئكردن، دادوهرىي لە قەوارەيەكى سياسىي ئىسلامييدا:

ئەم تەوهرى سەيەمەدا تيشك دەخەينە سەر هەرسىك پيئەكەينەرە سەرەكەيەكەى دەوڵەت و قەوارەى ئىسلامىي، وەك:

۱- دەستەلاتى ياسادانان (السلطة التشريعية).

۲- دەستەلاتى جيبەجيئكردن (السلطة التنفيذية).

۳- دەستەلاتی دادوەریی (السلطة القضائية).

تەوهری چوارەم؛ نامسوڵمانان لە کۆمەڵگا و دەوڵەتی ئیسلامییدا:
لەم تەوهری چوارەم و کۆتایی ئەم کتێبەدا، لەبارەى چۆنیەتی مامەڵەکردنی کۆمەڵگا و قەوارەى ئیسلامی لە گەڵ نامسوڵمانێک، کە لەژێر سایەیاندا دەژین و هاوولاتیان، دەدوین.

هەرلێرەشەو بەپێویستی دەزانم سوپاس و پێزانینی پر بەدلى خۆم پیشکەشی سەرچەم ئەو برا دڵسۆزانەم بکەم، کە ئەرك و ماندووبوونی زۆریان بەم کتێبەو کێشاو، خوا بە باشتزین و چاکترین شیو پاداشتیان بداتەو و نمونەیان زۆر بکات، بەتایبەت:

۱- كاك (هيواحاجى نجم الدين)، کە مشوور خۆریکی باش بوو بۆ سەرپەرشتیکردنی کاروباری هینانە سەر کاغەزو تایپ کرانی بەرنامەکان.

۲- كاك (يعقوب كاكل) کە زۆریەى ئەركی تایپکرانی بەرنامەکانی خستە سەرشارنی خۆی.

۳- كاك (مەلا بیلال قەلادزەیی)، کە ئەركی پێداچوونەوێ سەرچەم بەرنامەکانی پاش تایپکرانیی بەئەستۆوە گرت و کارناسانییەکی باشی بۆ کرد.

۴- كاك (قاسم سلام)، کە پاش پێداچوونەوێ خۆم، ئەركی هەڵە راستکردنەوێ سەرچەم بەرنامەکانی کێشا.

سەرچاوەکانی ئەم کتێبەشم بەهەرچوار تەوهرەکیەو، پاش قورئان و سوننەت و سیرەو ژبانی پێغمبەری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ئەو کتێبانەن کە هەوڵداو هەرشتیکم لێو هینابن ئاماژەیان پێبکەم و لەپەرەوێزدا دەیاننوسین.

لە کۆتایی پێناسەى ئەم کتێبەشدا دەلێم:

ئەم کتێبە بەرهەمی چەند سائیک تیڤکرین و موتالاو لیکۆلینەوێو، هیوادارم بەوردیش بخویندریتەو و فام بکړئ و بەهرەى لێوەرگیرئ، هەرەها بابەتیانەش لیکۆلینەوێ لەسەر بکړئ، بەهەموولایەکیش هەوڵی پراکتیزە کردن و جی بەجیکردنی نێوەرۆکەکی بدرئ.

ناشکر اشه که بابه‌تی ده‌لّه تداربی و حوکمرانی، گرن‌گترین و هه‌ستی‌ارترین بابه‌ته له‌ژیانی م‌و‌ق‌دا به‌گشتیی و، کاریگه‌ریی له‌سه‌ر تی‌ک‌رای لایه‌نه‌کانی دیکه‌ی ژیان و گوزهرانی تا‌ک و ک‌و‌مه‌ل هه‌یه‌و، جو‌لا‌وترین و زیندووترین بابه‌تیشه‌و زو‌رت‌رین گ‌و‌ران و نو‌یو‌نه‌وه‌ی به‌سه‌ردادی، ب‌و‌یه پی‌ویسته هه‌مو‌لایه‌کمان به‌ته‌واویی چاو و گو‌یی عه‌قل و د‌ل‌مان له‌ته‌ک هه‌و بابه‌ته گرن‌گ و هه‌ستی‌اره‌دا بکه‌ینه‌وه، چونکه ته‌گه‌ر وانه‌که‌ین و وانه‌بین، هه‌رچی زی‌اتر دینمان له‌ژینمان به‌ج‌یی ده‌م‌ینی!

ماودتهوه بلیم:

هه‌ڕچه‌نده ناو و نیشانی زنجیره و تاره‌که‌ی به‌رنامه‌ی (سه‌رنج) بریتیی بوو له: «ئێسلام و ده‌وله‌تداری و حوکمرانی» به‌لام ناو و نیشانی کتێبه‌که‌مان به‌مه‌به‌ستی کورت‌کردنه‌وه به‌مجۆره‌ لێ‌کرد: «(ئێسلام و ده‌وله‌تداری)».

خوايه! بهم کتیبه خوینهرانی بهر یز بههره مندو بهرچاو پروون بکهو، تا تهرارووی خیرو چاکه کانی بهندهشی له قیامه تدا پی قورس بکه.

تأمين

۲۳ / رِه جِه بِي / ۱۴۳۴ کۆچی

۲/ حوزه‌یرانی/ ۲۰۱۳ زایینی

ههولير

پیشہ کی:

الْحَمْدُ لِلّٰهِ نَحْمَدُهُ وَنُسْتَعِينُهُ، وَنَسْتَغْفِرُهُ، وَنَعُوذُ بِاللّٰهِ مِنْ شَرِّهِ أَنْفُسِنَا، وَمِنْ سَيِّئَاتِ أَعْمَالِنَا، مَنْ يَهْدِهِ اللّٰهُ فَلَا مُضِلَّ لَهُ، وَمَنْ يَضِلَّ فَلَا هَادِيَ لَهُ، وَأَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللّٰهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ، وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ.

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تَقَاتِهِ وَلَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنْتُمْ مُسْلِمُونَ﴾ ﴿۱۴﴾

عمران.

﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَجِدَةٍ خَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا

كَثِيرًا وَنِسَاءً وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَيْكُمْ رَقِيبًا﴾ ﴿۱۵﴾ النساء.

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَقُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا﴾ ﴿۱۶﴾ يُصْلِحْ لَكُمْ أَعْمَالَكُمْ وَيَغْفِرْ

لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَمَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَقَدْ فَازَ فَوْزًا عَظِيمًا﴾ ﴿۱۷﴾ الأحزاب.

امّا بعد: فَإِنَّ أَصْدَقَ الْحَدِيثِ كَلَامُ اللَّهِ وَخَيْرَ الْهَدْيِ هَدْيُ مُحَمَّدٍ "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" وَشَرُّ الْأُمُورِ مُحَدَّثَاتُهَا، وَكُلُّ مُحَدَّثَةٍ بِدْعَةٍ، وَكُلُّ بِدْعَةٍ ضَالَّةٌ، وَكُلُّ ضَالَّةٍ فِي النَّارِ^۱.

^۱ - تہ وہ پتی دہ گوتری: (خطبة الحاجة) کہ پیغمبر ﷺ ہا وہ لاتی بہ پرزی فیردہ کرد، پیش ہر قسہ یہ کی گرنگ بیلین، وہک وتاری جومعه و داخواریکردن (خطبة) و .. ہند، وہ تہم وتارہ ہرکام لہ: الترمذی: (۱۱۰۵)، والنسائی: (۱۱۰۴)، وابن ماجہ: (۱۸۹۲) وأحمد: (۳۷۲۰)، وطبرانی: (۲۴۱۴) ہیناویانہو (مسلم) یش بہ شیک کی ہیناوه.

خوێندەری بەرپێزو سەنگین!

ئەمە تەوهری دووهمه له چوار تەوهره‌كه‌ی بابەتی فراوانی: ئیسلام و دەولەتداریی، كه
لەم بەرگی دووهمه‌دا خۆی دەبینیتەوه.

شایانی باسیشه ئیمه له‌باره‌ی كۆی تەوهر و باسه‌كانی ئەم بابەتی (ئىسلام و
دەولەتداریی)یەوه، له‌ بهرگی یه‌كه‌م (پیشە‌كى)یه‌كى تێڕوته‌سه‌لمان نووسیوه‌و ئەوه‌ی له‌وى
گوتوو‌مانه‌ بۆ سه‌رجه‌م تەوهر و به‌رگه‌كانه‌و لی‌ره‌ دووباره‌ی ناكه‌ینه‌وه.
به‌لام به‌نیسبه‌ت ئەم به‌رگه‌وه‌ ده‌لیتم:

ئەم به‌رگی دووهمه‌، كه‌ تەوهری دووهمی گرتۆته‌ خۆی، له‌پرووی نیوه‌رۆكه‌وه‌، له‌
هه‌موو به‌رگه‌كان گ‌رنگ‌تره‌، چونكه‌ ده‌ (١٠) بنه‌ما گه‌وره‌و گ‌رنگه‌كانی سیستمی
حوكمرانیی ئىسلامی گ‌رتونه‌ته‌ خۆی و، گه‌لێك باسی گ‌رنگی تیدا خراونه‌ پ‌روو، كه‌
دوا‌یى بۆ چاك‌تر تی‌گه‌یشتنى تەوهری سی‌یه‌م: (سى‌ ده‌سه‌لاته‌كان..) و تەوهری چواره‌م (نا
مسو‌لمانان له‌ كۆمه‌لگا‌و ده‌ولەتی ئىسلامیدی دا) پ‌یویست ده‌بی‌ت.
بۆیه‌ پ‌یویسته‌ گ‌رنگی پ‌یویست و شایسته‌ به‌ تی‌گه‌یشتن و هه‌زم كردنى بدری.

سبحان ربك رب العزة عما يصفون، وسلام على المرسلين
والحمد لله رب العالمين

٢/ جمادى الاولى / ١٤٣٥ ى كۆچى

٣ى مارتى / ٢٠١٤ زایینی

به‌غداد — شه‌نجوومه‌نى نوێنه‌ران

The banner is a horizontal strip with a light blue background. In the center is a circular portrait of a man wearing a white turban and a light-colored shirt. Above the portrait, there is text in Arabic: "له‌ نۆزه‌ كۆمه‌لایه‌یه‌كى له‌مه‌كانه‌ی" and "ئێم مه‌ك‌م ب‌ر م‌وا‌ج‌ه‌ت‌ه‌ی ئ‌ا‌ه‌ل‌ه‌ل‌ه‌ی". Below the portrait, there is a red banner with the text "Alibapir" and "Alibapir" in Arabic. To the left of the portrait, there is a blue banner with the text "Alibapir" and "Alibapir" in Arabic. To the right of the portrait, there is a blue banner with the text "Alibapir" and "Alibapir" in Arabic. At the bottom of the banner, there are four QR codes: two on the left and two on the right. The QR codes are for Alibapir.com, Alibapir.com, Alibapir.com, and Alibapir.com. The text "Alibapir" is written above the QR codes on the left and right.

تەوھرى دووھم
بنەمايەكانى
سىستەمى ھۆكۈمرانىيى لە ئىسلامدا
(أسس لنظام الحكم في الاسلام)

خوتەنرى بەرپىز!

ئەۋەندەي سەرنجى قورئان وسوننەتم داۋە ئە كەلەپوورى زانايان وردبومەۋە، كە ھەلبەتە تەنيا قورئان و سوننەت ۋەك ھەمىشە تەئكىدماڭ كىرگۈزۈۋە، دىنيان تېدا بەرجەستەيەو ئىجتىھاد وتىگەيشتنى زانايان، بەس بە پروونكرنەۋەي دىن دادەنرى ئەۋەي كە ۋەك دىن بۆيىمە پابەندكەر (ملزم)ە، تەنيا قورئان و سوننەتە، ئنجا من ئەۋەندەي، كە سەرنجى قورئان وسوننەت و كەلەپوورى زانايانم داۋە، (۱۰) بىنەماي گشتىيىم ھاتوونە بەرچاۋ، كەپىم وايە سىستەمى ھوكمپانىي ئىسلامىي و دەولەتدارىي لەئىسلامدا، ئە سەرئەۋ دە (۱۰) بىنەمايە بەندە :

بىنەماي يەكەم: سەرۋەرىي بالآۋ رەھا ھى خوا و شەرىعەتە كەيەتى.

بىنەماي دوۋەم: دەستەلآت، ھى خەلگە.

بىنەماي سىيەم: ملىكەچىي ھەمۋولايەك بۆدەستور و ياسا.

بىنەماي چوارەم: راۋىز بىنەماي ھەمۋوكارەكانە.

بىنەماي پىنچەم: دادگەرىي گشتگىر.

بىنەماي شەشەم: يەكسانىي رەھا.

بىنەماي ھەۋتەم: داين كىرگى ماف و ئازادىيەكان بۆھەمۋو تاكەكان.

بىنەماي ھەشتەم: فەرمانبەرىي لەسنوورى چاكەدا (الطاعة في المعروف).

بىنەماي تۆيەم: چاۋدىرىي كىرگى كاربەدەستان وراست كىرگىنەۋە و لىپىرسىنەۋەيان.

بىنەماي دەيەم و كۆتايى: پابەندىي بەئەدەب و رەۋشەت و بەھا بەرزەكانەۋە، واتە

پابەندىي ھەركام لە ھوكمپان و كاربەدەستان و، خەلگە و كۆمەلگاش.

بنه‌مای یه‌گم

سه‌روه‌ریی بالاً و ره‌ها
هی خواو شه‌ریعه‌ته‌که‌یه‌تی

وشەي (سەرۋەرىي) بەعەرەبىي پىي دەلىن: (السيادة) ياخود (الحاكمية)، جا ئىمە پىيۈستە سەرەتا تىشك بىخىنە سەر چەمك و واتاي وشەي سەرۋەرىي (السيادة)، كە ئايا لەلەي زانا و شارەزايانى بۈرى ياسا، بەتايىبەت ياساى دەستۈرىي، چى دەگەيەنى؟ بۈچىش دەلىن: سەرۋەرىي بالاي رەھا (السيادة العليا المطلقة)؟

دىارە دواتر پاش ئەۋەي، كە لەلەي شارەزاو پىپۇرانى ياسا دەستۈر سەرۋەرىي چەمك و واتاي ئەۋ وشەيە دەدەين، ماشادەكەين داخۇ لەبەر رۇشنايى ئايەتاكانى خۋاي پەرۋەردگارد، چۆن باسى ئەۋ سەرۋەرىيە كراۋە، كە بىگومان سەرۋەرىي بالاي رەھا، تەنیا بۇ خوا "سبحانه وتعالى" و بۇ شەرىعەتى خۋايە، لەدەۋلەتتىكدا ۋە لەقەۋارەيەكى سىياسىيدا، كە بە ئىسلامىي ناۋزەد دەكرىت و شەرىعەتى خۋاي تىداپىيادە دەكرىت.

وشەي سەرۋەرىي (السيادة) مەبەست پىي دەستەلاى ھەرە بالايە لەدەۋلەتدا، (بىلتىلى) كەيەكىكە لە پىپۇران ئەۋ بۈارەدا، بەم جۆرە پىناسەي سەرۋەرىي دەكات، دىارە لەئەسلدا بەزمانىكى بىيانى گوتۈۋىتى، بەلام من تەرجمە ەرەبىيەكەيم خۋىندۇتەۋە، دەلى: (كل سلطة تملك إصدار القرار النهائي) واتە: ھەردەستەلاىك، كە بىپارى كۆتايى بەدەست بى، ھەردەستەلاىك بىپارى كۆتايى و قسەي يەكلايى كەرەۋەي بەدەست بى، دەگۈترى: ئەۋە سەرۋەرىي بەدەستە^۱.

(برجس) كە ئەۋىش يەكىكى دىكەيە لە پىپۇرانى ئەۋ بۈارە، بەم جۆرە پىناسەي سەرۋەرىي دەكات و دەلى: (انها سلطة أصيلة مطلقة غير محددة وهي مهيمنة على الأفراد والمؤسسات كافة في المجتمع) واتە: دەستەلاىكى رەھاى بىسنۈرەۋە بەسەر تىكپارى تاكەكان و دەرەزاۋەكانى كۆمەلگادا بالادەستە^۲.

شارەزايانى بۈرى زانستى سىياسەت دەلىن: سەرۋەرىي، پىيۈستە ئەم پىنج تايىبەتمەندىيە تىدا بن، كە دەگۈترى: ئەۋ ۋلاتە سەرۋەرىي تىدا بەدەست فلان لايەنە،

^۱ - حكومة الرسول "صلى الله عليه وسلم" د. هاشم يحيى الملاح، ص ۶۳.

^۲ - ههمان سەرچاۋە، ص ۶۳.

يان فلان لایەنەى تیدا بالادەستە، پێویستە ئەو پێنج تاییە ئەندێیەى هەبن، ئەوجار پێى دەگوترى سەرورە:

یەكەم: دەستەلاتیكى گشتگیرە، واتە: هەموو شتێك دەگریتمەوه.

دووەم: دەستەلاتیكى ڕەهاو بێ سنوورەو هیچ شتێك سنوورداری ناکات.

سێیەم: دەستەلاتیكى بەردەوامە و پەيوەست نیە بە ژيانى حوكمران و بگرە بە دەوڵەتیشەوه پەيوەست نیە، هەمیشە بەردەوامەو کاتیى نیە.

چوارەم: دەستەلاتیكى یەك پارچەیهو بەش بەش ناکرى، ئەو نیە بلیى هەندێكى بۆ ئەو هەندێكى بۆ ئەم.

پنجەم: ناگونجی بگۆردى، یاخود بگوازدرێتمەوه^١.

شایانى باسیشە، کە باسی سەرورەیی لە سەدهى شازدەیهـمەوه وروژێترا، ئەویش لە کاردانەوهى سەرکێشیی و یاخى بوون و لە دەرجوون لە لایەن ئەوجۆرەرژێمەوه، کە پێى دەگوترە سىستەمى ئیوکراسیى واتە: حکومەتى دینی، کە دیارە پادشایەکان ئەوکاتە پشتمان بە سىستەمى ئیوکراسیى دەبەست، وە نیوەرۆكى سىستەمى ئیوکراسیى، یان حکومەتى دینی، کە ئەو کاتە لە ولاتانى رۆژئاوا دا بوو، ئەوێه کە سەرچاوهى دەستەلات خوایه و، خۆی گەوره بۆ خۆی بەشیۆهیهكى راستەوخۆ، یان ناراستەوخۆ حوکمرانان هەڵدەبژێرى، ئەركى حوکمرانییان پى دەسپێرى، وە هەر شتێك ئەو حوکمرانانە بریاریان دا و دایاننا، دەبێتە یاسا و بریارێكى پابەند کەر بۆ هەموو لایەك.

ئەجا لە کاردانەوهى ئەم سىستەمەدا جوولانەوهیهكى فیکریی سیاسى سەرى هەلدا لە سەر دەستى (تۆماس هۆیس) وە (جۆنلۆک) و (جان جاک رۆسۆ)و، کە نیوەرۆكى ئەو جوولانەوه فیکریی و سیاسیه، کە لە کاردانەوهى سىستەمى ئیوکراسیدا سەرى هەلدا بوو، ئەو بوو کە دەیانگوت: دەستەلات هى خەلکە، خەلکیش سەرچاوهى سەرورەیی و دەستەلاتە، ئەك لایەنێكى دیکە .

^١ - مباديء علوم السياسة، بطرس غالي ومحمد خيري عيسى، ص ٢٠٣.

هەلبەتە ئەوانەش وەنەبى دژى خوا بوو بن، بەلام دژى ئەوەبوون، كە بەناوى خواوە
 حوكم بكړى، حوكميكش بكړى، كە لە قازانجى دەستەيهك و تويژيكداسى و، بە
 زيان و زەرەرى خەلك و جەماوەر تەواو ييت^۱.

ئىنجا با بېنە سەر پرونكردنەوێ چەمك و واتاى زاراوێ: {سەرورەيى بالا و رەها
 هى خواو شەرىعەتەكەيتى}، ئەوە يانى چى؟

سەرەتا دەليين: ئە نيو زانا و شارەزايانى هاوچەرخى ئىسلاميدا، پرا جيايى و مشتومر
 لەو بارەو هەيه، كە ئايا سەرورەيى سەرچاوەكەى كييه، خوا "سبحانه وتعالى" يان
 خەلكى مسولمان؟، هەلبەتە من پيم وايە وەك سەرنجى زور كتييم داو، كە لەو بارەو
 نووسراون، پيم وايە هوى مشتومرەكەيان ناگەرپتەو بۆ خودى دەقەكانى قورئان و
 سوننەت، من پيم وايە دەقەكانى قورئان و سوننەت زور بە روون و راشكاريى نوختەيان
 خستۆتە سەر پيت، كە سەرورەيى و حوكمرانيى بالا بە مانا ياساييهكەى: ياسادانان
 (التشريع)، تەنيا هى خواى پەرورەدگارو، هى شەرىعەتيكە، كە ئىرادەى خواى
 پەرورەدگارى تيدا بەرجەستە بوو.

من پيم وايە هوى كەوتنە مشتومر و پرا جيايى زانايانى مسولمانانى هاوچەرخ لەو
 بارەو، برتية ئە كەوتنە ژيەر كاريگەرييان بۆ ئەو هەل و مەرجه، ياخود بۆ ئەو
 بېرۆبچوونانە، كە لەو هەل و مەرجهدا پەيدا بوون، كە ئاماژەمان پيدا ئە پيش سەدەى
 سازدەيهمى زايينيدا لە رۆژئاوا، واتە: ئەو هەل و مەرجه، كە سيستەمى ديموكراسى تيدا
 ئە دايك بوو و هاتە دى، جۆريك ئە زەخت و فشارى دروست كردو ئە سەر هەنديك ئە
 زانايان، ئە ئەنجامى ئەو ئەو كەوتوونەتە جۆريك ئە ئيشكالەو، كە ئايا سەرورەيى هى
 خواى پەرورەدگارو هى شەرىعەتەكەيتى، ياخود هى خەلكى مسولمانە؟! كە بە تەئكيد
 خەلكى مسولمانيش بەندەى خوان و شەرىعەتى خواى پەرورەدگار پيادە دەكەن، ئىنجا
 ئايا فشارەكە ئە كوى وەيه؟ ئەوەيه كە گوتويانە: ئەگەر بليين: سەرورەيى هى خوايه

^۱ - لە كتيبي: (النظم السياسية: الدولة والحكومة) د. محمد كامل ليلة لە لاپەرە ۱۹۲ تا ۲۰۶ ئەو
 بەسەرھاتە گيرراوئەو كە چۆن لە كاردانەو سيستەمى ئىوكراسيى دا ئەو جولا ئەو فيكرى و
 سياسي يە پەيدا بوو، كە دواتر بوو بە هوى ئە دايك بوونى سيستەمى ديموكراسى.

(السيادة لله) ئەو هەمان قسەى سىستەمى ئىوكراسى دوو بارە دەكەينەو، هەمان قسەى ئەو قەشە و پاپايانەى، كە دەيانگوت: ئیمە سېبەرى خاوين و نوینەرى خاوين، وە ئیرادەى خواى پەرەردگار لە ئیمەدا بەرجەستە بوو، هەرچى ئیمە بیلین، ئەو خوا لىی رازییە، هەرکەسێک ئیمە داینین، دیارە خوا لىی رازییە، هەر کەسێکیش ئیمە لای بەرین، دیارە خوا لىی توورپەیه، ئەو جورە زانیانە گوتوویانە: ئەگەر ئیمە بلین: سەرورەبى هى خواى پەرەردگار، یەكسەر ئەو شتانه هەموویان دیتە بیر و زەینەو، سەرەنجام خەلک سىستەمى حوکمرانىی ئىسلامى، بەو تۆمەتبار دەکات، کە سىستەمى سۆكراسى یە.

جا ئەگەر تەماشای ئىوكراسى بکەین دەزانین، کە بە هیچ شىوێهە ناگونجی سىستەمى سیاسى و حوکمرانىی لە ئىسلام دا، بە سۆكراسى ناوزەد بکرى و تۆمەتبار بکرى، کە لە داهاوتودا بە تەفصیل باسى دەکەین، بەلام لیژەدا هەر بە کورتى دەلین: ئەبەر ئەو سىستەمى ئىوكراسى هەم حوکمرانىی بە مانای یاسادانان (تشریع) و هەم حوکمرانىی سیاسى بە مانای دانانی کاربەدەستان و بەرپرسیانى بەدەستەیهك دەسپارد بە ناوی خواو سېبەرى خواو نوینەرى خواو وەکیلى خوا، بەلام لە ئىسلام دا شتى وانیه، بەلێ، وەحى خواى پەرەردگار یاسایەکی پابەند کەرە بۆ هەموو لایەك، بەلام سەرورەبى سیاسى و حوکمرانىی سیاسى، بە مانای دانانی کاربەدەستان و لیپچینەویان بە دەستى خەلکە، وەك دواى زیاتر تیشکی دەخەینە سەر.

جا ئە ئەنجامى ئەو جورە ئىلتیباس و تیکەلییهدا، ئەو تا زانیەکی پایە بەرزى وەك ئەبولئەعلای مەودودی پەرەتەى خواى لى بێت لە کتیبى: (نظرية الإسلام وهديّه) لاپەرەى (٣٥) دا { ئەو کتیبە کۆمەلێک بەرهەمى سیاسى و فیکرى ئەبولئەعلای مەودودی گرتۆتە خۆى دەربارەى سىستەمى حوکمرانىی ئىسلام }، ئەبولئەعلای مەودودی ئە پێناسە کردنى سىستەمى حوکمرانىی ئىسلامیدا دەلێ: (ولان سمحتم لي بابتداع مُصطلح جديد، لاأثرتُ كلمة الديمقراطية الثيوقراطية، أو الحكومة الألهية الديمقراطية) واتە: ئەگەر پێگەم بەدەن زاراوێهەکی نوێ بە کاربێم بۆ پێناسەکردنى سىستەمى حوکمرانىی ئىسلام، دەلیم: سىستەمى حوکمرانىی ئىسلامى بریتیه لە

(الشيوقراطية - الديمقراطية - شيوكراسيى - ديموكراسيى) ياخود (الحكومة الإلهية الديمقراطية) حكومەتى خوائى ديموكراسيى، يان حكومەتى دينى خەللى.

ئەبۇلئەللا مەودودىي "رەھمەتى خوائى لى بى" بۇيە وا دەلى، دەيەوى بە خەلك بلى: كە سىستەمى حوكمرانىي لە ئىسلام دا، لە لايەك بە خواوہ پەيۋەستە، چونكە شەرىعەتى خوا پىادە دەكات و ھەرشىك شەرىعەتى خوائى پەرۋەردگار رەفىزى بكات و لە گەل شەرىعەتى خوا تىك بگىرى، جىگاي نابىتەوہ، لە لايەكى دىكەشەوہ دەزانى، كە لە ئىسلامدا دەستەلات بە دەست خەلكەوہىو بە دەست كۆمەلگاۋەيە، بۇيە دىنى ھەردووكيان لىك دەدات، بەلام لە راستىدا چاك ھەر ئەوہيە، كە ئىمە سىستەمى حوكمرانىي ئىسلام بە ھىچ كام لەو زاراۋانەى دىكە پىناسە نەكەين و نەلپىن: سىستەمى حوكمرانىي ئىسلامىي سىزكراسيى، لە بەر ئەو شەرىعەتلىك پىادە دەكات، كە وەحى خوائى پەرۋەردگارى تىدا بەرجەستە بوو، كە قورئان و سوننەتن، چونكە كە وامان گوت، ھەموو ئەو شتانە دىنە زەينەوہ، كە پىشتەر باسماں كردن، كە بە تەئكىد لە گەل ئىسلام ناگوڭجى كە چىنىك و دەستەيەك خوائى لە خەلك بەكەنە ھەمە كارە، خوائى بە نوینەر و وەكىلى خوا دابىنن، شتى وا لە ئىسلام دا نىوہ لە ئىسلام دا مەۋقەكان ھەموويان خەلىفەى خوانو ھىچ دەستە و كۆمەللىك و ھىچ چىن و توۋىك نوینەرى خوا نىوہ سىبەرى خوا نىوہ، حوكمران و كاربەدەستان نوینەرى خەلكن و وەكىلى خەلكن، خەلك دايان دەنىو لىيان دەپرسىتەوہ، لە كاتى پىۋىست دا لاشيان دەبات، كە واتە: بەرپرس و حوكمرانان، بە ھەموو ماناى وشە، نوینەرى خەلكن، ديسان نەشلىپن سىستەمى حوكمرانىي ئىسلامىي، سىستەمىكى ديموكراسى يە، چونكە بەلى، خالى ھاۋبەش لە نىۋان سىستەمى حوكمرانىي ئىسلامىي و سىستەمى ديموكراسىدا زۆرن، بەلام خالى جىاوازش ھەن، كە لە داھاتودا ئاماژەيان پىدەكەين، لە راستىدا ئىمە، ئىسلام و سىستەمە حوكمرانىيەكەى، لەو بەبەرزتر دەزانن، كە لە گەل ديموكراسىدا بەراۋردى بكەين، چونكە ديموكراسى لە گەل ھەبوۋنى لايەنى چاكە و ئەرىنى تىيدا، بەلام كەم و كورپى و عەيب و عارى زۆرىش ھەن، بە تايبەتى لەم رۆزگارەدا، عەيب و عارى زۆرى دەرکەوتوۋن، ھەر لە سەر دەستى خەلكەكەى خۆى، لە سەر دەستى ئەھلى خۆى، نەك لە سەر دەستى

مسوئەلەمانانىك، كە كوێرانە ھەندىك دروشى پۆژئاوايىەكان دەئێنەو، خەلكى پۆژئاوا كىيى گەورە گەورە دەنوسن لەسەر كەم و كورپىيەكانى دېموكراسىي، ديارە ھەموو ئەو شتەنەيش، كە زادەى بېرو ھۆشى ئىنسانن بە تەئكىد ھەر وان، بەئى دەگونجى لايەنى چاكەيان تىدا ھەبى، بەلام لايەنى سەلبىيشيان تىدا ھەيە، بۆ ھەلومەرچىك باشن، بەلام دواى ئەو ھەلومەرچە بەكەلك نايەن، بە پىچەوانەى وەحى خواى پەرورەدگارەو، كە ئە زانىارى بى سنوورى خواو لە پەھەمى بى سنوورى خواو سەرچاو دەگرىو، كات و شويىن ناتوانن كارى تىبەكەن، ئەو ھى كە خواى پەرورەدگار بۆ ھەموو كاتىكى فەرموو بى، بۆ ھەموو كات و شويىنەكان بەكەلك دى، پىشتريش باسما کرد، كە خواى پەرورەدگار ئە بواری ھەلەسوكەوتەكان دا بە گشتىي، كە حوكم و سىياسەت بەشيكەيتى، دەقى زۆر كەمى داناون و، بۆشايى زۆرى ھىشتۆتەو، چونكە خواى كارىبەجى زانیویەتى، كە لەو بوارانەدا ژيانى مەرقۇ — زۆر بەرەو پىشەو دەچى، ئەگەر دەقى زۆر دابنى، دەست و پىي خەلك دەبەستى.

نجا ئیمە كە دەئێن: سەرورەيى بالۆ رەھا ھى خواو بەرنامەكەيەتى (السيادة العليا والمطلقة لله ودينه)، مەبەستمان ئەو ھەيە، كە خواى بەرزو مەزن لە وەحى پوون و بى چەند و چوونى خۆيدا رايگەياندو، كە پىويستە ئەو ھى خوا رايگەياندو پەپرەويى لى بكرى، بە حوكمران و خەلكەو پىو ھى پابەند بن، ئە راستيدا رەوايى (شرعية) حوكمرانىيتى حوكمرانان و كارىبەدەستان، بەستراو تەو بە پابەنديان بەو شەريەتەو، كە خواى پەرورەدگار ناردوويەتى، بۆ ئەو ھى كە ژيانى تاك و كۆمەل رىك بخت ، حوكمرانان كاتىك لەو شەريەتە لادەدن، شەريەتەيى خۆيان لە دەست دەدن ، وەك خواى بەرز بە پىغەمبەرى خۆى دەفەرموى: ﴿ثُمَّ جَعَلْنَاكَ عَلَىٰ شَرِيعَةٍ مِّنَ الْأَمْرِ فَاتَّبِعْهَا وَلَا تَتَّبِعْ

أَهْوَاءَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ﴾ (الحاشية، واتە: پاشان تۆمان لەسەر بەرنامەيەك دانا ئە

لايەن خۆمانەو ئە ئايىنى خۆمان } واتە: ئەو ھى كە پىغەمبەرى خاتەم موحەمەد بۆى ھاتو بەرنامەيەكە ئە دىنى گشتى خواى پەرورەدگارەو { دەجا شوينى بکەو، وە دواى ئارەزووى ئەوانە مەكەو، كە نازان، كەواتە: بەدیل بۆ شەريەت، شوينكەوتنى

ئارەزوۋى نەزانانە، كەۋاتە: سەرۋەرىيى بالا و رەھىل خۇي پەرۋەردگار و شەرىعتى خۇا "سبحانە تعالى" مەبەست پىي سەرۋەرىي شەرىعتە ئە رۈۋە ياسايىيە كەيەۋە، ئە گەرنا ئە رۈۋە سياسىيسە كەيەۋە، خەلك دەستيان ئاۋەلەيە، كىي ھەلدە بىژىرن بۇ ئەۋەي ئەۋ شەرىعتە تەيان بەسەردا پىيادە بىكات، مەرجىكى ئەسەر دادەننن، بۇ ماۋەي چەند دايدەننن، چۆن لىي بىرسنەۋەۋە چاۋدىرىي بىكەن، بە چ شىۋەيەك ئە كاتى لادانىدا لايىبەرن؟! ئەۋە ھەمۋى ئە چۈرچىۋەي سەلاحيەت و ئىختىيارى خەلك دايە.

چۈنكە بەرپىسان و حوكمرانان ھىچ ئىمتىيازىكىان نىيە بەسەر باقى خەلك داۋ نۆيىنەرو ۋەكىلى خەلكن، خەلك دايان دەنى، بۇ ئەۋەي شەرىعتى خۇيان بەسەردا پىيادە بىكەن، بەۋ مەرجانەۋە، كە خەلك بۇيان بەمەرج دەگرن، بەلام ئە رۈۋە ياسايىشەۋە دىسەن خەلكى مسولمان دەستى كراۋەيە، كە ئەبەر رۆشنايى بنەما گرنگەكانى شەرىعتە داۋ ئە بەر رۆشنايى دەقەكانى شەرىعتە دا، كە ئە قورئان وسوننەت دا بەرجەستەن، ياسا دا بننن و برپار دەربىكەن ئە رپى ئىجتىھاد و كۆششى خۇيانەۋە، بۇ ئەۋەي كە ژيانى خۇيان رپك بىخەن ئە بەر رۆشنايى شەرىعتە دا.

بەكورتى سەرۋەرىي (حاكىمىة - سىيادە) دەپتە دوۋ بەش: سەرۋەرىي سياسىيى و سەرۋەرىي ياسايى، ئە رۈۋە سياسىيەۋە: خەلك دەستى ئاۋەلەيە وسەرۋەرىي سياسىيى بە دەستى خەلكەۋەيە، ئە رۈۋە قانونىشەۋە: خەلك شەرىعتى خۇي پەرۋەردگار ۋەردەگرن و قبول دەكەن، پاشان ئەبەر رۆشنايى ھىللە گشتىيەكانى شەرىعتەدا، بە تايىبەت بۇ ئەۋ بوارائەي كە شەرىعتە بە دانانى ھىللى گشتىيى و چۈرچىۋەي فراۋان ئىكتىفای كەدۋە، كە بۈارى ھەئسوكەۋتەكانە، كە حوكم و سياسەتەش بۈارىكى گرنكى ھەئسوكەۋتەكانە، ئىجتىھاد دەكەن بۇ ھەئەننجانى ياساۋ برپارە پىۋىستەكان ئە ھەل و مەرجە جۇراۋ جۇرو جياۋازەكانداۋ، خەلك ئەۋ رۈۋە دەستيان كراۋەيە، كە بە پىي پىداۋىستى ژيان و گۈزەرانى خۇيان، ياسا دابننن و برپار دەربىكەن، ديارە بە مىكانىزم و شىۋازىك، كە ئەگەل ھەل و مەرج و سەردەمى خۇياندا دەگونجى.

كورتەي قسان: مەن ئە پىنج خالدا چەمك واتاي ئەم بنەماي يەكەمە: {سەرۋەرىي بالاۋ رەھا ھى خۇا شەرىعتە كەيەتى} رۈۋە دەكەمەۋە:

یەكەم:

مەبەست ئە سەرۆهیری رەهای خواو شەریعەتەكەى، تەنیاو تەنیا سەرۆهیری یاساییە (السیادة القانونية) واتە: بەرنامەو وەحییەك، كە خوا ناردوویەتی بۆ رێكخستنی ژيانى تاك و كۆمەل، پێویستە پابەندكەر بێت بۆ هەموو لایەك و پێوێ پابەند بن.

دووەم:

سەرۆهیری سنووردار، كە مەبەست پێی دەستەلاتى سیاسییە، پێویستە بە دەست خەلكمەو بێ، كە حۆكمراڤ و بەرپرەكانى خۆیان چۆن دادەنێن چاودێریان دەكەن، لێپرسینەو هیان لەگەڵ دا دەكەن، ئەو هەمووی خەلك دەستى تێدا كراوێە ئە بەرپرۆشنایی شەریعەت دا.

سێیەم:

خەلك دیسان لە رۆوى یاسا دانانیشتەو دەستى كراوێە، بە تاییەت لە بوارەكانى سیاسى و ئابووری و كۆمەلایەتیی و جەنگ و ئاشتى و هتد..دا، كە شەریعەت تەنیا هیالە گشتییەكان و چوارچێوەى فراوانى بۆ داناون، وەك پێشتریش باسماڤ كرد.

چوارەم:

سەرۆهیری خوا و شەریعەتەكەى بۆ هەموو لایەك وەك یەكەو، هیچ كەس لێى هەلنەوێردراو، بگرە حۆكمراڤ و بەرپرەكان بە بێ پابەندیی بە شەریعەتەو، رەواى (شرعية)ى خۆیان لە دەست دەدەن.

پێنجەم:

بۆیەش گوتوومانە سەرۆهیری بالآ و رەها (السیادة العليا والمطلقة)، چونكە خەلكیش جوړێك لە سەرۆهیریان هەییە، ئەگەر بالآ و رەهاش نەبێت، ئە راستیدا بە بێ ئەو، كە خەلك بەشێك لە سەرۆهیری هەبێ، هیچ مانایەك بۆ خەلیفە بوونی مەرووف — ئە سەر زەویدا بۆ خواى پەرۆردگار نامیڤیتەو، چونكە خوا "عز وجل" زۆر بە روون و ئاشكراى دەفەرموى: ﴿إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً

﴿البقرة﴾ ۲۰: كە ديارە ئەو خەلىفەيەش مەزۇقە، لە شوئىئىكى دىكەدا

دەفەرموى: ﴿...وَأَنفِقُوا مِمَّا جَعَلَكُمْ مُسْتَخْلَفِينَ فِيهِ...﴾ ﴿الحديد﴾ ۷: واتە:

بەخەش ئەوئى كە خوا ئىوئى تىدا كەردۆتە جىئىشىنى خۆى، ھەروەھا لە شوئىئىكى دىكەدا دەفەرموى: ﴿جَعَلَكُمْ خَلَفَاءَ فِي الْأَرْضِ﴾ ﴿الأنعام﴾ ۱۶: واتە: ئىوئى

كەردە بە جىئىشىنى زەوئى، ديارە جىئىشىن بوونى مەزۇقە — بۆ خوئى پەروەردگار، ئەگەر دەستى كراوئە نەبى، لە راستىدا ھىچ چەمك و واتىيەكى بۆ نامىئىتەو .

ئىجا با تەماشائى چەند ئايەتتىكى قورئانى بە پىز بگەين، دەربارەى سەروەرىي و فەرمانپەرەيى خوئى بەرزو مەزن و شەرىعەتەكەى، بۆ ئەو كۆمەلگايەى، كە بە كۆمەلگايەكى مەسۇلمان و ئەو قەوارە سىياسىيەى، كە بە قەوارە دەولەتتىكى ئىسلامىي لە قەلەم دەدرى:

۱- خوئى كاربەجى لە ئايەتتى ژمارە (۴۰) سۈرپەتتى (يوسف) دەفەرموى:

﴿...إِنِ الْحُكْمُ إِلَّا لِلَّهِ أَمَرَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ وَلَكِنَّ

أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ﴾، واتە: يىگومان حوكم تەنيا ھى خوئى، فەرمانى

كەردە كە جگە ئەو نەپەرستى، ئا ئەو دىنى راست و پىكە، بەلام زۆربەى خەللى نازان. مەبەست لە حوكم ئىرەدا ياسادانەو، مەبەست بەرپرسىتى سىياسىي نى، چونكە خوا بەرپرسى خەللى نى لە سەر زەوئى، خوئى بى وئىنە حاكىمى خەللى بە مانائى ياسايەكەى، واتە: دەبى خوا بەرنامەيان بۆ دابىئەت، بەلام خوئى گەورە خۆى حوكمپران و بەرپرسى خەللى نى، بەلكو دەبى خەللى خۆيان بەرپرسانى خۆيان ھەلبىزىن، بەلام ئەو بەرنامەيەى، كە خوئى پەروەردگار بۆ داناون، پىئويستە پىادەى بگەن، بۆيە دەفەرموى: حوكم تەنيا ھى خوئى، واتە: بەرنامە دانان، وە فەرمانى كەردە، كە تەنيا ئەو پەرستى، واتە: دەبى تەنيا خوا بەرنامە دانەر (مشرع) تان بى، ئەوجار تەنيا خواتان پەرستەو، ئا ئەو دىنى پىك و راستە، دىنى پىك و راست لە لای خوئى پەروەردگار ئەوئى، كە خەللى

ته‌نیا به‌ندایه‌تی بۆ خوا بکات، وه به‌ندایه‌تی بۆ خوا ناکهن، نه‌گهر ته‌نیا خوای به‌رزومه‌زن به‌رنامه‌ دانه‌ریان نه‌بی، ههر ئهو ده‌بیته‌ جه‌لال و جه‌رامیان بۆ دیاری بکات، که‌ وا بکه‌ن و وا مه‌که‌ن.

۲- له‌ سووره‌تی (الأعراف) نایه‌تی ژماره‌ (۵۴) دا خوای بی‌ هاوتا ده‌فه‌رموی: ﴿إِنَّكَ

رَبُّكُمُ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ يُغْشِي اللَّيْلَ النَّهَارَ يَطْلُبُهُ حَيْثُ وَ الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ وَالنُّجُومُ مُسَخَّرَاتٌ بِأَمْرِهِ أَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ تَبَارَكَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ ﴿٥٤﴾﴾، خوای کاربه‌جی ڕوو له‌ به‌شه‌ر ده‌کات و ده‌فه‌رموی:

بی‌گومان په‌روه‌ردگاری ئیوه‌ ئهو خوايه‌یه، که‌ ئاسمانه‌کان و زه‌وی هی‌ناوه‌نه‌ دی و پاشان چۆته‌ سه‌ر باره‌گا (عرش) {به‌و شیوه‌ی که‌ بۆ خوا شایسته‌یه} به‌ شه‌وگار ڕۆژگار داده‌پۆشی و، شه‌وگار به‌ خیرایی به‌ دواي ڕۆژگاردای، خۆرو مانگ و نه‌ستی‌ره‌کان به‌ فه‌رمانی خوا ڕام و ده‌سته‌مۆ کراون (ملکه‌چن)، ئاگادار بن دروستکران و فه‌رمان، ههر هی‌ خوايه‌ (ههر خوا شته‌کان دینیته‌ دی و، ههر خوايش بۆی هه‌یه‌ فه‌رمان به‌سه‌ر به‌نده‌کانیدا بکات و، فه‌رمانی موته‌لق له‌ ڕووی دیاری کردنی چاکه‌ و خراپه‌ و جه‌لال و جه‌رامه‌وه‌) به‌رز و په‌ڕۆزه‌ خوای په‌روه‌ردگاری جیهانیان.

که‌واته‌: وه‌ك چۆن خوا تاكه‌ به‌دی‌هێنه‌ره‌، ده‌بیته‌ تاكه‌ فه‌رمان‌په‌وايش بیته‌ به‌ مانا یاساییه‌که‌ی، وه‌ك چۆن خوای بی‌ هاوه‌ل ته‌نیا خۆی هه‌موو شتیکی هی‌ناوه‌ته‌ دی، ته‌نیا خوای په‌روه‌ردگاریش شایسته‌ی ئه‌وه‌یه‌ و مافی ئه‌وه‌ی هه‌یه‌، که‌ سه‌روه‌ریی په‌ها و بالای به‌ده‌سته‌ بیته‌ بۆ دانانی به‌رنامه‌ و ئایین بۆ به‌نده‌کانی.

۳- له‌ سووره‌تی (المائدة) له‌ نایه‌تی (۴۸) دا خوای زانا ده‌فه‌رموی: ﴿وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ

الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ الْكِتَابِ وَمُهَيِّمًا عَلَيْهِ فَاحْكُم بَيْنَهُم بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ عَمَّا جَاءَكَ مِنَ الْحَقِّ لِكُلِّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَاجًا ﴿٤٨﴾﴾، دواي ئه‌وه‌ی، که‌ باسی نارنده‌ خواره‌وه‌ی ته‌هورات بۆ جووله‌که‌کان و،

ناردنە خوارەۋەى ئىنجىل بۇ نەصرانىيەكان دەكات، دەفەرمىۋى: بە ھەق كىتېمان بۇ تۆ ناردە خوار (كە قورئانە)، كىتېبەكانى پېش خۆى، بە راست دەزانى (لەو رۋەۋە كە لە لايەن خواۋە ھاتوون ۋەك ئەسلەكەيان، بەسەریشيانمەۋە چاۋدېر» (لە ھەر شوئىيىك دەستكارىيى كرابن و گۆردرابن، راستيان دەكاتەۋە، ئەۋەى كە بە پىۋىستى بزانى) جا تۆ (ئەى موحەممەد! ۋە ھەر كەسىك لە شوئىنى موحەممەد!) دادۋەرىيان لەنىۋاندا بىكە بەپىي ئەۋە، كە خوا ناردۋىيەتە خوار و بەدۋاى ئارەزۋەكانيان مەكەۋەۋ، لەۋ ھەقە لامەدە، كە بۆت ھاتۋە، بۇ ھەر كامىك لە ئىۋە (ئۆمەتى ئىسلام و ئۆمەتى نەصرانىي و ئۆمەتى يەھۇدىي لە كاتى خۆيداۋ ئۆمەتەكانى دىكە) بەرنامەيەك و رېيازىكمان دانائە.

كەۋاتە: جگە لە خۋاى تاك و تەنيا، كى بۆى ھەيە بەرنامە و رېيازدا بنى؟ بىگومان ھىچكەس.

۴- لە سوۋرەتى (الشورى) لە ئايەتى (۲۱) دا خوا دەفەرمىۋى: ﴿أَمْ لَهُمْ

شُرَكَاءُ شَرَعُوا لَهُمْ مِنَ الدِّينِ مَا لَمْ يَأْذَنْ بِهِ اللَّهُ وَلَوْلَا كَلِمَةُ الْفَصْلِ لَفُضِيَ بَيْنَهُمْ وَإِنَّ الظَّالِمِينَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾، خۋاى پەرۋەرگار بە نكۋلىيى كردنەۋە

دەفەرمىۋى: ئايا (ئەۋانەى كە ھاۋبەش بۇ خوا دانەرن) چەند ھاۋبەشىيىكان ھەن كە بەرنامەيەكان بۇ داناون كە خوا مۆلەتى لە سەر نىە؟، يانى: چۆن شتى ۋا دەكەن كە غەيرى خوا بېئىنە رېزى خوا و ئايىن و بەرنامەيان بۇ دابىن، ئايىن و بەرنامەيەك كە خوا مۆلەتى لەسەر نىە، چۈنكە خوا مۆلەتى ئەداۋە بەكەس، كە بەندەكانى بىكەتە كۆيلىەى خۆى و، ئايىن و بەرنامەيان بۇ دابىنى، واتە: بەرنامەى ژيان و گوزەران بەس دەبىي خوا داىبىنى، چۈنكە خۋاى زانا، بەس خۆى دەزانى ئىنسانەكانى چۆن دروست كردۋەۋ بۆچى دروستى كردۋون، چۆنىش بەختەۋەر دەبن و پىۋىستە چۆنىش بە رېۋە بچن؟ ۋە ھىچ كەسىكى دىكە ئەۋ شايستەيەى نىەۋ، ئەۋ مافەى نىە، بۆيە لەكۆتايىدا دەفەرمىۋى: ئەگەر ئەۋ نەبۋايە كە خوا پېشتەر بپارىداۋە كە لە كاتى خۆيداۋ لە پۆژى دوايىدا لىيىكان ھەلداۋىرى، لەسەر ئەۋ تاۋانە ھەر لە دونىادا خۋاى پەرۋەرگار دادۋەرىيى لە نىۋان دا دەكردن، بىگومان ستەمكاران ئازارىكى بە ئىشيان ھەيە، ئايا ستەمكاران كىن

ئەوانەن کە خۆیان لە خەلک دەکەنە پەرستراو و پەرەردگارو، سەرورەیی بالاو رەها بۆ خۆیان قۆرخ دەکەن و بەرنامەى ژيان بۆ خەلک دادەنێن و حەلال و حەرامیان بۆ دیاریی دەکەن، ئەوانە ستەمکارن، ئەوانەش کە شویینیان دەکەون بە هەمان شیوە ستەمکارن، چونکە غەیری خوا دەپەرستن وە غەیری خوا دەکەنە فەرمانرەوای رەهای خۆیان، دەیکەنە شەرع دانەر و ئایین دانەری خۆیان، لە حالیک دا کە پێویستە دین و شەریعەت، تەنیا خۆی پەرەردگار دایبێت، چونکە هەر ئەو مەرۆقەکانی خولقاندووە، هەر ئەویش مافی ئەوێ هەیە پێیان بڵێ: ئاوا بژین و ئاوا مەژین و ئەووەم پێ خۆشەو ئەووەم پێ ناخۆشە.

۵- ئە سوورەتی (النحل) ئایەتی (۱۱۶) دا دەفەرموی: ﴿وَلَا تَقُولُوا لِمَا تَصِفُ

أَلْسِنَتُكُمُ الْكَذِبَ هَذَا حَلَلٌ وَهَذَا حَرَامٌ لِّتَفْتَرُوا عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ إِنَّ الَّذِينَ يَفْتَرُونَ

عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ لَا يُفْلِحُونَ﴾، دیارە ڕوو ئە هابەش دانەر و کافرەکان دەکات

دەفەرموی: بەوێ کە زمانتان بە درۆ وەسفێ دەکات، مەلێن ئەو حەلالەو ئەو حەرامە (هەر ئە خۆتانەو حەلال و حەرام بۆ خۆتان دیاریی مەکەن) بۆ ئەوێ بەناوی خواوە درۆ بکەن و پالێ بدەنە لای خوا، بە تەئکید ئەوانەى درۆ بەناوی خواوە دەکەن، سەرفراز نابن.

کەواتە: هەر کەسیک و هەر لایەتیک، حەلال و حەرام بۆ خەلک دیاریی بکات، هەلبەتە ئەلایەن خۆیەو بە بێ گەڕانەو بۆ شەریعەتى خۆی پەرەردگار، ئەو بە تەئکید جۆریک ئە خۆیەتیی و پەرستراویتیی و پەرەردگاریتیی بەسەر خەلکەو دەکات، ئەویش گەورەترین گوناھ و تاوانە، چونکە تەنیا خوا "سبحانە و تعالی" بۆی هەیە پەرستراوی خەلک بێ و پەرەردگاری خەلک بێ، ئنجا پەرستراویتیی خۆی بێ وینە ئە چیدا بەرجەستە دەبێ؟ ئە وەدا کە خوا سەرورەیی رەهاو بالاى هەبێ، کە ئە شەریعەتەکید بەرجەستەیه.

۶- هەرەها ئە سوورەتی (الجماعیة) ئایەتی (۱۸ و ۱۹) دا خۆی بەرز مەزن

دەفەرموی: ﴿ثُمَّ جَعَلْنَاكَ عَلَىٰ شَرِيعَةٍ مِّنَ الْأَمْرِ فَاتَّبِعْهَا وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَ الَّذِينَ لَا

يَعْلَمُونَ إِنَّهُمْ لَن يُغْنُوا عَنْكَ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا وَإِنَّ الظَّالِمِينَ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ وَاللَّهُ

وَلِىُّ الْمُؤْمِنِينَ ﴿١٩﴾ ، واتە: پاشان (واتە: دواى ئەوھى كە جوولە كە و نەصرانىيەكان كەتیبیان بۆ ھات) دواى ئەوان تۆمان ئە سەر بەرنامەيەك ئە دىنى خۆمان دانا، دەجا شوپىتى بکەوھو بە دواى ئارەزووى ئەوانە مەكەوھە كە نازانن، ئەوانەى كە تۆ ئەگەر بە دواى ئارەزوویان بکەوى و ئە شەرىعەتى خوا لادەى، ناتوانن ھىچ بەرگریيەكت لى بکەن ئە لایەن خواوھ، سەمەکاران ھەندىکیان دۆست و پشتیوانى ھەندىکیانن، خوايش سەرپەشتیاری پارێزکارانە.

۷- ئایەتى كۆتایی كە خواى تاك و پاك ئەو راستییە، كە دەبى فەرمانرەوایی و سەرورەیی بالۆ رەھا تەنھا بۆ خوا و بۆ شەرىعەتەكەى بى، تیدا رادەگەینى ئایەتى (۶۴) ی سوورەتى (النساء) ه، كە دەفەرموى: ﴿وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَّسُولٍ إِلَّا لِيُطَاعَ

يَاذِرِ اللَّهَ ﴿٦٤﴾ ، واتە: ھىچ پیغەمبەرێكممان رەوان نەکردوھ، مەگەر بۆ ئەوھ كە بە مۆلەتى خوا فەرمانبەریی بۆ بکرى، واتە: پیغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" كە فەرمانبەریی بۆ دەكړى، ییگومان ئیمە پیغەمبەر ناپەرستین، ئیمە فەرمانبەریی بۆ پیغەمبەر دەكەین، چونكە خوا وای فەرمووھ، بەلام پەرستراو تەنیا خوايە ، پیغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" تەنیا گەيەنەر و راگەيەنەرى بەرنامەو پەيامى خوا بووھ، ئەگەرنا ئیمە فەرمانبەریی بۆ پیغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" دەكەین و بە قسەى دەكەین، چونكە خوا بە قسە كردن و فەرمانبەریی بۆ كردنى پیغەمبەرى خواى "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" لەسەر ئیمە فەرز كردوھ.

لەو ئایەتەنەشەوھ زۆر بە جوانی پوون بووھوھ، كە سەرورەیی بالۆ رەھا ئە ئىسلامداو ئە كۆمەلگایەكى مسوڵماندا، تەنیا ھى خواى پەرورەدگارە، كە ئەویش ئە چیدا بەرجەستە دەبى؟ ئە شەرىعەتەكەیدا، كەواتە: كۆمەلگایەك و خەلكێك كە خۆیان بە مسوڵمان دەزانن، دەبى سیستەمى حوكمرانییەكەیان ببەستریتەوھ بە شەرىعەتى خواوھ، تاكو سەرورەیی (سیادە) ی بالۆ رەھاى خواى پەرورەدگار ئە ژيانیان دا بەرجەستە ببى.

لێره‌دا کۆتایی به‌م باسه‌ ده‌ین، خوا پشتیوان بێ له‌ باسی داها‌تو‌ودا وه‌لامی دووپرسیار و ئیشکال ده‌ده‌ینه‌وه‌، که له‌سه‌ر ئهم حه‌قیقه‌ته‌ هه‌لده‌ستن.

وه‌لامی دوو پرسیار و ئیشکال:

ئیمه له‌ باسی رابردو‌ودا با‌سمان کرد، که سه‌روه‌ریی بال‌او ره‌ها هی خواو شه‌ریعه‌ته‌که‌یه‌تی، ئهمه‌یه‌که‌مین بنه‌ما و به‌لکو به‌ردی بناغه‌ی سیستمی حوکمرانیی ئیسلامیه‌.

وه‌تیشکمان خسته‌ سه‌ر ئهو بنه‌مایه‌و، چه‌مک و واتاکه‌یمان پوون کرده‌وه‌، چ له‌ لای پسپۆر و شاره‌زایانی یاسا و ده‌ستور، که سه‌روه‌ریی (السیاده - الحاکمیه) چی ده‌گه‌یه‌نی؟ وه له‌ به‌ر رۆشنایی چه‌ند ئایه‌تیکی قورئانی به‌رز و به‌ پێژیشدا با‌سمان کرد، که چۆن سه‌روه‌ریی بال‌او ره‌ها ته‌نها هی خوایه "سبحانه و تعالی" که ئه‌ویش له‌ شه‌ریعه‌ت و به‌رنامه‌که‌یدا به‌رجه‌سته‌ ده‌بی، که به‌ پێغه‌مبه‌ری کۆتایی خۆیدا موحه‌مه‌د "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" بۆمرۆقه‌کانی ناردوه‌، ئنجا لێره‌دا دووپرسیار دروست ده‌بن:

پرسیار و ئیشکالی یه‌که‌م:

ئایا سه‌روه‌ریی بال‌او ره‌های خ‌وای به‌رزو مه‌زنو شه‌ریعه‌تی خوا، نایته‌ مایه‌ی ده‌ست و پێ به‌ستنی مرۆقه‌کان، له‌ بواری دنیاداریی و به‌رپۆه‌ردنی وڵات و ده‌وڵه‌ت دا ؟ ئایا له‌ حائیکدا که خ‌وای بێ وینه‌، سه‌روه‌ریی بال‌او ره‌های هه‌یه‌و شه‌ریعه‌تی خوا سه‌روه‌ریی بال‌او ره‌های هه‌یه‌ - واته‌: نابێ هیچ که‌سیک قسه‌یه‌ک بکات و بریارێک بدات که پێچه‌وانه‌ی شه‌ریعه‌تی خ‌وایی- ئایا ئه‌وه‌ نایته‌ ه‌وای ئه‌وه‌ که خه‌لک ده‌ست و پێی ببه‌ستری له‌ بواری حوکمرانیی و ده‌وڵه‌تداریییدا؟ له‌وه‌لامدا ده‌لێین: نه‌خێر، چونکه ئیمه‌ پێشتریش پوونمان کرده‌وه‌، که خ‌وای کاربه‌جی و دانا و زاناو شاره‌زا، له‌ بواره‌کانی ئیمان و عه‌قیده‌ و خووپه‌وشت و چاکه‌کاندا، واته‌: ئهو بواران‌ه‌ی که په‌یوه‌ندیان هه‌یه‌ به‌ حه‌قیقه‌تی بوون (وجود) ه‌وه‌و په‌یوه‌ندیان هه‌یه‌ به‌ خ‌وای بێ وینه‌وه‌و، په‌یوه‌ندیان هه‌یه‌ به‌

جەۋھەرى مەرۋقۇ — ۋ جەۋھەرى ژيانەۋە، كە ئىۋانە ھەموۋيان شتى نەگۈرۈن، واتە: ئەۋ بوارانەدا كە پەيۋەندىيان ھەيە بە لايەنە نەگۈرۈ چەسپاۋەكانى بىۋىن ۋ ژىن ۋ مەرۋقۇ — ۋە، خۋاى كاربەجى ئە شەرىعەتى خۇيدا نوختەى خستۋتە سەر پىت ۋ چۆتە نىۋ ۋردە كارىيەكانەۋە ۋ چۆتە نىۋ تەفاۋىلەۋە، بۇچى؟ چۈنكە ئەۋ لايانانە، ئىنسان تىياندا تۈۋشى گۈرۈنكارىيى نابى، بۇ ۋىنە: ئە پۋى ئىمان ۋ عەقىدەۋە، ئە پۋى بوۋنناسىيەۋە، كە ۋەك پىشتەر باسما كىرد، خوا "سبحانە وتعالى" چۆنە، ھەر ۋايە، ئەم ئاسمان ۋ زەمىنە چۈنن، ھەروان، مەرۋقۇ — چۆنە، ھەر ۋايە، بەئى گۈرۈن بەسەر پۋالەتيدا دى، بەلام حەقىقەتى ئىنسان ۋ جەۋھەرەكەى گۈرۈننى بەسەردا نايەت، مەرۋقۇ — ئە چاخى بەردىن دا پىۋىستى بە خۋاردن ۋ خۋاردنەۋە ۋ بەرگ ۋ پۋشاك ۋ خەۋ ۋ شۋىنى ھەۋانەۋە بوۋە، ئىستائىش ھەر پىۋىستى پىيەتى، ئەۋ كاتە بە شىۋەيەكى سادە ئەۋ پىداۋىستىيانەى خۇى دابىن كىردۈۋىن، ئىستا بە شىۋەيەكى ئالۋىز بە شىۋەيەكى رىك ۋ پىكتەر، ئەۋ كاتە بە شەر پىۋىستى بە لايەنى كۆمەلەيەتتى ھەبوۋە، كە خىزان پىكەۋە بىت ۋ كۆمەل كۆمەل پىكەۋە بۇىن، ئىستائىش ھەر پىۋىستى پىيەتى، بەلام ئەۋ كاتە بە شىۋەيەكى سادە ئەۋەى رىكخستۋە، ئىستا بە شىۋەيەكى رىك ۋ پىكتەر.

ھەرۋەھا ئەۋ خۋرەى كە كاتى خۇى تىشك ۋ پۋىناكى دابىنكردۋە بۇ مەرۋقۇ — كان ئە سەر زەۋى، ئىستائىش ھەر خۇى بۇمانىيان دابىن دەكات، ئەۋ پۋلەى مانگ گىرۋىيەتى، ئىستائىش بە ھەمان شىۋە ئەۋ پۋلەمان بۇ دەگىرۋى، بەلكو ئىستا ئىمە زىاتر بە ھەرە مەند دەبىن ئە تىشكى خۇر ۋ ئە پۋشائى مانگ ۋ ئەۋ نىعمەتانەى، كە خوا بۇى دانائىن ۋ ژىيانى خۇمانىيان پى رىكتەر دەكەىن، بەلام بىگومان حەقىقەتەكانى ئاسمان ۋ زەۋى ژىان ۋ مەرۋقۇ — نەگۈرۈن، ھەرۋەھا خۋاى پەرۋەردگار بۇ خۇى، ۋەك خۋدى ۋەك ناۋە ھەرە چاكەكانى ۋ سىفەتە ھەرە بەرەزەكانى، گۈرۈننى بەسەردا نەھاتۋە.

ئىنجا ئەۋ شتانەى كە حەقىقەتەيان ناگۈرۋى، خۋاى كاربەجى ياساى نەگۈرۋى بۇ دانائون ۋ چۆتە نىۋ ۋردە كارىيەكانەۋە نوختەى خستۋتە سەر پىت تىياندا، كە ۋەك گۈتم ئەۋ بوارانەش كە ئاۋان، بىرىتىن ئە: بۋارى بوۋنناسىي، بۋارى ئىمان ۋ عەقىدە، بۋارى عىبادەت، بۋارى بارى كەسىتتى ۋ پىكەۋەنانى خىزان، بۋارى خۋرەۋشتەكان، بۇ نمۇنە:

پاستگۆیی هه‌ر چاك بووه‌و له‌سه‌ره‌تای دونیاوه تاكۆتایی هه‌ر چاك ده‌بی، درۆكردن هه‌ر خراپ بووه‌و هه‌ر خراپ ده‌بی، ئه‌مینی هه‌ر باش بووه‌و باش ده‌بی، ناپاکی هه‌ر خراپ بووه‌و هه‌ر خراپ ده‌بی تاكۆتایی دنیا، هه‌موو ره‌وشته به‌رزو په‌سه‌نده‌كان، هه‌ربه‌رزو په‌سندن و خوو خذه دزیو و ناپه‌سنده‌كانیش، هه‌ر خراپن.

به‌لام ئه‌و بوارانه‌ی كه‌ ژيانی مرۆقـ ئیـاندا به‌ره‌و پێش ده‌چی و ده‌گۆڕین، شه‌ریعه‌تی خوای كار به‌جی نه‌چۆته نیو ورده‌كاریه‌یه‌كانه‌وه، به‌لكو به‌س هیلی گشتی بو داناون و چوار چیویه‌کی فراوانی داناه، به‌لام بۆشایی زۆری به‌جیه‌شتوه، بۆ ئه‌وه‌ی كه‌ به‌شه‌ر به‌ پێی پێویستی هه‌ل و مه‌رجه گۆراوه‌كان و به‌ پێی پێداویستی به‌ره‌و پێشچوونی ژیان و گۆزه‌رانی، ئه‌و بۆشاییانه پر بکاته‌وه، جا چ بوا‌ری حوکم و سیاسه‌ت بی، یان بوا‌ری ئابووری و بارزگانی و مامه‌له‌ بی، یان بوا‌ری کۆمه‌لایه‌تی، یان بوا‌ری جه‌نگ و ناشتی، یان بوا‌ری په‌یوه‌ندییه‌كان، له‌ هه‌موو ئه‌و بوارانه‌دا كه‌ ژیان تی‌اندا ده‌گۆڕی و به‌ره‌و پێشه‌وه ده‌چیت، واته‌: ژيانى ئینسان له‌ ڕوه‌ ماددییه‌که‌یه‌وه، خوای زانا نه‌چۆته نیو ورده‌کاریه‌یه‌که‌یه‌وه له‌ رێی شه‌ریعه‌ته‌که‌یه‌وه، به‌لكو ئیکتیفای کردوه به‌ دانانی چه‌ند هیلیکی گشتی و چه‌ند بنه‌مایه‌کی گشتی و ، چوارچیویه‌کی فراوانی دیاری کردوه، هه‌ر بۆیه‌ش ئیمه ده (١٠) بنه‌مامان هه‌لبژاردوون، وه‌ك بنه‌مایه‌کانی سیستمی حوکمرانی له‌ ئیسلامدا، چونکه‌ ئیمه له‌ ئیسلامدا سیستمی حوکمرانی له‌ قالب‌درومان نیه، به‌لكو کۆمه‌لیك به‌ها و بنه‌مای سه‌ره‌کیمان هه‌ن، كه‌ پێویسته له‌ سیستمی حوکمرانییدا مسوڵمانان ره‌چاوایان بکه‌ن، به‌لام چوارچیوه و قالب‌یکمان نیه، كه‌ ده‌ست و پێی مسوڵمانانی به‌ستب و رێگای لی گرتن، كه‌ به‌ پێی به‌ره‌و پێشچوونی ژیان و گۆزه‌رانی و به‌ پێی گۆرانی هه‌ل و مه‌رجه‌كان، ئه‌وانیش شیوه‌ی حوکمرانی و شیوه‌ی ده‌وله‌تداریی خویان بگۆرن.

ئنجا زانیان وه‌ك پێشتریش ئاماژه‌مان پێدا، بنچینه‌یه‌کیان هه‌له‌یه‌نجاره له‌ ئه‌نجامی سه‌رنج‌دانی ئه‌و دوو بواره له‌ یه‌ك جیا‌یه‌دا، واته‌: ئه‌و بواره‌ی كه‌ ژيانى ئینسان تی‌یدا ناگۆڕی، ئه‌و بواره‌ی كه‌ ژيانى ئینسان تی‌یدا ده‌گۆڕی، به‌واتایه‌کی دی: ئه‌و بوارانه‌ی كه‌ په‌یوه‌ندیان به‌ جه‌وه‌هه‌ر و ڕووح و ماهیه‌تی مرۆقـه‌یه‌وه هه‌یه‌و، په‌یوه‌ندیان به‌

جەۋھەرى ژيانو بوون (وجود) ھەيۋە ناگۆرپن، ئىسلام بە شىۋەيەك مامەلەي كىردە، ۋەئەو بوارانەي كە ژيانى ئىنسان زۆر تىياندە گۆرپ، بە شىۋەيەكە دىكە مامەلەي كىردە، بەئى زانايان لەسەر بناغەي ئەو دەقائە، كە پەيۋەندىيان بەھەر كام ئەو دوو بوارە ئىكجىيايە ھەيە، بنچىنيە كيەن دانائە دەئىن: (إِحْمَالُ فِي الْمَتَغِيرَاتِ تَفْصِيلٌ فِي الثَّوَابِ). واتە: ئەو شتانە كە دەگۆرپن شەرىعەت بە كورتىي قسەي ئە بارە ھەم كىردوون تەنبا ھەيلى گشتى بۆ داناون، ئەو شتانەي كە ناگۆرپن ۋە چەسپاون، شەرىعەت چۆتە نىو وردە كارىيە كانيانە ھە، با لىرەدا ۋەئەيەك بىنمە ھە: خۇي زانا ئە باس دەستىۋىژدا، ھەمو ئەو شتانەي كە بۆ دەستىۋىژ پىۋىست، ئە يەك ئايەتدا ھەمويانى بەيان كىردە ئە سورەتى (المائدة) ئە ئايەتى (۶) دا ھەرموۋىەتى: ﴿يَتَأْتِيَ الَّذِينَ ءَامَنُوا إِذَا قُمْتُمْ

إِلَى الصَّلَاةِ فَأَعْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ بِرُءُوسِكُمْ﴾، واتە: ئەي ئەوانەي بىرۋادارن! كاتىك ھەستان بۆ نۆيژ، دەموچاوتان بشۆن، دەستە كاتتان بشۆن ئە گەل ئانىشكە كاتتاند، ۋە مەسحى سەرتان بىكەن، ۋە ھەردو پىيانتان بشۆن ئە گەل گۆرپىنگتان... تەماشە دەكەين ھەمو ھەرزە كانى دەستىۋىژ ئە يەك ئايەتدا بەيان كراون، كە دەستىۋىژ بۆ خۇي شتىكى بچووكە لەچار بابەتتىكى ۋەك ۋلات بەرپۋە بىرەندە، بىنگومان سىستەمى ھوكمپرانىي بوارى ھوكم و سىياسەت زۆر گەورە ۋ فراوانە، بەلام تەماشە دەكەين خۇي زاناو تۈنە بە دانانى چەند بىنەمايەكى گشتىي ۋ بە دىيارىي كىردنى چۈرچۈيەكى فراوان، بۆ بابەتى ھوكم و سىياسەت ئىكتىفياي كىردە، ئە ھالىكدا كە ئە دەستىۋىژدا نۇختەي خستۈتە سەر پىت، بۆچى؟ چونكە دەستىۋىژ ھەر دەستىۋىژەو، دەستىۋىژ ئە بوارى عىبادەت ۋ چۆنىيەتى مامەلە كىردن ئە گەل خۇدا، ھىچ گۆرپنى بەسەردا ئايەت، چونكە پەيۋەندىي ھەيە بە رۈوح ۋ جەۋھەرى مەۋجۇتە ھە.

بەلام بابەتى ھوكم و سىياسەت ۋ ئابورىي ۋ جەنگ ۋ ئاشتىي، پەيۋەندىي بە نىۋان مەۋجۇتە كانە ھەيە، پەيۋەندىي بە ژيانى دىنيانە ۋ بەلايەنى ماددىيانە ھەيە، كە ئەۋەش گۆرپنى بەسەردا دى، بۆيە شەرىعەت نەچۆتە نىو وردە كارىيە كانە ھە.

جا بەزەیی خوا "سبحانه وتعالی" و حیکمەتی خوا، وەك چۆن لەوەدا بەرجەستەییە، کە شەریعەت (تفصیل فی الثوابت) ی رەچاوەکردووە و ئەو شتانەی، کە نەگۆڕن چۆتە نێو وردەکارییەکانیانەوه، ئنجا بۆیەش رەحمت و حیکمەتی خوا لەوەدا بەرجەستەییە، چونکە خوای پەروەردگار، ئەگەر بە وردیی و بە تەفصیل بۆی باس نەکردباین، ئیمان و عەقیدەمان چۆن بێ؟ عیبادەتمان چۆن بێ؟ ئەخلاق و رەوشتمان چۆن بێ؟ چۆن خێزان پێکەوه بنیین؟ مەسەلەی میرات و ئەو شتانە، کە پەيوەندیان بە باری کەسێتیەوه هەیە، ئەگەر خوای پەروەردگار نەچووبایە نێو وردەکارییەکانیانەوه، ئەو بەتەئکید لەبەرئەوهی پەيوەندیان بە رۆحەوه هەبوو، پەيوەندیان بە خوا و بە غەیبەوه هەبوو، مەروڤ— تێاندا بەهەژندا دەچوو، بۆیە رەحمت و حیکمەتی خوا ئەو رۆحەوه زۆر بەرجەستەییە، کە خوا بۆ نەگۆڕەکان (ثوابت) چۆتە نێو وردەکارییەکانەوه، بەلام بۆ گۆڕاوەکان (متغیرات) بە کورتیی فەرماشتی فەرموووە، یەك بازنەیی گشتیی و فراوانی دیاری کردووە، لێرەشدا دیسان جاریکی دی رەحمت و حیکمەتی خوای پەروەردگار دەرهوشتەوه، چونکە خوای کاربەجی، ئەگەر ئەو شتانەدا کە زۆر دەگۆڕن، چووبایە نێو وردەکارییەکانەوه و چووبایە نێو تەفصیلەوه و نوختەیی خستبایە سەر پیت، لە دوو ھالەت بەدەر نەدەبوو:

- ۱- یان دەبوو ئەو کاتە کە قورئان دا بەزیو بۆ کۆمەڵگای یەکەم، قالیکی دارشتبایە، کە بەتەئکید ئەو کاتە ئەو قالی بەکەلکی قوناغەکانی دواتر نەدەھات .
- ۲- یان دەبوو بە پێی دوا قوناغی گەشەسەندنی ژيانی ئینسان، چوار چۆیەکی دانابا و قالیکی دانابا، کە ئەو کاتە بە تەئکید ئەو قالی بەکەلکی دوا قوناغی گەشەکردنی ژيانی مەروڤ— دەھات، بەلام بەکەلکی قوناغەکانی دیکە نەدەھات، بەلام خوای پەروەردگار هیچ کام لەو دوانە نەکردووە، بەلکو چەند ھێلکی گشتی داناون و چوارچۆیەکی فراوانی داناووە فەرموویەتی بەس لە وچارچۆیە دەره مەجن، وەك دوايي باسی دەکەین، بۆ وینە: مسوڵمانان دەبێ بە راویژ کاروباری خۆیان بەرپۆ بەرن و هیچ کەس بۆی نیە بەپێی حوکمی میراتی و خۆسەپاندن بەلێ: من ئیمتیاز و پلەم هەبێ بەسەرتاندا، بەلکو دەبێ بەھەموویان ولاتەکەیان بەرپۆ بەرن، بەلام چۆنی بەرپۆ دەسەن و

چۈن پراۋىژ دەكەن؟ وردەكارىيەكانى بەجىھىشتون بۆ مەۋقۇ — خۆى، بۆ قۇناغە جىاجىياكان ۋە ھەل ۋە مەرجە جىاجىياكان .

بۆيە ئىمە زۆر بە پرونىي ۋە لاملى ئەو پەرسىيارە دەدەينەۋە دەللىي: نەخىر، بە ھۆى سەرۋەرئىتىي باللاۋ پەھاي خۋاي بەرزو مەزن ۋە شەرىعەتەكەيەۋە، ئە ژيانى بەشەردا، دەست ۋە پىي مەۋقۇ — ناگىرى، ئە بواری دىئادارىي ۋە دەۋلەتدارىي ۋە بەرپۆۋەبردنى ۋەلاتياندا، چونكە شەرىعەتى خوا چەند ھىللىكى گشتىي ۋە چەند بەھايەكى بەرزى داناونو چوارچىۋەيەكى فراۋانى دىيارىي كەردەۋ، ئەو چوارچىۋە فراۋانەداۋ ئە بەر رۆشنايى ئەو بەھا بەرزو ھىلە گشتىيانەدا، مەۋقۇ — كەن بۆيان ھەيەۋ دەستىيان كراۋەيە، كە ژيان ۋە گوزەرانى خۆيان پىك بىخەن.

پەرسىيار ۋە ئىشكالىي دۈۋەم:

پەرسىيارىكى دىكەش دەگونجى ئە زەينى ھەندىك كەسدا سەرھەللات، ئەۋىش ئەۋەيە: چۈن چۆنى مەۋقۇ — ئە سايەى ھوكمى شەرىعەتدا، دەتۋانى ياسا دابنى ۋە بۆ خۆى ياساۋ بىريارى پىۋىست بۆ پىكخستنى ژيانى خۆى دەر بىكات؟! چونكە ئىمە باسما كەرد كە سەرۋەرىي خۋاي كاربەجى ۋە سەرۋەرىي شەرىعەتەكەى، سەرۋەرىيەكى ياسايىيە، نەك سىياسىي، چونكە سەرۋەرى سىياسىي بەدەست خەلگەۋەيە، واتە: ئەۋە خەلگەن كە خۆيان ۋە بەرپەرسانى خۆيان ۋە ھوكمەرانى خۆيان دادەنن، بەلام ئەۋە كاربەدەست ۋە ھوكمەرانە، كە ھەللىان دەبژىرن ۋە دايان دەنن، دەبىي مەكەچ بن بۆ ئەۋە شەرىعەتەى، كە خوا ناردۋىيەتى ۋە ئەۋە شەرىعەتەى خۋايان بەسەردا پىادە بىكەن، باسشىمان كەرد، كە شەرىعەتى خۋاي پەروەردگارىش ئە بەرئەۋەى لەزۋرەى لايەنەكانى ژياندا بە ھىلە گشتىيەكان ئىككىفای كەردەۋ ۋەردەكارىيەكانى بۆ بەشەر بەجىھىشتون ، بۆ مەسولمانان خۆيان كە دايانننن، جا يەكەك بۆى ھەيە بلئ: ئايا چۆن چۆنى ئىنسانەكان دەتۋان ياسا دابنن ۋە بىريار دەرەكەن، لەبەر رۆشنايى شەرىعەت ۋە بىنەماكانى شەرىعەتداۋ ئە چوارچىۋەى دىيارىي كراۋى فراۋانى شەرىعەتدا؟ ئە ۋەلامدا دەللىي: ئە پىي ئىجتىھادەۋە ئە پىي بەكارھىننى عەقلەۋە، مەۋقۇ — كەن دەتۋان ئەۋە بۆشايىانە پىر بىكەنەۋە، ئىنجا پىش ئەۋەى بىمە سەر باسى بۋارەكانى ئىجتىھاد، ئەۋە بۋارانەى كە مەسولمانان بۆيان ھەيە

ياساو برپاريان تيدا دەربەن لەبەررۆشنایى شەریعەتدا، دەمەوى چەند بەلگەيەکی کورت بەیئەنمەو لەسەر ئەو، کە مسوڵمانان لەسەریان پێویستە ئیجتیهاد بکەن و لەسەریان پێویستە کە وردەکارییەکانی دەولەتداریی و حوکمرانییان لە بەر رۆشنایى بنەما نەگۆرەکانی شەریعەتدا بچەنە روو:

بەلگەكانى رهوايى ئىجتیهادکردن

بەلگەى یەكەم:

لە ئایەتی ژمارە (٣٨) ی سوورەتی (الشوری) دا خۆی گەورە دەفەرموی: ﴿وَالَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمْ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَأَمْرُهُمْ شُورَى بَيْنَهُمْ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ﴾، لە درێژەى باسکردنی سێفەتەکانی کۆمەڵی مسوڵماناندا، پێش ئەوێ بێنە کۆمەڵگا و دەولەتیش، دەبێتە روو، کە کۆمەڵی مسوڵمانان پێویستە یەکیک لە تاییەتمەندییەکانیان ئەو بێ، کە کاروباریان بە راویژ بێ، خوا دەفەرموی: ئەوانەى بەدەم فەرمانی پەرورەدگاریانەو چوون و، نوێژیان بەرپا کردو، کاروباریان بە راویژ و، ئەوێ پێمان داوون دەبەخشن. کەواتە: کاروبار بەرپا بردن بە راویژ، وەك نوێژ بەرپا کردن و مالبەخشین " کە زەكات گەورەترین جوړیەتی " لەسەر مسوڵمانان فەرزە، دیارە راویژ کردیش، یانی ئیشیک دێتە پێش مسوڵمانان، ئەگەر دەقیکی شەرع لەبارەو هەبێ پیاوێ دەکەن، چونکە راویژ لەکاتییدا دەکری، کە دەقیکی شەریعی روون نەبێ، یان دەقیکی هەبێ، بەلام نەزانن چۆنی پیاوێ بکەن، راویژ بۆ ئەو دەکری، کە چۆنیەتی پیاوێ کردنی روون بکەنەو، کەواتە: ئەو ئایەتە بەلگەيە لەسەر ئەو، کە مسوڵمانان دەبێ ئیجتیهاد بکەن.

بەلگەى دووهم:

لە سوورەتی (النساء) ئایەتی ژمارە (٨٣) دا خوا دەفەرموی: ﴿وَإِذَا جَاءَهُمْ أَمْرٌ مِّنَ الْأَمْنِ أَوْ الْخَوْفِ أَذَاعُوا بِهِ وَلَوْ رَدُّوهُ إِلَى الرَّسُولِ وَإِلَى أُولِي الْأَمْرِ مِنْهُمْ لَعَلِمَهُ الَّذِينَ يَسْتَنْبِطُونَهُ مِنْهُمْ وَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ لَاتَّبَعْتُمُ الشَّيْطَانَ إِلَّا قَلِيلًا﴾، واتە: کاتیک هەواڵیکیان بۆ هات، کە بەیوەندیی بە هێمنیی و ئاسایشەو،

يان بە ترسەوه ھەبوو، ئەوانە (كە دل نەخۆشن، يان ئيمان لاوازن) يەكسەر بلاوى دەكەنەوه ﴿وَلَوْ رَدُّوهُ إِلَى الرَّسُولِ وَإِلَى أُولَى الْأَمْرِ مِنْهُمْ لَعَلِمَهُ الَّذِينَ يَسْتَنبِطُونَهُ مِنْهُمْ﴾، ۱۰۷، ئەگەر گىراپايانەوه بۆلاى پىغەمبەر خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" و بۆ لاى كاربەدەستانى مسولمانان، ئەوه ئەوانەيان كە توانای ھەلھەنجانيان ھەيە، دەيانزانى ئايا ئەو ھەواللە بەكەلكى بلاوکردنەوه دى، يان نا؟، كەواتە: ئىمە تەنانت بۆ ئەو ھەش، كە فلانە ھەواللە بلاوبكریتەوه، يان بلاونەكریتەوه؟ بۆ ئەو ھەش پىويستيمان بە كەسانىك ھەيە كە ياسا ھەلەلەنجن و برپار دەردەكەن، بۆ ھەلەلەنجانى ياسا و برپار لەبارەى رىكخستنى ژيان و گوزەرانەوه.

بەلگەى سىيەم:

بەلگەيەكى دىكەش ئەو وتووێژەيە، كە لە نىوان پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" و موعازى كورى جەبەل خوا لىي رازى بى پرويداوه، كاتىك كە دەنيىرى بۆ يەمەن، پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" لىي دەپرسى: ﴿كَيْفَ تَقْضِي إِذَا عَرَضَ لَكَ قَضَاءٌ؟﴾ قَالَ أَقْضِي بِكِتَابِ اللَّهِ. قَالَ: «فَإِنْ لَمْ تَجِدْ فِي كِتَابِ اللَّهِ؟» قَالَ فَبِسُنَّةِ رَسُولِ اللَّهِ "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ". قَالَ: «فَإِنْ لَمْ تَجِدْ فِي سُنَّةِ رَسُولِ اللَّهِ "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" وَلَا فِي كِتَابِ اللَّهِ؟» قَالَ أَجْتَهِدُ بِرَأْيِي وَلَا أَلُو. فَضَرَبَ رَسُولُ اللَّهِ "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" صَدْرَهُ وَقَالَ: «الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي وَفَّقَ رَسُولَ رَسُولِ اللَّهِ لِمَا يَرْضَى رَسُولُ اللَّهِ» ﴿أَخْرَجَهُ أَحْمَدُ بِرَقْم: (۲۲۱۱۴) تَعْلِيقُ شُعَيْبِ الْأَرْنَؤُوط: إِسْنَادُهُ ضَعِيفٌ، وَرَوَاهُ أَيْضًا أَبُو دَاوُدَ بِرَقْم: (۳۵۹۴)، وَالتِّرْمِذِيُّ بِرَقْم: (۱۳۲۷) وَضَعَفَهُ الشَّيْخُ الْأَلْبَانِيُّ فِي (ضَعِيفِ أَبِي دَاوُدَ) بِرَقْم: (۷۷۰)).

واتە: پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" پرسارى لە (معاذ) كرد، كە ناردى بۆ يەمەن بە سيفەتى قازىي، فەرمووى: چى دەكەى ئەگەر كىشەيەكت ھاتە بەردەم؟ گوتى: دادوھريى دەكەم بەو پىيەي كە لە كتيبي خوادا ھاتو، فەرمووى: ئەگەر لە كتيبي خوادا برپار و ياسات دەستەكەوت؟ گوتى: بە پىي رىيازى پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" دادوھريى دەكەم، فەرمووى: ئەدى ئەگەر نەلە سوننەتى پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ونەلە كتيبي خوادا دەست نەكەوت؟ گوتى: بەبۆچونى خۆم و كۆشش دەكەم و كەمەرخەمىي ناكەم، واتە: عەقلى خۆم بەكار دىنم لە بەر رۆشنایی قورئان و سوننەتى

پێغه‌مبه‌ری خوادا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" پێغه‌مبه‌ری خواش "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ده‌ستی له‌ سینگى داو‌ فه‌رمووی: ستایش بۆ‌ ئه‌و‌ خوایه‌ی، که‌ نوێنه‌ری پێغه‌مبه‌ری خوای سه‌رکه‌وتوو کرد بۆ‌ شتی‌ک، که‌ پێغه‌مبه‌ری خوا لی‌ی‌ رازییه‌. واته‌: پێغه‌مبه‌ری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" له‌وه‌ رازییه‌ که‌ ئێمه‌ بۆ‌ هه‌ر یاساو پریارێک، که‌ له‌ قورئاندا چنگمان نه‌که‌وت و، له‌ سوخته‌تى پێغه‌مبه‌ری خوادا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" چنگمان نه‌که‌وت، عه‌قلى خۆمان به‌کار بێنێو‌ کۆشش بکه‌ین.

بواره‌کانی ئیجتیهاد تیدا‌کران:

١ - **بوا‌ری یه‌که‌می ئیجتیهاد کردن:** ئه‌وه‌یه‌ که‌ له‌ پێی ئیجتیهاده‌وه‌ یاسا گشتیه‌کانی

شه‌ریعه‌ت بخرێته‌ سه‌ر په‌ر په‌وه‌ی جیه‌جیه‌کردن، بۆ‌ وێنه‌ خوای زانا ده‌فه‌رموی:

﴿...وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا...﴾ (البقرة، ٢٧٥) خوا کپین و فروشتنی حه‌ل‌ل

کردوه‌و، سوودی قه‌ده‌غه‌ کردوه‌. ئه‌وانه‌ دوو یاسان: بازرگانی حه‌ل‌له‌، سوودو‌ رپیا حه‌رامه‌، به‌لام ئه‌وه‌ پێویستی به‌وه‌یه‌ که‌ بخرێته‌ سه‌ر په‌ر په‌وه‌و‌ میکانیزمی بۆ‌ دابنری، ئنجا ئه‌وه‌ کاری ئیجتیهاد و کۆششی زانایانه‌.

وێنه‌یه‌کی دیکه‌: خوا ده‌فه‌رموی: ﴿وَأَمْرُهُمْ شُورَى بَيْنَهُمْ﴾ (الشورى، ٣٨) کاروباری

مسو‌لمانان به‌ راوێژه‌، ئنجا ئایا ئه‌و‌ راوێژه‌ راسته‌وخۆی، یان نا‌راسته‌وخۆ؟ که‌ نوێنه‌رانی خۆیان هه‌ل‌ده‌بژێرن، به‌ چ شێوه‌یه‌ک بێ؟ ئایا هه‌ندیکی به‌ راسته‌وخۆو هه‌ندیکی نا‌راسته‌وخۆی؟ ئه‌وه‌ هه‌مووی ده‌گه‌رێته‌وه‌ بۆ‌ مسو‌لمانان، که‌ ئیجتیهادی بۆ‌ بکه‌ن، به‌ پێی هه‌ل و مه‌رجه‌ گۆراو و جیاوازه‌کانی خۆیان.

٢ - **بوا‌ری دووه‌می ئیجتیهاد:** ئه‌و‌ یاساو بنه‌مایانه‌ی شه‌ریعه‌ت، که‌ زیاتر له‌

ته‌فسیرێک هه‌ل‌ده‌گرن، ده‌بێ ته‌فسیر و لێکدانه‌وه‌یه‌کیان بۆ‌ بکری و ته‌به‌نیه‌ی بکری، که‌ بۆ‌ ئه‌و‌ کات و قۆناغه‌ گونجاوه‌. ئێمه‌ گه‌لێک ئایه‌تمان هه‌ن، گه‌لێک فه‌رمایشتی

يېغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" مان ھەن، كە زياتر ئەۋاتايەك ھەلەدەگرن، ئىنجا ئىشى ئىجتىھاد ئىشى مۇجتەھىدان ۋە كۆشكەرەن ئەۋەيە، كە يىنن ئەۋ دەقەنەي قورئان ۋە سوننەت بەشپەيەك تەفسىر بىكەن، كە بۇ ئەۋ كاتەيان پىۋىستە ئەۋ مانايەيان بۇ لىك بەدەنەۋە، ياخود تەبەئىيى بىكەن، كە كارى ئەۋكاتەيان، يان ئەۋ قۇناغەيانى پىۋ راپى دەبىۋ، ۋەلامى ئەۋ پىسارەيانى پىۋ دەدەنەۋە، كە لەۋ كاتەدا بۇيان ھاتۇتە پىش.

۳ - بىۋارى سىيەمى ئىجتىھاد: ئەۋەيە ئەۋ بىۋارەنى كە شەرىئەت بە بۇشى ھىشتۈنەۋە (ۋاتە: نوختەي تىدا نەخستۈنە سەر پىت)، ئەۋە ماناي ۋايە خوا "سبحانە وتعالى" بە مۇسۇلمانانى فەرمۇۋە: خۇتان كۆشش بىكەن ۋەقەلى خۇتان بەكار يىنن، بۇ پىركردنەۋە ئەۋ بۇشايەنە، بۇيەش خۇاي زاناۋ تۈانا، لەۋبۋارەدا رىنمىي نەكردۈۋىن ۋە ياساۋ رىساي دىارى كراۋىي بۇ دانەناۋىن، چۈنكە ۋەك پىشتىر باسماۋ كىرد، خوا زانىۋىيەتى كە ئەگەر ھەر ياسا ۋە رىسايەك دابىنى، بەكەللى قۇناغىك دى، بەلام بۇ قۇناغىكى دىكە رەنگە بىيە بەر بەست ۋە كۆسپ لەبەردەمىاندا، ۋەك چۈن دىنى شىۋىندراۋى نەۋىرپانىي، بىۋ بە كۆسپ لەبەردەم رۇۋئاۋىيەكانداۋ ناچار فرىياندا، بەلام شەرىئەتى خۇاي كاربەجى:

يەكەم: رىي نەداۋە ھىچ كەس قىسەي خۇي ئە خەللىك بىكەتە دىن، تاكو ئەگەر بەكەللى سەردەمى خۇي ھات، سەردەمىكى دىكە ئە رىياندا بىيە كۆسپ ۋە پەرچ، بەلكو قىسەي ھەر كەسىك ھەرچەندە زۇر زانا بى، شىۋەي تىگەشىتنى ئەۋ دەربارەي دىن ۋە ئەزمۈنى ئەۋ دەربارەي دىندارىي، بۇ ھىچ كەسىك پابەندكەر (مىلزم) نىۋە دىن تەنبا ئەۋ ۋەھىيە، كە ئە قورئان ۋە سوننەتدا بەرجەستەيە.

دوۋەم: پاشانىش ۋەك گۇتمان خۇاي پەنھانزان نەچۈۋە قالىبىك دابىرپىۋى، كە ئىمە نەتۈنلەي لىي دەرىچىن، بەبەلگەي ئەۋە كە شەرىئەت ئەۋ بىۋارەنى بە بۇشىي ھىشتۈنەۋە، كەۋاتە: دەستى خەللىك ئاۋەلايە كە بە پىي پىداۋىستى ژيانى خۇيان، لە بەر رۇشنايى بىنەما بىنەپەتتەكانى شەرىئەتدا، يىنن ياسا دابىنن، ئەۋەي كە لەۋ ھالەتەشدا دەپتە سەنگى مەھەك، بىرتىيە ئەۋە كە تاچ راددەيەك

بەرژەوه‌ندییان بۆ دیتە دیو دادگەرییان بۆ دەچەسپێ، چونکە خوا "سبحانه وتعالی" هەموو پیغەمبەرانى "عليهم الصلاة والسلام" بۆ چەسپاندنى دادگەریی ناردوون، وەك باسمان كرد، حىكمەت لە هاتنى شەریعەتدا ئەوەیە، كە بەرژەوه‌ندیی خەلك، كە خوێ لە بەرژەوه‌ندیی دنیاو دوا رۆژیاندا دەبینیتەوه، بێتەدى.

لێرەدا بە پێویستی دەزانم كە ئاماژە بكەم بە قسەى یەكێك لە زانایان، كە (ابن عقيل الحنبلي) یەر (ابن القيم) لە كتیبى (الطرق الحکمیة فی السیاسة الشرعیة) لاپەرە (٢٢)دا ئەو قسەى لى نەقل دەكات، كە بە راستى قسەى كى زۆر بە جییه، دەلى: (السیاسة ماكانَ فعلاً يكونَ معه الناس أقرب الى الصلاح وَ أَبْعَدَ عَنِ الفسادِ وان لَمْ يَضْعُهُ الرسولُ ولا نَزَلَ بِهِ وَحْيٌ) واتە: سیاسەت بریتیە لە هەر كرده‌وه‌و هەر بپاریك، كە خەلك بەهۆیەوه لە چاكە نزیکتر بن و لە خراپە دوورتر بن، هەرچەندە ئەو بپاریو كرده‌وه‌ی خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" یش دای نەنابى و وه‌حیشى لەسەر نەهاتبى، واتە: هەر شتیك بپیته‌هۆی ئەوەی كە خەلك بەهەر چاكە به‌رى و لە خراپەیان دوور بجاتەوه، بەهەر سووده‌كانیان به‌رى و لە زیانه‌كانیان دوور بجاتەوه، ئەو سیاسەتیكى شەریعی و ڕەوایە، چونكە بەرژەوه‌ندیی (مصلحة) یانى: (دفع المَضارَّ وجلب المنافع) دوور خستنه‌ی زیانه‌كان و هیئانه‌ پێشى قازانجەكان، هەر شتیك سوودو قازانى خەلك بپیتە پێش و زەر و زیانیان لى دوور بجاتەوه، ئەو مەصلەحەتە، شەریعەتیش بۆ هیئانه‌ دی بەرژەوه‌ندیی خەلك هاتوه، كه‌واتە: هەر شتیك دەقى لەسەر نەبى، تەماشایا ده‌كەین بەرژەوه‌ندیی خەلك چۆن ده‌ستەبەر دەبى، بەلام گرنگ ئەوەیە بەرژەوه‌ندییه‌كه، بەرژەوه‌ندیی راستەقینه‌ بى و بەرژەوه‌ندیی خەیاڵی نەبى و بەكرده‌وه‌و له‌واقیعدا خەلك بەهۆیەوه‌ به‌هەر مەند بن و لە زەرەرمەندیی دوور بن.

ئەجا هەر (ابن القيم) لە كتیبى پێشوویدا (الطرق الحکمیة فی السیاسة الشرعیة) لە لاپەرە (٢٣)دا قسەى كى جوان دەكات، دەلى: (فإن ظَهَرَت أمارات العدل وأسفر وجهه بأي طريق كان، فتمَّ شرعُ الله و دینه) واتە: هەر كاتیك نیشانه‌كانى دادگەریی ده‌ركه‌وتن و ڕوى گەشاوه‌ی دادگەریی ده‌ركه‌وت، بە هەر شیوه‌یه‌كه‌ لە شیوه‌كان بى، ئەو شەریعی

خو و دىنى خوا لهوئيه، واته: دادگهري له كوى بوو، شهري خواو دىنى خواى پهروهر دگار لهوئيه، بههر شيوازيك بى.

هر (ابن القيم) له لاپهړه (٢٢)ى ههمان كتيبدا وتويژيكمېن بو نهقل دهكات كه (ابن عقيل)ى حنهبللى له گهل زانايه كى شافيعى مهزههدا بويهتى، نهو زانا شافيعى مهزههبه گوتويوتى: (لا سياسة الا ما وافق الشرع) واته: هيچ سياسهتيك پهوا نيه، مهگر له گهل شهريعتدا بگونجى، (ابن عقيل)يش گوتويوتى: (فان اردت: بقولك لا سياسة الا ما وافق الشرع، أي لم يخالف ما نطق به الشرع، فصحيح و إن اردت لا سياسة الا ما نطق به الشرع، فعلط وتغليط للمصاحبة) قسهكهى زور جوانه دهلى: نهوه كه دهلىي: هيچ سياسهتيك پهوا نيه، مهگر موافقى شهرع بى، نهگر مهبهستت نهويه، كه پيچهوانهى نهوه نهبي، كه شهرع قسهى دهر باره كردهو له گهلى تيك نهگرى، نهوه راسته، بهلام نهگر مهبهستت نهوهبي هيچ سياسهتيك پهوا نيه، مهگر نهوه كه شهرع بو خوى قسهى له بارهوه كردهي، نهوه ههلهيمو بههله دانانى هاوهلانيش. بهلى: له بواري سياسهتداو، له بواري ههلسوكهوتهدا بهگشتي گنگ نهويه، كه له گهل دهقيكي شهريعتدا تيك نهگرين، نهك نيمه ناچارين له بواري ههلسوكهوتهدا "كه حوكم و سياسهت به شيكيهتى" بو هر مهسهلهيهك دهقيكي شهريعى بينينهوه، بو وينه: زانايان لهوبارهوه كهوتونهته مشتمپهوه "وهك له باسهكانى رابردودا باسما كرد" نيا دانانى حوكمرانان: خليفه، نهيمر، سولتان، حوكمرانيك، كه كاروبارى مسولمانان ريك بخت، فپزه، يان فپز نيه؟ نجا كه فپزه، بهعهقل زانراوه، يان بهوهحي؟ كه وهك پيشت "لهتهوهري يه كه مدا" باسما كردهو خستوومانته روو، پيويست به مشتمپه ناكات، چونكه نهوه له بهلگه نهويستهكانه، كه زياني خهلك به بى ههبوونى حوكمرانيكو به بى ههبوونى دهستهلاتيك ريك ناكهوى، نجا نهوهش كه عهقل به ناشكرا دهلالهتى له سهر دهكات، پيويست ناكات شهرع بيهينى، بو وينه: خواى پهروهر دگار له قورئان دا نهيفهرمووه: دهبي پوشاك و بهرگيگ له بهربكهنو خو له سهرماو گرما پيارين! چونكه نهوه شتيكه، عهقلى مرؤف — دهيزانى، كه نينسان له رى عهقلهوه پي دهگا،

شەریعت نەهاتووە خۆی پێوە ماندوو بکات، مەگەر پێنمایی گشتی دابیی، بەلام ئەوەی
 کە عەقل دەرکی ناکات، شەرع قسە ی لەبارەووە کردووە.
 کەواتە: لە باری حوکم و سیاسەتدا گەرنگ ئەوەیە لە گەڵ شەریعتدا تێکگێران
 نەبێ، نەك حەتمەن دەقی شەریعی بۆ هەموو مەسەلە یەك هەبێ.
 لێرەشدا کۆتایی بەتویژێنەووەمان لەبارە ی بەمەمای یەكەمی سیستمی حوکمرانیی
 ئیسلامییەووە دینین.

بنه‌های دووهم

ده‌سته‌لآت هی خه‌لکه (السلطة للناس)

مەبەستىمان ئە دەستەلەت لىپرەدا دەستەلەتتى سىياسىيە، واتە: ھۆكۈمرانىيى كىردىن بىرپۈرە بىردىنى ولەت، كە ئەمۋىش بە چى دەبى؟ بە دانانى بەرپىرسان و مشورخۇران ئە ھەر سى بوارەكانى ياسادانان و جىبەجىكردن و دادوهرىيى (التشريع و التنفيذ والقضاء) دا، ئىنجا ئايا مافى كىيە كە كار بەدەستەلەتتى بەرپىرسانىك دابىنى بۆ ياسادانان، (تشريع) كەسانىك ھەبىن ياسا دابىنىن و بىرپار دەرىكەن و مشور بخۇن، وە بۆ راپەراندن (تنفيذ) كەسانىك ھەبىن كە ئەو ياسا و بىرپارانە جى بەجى بىكەن، وە بۆ دادوهرىيى (قضاء) كەسانىك ھەبىن كە ئە كاتى كىشە و مشومىرى خەلەكدا دادوهرىيى بىكەن، ئەو ھەقە ھەقى كىيە؟! بىگومان مافى خەلەكە دەستەلەتتى خەلەكە، يانى: (دەستەلەتتى سىياسىيى)، بەللى سەرۋەرىيى ھى خوايە "سبحانه وتعالى" كە ئە شەرىعەتەكەيدا بەرجەستە دەبى، بەلام دەستەلەت و سولتە بە دەست خەلەكەۋەيە، ئە راپوردویشدا باسما كىرد كە ئە سىستەمى سىۋىكراپىيدا سەرۋەرىيى ياسايى، وە سەرۋەرىيى سىياسىيى ھەردووكيان بەدەستى چىنىكەۋە بوون، چىنى (ئەكلېرۇس) يان: پىۋانى ئايىن، كەسانىك كە خۇيان بە نوپىنەرۋ سىبەرى خوا دەزانى، بەلام ئە ئىسلامدا دەستەلەت (سلطة) بە تەۋاۋىيى ھى خەلەكەۋە سەرۋەرىيى (سىيادە) ىش ھى خوايە "سبحانه وتعالى" نەك ھى توپىرەك و دەستەيەك، كە ئەمۋىش ئە شەرىعەتەكەيدا بەرجەستەيە.

ئىنجا لەو بارەۋە كە دەستەلەت (سلطة) ئە دەۋلەت و قەۋارە ئىسلامىيدا ھى خەلەكە، بەلگە زۆرن: يەككىيان ئەۋەيە كە ئەگەر تەماشىا بىكەين سەرچەم دواندەكانى قورئان رۋويان لە كۆمەل و كۆمەلگەي مسولمانانە.

۱- بۆ وىتە: خوا "عز وجل" ئە سوۋرەتى (النساء) ئە ئايەتى (۵۸) دا دەفەرمۈي:

﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ

إِنَّ اللَّهَ نِعِمَّا يَعِظُكُمْ بِهِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ سَمِيعًا بَصِيرًا﴾، خۋاى دادگەر رۋو لە خەلەكەۋە

جەماۋەرۋ كۆمەلگەي مسولمان دەكەت و دەفەرمۈي: خوا فەرمانتەن پىدەكەت كە سپاردەكان بىگىرەنەۋە بۆ خەلەكى خۇيان، وە ھەر كاتىك دادوهرىيتان لە ئىۋان خەلەك دا كىرد

بە شیوهیەکی دادگەرانه دادوەریی بکەن، ئەو بەشترین شتیەکە کە خوا ئێوەی پێی نامۆزگاری دەکات، بێگومان خوا بێسەری بێنەرە، کەواتە: خۆی کاربەجێ فەرمان دەکات بە مسوڵمانان کە سپاردەکان بگێڕنەوێ بۆ ئەهلی خۆیان، ئنجا هەرچەندە وشە (أمانات) کۆی (أمانة)یە، واتە: سپاردەکان و هەموو جوړە ئەمانەتێک دەگێڕنەوێ، بە م ئە راستیدا ئێرەدا بە پێی سیاقی نایەتەکان دەردەکەوێ کە مەبەست پێی بەرپرسیاریتیەکانە، واتە: خوا فەرمان دەکات بە کۆمەڵگای مسوڵمان کە ئەمانەتی بەرپرسیاریتی و مشورخۆریتی بەخەڵکی شایسته بسپێرن، وەدوایی فەرمان دەکات بەوانەش کە ئەمانەتی حوکمرانیان پێی سپێردراو، کە بەشیوێهەکی دادگەرانه دادوەریی لە نێوان خەڵکدا بکەن.

۲- وە خوا هەر لە سوورەتی (النساء) لە نایەتی (۵۹) دا دەفەرموێ: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِيَ الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِنْ تَنَزَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا﴾، خۆی تاک و پاک ڕوو لە کۆمەڵگەی مسوڵمان دەکات و دەفەرموێ: ئەو ئەوانەوێ ڕواتان هێناوێ! فەرمانبەریی خوا بکەن، وە فەرمانبەریی پێغەمبەر "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" بکەن، وە هە کاربەدەستانێک کە لەخۆتان، ئنجا ئەگەر لە شتیکیدا کەوتنە کێشەو، بێگێڕنەوێ بۆلای خواو پێغەمبەر "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ئەگەر ئیمانێتان بە خوا و بە ڕۆژی دواى هەیه، ئەو بۆ ئێوە باشترە و سەرەنجامیشی چاکترە، وە کە دیارە ئێرەشدا خوا "سبحانه وتعالی" ڕوو لە ئیمانداران دەکات کە بەقسەى خوا بکەن و بە قسەى پێغەمبەرى خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" بکەن، وە بە قسەى کار بەدەستانێک بکەن کە لە خۆیان، واتە: مسوڵمانن وە خوشیان دایان ناو، وە دەشفەرموێ: هەر کاتێک کەوتنە کێشەو مشتومڕەو دەربارەى شتیکی، بێگێڕنەوێ بۆ لای خوا و پێغەمبەرى خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" واتە: بۆ لای قورئان و سوننەت، ئەگەر ڕواتان بە خواو بە ڕۆژی دواى هەیه، ئێرەشدا ڕووی دواندن لە مسوڵمانانەو ئەو کۆمەڵگایە بەگشتی، ئەک لەچین و توێژێک، یان دەستەو گرووپیکی.

۳- ۋە خۇدا ئەلەيھى سەلام سوۋرەتى (الأنفال) ئايەتى (۲۴) دا دەفەرمۇي: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا

اَسْتَجِيبُوا لِلّٰهِ وَلِلرَّسُولِ اِذَا دَعَاكُمْ لِمَا يُحْيِيكُمْ وَاعْلَمُوا اَنَّ اللّٰهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ وَاِنَّهُٗ اِلَيْهِ تُحْشَرُونَ ﴿۲۴﴾، واتە: ئەي ئەوانەي بىرۋاتان ھېناۋە! بە دەم بانگى خۇاۋ پېغەمبەرى خۇاۋە "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" بىچن، ھەر كاتىك بانگيان كىردن بۇ شىتەك كە دەبىتە ماھىي زىندۇوبونۇھەتەن، ۋە بزانن كە خۇا دەكەۋىتە نىۋان مەۋقۇس — ۋە دىلەكەمىھە (ۋاتە: بەھۇي گوناھ ۋە تاۋانەھە، پەردە پەيدادەبى ئە نىۋان مەۋقۇس — ۋە دىل ۋە قەلەكەيدا، زۆر جار مەۋقۇس — ھەقىقەت نايىنى بە ھۇي گوناھ ۋە تاۋانەھە ۋە قەل ۋە دىلەكەي دەر كى ھەقىقەت ناكات، كەۋاتە: ئاگاتان ئە لادان بى ۋە ئاگاتان ئە گوناھەكانتەن بى كە نەبىتە پەردە بەسەر ۋە قەل ۋە دىلەن ھەلەكەش، ۋە سەرەنجام ھەقىقەت نەبىنن) ۋە ئاگاداربىن ۋە بزانن كە بۇ لاي خۇا كۆ دەكەرىنەھە، ۋاتە: ۋە ئام حازىر بىكەن بۇ بەردەم دادگاي خۇا، لېرەشدا دىسان خۇاي زاناۋ شارەزا بە گىشتىي بانگى مەسۇلمانان دەكات، كە بەدەم بانگى خۇاۋ پېغەمبەرى خۇاۋە "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" بىچن، ۋە ئۇ شەرىعەتەي كە دەبىتە ھۇي زىندۇوبونۇھەيان ۋە دەبىتە ھۇي رەك ۋە رەستبۇنى ژىيانى دىياۋ دۋارۋژيان، بەدەمىھە ۋە بىچن ۋە قەۋلۋى بىكەن ۋە پابەندى بن.

۴- ۋە ئەلەيھى سەلام سوۋرەتى (المائدة) ئايەتى ژمارە (۱) دا دەفەرمۇي: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ

ءَامَنُوا اَوْفُوا بِالْعُقُودِ ..... ﴿۱﴾، ئەي ئەوانەي ئىمانتەن ھەيە! ۋە فاداربىن بە پەيمانەكان، بە گىرىبەستەكان، دىيارە ۋە شەي (عقود) یش تىكپىراي ئۇ بەلەن ۋە پەيمانە دەگىتەھە كە مەسۇلمانان ئە نىۋان خۇياندا يان ئە نىۋان خۇيان ۋە خۇادا دەياندەن.

ۋە خۇا بەبى جىاۋازىي ۋە بەگىشتىي دىسان رەۋى دۋاندنى ئە تىكپىراي مەسۇلمانانە.

ۋە ئەلەيھى سەلام سوۋرەتى (الصف) یش ئە ئايەتەكانى ژمارە (۱۰ ۋە ۱۱) دا دەفەرمۇي: ﴿يَا أَيُّهَا

الَّذِينَ ءَامَنُوا هَلْ اَدْرَاكُمْ عَلَىٰ تَحَرُّرٍ تُنجِيكُمْ مِّنْ عَذَابِ اَلِْٔمْ ﴿۱۰﴾ تَوَمَّنْ بِاللّٰهِ وَرَسُولِهِ وَتُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللّٰهِ بِاَمْوَالِكُمْ وَاَنْفُسِكُمْ ذٰلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ اِنْ كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ ﴿۱۱﴾، واتە: ئەي ئەوانەي بىرۋاتان

هه‌تاوه! بازرگانیه‌کتان پێی بلێم که له ئازاریکی به ئیشتان ده‌رباز ده‌کات؟ بپوا به‌ خواو پیغه‌مبه‌ره‌که‌ی بینن وه له رپی خوادا به مال و گیانتان تیبکۆشن، ئا ئه‌وه بو ئیوه چاکتره ئه‌گهر بزائن، لیڤه‌شدا دیسان بو به‌رگریی کردن بو خه‌بات و جیهاد کردن، خوا پروو له کۆی مسوڵمانان ده‌کات، نه‌ک له ده‌سته‌و تاقیمکیان.

شایانی باسیشه که ئیمه خوا پشتیوان پیته له ته‌وه‌ره‌یه‌کی سه‌ره‌به‌خۆدا "که ته‌وه‌ری سییه‌مه" له داها‌تو‌دا باسی سی ده‌سته‌لاته‌کانی: یاسادانان و جیبه‌جیکردن و دادوه‌ریی له ده‌وله‌تی ئیسلامییدا ده‌که‌ین، وه له‌و‌ی به‌ پرونیی باسی سنووری ده‌سته‌لاتی خه‌لک ده‌که‌ین، بو چۆنیی دیاریی کردن و دانانی به‌پرسانی هه‌ر سی ده‌سته‌لاته‌که‌، وه چاودیاری کردنیان و لیپیچانه‌وه‌یان، بۆیه لیڤه‌دا به‌م ئەندازه‌یه لیی ده‌گه‌رپین، وه له بنه‌مای چواره‌میشدا: (پاویژ بناغه‌ی به‌پۆه‌بردنی کاره‌کانه) له‌و‌یشدا باس ده‌که‌ین که خه‌لک سنووری ده‌سته‌لاتی تاکو‌یه؟ کۆتایی ئه‌م باسه‌ش به‌قه‌سه‌ی یه‌کیک له‌ شاره‌زایانی بواری حوکم و سیاسه‌ت دینین، که له باره‌ی ده‌سته‌لات به‌ده‌ستی خه‌لکه‌وه‌ بوون، له سیستمی حوکمرانیی ئیسلامییدا پاش لی‌کۆلینه‌وه‌یه‌کی ورد ده‌لی: (يَتَّضَحُ لَنَا مِمَّا تَقْدُمُ اَنْ السِّيَادَةُ فِي الدَّوْلَةِ الْإِسْلَامِيَّةِ تَسْتَنْدُ اِلَى اِرَادَةِ الْاُمَّةِ الَّتِي تَعْمَلُ فِي نِطَاقِ الشَّرِيعَةِ الْغَرَاءِ وَتَعْتَبِرُ السِّيَادَةُ مُبَرَّرَةً وَمَشْرُوعَةً عَلٰى هٰذَا الْاَسَاسِ، فَاِذَا تَجَاوَزَتْ السِّيَادَةُ نِطَاقَ اَحْكَامِ الشَّرِيعَةِ وَلَمْ تَتَسَجِمَ مَعَ مَصْدَرِهَا، وَهُوَ اِرَادَةُ الْاُمَّةِ، فَقَدَتْ اَسَاسَ مَشْرُوعِيَّتِهَا)¹، واته: له‌وه‌وه که رابورد بۆمان پروون ده‌بیته‌وه که له ده‌وله‌تی ئیسلامییدا سه‌روه‌ریی پشت به‌ئێ‌را‌ده‌ی گه‌ل ده‌به‌ستی، (ئه‌لبه‌ته لیڤه‌دا مه‌به‌ستی پێی سه‌روه‌ریی سیاسییه) که ئه‌و سه‌روه‌رییه‌ش له چوارچیوه‌ی شه‌ریعه‌تی پا‌ک‌دا کار ده‌کات، وه سه‌روه‌ریی سیاسی کاتی‌ک پاسا‌ودارو ره‌وا ده‌بی، که پشت به‌و بناغه‌یه به‌ستی، وه هه‌ر کاتی‌ک سه‌روه‌ریی له چوارچیوه‌ی حوکمه‌کانی شه‌ریعه‌ت چووه‌ ده‌ری، وه له‌گه‌ل سه‌رچاوه‌که‌یدا نه‌گونجا (که بریتیه له ویست (إرادة)ی خه‌لک) خه‌لک ئه‌وه بناغه‌ی ره‌وایی بوونی خو‌ی له‌ده‌ست ده‌دات.

¹ - النظم السياسية: الدولة والحكومة، ص ٢١٣-٢١٨، د. محمد کامل ليلة.

كەواتە: سەرۋەرىيى سىياسىي - كە ئىمە ناومان ناۋە دەستەلەت لە بەر ئەۋەى (سەرۋەرىيى) ئەۋەىيە كە گشتگىرىيى و بەردەۋام بى و ھەمە لايەنە بى، كە ئەۋەش لە راستىدا تەنبا لەگەل ئەۋ بەرنامەيەدا گونجاۋە كە ئەۋەحى خوادا بەرجەستەيە، ئەمەيان پىي دەگوتى سەرۋەرىيى (سىادە) ئەۋەى دىكە لە راستىدا دەستەلەتەۋ دەسەلەتەش ھى خەلگە، ۋە ئەۋ شەرىعەتەش كە پىۋىستە سەرۋەرىيى با و رەھاي ھەبى، ئەۋەش تەنبا لە كاتىكدا پىادە دەكرى كە خەلگ ئىمان ۋ قەناعەتى پىي بى، ۋەبىيار بدات كە ژىيانى خۆى بە پىي ئەۋە رىكەبخت - مولگ ۋ مافى خەلگ ۋ كۆمەلگايە.

لېرەشدا دىنە كۆتايى لىكۆلەنەۋەكەمان لەبارەى دوۋەمىن بنەماى سىستەمى ھوكمرانىيەۋە.

بەنەمای سەییەم^v

ملکەچکردنی ھەموو لایەك بۆ دەستوورو یاسا

لە دەولەتلىك و لە قەوارەيەكى سياسىيدا، كە ئىسلام تىيدا بالادەستەو، سىستەمى
 حوكمرانىي ئىسلامىي تىيدا فەرمانىرەوايە، ھەموولايەك چ وەك تاكەكان، چ وەك دامو
 دەزگايەكان، پىويستە ملكەچى دەستوربن، واتە: ياساى بنەرەتتى، وە ملكەچى ياساكان
 بن، واتە: ئەو ياسايانەى كە لە دەستورەو ھەلدەھىنجىزىن، بىواتايەكى دىكە: دەولەتى
 ئىسلامىي و قەوارەى سياسىي ئىسلامىي، قەوارەيەكى قانونىيە، وەك لە رۆزگارى
 ئىستاماندا بەو جۆرە دەولەت و قەوارانەى، كە پابەندن بە دەستورەو پابەندن بە
 ياساكانەو، ھىچ كەس لە سەرۋى ياساۋە نابى، پىيان دەللىن: دەولەتى قانونىي (الدولة
 القانونية)، دەولەتى قانونىيىش بەچەند شىۋەيەك پىناسە كراۋە:

يەكىك لە زانايان بە ناۋى (جىركە) كە ديارە قسەكەى تەرجمەى عەرەبى كراۋە،
 دەلى: (الدولة التي تُخضع نفسها للقانون، وليست تلك التي تضع نفسها فوق
 القانون)^۱. واتە: دەولەتى قانونىي ئەو دەولەتەيە، كە خۆى ملكەچ دەكات بۆ ياسا، نەك
 خۆى لە سەرۋى ياساۋە دابى.

(د. سەرەت بەدەۋىي) بەو جۆرە پىناسەى دەولەتى قانونىي دەكات و دەلى: (القول
 بنظام الدولة القانونية معناه خضوع الدولة للقانون في جميع مظاهر نشاطها، سواء من
 حيث الإدارة أو القضاء أو التشريع، وذلك بعكس الدولة البوليسية حيث تكون السلطة
 الإدارية مطلقة الحرية في أن تتخذ قبل الأفراد مآثرا من الإجراءات محققة للغاية التي
 تسعى اليها وفقاً للظروف والملاسات).

واتە: دەولەتى قانونىي واتە: ملكەچكردى دەولەت بۆ ياسا لە ھەموو
 چالاكىيەكانىدا، لە ھەموو ھوچۆلەكانىدا، چ لە ۋەي بەرپۆە بردنەو، چ لە ۋەي
 دادۋەرىيەو، چ لە ۋەي ياسادانانەو، ئەۋىش بە پىچەوانەى دەولەتى پۆلىسيەو، كە
 دەستەلاتى ئىدارىي و دەستەلاتى جىيەجىكردىن، ئازادىي رەھاي دەبى، لەو ھەدا كە لە

^۱ - النظم والسياسة: د. ثروت بدوي، ص ۱۶۹.

بەرانبەر تاکەکاندا، هەر شیوە ئیجرائاتیەک بگرتتە بەر، کە ئەو ئامانجە ی پێی بێتتە دی کە هەوڵی بۆ دەدات، بە پێی ئەو ژینگە و هەل و مەرجە، کە تییدایە .

شایانی باسیشە کە بپرۆکە ی دەوڵەتی یاسایی، پێش سەدە ی شازدەهەم ئە ئەوروپا و پۆژئاوا، هیچ باس و خواسی نەبوو، هەروەها ئە دەوڵەتە پێشووەکان و ئە شارستانیەتە پێشووەکانیشدا، بەهەمان شیوە باسی دەوڵەتی یاسا نەبوو، واتە: ئە شارستانیەتەکانی مصر و فارس و هیند و چین، پاشان ئیغریقیی و رۆمانیی، ئەوانە ی کە ئە عێراقدا وەک: سۆمەریی و ئەکەدی و ئاشوری و بابیلیەکان بوون، ئەک هەر یاسا سەرور نەبوو، بەلکو زۆر جار حوکمران وەک خوا "سبحانە وتعالی" مامەلە ی ئەگەل دا کراو و پەرستراو و ملکەچی موتەقیی بۆ کراو، وەک خوا "سبحانە وتعالی" ئە سوورەتی (القصص) دا دەربارە ی فیرعەون بۆمان دەگێڕتەو ئە ئایەتی ژمارە (٣٨) دا کە دەفەرموی: ﴿وَقَالَ

فِرْعَوْنُ يَأْتِيهَا الْمَلَائِكَةُ لَعَلَّمْتُ لَكُمْ مِنَ إِلَهِ عَذَابًا﴾، واتە: ئە قسە بەدەست و قسە رۆشتوووەکان! جگە ئە خۆم، پەرستراویکی دیکەم بۆ ئیو پێ شک نایەت! واتە: دەبێ هەر خۆم دەبێ پەرستراو بم.

هەروەها ئە سوورەتی (النازعات) ئایەتی (٢٤) دا هەر فیرعەون دەلی: ﴿فَقَالَ أَنَا

رَبُّكُمْ أَأَعْلَىٰ﴾، واتە: گوتی: من پەرورەدگاری هەر بەرزتانم، هەلبەتە ئەو هەر

فیرعەونی میصر نەبوو کەوابوو، بەلکو زۆبە ی حوکمرانەکان بەرگیکی پیرۆزیی خواوەتیان بە بەردا کراو، ئەو بەردەوام ئە ئەوروپا بوو، هەتا سەدە ی شازدەهەم، بەلکو وەک ئە باسەکانی پێشوودا باسمان کرد، سیستمی ئیوکراسیی و حوکومەتی دینی، یان حوکومەتی خویی، بە رەواجتێن شیوە ی سیستمی حوکمرانیی بوو ئە ئەوروپا، بەلام ئایا ئە کوی و، ئە کەیهو ئەو بپرۆکە ی دەوڵەتی یاسایی، واتە: ملکەچکردنی دەوڵەت و ملکەچکردنی دام و دەزگاکانی دەوڵەت و هەموو تاکەکان بۆ یاسا، سەری هەلداو؟ ئە راستیدا ئە ئەوروپا ئە سەدە ی شازدەهەمەو سەری هەلدا.

ئەۋىش دۋاي چى ؟ دۋاي ئەۋە كە دوو دىياردە پەيدا بوون، بوونە پىخۇشكەر بۆ سەرھەلدىنى دىموكراسىيى، بىرۈكەي گىرنگى نىۋ دىموكراسىيى، كە بىرىتە لى گىرى بەستى كۆمەلەيتى (العقد الاجتماعى) ئەۋ دوو دىياردەيەش، كە بوونە زەمىنە خۇشكەر بۆ پەيدا بوونى بىرۈكەي گىرىبەستى كۆمەلەيتى و، سىستەمى دىموكراسىيى بەگشتى، ئەم دوۋانە بوون:

دىياردەي يەكەم: بانگەشەكردن بۆ حوكمى رەھاي پادشايەكان، كە لەسەردەستى (مىكىياقىللى) بۆ يەكەم جار دەستى پىكرد، لەسەرەتاي سەدەي شازدەيەمەۋە، كە كىتپىكى نورسى بەناۋى (مىر)، ئىنجا (مىكىياقىللى) و ھاۋ وپنەكانى، ئەۋ بانگەشەيان بۆ حوكمى رەھاي پادشايەكان دەكرد لەبەرانبەر حوكمى دەرەبەگايەيتى (الحكم الإقطاعى) دا. واتە: حوكمرانىي ئەۋانەي خاۋەنى زەۋى بوون و خەللىكان دەكردە مسكىنى خۇيان و زۆر ستمەيان لەخەللك دەكرد، سەرەنجام خەللك لە كاردانەۋەي ئەۋەدا گوتيان: لە جياتى ئەۋەي ھەر شۆپنە كەسىك حوكمران بىت بەسەريەۋەۋ خەللكە كە بچەۋسىپنەتەۋە، با لە ھەمۋەۋ ولاتەكەدا ئەۋ موقتەعانە^(۱) بخرپنە سەريەك و يەك دەۋلەتى بەھىز ھەبى و، كەسىك حوكمران بىت بەسەريەۋەۋ بەشپەۋەيەكى بەھىز حوكم بكات.

دىياردەي دوۋەم: بىرىتى بوو لە سەرھەلدىنى ئازادىي ئايىنى، ئەۋىش لە ئەنجامى ئەۋەدا، كە كىشە و مشتومرىكى زۆر لەنىۋان كاسۋلىك و پروتستانت، كە دىيارە پروتستانتەكان لە كاسۋلىكەكان جيا بوونەۋەۋ ھەندىك تايىبەتمەندىي خۇيان ھەن:

۱- پابەند نىن بە پاپاۋەۋ ھىسابى زۆرى بۆ ناكەن.

۲- بە شپەۋەي سەردەميانە تەفسىرى كىتابى پىرۋى خۇيان دەكەن.

۳- بىرويان بە ئازادىي بىرۋا ھەيە.

ھەرۋەھا سەرھەلدىنى داۋاكردى ئازادىي سىياسىي و ئازادىي ئايىنى و ئازادىي دەرپرېنى بىرۋادا، بە تايىبەت لەلەيەن پروتستانتەكانەۋە ئەۋەش دىسان زەمىنە

^۱ - (المقاطعات) كۆي (مقاطعة) يە، واتە: زەمىن و ناۋچەيەكى دابىرناۋ و دەست بەسەردا گىراۋ لەلەيەن بابايەكى دەستپىشتەۋە كە بە (إقطاعى) ناۋبراۋ، بە كوردىي: دەرەبەگ.

خۆشكەرىك بوو بۆ پەيدابوونی دەولەتى ياسایی، كە كۆمەڵە ياسایەك ھەبن، ھەموو لا بۆیان ملکہ چ بن.^(١)

سەرەنجام لەسەدەكانى ھەژدەدا، كۆمەڵێك نووسەر و بێرەندو فەیلەسوف چەند لێكۆڵینەوێکیان دەربارەى دەولەتى ياسایی و سەرورەیی یاسا پێشکەش کرد، کە ئەوانیش لە نێو خۆیاندا دوو ئاراستەى جیاوازیان ھەبوو، واتە: كۆمەڵێك بێرەندو فەیلەسوف ئەو دوو دیاردەییە، کە پەیدابوون، بوونە ھاندەریانو مایەى زەمینە خۆشکردن بۆ ئەوێ بێر بکەنەو ئە تەرحکردنى سەرورەیی یاسا، یاخود دەولەتێك، کە یاسا تێیدا سەرورە بێ.

ئاراستەى یەكەم: بریتى بوو لە بانگەشە کردن بۆ حوکمرانى ڕەھا (الحاکم المطلق)، کە (ھۆبز) لە ئینگلتەراو، (بۆسیۆ) لە فەرەنسا نوێنەرى ئەو بێرۆکەییە بوون، واتە داوايان دەکرد کە حوکمرانى ڕەھا ھەبێ، بەلام پابەندبێ بە یاساو.

ئاراستەى دووهم: بانگەشەى دەکرد بۆ ئازادیی و شۆرش لەسەر حوکمرانى ڕەھاو، پەسەند کردنى بنەماکانى دیموکراسی، کە (جۆن لۆک) لە ئینگلتەرا (مونتسکیۆ) و (جان جاک رۆسۆ) لە فەرەنسا نوێنەرایەتى ئەو بێرۆکەیان دەکرد.

واتە: بێرۆکەى یەكەم دەیگوت: دەبێت حوکمران دەسەلاتى ڕەھای ھەبێ، ئەچارچۆیەى یاسادا، بەلام بێرۆکەى دووهم دەیگوت: پێویستە حوکمران دەستبەستراو بێو، پابەند بکریو، بەپێى سىستەمى دیموکراسی، بە ئێرادەى خەلک بچیتە سەر حوکم، خەلکیش بەسەرەوێ چاودێر بێ.

ئەو بە نىسبەت ئەورووپا و رۆژئاوا بەو شیوەیە، وردە وردە بێرۆکەى دەولەتى ياسایی سەرى ھەڵدا، کە ھەك گوتمان: سەرەتا ھەك ئیستا نەبوو کە ھەموو کەس بلێ: دەبێ یاسا سەرورەبێو دەستورێك ھەبێ و یاساکان ئەو دەستورە ھەلبەھێنجرین، بەلكو قۆناغ بە قۆناغ ھاتو، بەلام بە نىسبەت جیھانى ئىسلامییەو دەتوانین زۆر بە ڕوون و ڕاشکاوی

^١ - تفصیل و درێژەى ئەم ڕوداوە لە کتیبى: (النظم السياسية) لاپەرە (١٥٦) وە کتیبى: (اصول الفكر السياسي والنظريات والمذاهب السياسية الكبرى) لاپەرە (١٢٩) تا (١٤٤) دا ھاتو، کە ھەردووکیان ھى (د. ثروت بدوي) ین.

بلىين: بە دە (۱۰) سەدە بەر لە چەكەرە كوردنى بېرۆكەي گرىبەستى كۆمەلەيەتتى و گېرآنەوہى سەرورەيى و دەستەلات بۆ خەلك لە ئەوروپا، ئىسلام يەكەمىن دەولەتتى بنیات نا، كە بە كەردەوہ دەستەلاتى دايە دەست خەلك و ھەرچى پېرۆزىي ھەيە، كە لە ئەوروپا و لەولاتانى دىكەدا باو بووہ بۆ ھوكمپانانىيان بېيار دەدا، ئىسلام ھەر لە سەرەتاوہ ھوكمپان و كار بەدەستەتانی بەپېرۆز (مقدس) دانەناوہ، ئەوہى كە لە زاراوہى سياسىي ئەمپۇدا باوہ: دارپىنى پېرۆزىي لە دەستەلات لەئىسلامدا دەستەلات ھەر پېرۆز نەبووہ، تاكو پىويست بكات لىي دابېرنى!!^(۱) بەلام بەداخوہ ھەندىك لە نووسەر و رۆشەنبېرانى خۇمان، نەزانانە يان زۆر زانانە، ھەمىشە وەرەقەكان تىكەل دەكەن و، ئىسلام و غەيىرى ئىسلام تىكەل دەكەن و، مېژووى مەسولمانان و غەيىرى مەسولمانان تىكەل دەكەن! راستە لە ئەوروپا ھوكمپان و دەستەلاتداران بە پېرۆز دائىران، بۆيەش شۆرشيان لە دژ كرا، كە پېرۆزيان لىي دابېرنى و، بىكرىنەوہ بە خەلكى ئاسايى، بەلام لە ئىسلامدا ھەك رۈونى دەكەينەوہ، ھەر لەسەرەتاوہ ھوكمپان و دەستەلاتداران، ئىمتياز و پلەيەكى زياتريان لە خەلك پى نەدراوہ، بەلكو ھەر ھەك خەلك تەماشىا كراون، ئەوہندە ھەيە، كە بارى شانيان قورستر بووہ و ئەركيان گرانتەر بووہ، خەلكىش چاودىريى كەردوون و بەسەريانەوہ چاودىر بووہ، بۆ راستكەردنەوہ و لە كاتى پىويستىشدا بۆ لادانىان.

جا ئىمە سەرەتا چەند ئايەتلىك بەبەلگە دىينەوہ، لەسەر ئەوہ، كە ئىسلام و سىستەمى ھوكمپانىي ئىسلامىي، يەكەك لە بنەما گەنگەكانى برىتيە لە پابەندىي بە دەستور و ياساوہ، بەكەردەوہ ياسا سەرورە بەسەر ھەموو كەسەكەوہ، پىويستە ھەموو لايەك مەلەكەچ بن بۆ دەستور و ئەو ياسايانەي، كە لەو دەستورە ھەلدىنجريين، كە ديارە ھەم دەستورەكەو ھەم ياسايەكانىش لە بنەما و بنەرەتەكانى شەرىعەتەوہ ھەلدەقۇلن.

^۱ - ھەك لە كىتەبى (تەوژمى ئىسلامىي و ئەمەلىي...) دا بەدرىزىي باسما كەردە، پىروانە: چاپى سىيەم.

به‌لگه‌گانی پی‌ویستبوونی پابه‌ندی ده‌ولت به‌ده‌ستوور و یاساوه له‌ئیسلام دا:

١- له سووره‌تی (الجاثیه) نایه‌تی (١٨) دا که دیاره پی‌غه‌مبه‌ری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ده‌دوینیی و ده‌فه‌رموی: ﴿ثُمَّ جَعَلْنَاكَ عَلَىٰ شَرِيعَةٍ مِّنَ الْأَمْرِ فَاتَّبِعْهَا وَلَا تَتَّبِعْ

أَهْوَاءَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ﴾، واته: ئنجا دواى ئه‌زموونی جووله‌که‌و نه‌صرانییه‌کان تو‌مان له‌سه‌ر به‌رنامه‌یه‌ک دانا له لایه‌ن خو‌مانه‌وه، ده‌جا شوینی بکه‌وه شوین ئاره‌زووی ئه‌وانه مه‌که‌وه، که نازان، واته: پی‌غه‌مبه‌ری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" که پی‌غه‌مبه‌ری خوا بووه، مولزه‌م کراوه و پابه‌ند کراوه به‌وه، که دواى به‌رنامه‌یه‌ک بکه‌وی، که له خواوه بو‌ی هاتوه، نه‌ک به که‌یفی خو‌ی ره‌فتار بکات، له‌گه‌ل خه‌لک و کو‌مه‌لگادا.

٢- له سووره‌تی (المائدة) له نایه‌تی ژماره (٤٩) دا خوا‌ی گه‌وره دیسان پی‌غه‌مبه‌ری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ده‌دوینیی و ده‌فه‌رموی: ﴿وَأَنِ احْكُم بَيْنَهُم بِمَا أَنزَلَ اللَّهُ وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ وَاحْذَرْهُمْ أَنْ يَفْتِنُوكَ عَنْ بَعْضِ مَا أَنزَلَ اللَّهُ إِلَيْكَ﴾، واته:

وه‌حوکیمان له نی‌واندا بکه به‌وه، که خوا ئاردوویه‌ته خوارو، به دواى ئاره‌زووه‌کانیان مه‌که‌وه و، وریا به که لات بده‌ن له هه‌ندیک ئه‌وه‌ی، که خوا بو‌ی ئاردوویه‌ته خوار! که‌واته: پی‌غه‌مبه‌ری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" پابه‌ند بووه به‌وه‌وه، که ئه‌وه‌ی له خواوه بو‌ی دابه‌زیوه، به‌وه به‌پێوه بچی و حوکمرانیی بکات.

٣- له سووره‌تی (الأحزاب) نایه‌تی ژماره (٣٦) دا خوا‌ی بی‌هاوه‌ل به گشتی به ئیمانداران ده‌فه‌رموی: ﴿وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَلَا مُؤْمِنَةٍ إِذَا قَضَىٰ اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَمْرًا أَنْ يَكُونَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ مِنْ أَمْرِهِمْ وَمَنْ يَعْصِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالًا مُّبِينًا﴾، واته: وه

هیچ پر‌واداریکی پیاو و ئافره‌ت بو‌یان نیه، کاتیک خوا و پی‌غه‌مبه‌ره‌که‌ی "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" بریاریک ده‌رده‌که‌ن، له لایه‌ن خو‌یانه‌وه سه‌رپشک بن، (واته: سه‌رپشک بن: ئایا ئه‌و فرمانه‌ی خوا جی‌به‌جی ده‌که‌ن، یان نا؟) هه‌ر که‌سیک سه‌رپشکی له فه‌رمانی خوا

پيغەمبەر» كەي "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" بىكەت، ئەو ۈزۈر بە ئاشىكرائى گومر ابوۋە.

۴- ئە سوۋرەتى (الممتحنة) ئە ئايەتى ژمارە (۱۲) دا خۇاى بەرزو مەزن ۋو ئە پيغەمبەرى خۇى "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" دىكەت و دىفەر مۇى: ﴿يَتَأْتِيهَا النَّبِيُّ إِذَا جَاءَكَ الْمُؤْمِنَاتُ يُبَايِعُكَ عَلَى أَنْ لَا يَشْرِكْنَ بِاللّٰهِ شَيْئًا وَلَا يَتَرَفْنَ وَلَا يَزْنِينَ وَلَا يَقْتُلْنَ أَوْلَادَهُنَّ وَلَا يَأْتِينَ بِبُهْتَانٍ يَفْتَرِينَهُ بَيْنَ أَيْدِيهِنَّ وَأَرْجُلِهِنَّ وَلَا يَعْصِينَكَ فِي مَعْرُوفٍ فَبَايِعْهُنَّ وَأَسْتَغْفِرْ لَهُنَّ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ﴾ واتە: ئەي پيغەمبەر! ھەركاتىك ئافرەتەنى پىۋادار ھاتە لات، پەيمانە ئە گەل دىبەستەن، كە ھىچ شەك ئەكەنە ھابەشى خۇا، دىزى ئەكەن و، زىنا ئەكەن و، مىندالەكانى خۇيان ئەكوژن و، بوختان ئەكەن ئە بەينى دەست و پىياندا بوختان ھەلبەستەن، ئەچاكە دا سەرىپچى ئە فەرمانە ئەكەن، ئەو كاتە دا پەيمانە ئەگەل بىبەستە، داۋاى لىبوردنىان بۇ ئە خۇا بىكە، بىگومان خۇا لىبوردەى بەبەزەبە.

جىي سەرنج ئەۋەبە، كە خۇاى زانا دىشزانى كە مۇھەمد "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" پيغەمبەرى خۇيەتى و پابەندە بەشەرىيەتەۋە پارىتراۋە ئە ھەلە، بىجگە ئەچاكە، فەرمان بە ھىچ شەك ناكەت، ئەگەل ئەۋەشدا پابەندى ئافرەتان بە فەرمانى پيغەمبەرى خۇاۋە "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" دىبەستەتەۋە بەۋەۋە، كە ئە شەك چاكەدا ئە قسەى دەرەنچەن، واتە: ئەگەر گرىمان پيغەمبەرى خۇا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" شەكى خراپان پى بلى، ئەۋان ئەسەريان پىۋىست نى بە قسەى بىكەن! دىارە پيغەمبەرى خۇاش "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ھەرىگىز فەرمانى خراپ بە خەلەك ناكەت، بەلام لىرەدا مەبەست ئاگادار كەرنەۋەى مىسۇلمانانە لەبۋارى چۈنەتى ھەلەسۋ كەۋتىان ئەگەل بەرپرس و ھوكمراناندا.

واتە: ئەۋە بۇ ئەۋەبە، كە ۋەك گوتراۋە: دىۋار ئەگەل تۆمە، گۈسۋانە گۈت لى بى، بۇ ئەۋەبە كە ئەۋانەى بە دۋاى پيغەمبەرى خۇادا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" دىن، ئە ھوكمران و دىسەلاتداران، بزەن كە بە قسە بۇ كرانيان و فەرمانبەرى بۇ كرانيان ئەلەين خەلەكەۋە بى مەرج و رەھانە، بەلكو پابەندە بە شەرىيەتەۋە، ئەۋەتا تەنەت پيغەمبەرى خۇاش "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" خۇا پىي فەرۋە: ئافرەتان پەيمانە ئەگەل دىبەستەن، كە ئە شەكدا چاك بى بە قسەت بىكەن، بەلام ئە شەكدا كە چاك نەبى، بە قسەى پيغەمبەرى خۇاش "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ناكەى، چ جەى بە قسەى غەبرى ئەۋا.

٥- له سووره‌تی (الشعراء) له نایه‌ته‌کانی ژماره (١٥١ و ١٥٢) دا خوای بی‌هاوه‌ل ده‌فرموی: ﴿وَلَا تُطِيعُوا أَمْرَ الْمُسْرِفِينَ﴾ (١٥١) ﴿الَّذِينَ يُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ وَلَا يُصْلِحُونَ﴾ (١٥٢)، له سه‌ر زمانی یه‌کێک له پی‌غه‌مبه‌ران که (صالح) ه "سه‌لامی خوای لی‌بی، ده‌فرموی، وه‌فرمانبه‌ریی فرمانی زی‌ده‌ره‌وان مه‌که‌ن، نه‌وانه‌ی که خراپه‌ ده‌که‌ن له زه‌ویداو چاکسازی ناکه‌ن، که‌واته: مسو‌ل‌مانان لی‌یان قه‌ده‌غه‌یه که فرمانبه‌ریی که‌سی‌ک بکه‌ن و ئیتاعه‌ی حوکمران و سه‌رۆکێک بکه‌ن، که خراپه‌ ده‌کات له زه‌ویداو چاکسازی ناکات و، زیاده‌رۆیی ده‌کات.

٦- له سووره‌تی (البقرة) له نایه‌ته‌تی (٢٢٩) دا خوای به‌رز فرمویه‌تی: ﴿تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ فَلَا تَعْتَدُوهَا وَمَنْ يَتَعَدَّ حُدُودَ اللَّهِ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ﴾ (٢٢٩)، دوا‌ی نه‌وه‌ی خوا چه‌ند شتی‌ک باس ده‌کات ده‌فرموی: نه‌وانه‌ سنووره‌کانی خوان مه‌یان به‌زی‌تن، هه‌ر که‌سی‌ک سنووره‌کانی خوا بیه‌زی‌نی، ئا نه‌وانه‌ن سه‌ته‌مکار، که‌واته: هه‌ر که‌سی‌ک سنووری خوا بیه‌زی‌نی، حوکمران بی، یان حوکم به‌سه‌ردا کراو، نه‌وه‌ سه‌ته‌مکاره‌.

له سوورته‌تی (المائدة) له نایه‌ته‌کانی (٤٤ و ٤٥ و ٤٧) دا خوای زانا ده‌فرموی:

﴿وَمَنْ لَّمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنزَلَ اللَّهُ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ﴾ (٤٤)، ﴿وَمَنْ لَّمْ

يَحْكَمْ بِمَا أَنزَلَ اللَّهُ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ﴾ (٤٥)، ﴿وَمَنْ لَّمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنزَلَ

اللَّهُ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ﴾ (٤٧)، واته: وه هه‌ر که‌سی‌ک حوکم نه‌کات به‌وه، که خوا ناردوویه‌ته‌ خوار، ئا نه‌وانه‌ن کافران، هه‌ر که‌سی‌ک حوکم نه‌کات به‌وه‌ی، که خوا ناردوویه‌ته‌ خوار، ئا نه‌وانه‌ن سه‌ته‌مکاران، هه‌ر که‌سی‌ک حوکم نه‌کات به‌وه‌ی، که خوا ناردوویه‌ته‌ خوار، ئا نه‌وانه‌ن فاسقان و له‌ ڕی‌ ده‌رچوان، دیاره‌ نه‌و کافر بوون و زالم بوون و فاسق بوونه، هه‌ر کامی‌کیان له‌ کات و شوینی خۆیدا، که ئیستا بوا‌ری چوونه‌ نی‌و نه‌و ورده‌کاریانه‌مان نیه، به‌ م گ‌رنگ نه‌وه‌یه خوا "سبحانه‌ وتعالی" به‌ گشتی ده‌فرموی: هه‌ر که‌سی‌ک حوکم نه‌کات به‌وه‌ی، که خوا ناردوویه‌ته‌ خوار، له‌ هه‌ندی‌ک حاله‌تدا کافر

دەبىي، ئە ھەندىك ھال دا بە ستەمكار ئە قەلەم دەدرى، ئە ھەندىك ھال دا بە فاسق و لەرى دەرچو ئە قەلەم دەدرى.^(۱)

مەرجەكانى دۆلەتتى ياسايى

ئىنجا ئايا دۆلەتتى ياسايى (الدولة القانونية) مەرجەكانى چىن و چۆن دۆلەتتى ياسايى دېتە دى؟! پىسپۇران و شارەزاينى بوارى ياسا، بوارى دۆلەتدارىيى دەللىن: چوار مەرج ھەن، بۇ ھەر قەوارەپەكى سىياسىي، ھەر دۆلەتتىك كە بىھەي بە دۆلەتتىكى ياسايى ئە قەلەم بدرى:

۱ - ھەبۇنى دەستور: دەبىي دەستورىك ھەبى (كە دوايى پىناسەي دەستور دەكەين، ھەرچەند ئە رابوردوشدا پىناسەمان كىردە)، كە ياساى بىنەپەتتى (القانون الأساسى) ىشى پى دەللىن.

۲ - ئەۋەپە كە پەلە پەلەيى ئە بىنچىنە ياسايىيەكاندا ھەبى (التدرج في القواعد القانونية) واتە: ياساى بەرزترو ياساى دواي ئەو و ھى دواي ئەو ھەبن.

۳ - ئەۋەپە كە ئىدارە و شىۋەي بەرپەۋەردن، پابەند بى بە ياساۋە (خضوع الإدارة للقانون).

۴ - ئەۋەپە كە دان بەپىئرى بە ماف و ئازادىيەكانى ھەموو تاكەكاندا.

بەللى، دۆلەتتى ياسايى ئەو دۆلەتەپە كە ئەو چوار مەرجەي تىدا بىنە دى.

ئىنجا ئىمە ئىستا پىناسەي ھەركام ئەو چوار مەرجانە دەكەين و، تىشك دەخەپنە سەر گرنگىيەكەيان و، ھۆي بەمەرج گىرانىشيان بۇ پەيدابۇنى دۆلەتتى ياسايى، پاشانىش باسى ئەۋە دەكەين، كە ئايا دۆلەتتى ئىسلامىي، ئەو چوار مەرجانەي تىدا ھەن، تاكو بە دۆلەتتىكى ياسايى ئەقەلەم بدرى يان نا؟.

۱ - ئەۋە لەسەر پاي زۆرىيە زانايان، بەپاي ھەندىك ئە زانايانىش، كە مىنىش ئەو پايەم پى راستە، تەفسىرى ئەو سى ئايەتە ئەۋەپە كە ئەۋانەي ھوكم بە شەرىعەتتى خا ئاكەن، بە ئىعتبارىك كافر و، بە ئىعتبارىكى دىكە سەتەمكار و، بە ئىعتبارىكى دىكەش فاسق. پروانە: نىمان و عەقىدە ئىسلامى.. بەرگى چوارەم.. ۋە تەفسىرى قورئانى بەرز و بەپىز. بەرگى چوارەم (سورەتتى المائىدە)، ۋە (الاسلام كىما يتجلى فى كتاب الله) ج ۲ و ج ۷.

١- **هه‌بوونی ده‌ستور:** ده‌ستور چیه؟ ده‌ستور وهك (د. وحید رأفت) و (وایت ابراهیم) له كِتیبی (القانون الدستوري) له لاپه‌ره (٣) دا پێناسه‌یان كردوه ده‌لێن: (الدستور: مجموعة القواعد الأساسية التي تبين شكل الدولة ونظام الحكم فيها ومدى سلطتها إزاء الأفراد) واته: ده‌ستور بریتیه له كۆمه‌لێك بنچینه‌ی بنه‌په‌تی، كه شیوه‌ی ده‌ولت و شیوه‌ی سیستمی حوکمرانی له‌و ده‌ولته‌دا و، ئه‌ندازه‌ی ده‌سه‌لاتی ده‌ولت به‌رانبه‌ر به‌ تاكه‌كان، روون ده‌كاته‌وه.

گرنگی هه‌بوونی ده‌ستور بۆ په‌یدا‌بوونی ده‌ولتی یاسایی، له چ روویه‌كه‌وه‌یه؟ له‌و رووه‌یه‌كه‌ چهند بنچینه‌ك داده‌نرێن بۆ سنور دارکردنی ده‌سه‌لاتی سیاسی و ده‌ولت و دام و ده‌زگا‌کانی و، دیاری کردنی مافه‌کانی ده‌ولت و سنووری ده‌سه‌لاته‌کانی، پاشان برپاری ماف و ئازادییه‌کانی تاكه‌كان ده‌دات، كه ده‌بی له‌ لایه‌ن ده‌ولته‌وه‌هه‌ دا‌بین بكرێن و بپاریزێن.

ئجنا وهك زانیارییه‌کی میژوویی: به‌ نسه‌ت ئه‌وروپا و رۆژئاواوه، یه‌كه‌مین ده‌ستور وهك شاره‌زایان ده‌لێن: ده‌ستوری فیلادلفیای ئه‌مریکا بوو، كه له سالی (١٧٨٧) ز دا هاته‌ دی، دوهم ده‌ستووریش، ده‌ستوری پادشای فه‌ره‌نسا بوو، كه له سالی (١٧٩١) ز واته: دوا‌ی شۆرش‌ی فه‌ره‌نسا هاته‌ دی.

٢ - **پله‌ پله‌ی بنچینه‌ یاساییه‌كان:** ئه‌میش به‌م شیوه‌یه‌ پێناسه‌ كراوه كه (د. فؤاد العطار) له كِتیبی (النظم السياسية و القانون الدستوري) لاپه‌ره (٢٣١) دا هیناویه‌تی، ده‌لی: (القوانين تتدرج قوة وضعاً بحسب السلطة التي أصدرتها وتأتي القواعد الدستورية في قمة هذا الهرم ثم تأتي قواعد القوانين العادية، ثم القرارات التنظيمية) واته: مه‌به‌ست له پله‌ پله‌ی بنچینه‌ یاساییه‌كان ئه‌وه‌یه، كه یاسایه‌كان له‌ رووی به‌هێزی و كه‌م هێزییه‌وه‌ پله‌ پله‌ ریز به‌ند ده‌كرێن، به‌پێی ئه‌و ده‌سته‌لاته‌ی، كه یاسایه‌کانی ده‌ركردوه، بنچینه‌ ده‌ستووریه‌كان له‌ سه‌ری سه‌ره‌وه‌ داده‌نرێن، له‌ دوا‌ی وان بنچینه‌ یاساییه‌کانی دیکه‌ی ئاسایی، پاشان برپاره‌ ییدارییه‌كان.

ئجنا ئایا گرنگی ئه‌م مه‌رجه‌ له‌ چی دایه؟ ئه‌وه‌دایه‌ كه بۆ په‌یدا‌کردنی

دەولەتتىكى ياسايى، بەيى ئىم مەبدەئە، ۋەك (د. ثروت بدوي) ئە كىتئىبى (النظم السياسية) ئە لاپەرە (۱۷۶ و ۱۷۷) دا دەئى: (لا يجوز للقاعدة الأدنى ان تتعارض مع القاعدة الأعلى منها، و بالتالي فإن أي قانون يتعارض مع الدستور يعتبر باطلاً إعمالاً لمبدأ تدرج القاعدة القانونية) واتە: بە يىي ئىم بنچىنەيە، ناگونجى بنچىنەيەكى خوارتر دژ بوەستى ئەگەل بنچىنەيەكى ئە خوى سەرتەدا.

بۆيە ھەر ياسايەك ئەگەل دەستوردا تىك بگىرى، بە پوچ ئەقەلەم دەدرى، بە يىي مەبدەئى پەلە پەلەيى بنچىنەيى قانونىي.

۳- **ملکەچىي ئىدارە بۆ ياسا:** ئەمىش بەم جۆرە پىئاسە كراۋە، ۋەك كىتئىبى: (نظرية الدولة وآدابها في الإسلام) (د. سمير عالية) ئە لاپەرە (۹۸) دا دەئى: (وهو يعني عدم جواز اتخاذ الإدارة لأي إجراء إلا بمقتضى القانون وتنفيذاً له لأن القانون الصادر عن المجلس النيابي هو الممثل للشعب و يتعين على الكل الخضوع لأحكامه العامة والمجردة التي تُحقق المساواة والعدالة للجميع) واتە: مەبەست ئە ملكەچىي ئىدارە بۆ ياسا (واتە: شىۋەي بەرپوۋەبردنى دەولەت بۆ ياسا) ئەۋەيە كە ئىدارە دەولەت و دامەزراۋەكانى، بۆيان نىە ھىچ برىارىك دەربكەن، مەگەر بە يىي ياساۋجى بەجى كردنى ياسا، چونكە ئەۋ ياسايەكى كە ئە ئەنجومەنى نوئىنەرەن دەردەچى، كە بەنوئىنەرى خەلك و مىللەت ئەقەلەم دەدرى، بۆيە ئەسەر ھەموۋلايەك پىۋىستە ملكەچ بن بۆ پرپارە گشتى و بىي جىاۋازىيەكانى، كە ئەئەنجامدا يەكسانىي و دادگەرىي بۆ ھەموۋلايەك فەراھەم دىئەن.

گرنگىي ئىم بىنەمايەش ئەۋەدايە، كە رىگا ئە ھوكمپرانان و كاربەدەستان دەگرى، كە مىزاجيان بىكەن بە ياساۋ، بە كەيفى خۇيان ۋلات بەرپوۋە بەرنو فەرمان بەسەر خەلكدا بىكەن.

۴ - **دانپىئەن بە ماف و نازادىيە تاگىيەكاندا:** ئەم بىنەمايەش مەبەست پىي ئەۋەيە كە مەۋقەسەكان ۋەك خودى خۇيانو بەبى ئەبەرچاۋگرتنى دىن و فىكر و رەچەلەك و رەگەز و رەنگ و زمان، ۋەك خودى خۇيان، ھەركامىيكان چەند ماف و نازادىيەكان ھەن، پىۋىستە داتيان بۆ پىدا بەيئىنەن بۆيان دابىنبەكرىن، چونكە

ئامانج لە بوونی دەوڵەت بە پلە یە کەم ڕێژ لێگرانی مرۆڤەکان و داوینکردنی مافەکانیان و ئازادیەکانیان، وە فەراھە مەینانی ژیا ئیکی وایە کە تییدا بەختە وەر بن، وەك كتیبی: (النظم السیاسیة) لە لاپەرە (۱۷۸) دا هیئاویەتی، وە گرنگیی ئەم بنەمایەش بۆ هیئانە دی دەوڵەتیکی یاسایی لەو پروو وەهیە کە هەر لە ڕیو دان بە ماف و ئازادیەکانی تاکەکاندا دین، دیارە وەختیک کە تاکەکانی کۆمەلگا هەركامیکیان بزانی کە ئەو مافانە هەن و ئەو ئازادیانە هەن، ئەو کاتە پیشلکرانیان لە لایەنی دەوڵەت و دامەزراوە و دەزگاکیەو ئاسان نابێ، وە خەلك لەسەر مافەکانی خۆیان وە دەنگ دین.

*****

The banner is divided into several sections with a blue and red color scheme. At the top, it says "لە نۆرە کۆمەڵەبەنەکان لەکەڵان" (From the collection of manuscripts in the collection). Below this, there are two Facebook icons with the text "AliBapir" and "دۆکەیانەکانی مەکتەبی مەسۆسە عەلی بابیر" (Manuscripts of the Ali Babir library). In the center is a portrait of a man in a turban. Below the portrait, there is a red banner with the text "AliBapir" and "دۆکەیانەکانی مەکتەبی مەسۆسە عەلی بابیر". At the bottom, there are two QR codes for Google Play and the App Store, and a section with the text "کەتەلی" (Catalan) and "دۆکەیانەکانی مەکتەبی مەسۆسە عەلی بابیر" (Manuscripts of the Ali Babir library) with three more QR codes.

ئىسلام و دەولەتتى ياسايى

ئىستا كە پىناسەى دەولەتتى ياسايىمان كردو، ھەر چوار مەرجه كەيمان باس كردن، با تەماشىا بگەين، ئايا لە سىستەمىى ھوكمپرائىنى ئىسلامداو لە دەولەتتىكدا، كە بە پىيى ئىسلام بەرپۆھ دەچى، ئەو چوار بىنەمايە چىنگ دەكەون، كە دروستببون و بىياتتائى دەولەتتى ياسايى پەكى لەسەريان دەكەوى؟ با سەرنج بدەين:

(۱) مەرجى يەكەمى دەولەتتى ياسايى: ھەببونى دەستور

وھەك پىشتەر باسما كەرد يەكەمىن مەرجى دەولەتتى ياسايى، ھەببونى دەستورە، لەپراستىيدا دەستور بىناغەيە بۆ مەرجه كەئى دىكەش، چونكە لە دەستوردا ھەموو شتەكانى دىكە دىياريى دەكرىن.

ئىنجا ئايا لە دەولەتتى ئىسلامىيدا، ھەر لە سەردەمى پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" و ھەتا دوايى، دەستورپىك ھەببۇ، يان چەند بىنەمايەكى دەستورپى ھەببون، كە دەولەت پىيانەو پابەند بى، يان نا؟ زۆرپىك لە زانايان و پىپۆرائى بوارى ھوكم و سىياسەت ئەو سەھىفەيەى، كە پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" لەنىوان مسولمانان و جوولەكەو ھاوبەش دانەراندا لە مەدەنەدا نووسى، بەيەكەمىن دەستورپى نووسراوى دادەنن، چونكە پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" كە چوو بۆ مەدەنە، وھەك لە تەوھرى راپردودا باسما كەرد، چەند كارپىكى گرنگى كەردن، يەكپىيان، ياخود گرنگترىيان ئەو ھەببۇ، كە سەھىفەيەكى نووسى، كە لە ھەندىك لە سەرجاۋەكاندا بە (الوثيقة) ناوى دەبەن و ھەندىكى دى (الكتاب) ي پى دەلن، پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" سەھىفەيەكى نووسى، كە لە جىيى دەستورپى ئىستايە، لەو دەستورەدا شىۋەى ھەلسوكەوت كەردنى ئەو دەولەت و قەۋارە سىياسىيە، كە پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" سەركى بوو، لە گەل پىكەھاتەكانىدا، لە گەل تاكەكاندا دىياريى كراون.

(د. محمد حىداللە) خاۋەنى كىتبى (مجموعة الوثائق السياسية، للعهد النبوي و الخلافة الراشدة) دا وتارىكى بەناو و نىشانى: (أقدم دستور مُسَجَّل في العالم) واتە: دىرەنتىن

دهستووری نووسراو له دنیا دا نووسیوه، تییدا پرونی ده کاته وه، که له پیش نهو دهستوره دا، که پیغه مبهری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" داینا وه به نه مری وی نووسراوه، هیچ ده ولته تیکی دیکه له سهر پروی زهوی له وهو بهر، خاوه نی دهستووریکي ئاوا نه بووه،^۱ ههروها (د.اکرم ضیاء العمری) خاوه نی کتیبی: (السيرة النبوية الصحيحة)، نهویش وتاریکی لهو باره وه به ناو ونیشانی: (أول دستور أعلنه الإسلام) نووسیوه پرونی کردو ته وه، که یه که مین دهستووریک که له میژووی مروثا یه تییدا ئیعلان کرابی و ده ولته و قهواره ی سیاسی پیوه ی پابند بووبی، نهو بووه، که پیغه مبهری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" نووسیویه تی.^۲

شایانی باسیشه که وه سیکه ی ناوبراو له زوړیک له سهرچاوه کانی میژووی پیغه مبهری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" دا هاتوه، بو وینه:

۱. (السيرة النبوية لابن هشام).

۲. کتیبی (مجموعة الوثائق السياسية، العهد النبوی والخلافة الراشدة) که دابه شی کردوه بو (۴۷) به ند.

۳. (السيرة النبوية الصحيحة) لاکرم ضیاء العمری.

دیاره لهو (صحيفة) و (کتاب) ده دا، که پیغه مبهری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" وهک دهستووریک نووسی، هه موو نهو مه سه له گرنگانه ی که پیویست بوون بو ریڅخستنی کاروباری نهو کو مه لگا و ده ولته ته نیکلامییه ی نهو کاته، هه موویان باسکراون.

^۱ - مجموعة الوثائق ... ص ۵۸، ط ۸.

^۲ - هه مان سهرچاوه، ص ۵۸.

دەقى دەستوورەكى

يېغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ":

۱. "بسم الله الرحمن الرحيم، هذا كتاب من محمد النبي صلى الله عليه وسلم، بين المؤمنين والمسلمين من قريش ويثرب، ومن تبعهم، فلحق بهم، وجاهد معهم:
- ۲- أنهم أمة واحدة من دون الناس.
- ۳- المهاجرون من قريش على ربعتهم يتعاقلون.
- ۴- وبنو عوف على ربعتهم يتعاقلون معاقلهم الأولى، كل طائفة تفدي عانيها بالعرف والقسط بين المؤمنين وبنو ساعدة على ربعتهم يتعاقلون معاقلهم الأولى، وكل طائفة منهم تفدي عانيها بالعرف والقسط بين المؤمنين.
- ۵- وبنو الحارث على ربعتهم يتعاقلون معاقلهم الأولى، وكل طائفة تفدي عانيها بالعرف والقسط بين المؤمنين.
- ۶- وبنو ساعدة علماء ربعتهم يتعاقلون معاقلهم الأولى، وكل طائفة تفدي عانيها بالعرف والقسط بين المؤمنين.
- ۷- وبنو جشم على ربعتهم يتعاقلون معاقلهم الأولى، وكل طائفة منهم تفدي عانيها بالعرف والقسط بين المؤمنين.
- ۸- وبنو النجار على ربعتهم يتعاقلون معاقلهم الأولى، وكل طائفة منهم تفدي عانيها بالعرف والقسط بين المؤمنين.
- ۹- وبنو عمرو بن عوف على ربعتهم يتعاقلون معاقلهم الأولى، وكل طائفة تفدي عانيها بالعرف والقسط بين المؤمنين.
- ۱۰- وبنو الثبيت على ربعتهم يتعاقلون معاقلهم الأولى، وكل طائفة تفدي عانيها بالعرف والقسط بين المؤمنين.

- ١١- وبنو الأوس على ربعتهم يتعاقلون معاقلهم الأولى ، وكل طائفة منهم تفدي عانيها بالمعروف والقسط بين المؤمنين.
- ١٢- (أ) وأن المؤمنين لا يتركون مفرحاً^(١) بينهم أن يعطوه بالمعروف في فداء وعقل^(٢).
- (ب) وأن لا يحالف مؤمن مولى مؤمن دونه.
- ١٣- وإن المؤمنين المتقين على من بغى منهم أو ابتغى دسيعة^(٣) ظلم، أو إثم، أو عدوان، أو فساد بين المؤمنين؛ وإن أيديهم عليه جميعهم، ولو كان ولد أحدهم.
- ١٤- ولا يقتل مؤمن مؤمناً في كافر، ولا ينصر كافراً على مؤمن.
- ١٥- وأن ذمة الله واحدة، يجير عليهم أدناهم، وإن المؤمنين بعضهم موالي بعض دون الناس.
- ١٦- وأنه من تبعنا من يهود فإن له النصر والأسوة، غير مظلومين ولا متناصرين عليهم.
- ١٧- وأن سلم المؤمنين واحدة، لا يسالم مؤمن دون مؤمن في قتال في سبيل الله، إلا على سواء وعدل بينهم.
- ١٨- وأن كل غازية غزت معنا يعقب بعضها بعضاً.
- ١٩- وأن المؤمنين يبيء^(٤) بعضهم على بعض بما نال دماءهم في سبيل الله.
- ٢٠- (أ) وأن المؤمنين المتقين على أحسن هدى وأقومه.
- (ب) وأنه لا يجير مشرك مالا لقريش ولا نفساً ولا يحول دونه على مؤمن.
- ٢١- وأنه من اعتبط^(١) مؤمناً قتلاً عن بينة فإنه قود به إلا أن يرضى ولي المقتول وأن المؤمنين عليه كافة ولا يحل لهم إلا قيام عليه.

١- المختار الصحاح، ص ٤٣٢.

١ المَفْرَح: هو الذي أثقله الدين.

٢ العقل: الديّة. مختار الصحاح، ص ٣٩٢.

٣ المعجم الوسيط، ص ٢٨٣.

٣ دَسَعَ الشيءَ يَدْسَعُهُ دَسْعاً ودَسوعاً: دفعها.

المعجم الوسيط، ص ٧٥.

٤ أَبَاءَ الشيءِ: رَفَعَهُ، وَأَبَاءَ فَلَانًا بِفُلَانٍ: قَتَلَهُ بِهِ.

٢٢- وأنه لا يحل لمؤمن أقر بما في هذه الصحيفة وآمن بالله واليوم الآخر أن ينصر محدثاً ولا يؤويه، وإنه من نصره أو آواه فإن عليه لعنة الله وغضبه يوم القيامة، ولا يؤخذ منه صرف ولا عدل.

٢٣- وأنكم مهما اختلفتم فيه من شيء فإن مردّه إلى الله عز وجل وإلى محمد صلى الله عليه وسلم.

٢٤- وأن اليهود ينفقون مع المؤمنين ما داموا محاربين.

٢٥- وأن يهود بني عوف أمة مع المؤمنين لليهود دينهم وللمسلمين دينهم مواليهم وأنفسهم إلا من ظلم وأثم فإنه لا يوتغ^(٢) إلا نفسه وأهل بيته.

٢٦- وأن لليهود بني النجار مثل ما لليهود بني عوف.

٢٧- وأن لليهود بني الحارث مثل ما لليهود بني عوف.

٢٨- وأن لليهود بني ساعدة ما لليهود بني عوف.

٢٩- وأن لليهود بني جشم مثل ما لليهود بني عوف.

٣٠- وأن لليهود بني الأوس مثل ما لليهود بني عوف.

٣١- وأن لليهود بني ثعلبة مثل ما لليهود بني عوف.

٣٢- وأن جفنة بطن من ثعلبة كأنفسهم.

٣٣- وأن لبني الشطبية مثل ما لليهود بني عوف، وإن البر دون الإثم.

٣٤- وأن موالي ثعلبة كأنفسهم وإن بطانة يهود كأنفسهم.

٣٥- وأن بطانة يهود كأنفسهم.

٣٦- (أ) وأنه لا يخرج منهم أحد إلا بإذن محمد صلى الله عليه وسلم.

(ب) وأنه ولا ينحجز على ثأر جرح.

وأنه من فتك فبنفسه فتك وأهل بيته، إلا من ظلم وإن الله على أبر هذا.

مختار الصحاح، ص ٣٦١.
المعجم الوسيط، ص ١٠١.

١ عَبَطَ: مات فلان عَبَطَةً أي صحيحاً شاباً.
٢ وَتَغَ فَلَانٌ يَوْتُغُ: هَلَكَ.. أَوْتَعَ: أَهْلَكَ.

٣٧- أ) وأن على اليهود نفقتهم وعلى المسلمين نفقتهم، وإن بينهم النصر على من حارب أهل هذه الصحيفة، وإن بينهم النصح والنصيحة، والبر دون الإثم.

ب) وأنه لم يأثم امرؤ بحليفه، وإن النصر للمظلوم.

٣٨- وأن اليهود ينفقون مع المؤمنين ماداموا محاربين.

٣٩- وأن يثرب حرام جوفها لأهل هذه الصحيفة.

٤٠- وأن الجار كالنفس غير مضار ولا آثم.

٤١- وأنه لا تجار حرمة إلا بإذن أهلها.

٤٢- وأنه ما كان بين أهل هذه الصحيفة من حدث أو اشتجار يخاف فساده، فإن مرده إلى الله عز وجل، وإلى محمد رسول الله صلى الله عليه وسلم، وإن الله على أتقى ما في هذه الصحيفة وأبره.

٤٣- وأنه لا تجار قريش ولا من نصرها.

٤٤- وأن بينهم النصر على من دهم يثرب.

٤٥- أ) وإذا دعوا إلى صلح يصلحونه ويلبسونه، فإنهم يصلحونه، وأنهم إذا دعوا إلى مثل ذلك فإنه لهم على المؤمنين، إلا من حارب في الدين.
ب) على كل أناس حصتهم من جانبهم الذي قبلهم.

٤٦- وإن يهود الأوس ، مواليتهم وأنفسهم على مثل ما لأهل هذه الصحيفة. مع البر المحض من أهل هذه الصحيفة. وإن البر دون الإثم لا يكسب كاسب إلا على نفسه.

وأن الله على أصدق ما في هذه الصحيفة وأبره.

٤٧- وأنه لا يحول هذا الكتاب دون ظالم أو آثم، وإنه من خرج آمن، ومن قعد آمن بالمدينة، إلا من ظلم أو آثم، وإن الله جار لمن بر واتقى، ومحمد رسول الله صلى الله عليه وسلم.^(١)

^١ سيرة ابن هشام، ٣٦٨/٢-٣٧٠، ومجموعة الوثائق السياسية.. ص ٥٩-٦٢، ط ٨، دار النفائس، ٢٠٠٩ م.

ئىستان بىلەن ئىككى خىل ئىش دەستور بەدەن:

۱- ئە بەندەكانى (۲۱)دا بىياترانى قەۋارەيەكى سىياسى تازە لە كۆچكەرۈ پشتيوانان و كەمىنە ئاينىيە نىشتەجىيەكانى مەدىنە و دەۋرۈبەرى، راگەيەنراۋە، واتە: ئە بەندى يەكەم و دوۋەمى ئۇ ۋە سىيەيەدا: ئۇ ۋە كە ئۇ دەۋلەتە كە پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" سەرۋىكەتى، بە قەۋارەيەكى سىياسى تازە سەرھەلداۋ، راگەيەنراۋە.

۲- ئە بەندەكانى (۳ تا ۱۲)دا بە تەنگ يەككىيەۋە بوۋنى كۆمەلەيەتى (التكافل الاجتماعى) كە چۆن چىن و تويۇزەكانى كۆمەلگا دەبى بە تەنگ يەككىيەۋە بىن و دەستبار بۇ يەككى بەھاناي يەككىيەۋە بچن، راگەيانراۋە.

۳- ئە بەندى (۱۳) دا بەرپا كەردنى دادگەرىي و رىكخستنى دادۋەرىي، راگەيەنراۋە.

۴- ئە بەندەكانى: (۳۷ ۋە ۴۶)دا تايىبەت بوۋنى سزاي تاۋان، كەسەك تاۋانىك دەك خراپەيەك دەكات، بەس خۇي بەرپەسپارەۋ دەبى تەنيا خۇي رۈۋبەرۈۋى سزا بىيىتەۋە، راگەيەنراۋە.

۵- ئە بەندى: (۲۱)دا دىيارىي كەردنى سزاي تۆلە بۇ كەشتنى بەئەنقەست راگەيەنراۋە، واتە: كەسەك يەككى بە ئەنقەست بكوژى، سزاي تۆلەي بۇ دىيارى كراۋە.

۶- ئە بەندەكانى: (۱۳ ۋە ۲۲ ۋە ۳۱)دا قەدەغە كەردنى تاۋانە گىيانىي و سامانىيەكان راگەيەنراۋە، واتە: ھەرچى تاۋان و ئىجرامە، چ لە رۈۋى مەنەۋىي، چ لە رۈۋى ماددىي يەۋە، قەدەغە كراۋە.

۷- ئە بەندى: (۳۹)دا ئاسايشى گشتى بۇ ھاۋلا تىيانى نىشتەجىي مەدىنە بەگشتى راگەيەنراۋە، كە ھەر كەسەك ئە مەدىنەدايە، پىۋىستە ھىمىنىي و ئاسايشى بۇ بەر قەرار و دەستەبەر بىرى، واتە بۇ ھەمۈ ھاۋلا تىيان.

۸- لەبەندەکانی: (۱۶و ۲۵و ۲۶) وه بەندەکانی (۳۷)و(۴۴)دا پێگهی کەمینە ئایینیەکان کە لە ژێر سایەیی دەوڵەتی ئیسلامییدا دەژین، دیاریکراوه، واتە: بۆیان دیاری کراوه، کە هەموو ئەو کەمینە ئایینیانە و فیکریانە، چۆن مافەکانیان دەپاریژرێن!

۹- ئە بەندەکانی: (۲۳و ۴۲) دیاری کردنی دادوهریی و سەرۆهریی بالای پێغەمبەرەری خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" لە دەوڵەت دا، وەك مەرجیە، چونکە دەبێ کەسێک هەبێ، کە کیشەکان یەکلایی بکاتەو، ئنجا پێغەمبەرەری خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" وەك ئەو کەس و لایەنە، کە کیشەو مشتومڕەکان هەڵدەبڕێ، دیاری کراوه.

۱۰- ئە بەندەکانی: (۳ تا ۴۷) بە پچر پچری، دیاریکردنی ماف و ئازادییە تاکیی و کۆمەڵایەتی و ئابووریەکان، بۆ وێنە: ئە بەندی (۲۱)دا مافی ژیان بۆ هەموو لایەك دەستەبەر کراوه، ئە بەندی (۲۵)دا ئازادییە فیکری و عەقیدەیی یەکان دانیا پێدا نراوه بۆ هەموو لایەك مسۆگەر کراون. ئەبەندی (۲۵)دا مافی مولکایەتی بۆ هەموو هاوولاتیان دەستەبەر کراوه، مافەکانی: ئاسایش و نیشتەجێ بوون و گواستەنەو و هاتوچۆ ئە بەندەکانی: (۳۹و ۴۷) دا دیاریکراون، مافی یەکسانی ئە بەندەکانی (۲ تا ۱۶)دا دیاری کراوه، مافی تەك بۆ هاوکاری کرانی ئەکاتی لێقەومان دا، ئەبەندەکانی: (۳ تا ۱۲) دیاری کراوه، مافی کۆبوونەوه ئەسەر بناغە تیرە و هۆز (ئەو کاتە دیارە کۆمەڵگا شیوەی پێکھاتەیی بۆ تیرە و هۆزەکان دابەش بوو) ئە بەندەکانی: (۴ تا ۱۱)دا دیاری کراوه، مافی کۆبوونەوه ئەسەر بناغە ئایین، کە مسوڵمانان دینی خۆیان هەیهو جوولەکەش دینی خۆیان هەیهو، موشریکەکانیش هەروا، ئە بەندی (۲۵)دا دیاری کراوه، ئازادی بپروا بۆ هەموو لایەك ئەبەندی (۴۷)دا دیاری کراوه.

چۆنیەتی و شیوەی وەرگیرانی ئەو چەمک و اتایانەش، ئەبەندەکانی ئەو صەحیفەیدا بە ڕوونی کتیی (النظام السياسي الإسلامي مقارناً بالدولة القانونية) (د.منیر حمید البیاتی) لە لاپەرە (۴۵ تا ۴۷)دا خراوەتە ڕوو، هەرکەسێک سەرنجی ئەو وەسیقە بەدات هەموو ئەو بڕگە و بەندەکانە بەو چەمک و اتایانەوه دەبینێ.

هەلھىنجانى بىست بنەماي گرنگى دەستورىيى لە قورئاندا:

ئىستا بىزانين: ئايا لە قورئانى بەرپۇدا ، پاشان لە سوننەتى پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" دا، دەتوانين دەستورىك هەلھىنجين، كە بىستە ياساى بنەرەتتى و هەموو ياساكانى دىكە لەووه هەلھىنجىن؟ لە وەلامدا دەلئىم: بە ئەندازەى ئەوه كەتوانىومە سەرئى قورئان بدم، هەلھەتە بە بەهرە وەرگرتىش لەو كىتابانەى، كە موتالەمەم كەردون لەو بارەوه، بىست بنەماي دەستورىيم كەوتۆتە بەرچاو، كە بىگومان دەگونجى زۆر زياترىش لەو هەلھىنجىن، بەلام من بىست بنەماي دەستورىيم كەوتۆتە بەرچاو، كە دەگونجى بخرىنە نىو ئەو دەستورەوه، كە قەوارەكەى سياسىي ئىسلامىي، دەولەتتىكى ئىسلامىي دەيانكات بە چوارچۆهەى ياساى خۆى و لىيان دەرنەچىت:

بنەماي يەكەم: پىوىستىي هەبوونى دەسلەتتىكى حوكمران: لە ئايەتى ژمارە

(٥٨) ي (النساء) دا خواى تاك و بى هاوەل فەرمووەتى: ﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا...﴾ ﴿٥٨﴾ خوا كۆمەلگای مسولمان دەدوینى و دەفەرمووى: خوا فەرمانتان پىدەكات، كە سپاردەكان بگىرنەوه بۆ خەلكى شایستەى خۆيان، سپاردەكان تەسلىمى خەلكى شایستەى خۆيان بكەن، بە پىي سياق و بە پىي سوننەتى پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" يش مەبەست لە (الأمانات) وەك لە صەحیحى بوخارىدا هاتو بەرپرسىارىتیهكانن {عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: بَيْنَمَا النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ جَالِسٌ فِي مَجْلِسِهِ جَاءَهُ أَعْرَابِيٌّ فَقَالَ يَا رَسُولَ اللَّهِ مَتَى السَّاعَةُ؟ ... حَتَّى إِذَا قُضِيَ حَدِيثُهُ قَالَ: «أَيْنَ السَّائِلُ عَنْ السَّاعَةِ؟» قَالَ: هَذَا أَنَا يَا رَسُولَ اللَّهِ. قَالَ: «إِذَا ضُيِّعَتِ الْأَمَانَةُ فَانْتَظِرِ السَّاعَةَ»! قَالُوا: يَا رَسُولَ اللَّهِ مَا إِضَاعَتُهَا؟ قَالَ: «إِذَا أُسْنِدَ الْأَمْرُ إِلَىٰ غَيْرِ أَهْلِهِ فَانْتَظِرِ السَّاعَةَ»} (رواه أحمد برقم: (٨٧١٤) البخاري برقم: (٥٩)).

واتە: ئەبو ھورەیرە خوا لىي رازى بى دەلئى: پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" لە مەجلىسى لە نىومان دانىشتبوو، دەشتەكیەكەك هاتە لای و گوتى: ئەى پىغەمبەرى خوا! قیامەت كەنگى دى؟ (دواى ئەوہى لە قسەكەردن بۆو) فەرمووى:

کوا ئەو کەسە ی پرسیاری کرد؟ گوتی: ئەوە من بوم، فەرمووی: هەرکاتێک سپاردە زایە بوو و فەوت، چاوەڕێی کۆتایی هاتن بکە (چاوەڕێی قیامەت بکەن)، گوتیان: فەوتان و بەزایە چوونی سپاردە چۆنە؟ فەرمووی: هەرکاتێک ئیش بەغەیری خەڵکی شایستە ی خۆی سپێردرا، چاوەڕێی قیامەت بکەن.

واتە: قیامەتی هەرکاتێک، کە بە غەیری خەڵکی شایستە ی خۆی دەسپێردرێ، کاری وا کۆتایهاتنە کە ی نزیکە.

کەواتە: ئێرەدا خۆی بێ ھاوێڵ فەرمان دەکات بە کۆمەڵگای مسوڵمانان، کە دەبێت ئەمانەتی حوکمرانی و بەرپرسیاریتی، بە خەڵکی شایستە ی خۆیان بسپێرن، واتە: کەسانێک هەبێ بیانکەنە حوکمران و مشوورخۆری خۆیان و شایستەش بێ، کە دیارە ئەوێش فەرزکردنە ئە لایەن خواوە ئەسەر مسوڵمانان، کە پێویستە دەسەلاتی سیاسی بۆ خۆیان دابنێن و حوکمرانانێک دابنێن، کە کاروباریان بۆ بەرپۆ بەرن.

بنه‌مای دووهم: دادوهریی کردن به دادگهرانه: وه‌ك خۆی دادگەر هەر ئەهه‌مان

ئایه‌تی پێشوی سوورەتی (النساء) دا دەفەرمووی: ﴿...وَإِذَا حُكِمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ

أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ...﴾ النساء، کاتێک دادوهریستان کردو حوکمتان کرد ئە

نیوان خەڵکدا، دادگه‌رانه دادوهریی و حوکم بکەن، واتە خوا (سبحانه و تعالی) فەرمانتان بەو پێدەکات، کە قه‌واره‌یه‌کی سیاسیتان هه‌بێت و حوکمرانانێکتان هه‌بێ، وه‌ فەرمانیشتان بەو پێدەکات، کە هەرکاتێک حوکمتان کرد، دادوهرانه ئە نیوانی خەڵکدا، دادوهریی بکەن.

بنه‌مای سییه‌م: مافی خه‌لك له‌سهر حوكمرانان: ئایا خەلك و کۆمەڵگا مافی

چییه‌ له‌سهر حوكمرانان؟ خوا (سبحانه و تعالی) له‌ ئایه‌تی ژماره (٧١) ی سوورەتی

(التوبة) دا دەفەرمووی: ﴿وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ

بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ
وَيُطِيعُونَ أَمْرًا وَرَسُولَهُ أُولَئِكَ سَيَرْحَمُهُمُ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ ﴿٧٦﴾

خوای زانا، پېناسەى ئىمانداران دەكات بە پیاو و ئافرەتەو دەفەر موی:
ئىماندارانى پیاو ئافرەت ھەندیکیان، دۆست و پشتیوانی ھەندیکیان، فەرمان
بەچاکە دەکەن و پى ئە خراپە دەگرن و، نوپۆ بەرپا دەکەن و زەكات دەدەن
و فەرمانبەریی خواو پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" دەکەن، ئا ئەوانە خوا
بەزەیی پىياندا دیتەو، بىگومان خوا زالى کار بەجیئە، کەواتە مسولمانان نەك
ھەر مافیان ھەيە، بەلکۆ ئەركە ئە سەر شانیان، کە دەبى فەرمان بەچاکەو
پىگىرى ئە خراپە بکەن، بەتایبەت ئە بەرانبەر حوکمران و کاربەدەستیان دا،
چونکە چاکە کردن و خراپە کردن، زیاتر ئەوان دەستیان بۆ کراوەترە، ھەم ئەوان
زیاتر چاکەیان ئە دەست دى، ئەگەر بیا ھەوى، ھەم خراپەشیان زیاتر ئە دەست
دى، کەواتە: ئەركى فەرمان بە چاکە و پىگرتن ئە خراپە، ئە لایەنى خەلکەو
بەپەلەى یەكەم روو ئە حوکمران و دەسەلاتداران دەکات.

ھەرودەھا ئەنایەتى ژمارە (۱۰۴) ی سورەتى (آل عمران) دا خوا (سبحانہ و تعالی)
فەرزی دەکات و دەفەر موی: ﴿وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ

بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ ﴿۱۰۴﴾، واتە: ئەى

مسولمانینە! با ئە نپۆ ئیو دە کۆمەلێك ھەبن، یان ئیو ھەمووتان کۆمەلێك بن،
بانگەواز دەکەن بۆ چاکە و، فەرمان بەشتە پەسەندەکان دەکەن و پىگىرى ئە شتە
نەپەسەندەکان دەکەن، ھەر ئەوانەش سەرفرازن .

بنەمای چوارەم: مافی حوکمرانان لەسەر خەلک: ديارە وەك چۆن خەلک مافی

ھەيە ئەسەر حوکمرانان، ديارە حوکمران و کاربەدەستانیان مافیان ھەيە ئەسەر

خەلک، ئە نایەتى ژمارە (۵۹) ی سورەتى (النساء) دا خوا دەفەر موی: ﴿يَا أَيُّهَا

الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِيَ الْأَمْرِ مِنْكُمْ ﴿٥٩﴾ النساء، واته: ئه‌ی ئه‌وانه‌ی بڕواتان هه‌تاوه‌! فه‌رمانبه‌ریی خوا بکه‌ن و، فه‌رمانبه‌ریی پێغه‌مبه‌ر بکه‌ن و، هه‌ی کاربه‌ده‌ستایه‌تی که‌ له‌ خۆتان، که‌واته‌: کاربه‌ده‌ستایه‌تی که‌ له‌ مسوڵمانان، واته‌: مسوڵمانان خۆیان دایانناون و کاریان پێ سپاردوون، ئه‌سه‌ریان پێویسته‌، که‌ به‌ قسه‌یان بکه‌ن، واته‌: فه‌رمانبه‌ریی پێشێ بۆ خواجه، دوا‌یی بۆ پێغه‌مبه‌ری خواجه "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" واته‌: پابه‌ندیی به‌ قورئانه‌وه‌، دوا‌یی به‌ سوننه‌ته‌وه‌، ئنجا دوا‌یی گوێڕایه‌ڵیی و فه‌رمانبه‌ریی بۆ حوکمرانایه‌تی، پێویسته‌ که‌ له‌ شیرازه‌ی قورئان و سوننه‌ت ده‌رناچن.

بنه‌مای پێنجهم: راویژ بناغه‌ی کاروباره‌وه‌ له‌ سه‌ر حوکمرانان فه‌رزه‌، که‌

کاروباریان به‌راویژ بێ: وَهَكَذَا (سبحانه و تعالی) له‌ سووره‌تی (الشوری) دا ده‌فه‌رموی: ﴿... وَأَمْرُهُمْ شُورَى بَيْنَهُمْ...﴾ (٢٨) الشوری، واته‌: کاروباری مسوڵمانان له‌ نێوان خۆیاندا به‌ راویژه‌، ئه‌وه‌ به‌ گشتی وه‌ک مسوڵمانان و کۆمه‌ڵگا، به‌نسبه‌ت کاربه‌ده‌ستان و فه‌رمانه‌وا‌یانیش، خوا‌ی بێ هاوتای له‌ ئایه‌تی ژماره‌ (١٥٩) ی سووره‌تی (آل عمران) دا ده‌فه‌رموی: ﴿... وَشَاوَرَهُمْ فِي الْأَمْرِ...﴾ (١٥٩) آل عمران، واته‌: له‌ کاروباردا راویژیان پێ بکه‌، دیاره‌ دواندن (خطاب) پرو‌ی له‌ پێغه‌مبه‌ری خواجه "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ"، ئه‌ویش دوا‌ی چی؟ دوا‌ی ئه‌وه‌ی که‌ له‌ جه‌نگی ئوحووددا مسوڵمانان تیکشکاون، له‌ ئه‌نجامی ئه‌وه‌دا که‌ پێغه‌مبه‌ری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" پابه‌ند بووه‌ به‌ رای زۆرینه‌وه‌، که‌ رایان وا بووه‌ له‌ مه‌دینه‌ بچه‌ ده‌ر بۆ جه‌نگ کردن له‌ گه‌ڵ کافره‌ قوریشیه‌کان دا، به‌لام لی‌ره‌دا خوا تبارک و تعالی به‌ پێغه‌مبه‌ری خوی "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ده‌فه‌رموی: ﴿... وَشَاوَرَهُمْ

فِي الْأَمْرِ...﴾ (١٥٩) آل عمران، واته‌: هه‌رچه‌نده‌ پابه‌ندیی به‌ رای زۆرینه‌وه‌ دوا‌ی راویژکردن، یه‌کیک بوو له‌ هۆکاره‌کان، که‌ جه‌نگه‌که‌تان نه‌برده‌وه‌، به‌لام دیسان هه‌ر

پابەند بە بىۋە، كە ئە كاروباردا راۋىژ بە ھاۋەلان بىكەي! جا ئە گەر پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" لەسەرى پىۋىست بوۋە، راۋىژ بە ھاۋەلانى بىكات، كە بىگومان ئەو "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ۋەحى بۆ ھاتوۋە پارىژراۋ بوۋە ئە ھەئە بەتەئكىد غەيرى پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ھەۋتجار لەسەرىيان پىۋىستە، كە پابەند بن بە راۋىژ كردن بە ھەلەكەۋە ، ھەلەتە ئىمە ئە بنەمايەكى سەربەخۇدا باسى مەسەلەي راۋىژ دەكەين .

بنەماي شەشەم: ئاشتىيى كردن لە گەل ئاشتىخوزاندا ۋە جەنگ كردن لە گەل

جەنگخوزاندا: خوا (سبحانە و تعالى) ئە سوورەتى (الأنفال) ئايەتى (۶۱) دا دەفەر موى: ﴿وَإِنْ جَنَحُوا لِلسَّلَامِ فَاجْنَحْ لَهَا وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ

﴾ (۶۱) الأنفال، واتە: ئە گەر بەرانبەرەكانت، دۆژمنەكانت، مليان بۆ ئاشتىيى دا،

مەيلى ئاشتىيان كرد، تۆش مەيلى ئاشتىيى بىكە و پشت بە خوا بىستە، واتە: كەسەك كە ئامادەيە ئاشتىيتان لە گەل دا بىكات و ئامادەيە لە گەلئاندا ئە ھالەتى ئاشتىيدا بىت، ئىۋەش ئاشتەواييان لە گەل دا بىكەن .

لە سوورەتى (البقرة) ئايەتى (۱۹۰) دا دەفەر موى: ﴿وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ

يُقَاتِلُونَكُمْ وَلَا تَعْدُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ﴾ (البقرة،

واتە: ئە گەل ئەوانەدا، كە ئە دژتان دەجەنگەن، بىجەنگەن، بەلام دەستدرىژيى مەكەن، ئايەتەكەي سوورەتى (الأنفال) باسى ئەۋەي كرد كەسانەك، كە ئاشتىيتان لە گەل دا دەكەن، ئىۋەش ئاشتىيان لە گەل بىكەن، بەلكو دەبىت مسولمانان دەستپىشخەيرى ئاشتى و تەبايى و سەلامەتيى بن، ئە گەل خەلك و، ھەرگىز نايت موشتەرى ئاژاۋە و شەربەن، بەلام كاتەك شەريان پى دەفرۆشەرى و گىچەليان پى دەكرى و دەستدرىژيان دەكرىتە سەر، ۋەك چۆن كەسەك دەستى ئاشتىيان بۆ درىژ بىكات، لەسەريان پىۋىستە ئاشتەوايى بىكەن، كەسەكەش كە شەريان پى دەفرۆشەيت، لەسەريان فەرزە، كە بەرگرىي لە خۇيان بىكەن، لەخاكيان، لە دىنو ژىنيان، ئە

حورمه‌تیان: ﴿وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يَقْتُلُونَكُمْ...﴾ (البقرة، له پیناوی

خوادا جه‌نگ بکه‌ن له‌گه‌ل ئەوانه‌دا، که له‌دژتان ده‌جه‌نگن، به‌لام (ولاتعتدوا) ناگاتان له‌ده‌ستدریژی بی، له‌جه‌نگیشدا، نابی ده‌ستدریژی بکه‌ن.

بنه‌مای حه‌وته‌م: پابه‌ندی به‌ په‌یمان و به‌ئینه‌وه: خوا تبارک و تعالی له

سووره‌تی (المائدة) له‌ئایه‌تی (۱) دا ده‌فه‌رموی: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا أَوفُوا

بِالْعُقُودِ...﴾ (المائدة، واته: ئەی ئەوانه‌ی بڕواتان هه‌یناوه! وه‌فادار بن به

گریبه‌سته‌کان، وه‌فادار بن به‌په‌یمانه‌کان، (عُقُود) کۆی (عقد)ه، که به‌مانای په‌یمان و گریبه‌ستیکه، که له‌نیوان دوو که‌س دا، یان دوو لادا ده‌به‌ستری.

بنه‌مای هه‌شته‌م: یه‌کسانی له‌ نیوان هاوولاتیان دا: هاوولاتیانی ژیر سایه‌ی

حوکمی ئیسلامی و چوارچیوه‌ی ده‌وله‌تی ئیسلامی، یه‌کسان، هه‌لبه‌ته

له‌پوانگه‌ی شه‌ریعه‌ته‌وه به‌شه‌ر هه‌موویان یه‌کسان، به‌لام لیڤه‌دا مه‌به‌ست قسه‌ له

ده‌وله‌تی ئیسلامی ده‌که‌ین نه‌گه‌رنا خوا له‌ ئایه‌تی (۱۳) سووره‌تی (الحجرات) دا

ده‌فه‌رموی: ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا

وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ﴾ (الحجرات،

لیڤه‌دا پړوی دواندن له‌ هه‌موو مرۆڤایه‌تییه، واته: ئەی خه‌لکینه! ئیوه‌مان له

نیر و مییه‌ک دروست کردوه و، گێڕاومان بۆ چه‌ند گه‌ل و تیره‌یه‌ک، تاکو پیک

ناشنابن، ییگومان به‌پێرترتان له‌لای خوا، پارێزکارترانه، به‌ ته‌ئکید خوا زانای

شاره‌زایه. که‌واته: هاوولاتیانی ده‌وله‌تی ئیسلامی، به‌ئکو مرۆڤایه‌تی

هه‌موویان له‌ به‌رانبه‌ر خوادا یه‌کسان و، له‌ ته‌رازووی خوادا وه‌ک یه‌کن.

بنه‌مای نۆیه‌م: دابینکردن و پاراستنی ژیا‌نی تا‌کی هاوولاتیان: له‌ ده‌وله‌تی

ئیسلامیدا هه‌موو ئینسانیک، هه‌موو هاوولاتییه‌ک مافی هه‌یه، که ژیا‌نی پارێزرا

بی‌ت و سه‌لامه‌ت بی، وه‌ک له‌ سووره‌تی (البقرة) ئایه‌تی (۱۷۹) دا خوا ده‌فه‌رموی:

﴿ وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَوةٌ يَتَأُولَىٰ الْأَلْبَبِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ ﴾ (البقرة،

۱۷۹) واتە: ئەتۆلەدا ژيان ھەيە بۆ ئىيە ، ئەي خاۋەن عەقلاڭ! بەلكو خۆ ييارىڭىز، واتە: خۆ ييارىڭىز ئەۋەي كەدەستدريڭىزى بىكەنە سەر خويىن و ژيانى خەلك، ئەگەر بزانن تۆلەتان لى دەستىڭىزىتەۋە، ھەبوۋى تۆلە دەيتە بەربەستىڭ و كۆسپىڭ لى بەردەم ئەۋانەدا، كە چاۋيان ئە دەستدريڭىزى و زولمە، بەلام ئەگەر كابرا بزانى ۋەك بەرزەكى بابان بۆي دەردەچىت و لەسەرۋى ياساۋىيە، كەس ناتوانىت تۆلەي لى بستىڭىتەۋە، ئەۋا بەناھەق و بە نويڭى نىۋەرۋ خەلك دەكوڭى و بى منەتەشە!!

بىنەماي دەيەم: ئازادىي دىندارىي و فيكرىي: ۋەك خوا ئە سوۋرەتتى (البقرة) ئە

ئايەتى (۲۵۶) دا دەفەرمۇي: ﴿ لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ... ﴾ (البقرة، واتە:

تۆبىيى كىردن و زۆرلىكىردن ئە دىن دا نىيە، كە ديارە ھۆي ھاتنەخوارەۋەي ئەم ئايەتە، واتاۋ چەمكى ئايەتەكەمان زياتر بۆ دەردەخات: ھۆي ھاتنەخوارەۋەكەي ئەۋەبوۋ كە پىش ئەۋەي پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" بچىت بۆ مەدينە، واتە: پىش ئەۋەي خەلكەكە مسولمان بىيۋ دەۋلەتى ئىسلامىي داۋەزى، خەلكى مەدينە جوۋلەكەيان ئە نىۋدا ھەبوۋن و نەصرانىيان لەنىۋدا ھەبوۋن، جا ھەندىكىان لەسەر خۆيان نەزىر كىردبوۋ، كە ئەگەر خوا كورپىكىان بداتى، كورەكەي بىكات بە جوۋلەكەيان بىكات بە نەصرانىي، دەيانگوت: خوايە! كورەكەمان نەزىر دەكەين كە بىكەين بە دىندارو پەيغەمبەرى ئە يەكەك ئە كىتەبە ئاسمانىيەكان بىكات، ئىنجا ھەندىك لەۋ كورانە كە خوا لەۋ كاتەدا بەۋ خىزانانەي بەخشىبوۋن و كىردبوۋيانن بە جوۋلەكەۋ نەصرانىي، دۋاي ئەۋەي پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" چوۋ بۆ مەدينە، ھەندىك ئە بابو دايكەكان گوتيان: با كورەكامان بىنەۋە بۆ ئىسلامەتتى و مسولمان بن، خۋاي پەرۋەردگارىش ئەم ئايەتەي ناردە خۋارى: ﴿ لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ... ﴾ (البقرة، ۲۵۶) خوا رىي لىگرتن، كە ناچارىان بىكەن و

بىيانگىرپنەو بۆنىو ئىسلام، مەگەر بە ويستى ئازادى خۇيان، ئەگەرنا تۆبىزىيى كردن لە دىن دا نىه^(۱).

لە راستىيدا دىنى ھەق پىويستى بەو نىه، كە تۆبىزىيى بۆ لە خەللك بەكەي، ئىسلام بى منەتە، ئىسلام لە گەل عەقل و فيترەت دا قسە دەكات، ئىسلام دىنيك نىه كە پىويستى بە زەبر وزەنگ و بەھىز بى، بۆ ئەوھى خەللك ناچار بەكەي شوپىنى بەكويت، ئنجا بەدلتىايىھو خەلكىكىش كە بەناچارىي بە دواى ئىسلام، يان ھەر بەرنامەيەكى دىكە دەكەوى، نابىتە شوپىنكەوتويەكى راستەقىنە، بەلكو دەپىتە ئىنسانىكى مونافىق و دوو روو، كە ئەو كاتە زىان و زەرى زۆر زياترە لەوھى، كە كافرىكى ئاشكرا بىت.

بئەماي يازدەيەم: مافى رېزلىگىران: لە دەولەتى ئىسلامىيدا ھەموو ئىنسانىك

پىويستە وەك ئىنسان رېزى لى بگىرى، وەك خوا لە نايەتى ژمارە (۷۰) ى سوورەتى (الإسراء) دا دەفەرموى: ﴿وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ

وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِّمَّنْ خَلَقْنَا

تَفْضِيلًا﴾ (الإسراء، واتە: بىگومان رېزمان لەوھچەي ئادەم گرتو و، لە

وشكانىي و دەريادا ھەلما گرتوون و، لە پۆزىيە بەتامەكان پىمان داوونو بەسەر

زۆر لە دروستكراواندا ھەلما نىژاردوون. كە بىگومان ئەو بە گشتى بۆ ھەموو

مرۆڤەكانەو، ھەموو مرۆڤىك لە تەرازوى شەرىعەتى خوا دا حورمەت و

رېزى تايبەتى خۆى ھەيە، ھىچ كەسەك بۆى نىە ئەو حورمەت و رېزە پىشپىل

بكات، وەك دوايى لە باسى ماف و ئازادىيەكاندا بە تەفصيل باسى دەكەين.

(۱) بېروانە: زاد المسير في علم التفسير، لابن الجوزي، ص ۱۵۷، كە ئەمە دەقى قسەي (ابن عباس) ە لەو بارەو: وكانت المرأة تكون مقلدة، فتجعل على نفسها إن عاش لها ولد أن تهوّد، فلما أجليت بنو النضير كان فيهم من أبناء الأنصار، فقالوا: لا ندع أبناءنا، فأنزل الله عزوجل: ﴿لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ﴾. رواه أبو داود والنسائي والبيهقي في السنن وغيرهم. المقلدة: ئەو ژنەيە كە مندالى بۆ ناژين.

بىنەماي دوازديهەم: مافى مولكايەتتى: خوا (سبحانە و تعالى) لە سوورەتى

(البقرة) لە ئايەتى (۲۷۹) دا دەفەرموى: ﴿... فَلَكُمْ رُءُوسُ أَمْوَالِكُمْ لَا

تَظْلِمُونَ وَلَا تُظْلَمُونَ﴾ (البقرة، واتە: ئىنجاسەرمایەکانى خۇتان بۆ خۇتان

بى، نەستەم بکەن، نە با ستەمىشتان لى بکرى، ئىسلام وەك چۆن زۆلم کردن لە ئىنسان قەدەغە دەکات، قبوڵکردنى زۆلمىشى لى قەدەغە دەکات، دەلەيت نەزالم بەو نە مەزۆلوم بە، چونکە ھەركاتىك مەزۆلوم ھەبوو، ديارە زالمىش ھەيە، وە ھەركاتىك زالم ھەبوو، ديارە مەزۆلومىش ھەيە، ئەو دوانە ھەمىشە پىکەوھەن، بۆيە خواي پەرەردگار ھەردووکیانى قەدەغە کردو، لە کۆمەلگاش دا نابى نەزالم ھەيەت، نە مەزۆلوم، پىويستە يە کسانىي و دادگەريی و تەبايى ھەيە.

بىنەماي سىزديهەم: مافى بىرورا دەرپرین: وەك لە ئايەتى ژمارە (۳۸) ی

سوورەتى (الشورى) دا خواي مەزن دەفەرموى: ﴿... وَأَمْرُهُمْ شُورَى بَيْنَهُمْ...﴾

واتە: وەکاروبارىان لە نىوان خويان دا بەراويژە، ديارە وەختىك راويژ دەکرى، کە خەلک ئازاد بى لە دەرپرینی بىروپرای خويداو لەبۆچوونی خويدا، بابەرپرای بەرانبەرەکەيشی ھەلە بىت، دەبى لىبگەرپى بىروپرای خوى بلى و قسەى خوى بکات، با دوايى بەبەلگە بۆ دەرېخات، کە لەو بۆچوونەدا بەھەلەدا چووە.

بىنەماي چواردەھەم: مافى پاراستنى ھيەنىي و ئاسايش: لە دەولەتى

ئىسلاميدا، پىويستە ھيەنىي و ئاسايشی ھەموو لایەك دەستەبەر بکرى و پياريزرى، وەك خوا عزّ وجلّ لە ئايەتى (۳۳) ی سوورەتى (المائدة) دەفەرموى:

﴿إِنَّمَا جَزَاءُ الَّذِينَ يُحَارِبُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيَسْعَوْنَ فِي الْأَرْضِ فَسَادًا أَنْ

يُقْتَلُوا أَوْ يُصَلَّبُوا أَوْ تُقَطَّعَ أَيْدِيهِمْ وَأَرْجُلُهُمْ مِّنْ خِلَافٍ أَوْ يُنْفَوْا مِنَ الْأَرْضِ ذَلِكَ لَهُمْ خِزْيٌ فِي الدُّنْيَا وَلَهُمْ فِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ

﴿المائدة، واتە: پىگومان سزای ئەوانەى، کە دژايەتتى خوا و پىغەمبەرەکەى

ده‌که‌ن و، هه‌ول ده‌ده‌ن له زه‌ویدا ئاشووب و خراپه په‌یدا بکه‌ن، سزایه‌که‌یان ئه‌وه‌یه، که بکوژرین، یان هه‌لبواسرین، یان ده‌ست و پیی راست و چه‌پیان ببه‌ردی، یان ده‌ربکرین، ئه‌وه سه‌رشوڕیه‌یه بۆیان له دنیا دا، له دوا‌ڕۆژی دا سزای مه‌زنیان بۆ هه‌یه.

که‌واته: هه‌رکه‌سه‌یک هه‌یمنی و ئاسایشی خه‌لک تێک بدات، یه‌که‌یک له‌و چوار سزایانه‌ی به‌سه‌ردا ده‌چه‌سه‌پیت، به‌ پیی ئه‌ندازه‌ی تاوانه‌که‌ی، وه‌ک توێژه‌ره‌وانی قورئان و شه‌رع‌زانان به‌ ته‌فصیل باسیان کردوه.

بنه‌مای پازده‌یه‌م: مافی گه‌ران و گواسته‌وه: له ده‌وله‌تی ئیسلامیدا، هه‌موو هاوولاتیان بۆیان هه‌یه بگه‌رپن و، له‌شوئینێک بگوازنه‌وه‌و بۆ شوئینێکی دی بچن، وه‌ک خوا (سبحانه و تعالی) له‌ سووره‌تی (الملک) ئایه‌تی (۱۵) دا ده‌فه‌رموی: (هُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ ذُلُولًا فَامْشُوا فِي مَنَاكِبِهَا وَكُلُوا مِن رِّزْقِهِ وَإِلَيْهِ النُّشُورُ ﴿١٥﴾)

واته: (خوا) ئه‌و که‌سه‌یه، که زه‌وی بۆ ئێوه پام ده‌سته‌مۆ کردوه (به‌رتان ناداته‌وه له‌گه‌ڵ ئه‌وه‌ش دا به‌ ده‌وری خۆیدا ده‌خولیته‌وه‌و به‌ده‌وری خۆدا ده‌خولیته‌وه‌و له‌گه‌ڵ خۆدا به‌ ده‌وری چه‌قیکی دیکه‌دا ده‌خولیته‌وه‌و... هتد، پینج شه‌ش خولانه‌وه‌ی هه‌ن که ئیستا بۆ گه‌ردوونناسان ده‌رکه‌وتوون، به‌لام وه‌ک ولاخیک هه‌یم و ئارامه‌و ئه‌و باره‌ی له‌سه‌ر پشتیه‌تی نایخاته‌وه‌ (خواره‌وه) ده‌جا به‌که‌لین و قه‌دپاله‌کانیدا به‌رۆن (خوا به‌نده‌کانی خۆی ئازاد کردو) که به‌که‌لین و قه‌دپاله‌کانیدا به‌رۆن) و له‌ ڕۆژی خوا به‌خۆن، به‌زنان که بۆ لای ویش ده‌گه‌رپنه‌وه.

بنه‌مای شازده‌یه‌م: مافی کارو کاسپیکردن: وه‌ک له‌ سووره‌تی (الجمعة) دا له‌ ئایه‌تی ژماره (۱۰) دا ده‌فه‌رموی: ﴿... فَأَنْتَشِرُوا فِي الْأَرْضِ وَابْتَغُوا مِن فَضْلِ

اللَّهِ...﴾، واته: ئنجا دوا‌ی ئه‌وه‌ی، که نوێژی هه‌ینیتان کرد، به‌ زه‌ویدا به‌لێ‌وبینه‌وه و له‌ ڕزق و ڕۆژی خوا داوا بکه‌ن. خوا لێ‌ره‌دا ناوی له‌ ڕزق ناوه (فَضْل)

واتە: ئەو رزق و رۇزىيە، كە تۆلە ئەنجامى كارو كەسابەت دا پەيداي دەكەي، ئەو چاكە و نىعمەتتىكى خوايە.

كە واتە: سوور بە لەسەرى، وەك چۆن نوپۇش جومعەت لەسەر پىويستە، پەيدا كوردنى رزقى خەلاپىش بۇ خۆت و بۇ ئەوانەي، كە ئەرك و بۇيويان لەسەرتە، فەرزە .

بنەماي خەفدەيەم: مافى رېز و حورمەتى جىگا و رېگا: ھەموو كەسيك

پىويستە ئەو جىگا و رېگايەي، كە تىيدا نىشتە جىيە، رېز و حورمەتى لى بگىرى و، ھىچ كەس دەستدريژىي نەكاتە سەرى، وەك خوا سىبحانە و تعالى لە ئايەتى ژمارە (۳۷)ى سوورەتى (النور) دا دەرەموى: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتًا غَيْرَ بُيُوتِكُمْ حَتَّى تَسْتَأْذِنُوا وَتُسَلِّمُوا عَلَىٰ أَهْلِهَا ذَٰلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ﴾ واتە: ئەي ئيماندارىنە! مەچنە ھىچ مالىك، جگە لە مالىە كانى

خۆتان، ھەتا مۆلەت وەرەنگەرن و سلاو لە خەلكەكەي نەكەن، ئەو بۇ ئىوہ باشترە، ئەگەر بزەن، واتە: تەنيا سلاو كوردن نا، بەلكو دەبى مۆلەتەش وەرەنگەرى، بەلكو وشەي (تَسْتَأْذِنُوا) لىي دەفامرىتەو، كە تۆ دەبى دۇنيا بى لەوہى، كە نابىتە باركرانىي بەسەريانەو، ئەگەر لەو كاتە دا سەردانىان بگەي.

بنەماي ھەژدەيەم: مافەكانى كەمىنە ئايىنىيەكان پارىزراون: وەك خوا لە

سوورەتى (الممتحنە) لە ئايەتى (۸) دا دەرەموى: ﴿لَا يَنْهَكُمُ اللَّهُ عَنِ الَّذِينَ لَمْ

يُقْتُلُوكُمْ فِي الدِّينِ وَلَمْ يُخْرِجُوكُمْ مِّنْ دِينِكُمْ أَن يَبْرُوهُمْ وَتَقْسِطُوا إِلَيْهِمْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ

الْمُقْسِطِينَ﴾ واتە: خوا لىتان قەدەغە ناكات ئەوانەي، كە لە سەردىن

لەگەلتان ناچەنگەن و، لەمال و خالى خۆتان دەرەتەن ناكات، كە چاكەيان لەگەلتا بگەن (لەرووى مەعنەوييەو) و پىشيان ببەخشن (لەرووى ماددىيەو) واتە: بە

بەشیك له مال و سامانی خۆتان، ئەگەر پێویستیان بوو، هاوکارییان بکەن
بێگومان خوا هاوکاری کاران و بەخشنانی خوش دەوێن.

بەنەمای نۆز دەیهەم: مافی دروستکردنی حیزب و رێکخراوەکان: وەك خوا (سبحانه

و تعالی) لە ئایەتی ژمارە (۱۰۴) ی سوورەتی (آل عمران) دا دەفەرموێ:

﴿وَلَتَكُن مِّنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ

الْمُنْكَرِ ۚ وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ﴾ ﴿۱۰۴﴾ آل عمران، واتە: بە لە نێو ئێوەدا

کۆمەڵێک هەبن، کە بانگەواز دەکەن بۆ چاکو و فەرمان بە شتە پەسەندەکان
دەکەن و، رێ له شتە ناپەسەندەکان دەگرن، هەر ئەوانەش سەرفرازان، ئەم ئایەتە
دەگوێجێ بیکەینە بەلگە، هەم بۆ دروستکردنی رێکخراوی مەدەنیی و، هەم
رێکخراوی سیاسی، چونکە خۆی کاربەجێ فەرمان بە مسوڵمانان دەکات، کە لە
نیویان دا کۆمەڵێکیی وا هەبن، کە ئەو سێ ئەرکە جێ بەجێ بکەن:

۱- بانگەواز کردن بۆ چاکە، کە بە گشتی فەرموویەتی.

۲- فرمانکردن بە شتە پەسەندەکان.

۳- رێگرتن له شتە ناپەسەندەکان .

بەنەمای بیستەم و کووتایی: هاوکاریی کۆمەڵایەتی بۆ کەسانی بێ تواناو کەم

دەست، وەك: نەفام، هەتیو، هەژار، رێبوار، قەرزدار...هتد: ئەم بەنەمایەش لە

زۆر لە ئایەتەکانی قورئان دا بەرجەستەیه، بۆ وێنە: لە سوورەتی (النساء) دا خۆی

بەبەزەیی دەفەرموێ: ﴿وَلَا تُؤْتُوا السُّفَهَاءَ أَمْوَالَكُمُ الَّتِي جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ قِيَمًا وَارْزُقُوهُمْ

فِيهَا وَاسْكُوهُمْ وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلًا مَّعْرُوفًا﴾ ﴿۵۹﴾ النساء، واتە: ئەوانەتان کە نەفامن

(واتە: عەقڵیان کامل نیە، جا چ بەهۆی کەمتەمەنییەوه، چ لە ئەسلی

دروستبوون و خێلقەتیان دا گێل و سادە بن) ئەو مال و سامانەتان (هەرچەندە هی

خۆیانە، بەلام پالێ داوەتە لای هەموو مسوڵمانان، چونکە مال و سامانی

مندالێکیش، هی هەتیویکیش، هی هەر کەسیکی دیکەش، هی هەموو لایەکە

كە خوا گىراۋىيەتى بە مايەى راۋەستانتان، تەسلىمىيان مەكەن، ۋە لەو مائەدا كەسابەتيان بۆ پى بىكەن، با بە دەستانەۋە بى بۆيويان بۆ دابىن بىكەن، بەرگ و پۆشاكىيان بۆ دابىن بىكەن، ۋە قەسەى باشيان بۆ بىكەن، (تاكور و رده پەرورە ردهيان بىكەن و رايان بىتن و بە كەلكى ئەۋە بىن، كە مائەكانيان تەسلىم بىكەنەۋە).

هەرورەها خۋاى بەخشندە لەسوورەتى (المعارج) ئە نايەتەكانى: (۲۵و۲۴)دا دەفەرموى: ﴿وَالَّذِينَ فِي أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ مَّعْلُومٌ ﴿۴۴﴾ لِلسَّائِلِ وَالْمَحْرُومِ ﴿۴۵﴾﴾ المعارج، باسى كەسانى باش و نوۆكەر و خواناس دەكات و دەفەرموى: ۋە ئەوانەى ئە مال و سامانيان دا ئەندازە و مافىكى ديارى كراۋ ھەيە، بۆ سۈالگەر و بۆ خەلكى بى بەش. كەسەك دىت داۋات لى دەكات و، كەسەك بى بەشە و روۋىشى نىە داۋات لى بىكات، ئەۋىش ھەقى ھەيە.

ھەرورەها ئە سوورەتى (الماعون)دا خۋاى بەخشەر دەفەرموى: ﴿أَرَأَيْتَ الَّذِي يُكَذِّبُ بِالدِّينِ ﴿۱﴾﴾ فَذَلِكَ الَّذِي يَدْعُ أَلَيْمَ ﴿۲﴾ وَلَا يَحْضُ عَلَىٰ طَعَامِ الْمِسْكِينِ ﴿۳﴾﴾ واتە: دەزانى كى پرواى بە دىن نىە؟ كەسەكە كە پال بە ھەتيۋەۋە دەنىت و، ھانى خەلك نادات بۆ يارمەتيدانى ھەزاران. واتە: بۆ خۆشى ھاۋكارىيان ناكات و ھانى خەلكىش نادات.

ئەوانە بىست بنەماى دەستورىيى بوون، كە ئە قورئان ھەئمانھىنجان، ئە سوننەتى پىغەمبەرى خوا (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ) یش دا زۆر بنەماى دىكەى تىدان، بەلام ئىمە بەۋ ئەندازەيە، ۋەك نمونەيەك ۋازى لى دىنن.

۲) مەرجى دوۋەمى دەولەتى ياسايى: پلە پلەيى لە بنچىنە ياسايى

بەكان دا:

ئىنجا بىننە سەر مەرجى دوۋەمى دەولەتى ياسايى، كە برىتى بوو ئە پلە پلەيى بنچىنە ياسايىيەكان (تدرج القواعد القانونية): ئايا ئەۋە ئە ئىسلام دا ھەيە؟ دەئىن:

به‌ئێ، ئهم بنه‌مایه‌ش له ئیسلام و سیستمه سیاسیه‌که‌یدا، شتیکی ڕوون و بێ‌چه‌نلو چوونه، چونکه:

به‌لگه‌ی یه‌که‌م // هه‌موو زانایان له‌سه‌ر ئه‌وه یه‌که‌ده‌نگن، که سه‌رچاوه‌ی یه‌که‌می یاسا شه‌رعیه‌کان بریتیه له قورئانی به‌رپێژ، هه‌ر قورئانی‌شه که ڕه‌وایی بوو سه‌رچاوه‌کانی دیکه فه‌راهم دینیت، که‌واته: یاساو بنچینه‌کانی، که له قورئان وه‌رده‌گیرین، به ته‌ئکید پله‌یان به‌رزتره له‌وانه‌ی دیکه، که له‌سونه‌ت و له ئیجماع و له قیاس و هتد... وه‌رده‌گیرین، ئه‌وه به‌لگه‌ی یه‌که‌م له‌سه‌ر هه‌بوونی پله‌ پله‌یی له بنچینه یاسایه‌کان له ئیسلام دا.

به‌لگه‌ی دووهم // یاسا شه‌رعیه‌کانی قورئان دوو جوړن:

جوړی یه‌که‌م: ئه‌وانه‌ی که به‌لگه‌کانیان ڕوون و مشتومر و ته‌ئویل هه‌ته‌گره، واته: ئه‌و یاسا شه‌رعیه‌کانی که به شی‌وه‌یه‌کی یه‌کلایه‌که‌ره‌وه (قطعی) ئه‌و ئایه‌تانه وه‌رده‌گیرین، بێ‌ئه‌وه‌ی زانایان مشتومریان له‌سه‌ریان هه‌بیت، وه‌ک خوا ده‌فه‌رموی: ﴿... وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الزَّيْوَ...﴾ البقرة، واته: خوا

کرین و فروشتنی هه‌لان کردوه و ڕیپای هه‌رام کردوه.

جوړی دووهم: ئه‌و یاسایانه‌ی که له قورئان وه‌رده‌گیرین، به‌لام به‌لگه‌کانیان مشتومر هه‌لگرن، که پێیان ده‌گوتری: گومانی (ظنی) زانایه‌که‌ ده‌ئێ: ئه‌و یاسایه، که له فلان ئایه‌ته وه‌رده‌گیرێ، من پێم وایه ئێ‌ی وه‌رده‌گیرێ، یه‌که‌کی دیکه‌ش ده‌ئێ: نه‌خێر ئێ‌ی وه‌رناگیرێ و له‌و باره‌وه مشتومر هه‌یه، که‌واته: هه‌رخودی حوکمه شه‌رعیه‌کانیش، که له قورئان وه‌رده‌گیرین، یه‌ک جوړ نین، به‌لکو به‌گشتی دوو جوړن.

به‌لگه‌ی سییه‌م // سونه‌تی پێغه‌مبه‌ری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" یش دیسان چه‌ند جوړی‌که‌و ئه‌ویش هه‌مووی یه‌ک پله‌ نیه، به‌لکو ئه‌ویش پله‌ پله‌یی تێدا‌یه، چونکه به‌لای که‌مه‌وه سونه‌تی پێغه‌مبه‌ری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" دابه‌ش ده‌بیت بو:

۱ - (متواتر) واتە ئەۋەي، كە كۆمەللىك ئە پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّم" يان يىنيۋە، يان بىستۈە، سۈننەتى (متواتر) ئەۋەيە، كە ئەگەر (احتمال)ى ھەلەي تىدا نەبى. ^(۱)

۲ - جۆرى دوۋەمى سۈننەتى پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّم" پىي دەگۈترى: (آحاد) واتە: ئە يەك كەسەۋە ئەۋ قەسەيە، يان كەدەۋەيە ئە پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّم" بىستۈرۈە، يان بىنراۋە، ئەۋىش دۋايى گەياندۋىيەتى بە يەككى دىكە، يان زياتر گىرگ ئەۋەيە، كە ئە رىي كەسىكەۋە ئەۋ دەقەي سۈننەت گەيشتۈە، كەۋاتە: بە تەئكىد ئە ھۈكەم دا، سۈننەتى (ثاحاد) ۋەك ھى (متواتر) نىيە. ^(۲)

بەلگەي چۈرەم // يەكەدەنگىي زانايان (إجماع العلماء) ۋ قىياس ۋ سەرچاۋەكانى دىكەش، ديسان ھەركامىكيان پلە ۋ شۈيتى خۋى ھەيەۋ، ئەنيۋان ئەۋانىش دا بەرزىي ۋ نزمىي ھەيە.

ئىنجا ئەم ئايەتەي (النساء) ئايەتتى ژمارە (۵۹) زۆر بە پرونىي ئامازە دەكات بە پلە پلەيى لە نيۋان بىنچىنە ياساييەكانى ئىسلام دا، كە خوا دەفەرمۈي: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِيَ الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِنْ تَنَزَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ...﴾ النساء، واتە: ئەي ئەۋانەي پروتان ھىناۋە! فەرمانبەرىي خوا بىكەن (واتە:

پابەند بن بە قورئانەۋە) فەرمانبەرىي پىغەمبەر بىكەن (پابەند بن بە سۈننەتەۋە) ۋ ھى كاربەدەستانىك، كە ئە خۇتاتن، (واتە: پابەند بن بە فەرمانى كاربەدەستان ۋ ھۈكمرانانەۋە، مادام فەرمانىكتان پىي نەكەن، كە پىچەۋانەي شەرىعەت بىت) ۋە ئەگەر ئە شتىكىش دا

^۱ السنة المتواترة: التي رواها جمع كثير تحصيل العادة توطأهم على الكذب، أو وقوعه منهم من غير قصد التواطؤ عن جمع مثلهم حتى يصل المنقول إلى النبي صلى الله عليه وسلم ويكون مستند علمهم بالمنقول عن النبي المشاهدة أو السماع، الوجيز في أصول الفقه، للدكتور عبدالكريم زيدان، ص ۱۶۸

^۲ سنة الآحاد: ما رواها عن النبي صلى الله عليه وسلم عدد لم يبلغ حد التواتر، وذلك في عصر التابعين وعصر تابعي التابعين، فهي ما ليست متواترة. الوجيز في أصول الفقه، ص ۱۶۸

کەوتنە مشتومڕەوه، ئەوه بیگیژنەوه بۆلای خواو پیغەمبەر، یانی: قورئان و سوننەت، کەواتە: قورئان و سوننەت، سەرۆهریی بالاییان ھەیە بەسەر ئیجتیھادی زانایان و بیروبۆجورنی زانایان دا، ئەگەر مشتومڕ ھەبوو لە نێوان کاربەدەستان خۆیان دا، یاخود خەڵک و کاربەدەستان دا، پێویستە مەرجی و تەرازوی ھەلسەنگاندن و یەکلایکردنەوه شەریعەتی بەرجەستە لە قورئان و سوننەتدا بێ.

ئەنجا ئەو فەرموودەیی، کە باسی نێردرانی موغاز دەکات لە لایەن پیغەمبەری خواوە "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" بۆ یەمەن، ئەو یش دیسان بەلگەیە لەو بارەوه، کە پیشتریش ھێنامان و (أبو داود والترمذي والبيهقي) ھیناویانە، کە پیغەمبەری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" بە (مغاز) دەفەرموی: بەچی حوکم دادوهریی دەکەیت، ئەگەر کێشەییەکت ھاتە بەردەم؟ ئەویش دەئێت: بەکتییی خوا، دەفەرموی: ئەگەر لە کتییی خوادا حوکمەکت نەدۆزیووە؟ دەئێت: بە سوننەتی پیغەمبەری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ"، دەفەرموی: ئەو ئەگەر لە سوننەتی پیغەمبەریش دا نەتدۆزیووە؟ دەئێت: کۆشش دەکەم، عەقڵی خۆم بەکاردێنم وکەمتەرخەمی ناکەم، پیغەمبەری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" یش دەست لە سینگێ دەدات و پێی دەفەرموی: {«الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي وَفَّقَ رَسُولَ رَسُولِ اللَّهِ لِمَا يُرْضَى رَسُولُ اللَّهِ»} (أَخْرَجَهُ أَحْمَدُ بِرَقْم: (٢٢١١٤) تَعْلِيقُ شُعَيْبِ الأَرْنَؤُوط: إِسْنَادُهُ ضَعِيفٌ، وَرَوَاهُ أَيْضًا أَبُو دَاوُدَ بِرَقْم: (٣٥٩٤)، وَالتِّرْمِذِيُّ بِرَقْم: (١٣٢٧) وَضَعَفَهُ الشَّيْخُ الألباني في (ضعيف أبي داود) برقم: (٧٧٠)).

واتە: ستایش بۆ ئەو خوايە کە نێردراوی پیغەمبەری خواي سەرکەوتوو کردووە بۆ شێک، کە پیغەمبەری خوا پێی رازییە، کەواتە: پیغەمبەری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" بەو رازییە، کە لە پێش دا قورئان و، دواي سوننەت، ئەنجا ئیجتیھاد، بۆ ھەلھینجانی یاسا شەریعیەکان پشتیان پێ ببەستری.

٣) مەرجی سییەمی دەولەتی یاسایی: ملکہچی ئیدارە بۆ

یاسا:

ئەنجا با بزانی ئایا لە شەریعەتی ئیسلامیدا (ملکہچی ئیدارە بۆ یاسا)، چنگ

دەکەوی؟!

ئەمەش دىسان بە سەرنجدانى دەقەكانى قورئان وسوننەت، شىئىكى زۆر پوونو ئاشكرايە، بۇ وىنە:

۱- لە ئايەتى ژمارە (۱۸)ى سوورەتى (الجاتىيە) دا خوا دەفەر موئى: ﴿ثُمَّ جَعَلْنَاكَ

عَلَىٰ شَرِيعَةٍ مِّنَ الْأَمْرِ فَاتَّبِعْهَا وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ ﴿١٨﴾﴾ الجاتىيە، واتە:

دوايى تۆمان ئىسەر بەرنامەيەك داناو لە لايەن خۆمانەو، دەجا شوئى بکەو و بەدوايى ئارەزوو دەكانى ئىوانە مەكەو، كە نازان، كەواتە: بەرنامەيەك هەيە، شەرىعەتيك هەيە، ئەخواو داندراو و ئىدارەيەو ئەو بەرپۆبەرە، ئەگەر پيغەمبەرى خوايە "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ئەگەر خەلىفە راشیدەكان، هەر حوكمرانيك هەيە، پيويستە پابەند بى بەو شەرىعەتەو، كەواتە دەبىت ئىدارە ملكەچ بىت بۇ ياسا.

۲- هەروەها ئايەتى ژمارە (۴۹)ى سوورەتى (المائدة) كە خوا فەرموويەتى: ﴿وَأَنِ

أَحْكُم بَيْنَهُم بِمَا أَنزَلَ اللَّهُ...﴾ المائدة، واتە: بەوہى كە خوا ناردوويەتە خوار،

حوكميان لە نيوان دا بکە، كەواتە: حوكميك كە لە لايەن خواو نىردراو، لە سەر حوكمرانان پيويستە، كە پيويە پابەند بن .

۳- ئەم فەرمايشتەش، كە بوخارىيى و موسليم هينايوانە و بە فەرموودەي: (ابن

اللتبيّة) مەشهورە، ئەمەش دىسان بەلگەيەكى پتەو لەو بارەو، كە ئەمە دەقى

فەرمايشتەكەيەو بەسەرھاتەكەيشى ئەوہيە، كە پيغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ"

پياويك دەنيوى زەكات كۆ بکاتەو، كە دەگەرپتەو دەلّيت: ئەو زەكاتە هينامە بۇ

ئيو، ئەوہش ديارىي و خەللاتە و داويانە بە خۆم و پيشكەشى خۆميان كردو! پيغەمبەرى

خواش "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" دەچىتە سەر مينبەر لەو بارەو بۇ ئەو كاتيش و بۇ ئىستاش و

بۇ دواي ئىستاش ئەو حەقىقەتە پوون دەكاتەو دەفەر موئى: ﴿مَا بَالُ الْعَامِلِ نَبَعْتُهُ عَلَىٰ

بَعْضِ أَعْمَالِنَا، فَيَقُولُ: هَذَا لَكُمْ، وَهَذَا لِي، فَهَلَّا جَلَسَ فِي بَيْتِ أَبِيهِ، أَوْ بَيْتِ أُمِّهِ،

فَيَنْظُرُ يَهْدَى إِلَيْهِ أَمْ لَا، وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ لَا يَأْخُذُ أَحَدٌ مِنْهَا شَيْئًا إِلَّا جَاءَ بِهِ يَوْمَ

الْقِيَامَةِ، يَحْمِلُهُ عَلَى رَقَبَتِهِ، إِنْ كَانَ بَعِيرًا لَهُ رُغَاءٌ، أَوْ بَقَرَةٌ لَهَا خَوَارٌ، أَوْ شَاةٌ تَيْعَرُ، ثُمَّ

رَفَعَ يَدَيْهِ حَتَّىٰ رَأَيْنَا غُفْرَةًٰ اِبْطِيْهِ، ثُمَّ قَالَ: اَللّٰهُمَّ هَلْ بَلَغْتُ، اَللّٰهُمَّ هَلْ بَلَغْتُ { (اُخْرِجْهُ الْبُخَارِيُّ برقم: (۲۵۹۷)، وَمُسْلِمٌ برقم: (۲۶) وغيرهما).

واته: بۆچی پیاویک که کاریکی پی دەسپێرین ئەوەی، که خوا به ئیمه‌ی سپاردوه، دوا‌یی دیت‌هوه ده‌لیت: ئەوه بۆ ئیوه‌یه‌وه ئەوه‌ش پێشکەش کراوه به‌ خۆم، دیاری‌ی یه‌ بۆ خۆم! بۆچی له‌ مائی بابی، یان له‌ مائی دایکی دانه‌ده‌نیشت، تا‌کو بزانی‌ت، دا‌خۆ دیاری‌ی بۆ دیت یان نا؟! سو‌یند به‌وه‌ که‌سه‌ی نه‌فسی منی به‌ ده‌سته (که‌ خوا‌یه‌)، ه‌یچ شتی‌ک و‌ه‌رنا‌گری (له‌ نه‌نجامی ئەو کار‌ه‌دا که‌ پێمان سپاردوه، ه‌یچ شتی‌ک ئیستی‌فاده‌ ناکات و‌ه‌رنا‌گری‌ت) مه‌گه‌ر رۆژی دوا‌یی دی له‌ سه‌ر ملی خۆی ه‌ه‌لی ده‌گری، واته‌: له‌سه‌ر ملی دا‌ده‌نێ‌و سزای ده‌ده‌ن، جا له‌ درێژه‌ی فه‌رمووده‌که‌دا ده‌فه‌رمو‌ی: ئە‌گه‌ر حو‌ش‌تره‌ ده‌ی‌خه‌نه‌ سه‌ر ملی با‌عه‌با‌عی دی،‌وه‌ ئە‌گه‌ر مان‌گایه‌ بۆ‌ره‌بۆ‌ری دی،‌وه‌ ئە‌گه‌ر مه‌ره‌ با‌ره‌ با‌ری دی و‌ه‌ک سزا دان‌ی.

لێ‌ره‌دا ئە‌مه‌ ئە‌وه‌ ده‌گه‌یه‌نی که‌ ه‌یچ که‌سی‌ک بۆی نه‌ی له‌ په‌نا‌ی به‌رپرسی‌تیدا سو‌ودی شه‌خصی‌ی بی‌نی، ئە‌وه‌ی که‌ ئیستا پی‌ی ده‌لێ‌ن: گه‌نده‌لی، ئە‌وه‌تا پی‌غه‌مبه‌ری خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" زۆر به‌روونی‌و را‌ش‌کاو‌یی ده‌فه‌رمو‌ی: بۆ له‌ مائی دایک و‌ بابی دانه‌ده‌نیشت! واته‌: له‌ په‌نا‌ی ئە‌و کار‌ه‌دا ئە‌و خه‌لات و‌ دیاری‌انه‌یان بۆ ه‌ی‌تا‌وه، که‌واته‌: ده‌بی‌ت خه‌لات و‌ دیاری‌یه‌که‌یش بی‌نی‌ته‌وه‌ بۆ خه‌زێ‌نه‌ی مسو‌ل‌مانان، چون‌که‌ له‌ په‌نا‌ی کاره‌ ئی‌داریه‌که‌دا سو‌ودی و‌ه‌ر‌گرت‌وه‌.

۴- ئنجا (ابن تیمیة) ره‌حه‌م‌تی خ‌وای لی‌ بی، له‌ کتیی (السیاسیة الشرعیة) له‌ لاپه‌ره (۳۷) دا ده‌لیت: (وَكَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَخُلَفَاؤُهُ يُحَاسِبُونَ الْعَمَالَ عَلَى الصَّدَقَاتِ وَالْفَيْءِ وَغَيْرِ ذَلِكَ) واته‌: پی‌غه‌مبه‌ری خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" و‌ جێ‌نشین‌ه‌کانی (مه‌به‌ستی پی‌ ئە‌بو به‌ک‌رو عوم‌ه‌رو عوس‌مان و‌عه‌لی یه‌ خوا لی‌یان را‌زی بی، که‌ ئە‌وانه‌ خه‌لیفه‌ی را‌شید بو‌ون و‌ به‌ را‌ستی پا‌ه‌ند بو‌ون به‌ ری‌وشو‌یتی پی‌غه‌مبه‌ری خوا‌وه "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ") کار‌به‌ده‌ستانیک، که‌ له‌سه‌ر سه‌ده‌قه‌و ده‌ست‌که‌وت کۆ‌کرد‌نه‌وه‌ دا‌یان ده‌نان، یان له‌سه‌ر ئە‌و ما‌ل و‌ سامانه‌ی دیکه‌، که‌ دێ‌نه‌وه‌ بۆ خه‌زێ‌نه‌ی مسو‌ل‌مانان

ئىپرسىنەۋەيان لەگەڭ دا دەکردن و، لەسەر غەيرى ئەۋەش ئىپرسىنەۋەيان لەگەڭ دا دەکردن .

كەۋاتە: پىۋىستە ئىدارە ملەكەچ يىت بۇ ياسا، ئىنجا ملەكەچىي ئىدارە بۇ ياسا، ئە شەرىعەت دا دوو زەمانەتى ھەن:

زەمانەتى يەكەم: كارسپاردن بە كەسانى بە ھىزو ئەمىندار، ۋەك ئە سوورەتى (القصص) لە ئايەتى (۲۶) دا خوا دەفەرموى: ﴿...إِنَّ خَيْرَ مَنْ أَسْتَجَرْتَ الْقَوِيُّ

الْأَمِينُ ﴿٦٦﴾﴾، لەسەر زمانى يەكەك ئە دوو كچەكانى ئەۋ پياۋە صالحە، كە موسا

(عليه السلام) ئاژەلەكانى بۇ ئاۋدان، دۋاى ئەۋەى، كە موسا دەچىت بۇ لای بايان، يەكەك ئە دوو كچەكان بە بابى دەئىت: يَتَأْتِ أَسْتَجِرْهُ إِنَّ خَيْرَ مَنْ أَسْتَجَرْتَ الْقَوِيُّ الْأَمِينُ ﴿٦٦﴾﴾ القصص، واتە: ئەى بابە! بىگرە بەكرى (بۇ شۋانىي) چونكە باشتىن

كەسىك، كە تۆ (بىكەيتە شۋان و) بەكرىي بگرى ئەۋەى، كە بەھىزو ئەمىندار بى. ئەۋ كابرايەش - موسا (عليه السلام) - بەھىزە بۇ ئەنجامدانى كارەكەى، ئەمىندارو دەستپاكىشە.

كەۋاتە: پىۋىستە كارى بەرپرسىتىي بەكەسىك بسپىردى، ئەۋدوۋ مەرجهى تىدبان، ھەروەھا دوو مەرجهى دىكەيش كە برىتىن ئە: پاراستن و زانست، ۋەك يوسف (عليه السلام) بە پادشای مېصرى فەرموو: ﴿قَالَ اجْعَلْنِي عَلَى خَزَائِنِ الْأَرْضِ إِنِّي حَفِيظٌ عَلَيْمُ

﴿٥٥﴾﴾ يوسف، واتە: مەن لەسەر غەمبارەكانى زەۋى دابنى (بە زاراۋەى ئەمرو: بىكە بە

ۋەزىرى ئابوورىي و دارايى) چونكە مەن پارىزەرى زانام، واتە: زانام، دەزانم چۆن كارەكەم دەكەم، پارىزەرىشەم ھىچ شتىكم لەدەست زاىە نايت و گەندەئىي و خىانەتىي تىدا ناكەم، ئەۋە زەمانەتى يەكەمى ملەكەچكردى ئىدارەىە بۇ ياسا.

زەمانەتى دوۋەم: چاۋدىرىي كرىدى ئىدارىي، كە پىشتەر چەند دەقىكىمان لەبارەۋە ھىننەۋە، كە ھوكمرانى يەكەمى مسولمانانو خوار ئەۋىش، پىۋىستە ھەركامىكىيان

چاودێریی ئه‌وانه‌ی خوار خۆی بکات و، ئاگای لێیان بێ و نه‌هێلێ لا بدهن و، له‌ کاتی لاداندا، لێپرسینه‌وه‌یان له‌ گه‌لدا بکات.

(٤) مهرجی چوارهم: دان پێداهێنانی ماف و ئازادیه‌کانی تاکه‌کان:

پێشتر خستمانه‌ پوو، که‌ ئهم مهرجی چواره‌مه‌ش له‌ شه‌ریعه‌تی ئیسلام و سیستمی حوکمرانیی ئیسلام دا، هێنراوه‌ته‌ دی و ده‌سته‌به‌ر کراوه، وه‌ك له‌و بنه‌ما ده‌ستووریه‌دا، که‌ له‌ قورئان وهرمانگرتن، هه‌موو ماف و ئازادیه‌کانی، وه‌ك ئازادیی دینداریی، مافی ژیان، مافی که‌رامه‌ت پارێزران، مافی مو‌لگایه‌تی و کارو کاسبی کردن، مافی گه‌ران و گواستنه‌وه‌ و غه‌یری ئه‌وانه‌ش، له‌ ده‌قه‌ پوون و راشکاوه‌کانی قورئان و سوننه‌تی پێغه‌مبه‌ری خوادا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" بۆ هه‌موو لایه‌ك ده‌سته‌به‌ر کراون، به‌لام ئیمه‌ ئیستا ناچینه‌ نیو ورده‌کاریی و درێژه‌ی ئه‌و باسه‌، چونکه‌ یه‌کێك له‌ بنه‌ماکانی سیستمی حوکمرانی ئیسلامی، بریتیه‌ له‌ دا بینکردنی ماف و ئازادیه‌ تاکیه‌کان و له‌ویدا خوا پشتیوان بێ، به‌ درێژیی باسی ده‌که‌ین و نوخته‌ی تێدا ده‌خه‌ینه‌ سه‌ر پیت.

لێره‌ش گه‌یشتی نه‌ه‌وه، که‌ راسته‌ سیستمی حوکمرانیی ئیسلامی، سیستمی که‌ ده‌وله‌تیکی یاسایی له‌ سه‌ر بنیات ده‌نرێ، چونکه‌ ئه‌و چوار مهرجه‌ی، که‌ پێویستن بۆ په‌یدا بوونی ده‌وله‌تیکی یاسایی، له‌ شه‌ریعه‌تی ئیسلامیدا، له‌ ده‌قه‌ پوون و راشکاوه‌کانی قورئان و سوننه‌ت دا، هه‌ر چوار مهرجه‌ که‌ ده‌سته‌به‌ر کراون، که‌ بریتی بوون له‌: هه‌بوونی ده‌ستوور، په‌له‌ په‌له‌یی یاساییه‌کان، ملکه‌چکردنی ئیداره‌ بۆ یاسا، دا بینکرانی ماف و ئازادیه‌ تاکیه‌کان.

لێره‌شدا دیننه‌ کۆتایی توێژینه‌وه‌مان ده‌رباره‌ی بنه‌مای سییه‌می سیستمی حوکمرانیی ئیسلامی، که‌ بریتی بوو له‌ ملکه‌چی هه‌موو لایه‌ك بۆ یاسا.

دياره ئىمە ئە باسەكانى رابوردودا باسى سى بىنەماي گىرنگ و بىنەپەتتى سىستەمى
 حوكمرانى ئىسلامىيمان كرد، كەيەكەمىيان برىتى بو لە: (سەرورەرى بالاو رەها ھى
 خواو شەرىعەتەكەيەتتى)، دووہەمىيان: (دەسەلات ھى خەلگە)، سىيەمىشيان: (مەلگەچىي
 ھەموو لايەك بۆ ياسا).

ئىستاش بىنەماي چوارەم دەتويژىنەو: (راويژ بىناغەي ھەموو كارەكانە)، كە ئەمىش
 وەك سى بىنەمايەكەي پىشوو، بەپراستى بىنەما و بىنچىنەيەكى زۆر گەورە و گىرنگە ئە
 ديارىي كردنى سىما و شىوہى سىستەمى حوكمرانى ئىسلامىي و، جياكردنەوہى ئە
 سىستەمەكانى حوكمى دىكەدا.

ئىنجا ئىمە ھەول دەدەين ئەم بىنەمايە ئە ھەوت برگەدا بتويژىنەو: ئە برگەي يەكەمدا
 پىناسەي راويژ دەكەين، چىيەو چۆنە؟ ئە برگەي دووہەم دا باسى گىرنگىي و پىويستىي
 راويژ دەكەين، ئە برگەي سىيەم دا باسى حوكمى راويژ دەكەين، پاشان ئە برگەي
 چوارەمدا باسى بوارەكانى راويژ تىدا كران دەكەين، كە ئايا راويژ ئە چى و چىدا دەكرىت و
 ئە چى و چىدا ناكىت و بوارەكانى راويژ چىن؟ ئە برگەي پىنجەمدا باسى چۆنەتتى ديارىي
 كرانى ئەو كەسانە دەكەين، كە پىويستە راويژيان پى بىكرىو بە مشور خۆر دادەنرىن،
 ئەبرگەي شەشەمدا باسى ئەو دەكەين، كە تا چ راددەيەك ئەنجامى راويژ كردن
 پابەندكەرە بۆ حوكمران و كارىدەستان، يان پابەندكەر نىە؟ وەك زاراوہ باوہ: كە (الشورى
 مُلْزَمَةٌ أَمْ مَعْلَمَةٌ؟) راويژ پابەندكەرە، يان ھەر ئاگاداركەرەو شارەزاكەرە؟ ئە برگەي
 ھەوتەمىشدا بەراوردىك دەكەين ئە نىوان دىمۇكراسى و شورپادا، خالە ھاوہبەشەكانىيان
 چىن و، خالە جياوازەكانىيان چىن؟.

برگەي يەكەم: پىناسەي راويژ:

دياره راويژ ماناو تەرجمەمەي وشەي (شورى)يە، كە وشەيەكى عەرەبىيە و، كورد
 وشەي راويژ بەكار دىنن، كە مەرجىش نىە وشەي راويژ راستەوخۆ تەرجمەمەو واتاي وشەي
 (شورى) بىت، چونكە مەسەلەي راويژ ئە نىو خۇداكردنى خەلگ و مىللەتان، شتىكى ئە

میژینەییو بەدریژایی میژوو، کۆمەڵگاکانی بەشەر کەم و زۆر راویژیان لە نیودا هەبوو، بە تایبەت لە پرووی ئیدارە و لاوت و حوکمرانییەوه، وشە (شوری) کە سەرئەجە فەرھەنگەکانی زمان دەدەین لە: (شَارَ یَشُورُ شَوْرًا) ھەواتو، ھەرەب دەلین: (شَارَ الْعَسَلِ أَي: إِسْتَخْرَجَهُ مِنَ الْخَلِيَّةِ) کاتیك، کە ھەنگوین لە خەلیە، یان سەندوو قەھە دەردەھینری، دەلین: (شَارَ الْعَسَلِ) واتە: ھەنگوینە کە دەرهینا، واتە: ھەرەك چۆن ھەنگوین لە شوینی تایبەتی خۆی دەردەھینری، بێرە رای راستیش لە عەقڵی خەلکی دەردەھینری، دوا ئەو کە لە نیو خۆیان دا مەسەلە یەك گفتوگۆی لەسەر دەکەن و توویژی لەسەر دەکەن و دەیهینن و دەیهین، لە ئەنجامی ئەو دا وەك چۆن ھەنگ لە ئەنجامی مژینی شیلە گۆلەن و گەپان و سورانیکی زۆردا، دەتوانی ھەنگوین دروست بکات، خەلک و کۆمەڵگاش لە ئەنجامی و توویژ و گفتوگۆی نیو خۆیانو، لە ئەنجامی گۆی بۆ یەكدی گرتن و پرس و را بەیەكدی کردندا، دەتوانن بگەنە رای راست و پێك.

کەواتە: راویژ (شوری) واتە: پرس و را بەیەكدی کردن و توویژ بەیەكەو کردن، بە نامەجی ئەو، کە رای راست و بێرەو ھەلویستی راست و دەست بێ.

برگە دووھم: گرنگی و پێویستی راویژ کردن:

دەتوانن لە ھەوت خال دا گرنگی و سوودەکانی راویژ کردن بھینە روو:

- ۱- راویژ کردن، فەرمانبەریی کردنی خواہ (سبحانہ و تعالی)، چونکە خوا بێ ھاوێ فەرمانی کردو، کە راویژ بکری، وەك دواوی ئاماژە بە ئایەتەکان دەکەن، ھەم فەرمانی بە مسوڵمانان کردو، کە دەیت لە نیوان خۆیاندا راویژ بکەن، ھەم فەرمانی بە حوکمرانانیش کردو، کە پێویستە راویژ بە خەلکە کە خۆیان بکەن کەواتە: ئەوانە ھەلەدەستن بە راویژ کردن لە نیوان خۆیاندا، چ لەسەر ئاستی خێزان، لە سەر ئاستی گەرەك و گوندو شار، چ لەسەر ئاستی ولات، چ لە سەر ئاستی حوکمران و کاربەدەستان، ئەو فەرمانی خوا جی بەجی دەکەن و مانای وایە تاعەتێک بۆ خوا ئەنجام دەدەن، کە لەبەرانبەریدا پاداشت وەردەگرنەو.

۲ - پراوړتوکردن، شويڼپي هه لگرتني پيغه مبهري خوايه "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ"، چونکه پيغه مبهري خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" هه رچي خوا پي پراگه ياندوهو پي فهرمووه، بيگومان موو به موو، بهي کم و زياد جيبه جي کردوه، ثنجا پيغه مبهري خوا (صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ) يش سرمه شق و پيشه وې ئيمه يه، وه خوا ده فهرموي:

﴿لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِّمَن كَانَ يَرْجُوا اللَّهَ وَالْيَوْمَ الْآخِرَ﴾

وَذَكَرَ اللَّهُ كَثِيرًا ﴿١٩١﴾ الأحزاب، واته: بيگومان له پيغه مبهري خوا دا سرمه شقييه كي باش بو ئيوه هه يه، بو هه ر كه سيك به ئوميدي خوايهو، به ئوميدي (ره همه تي) خواو (پاداشتي) دوا پوژوه و، زور يادي خوا ده كات. كه واته: هه ر كه سيك به ته ماي ره همه ت و به خشش و پاداشتي خوايهو، به ته ماي پاداشتي دوا پوژوه، پيوسته شويڼ پي پيغه مبهري خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" هه لگري، پيغه مبهري خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" يش هه موو كاره كاني به پراوړتو بوون، وه (أبو هريرة) خوالي رازي بي، زوهر يي لي ده گير پته وهو گوتوويه تي: {مَا رَأَيْتُ أَحَدًا قَطُّ كَانَ أَكْثَرَ مَشُورَةً لِأَصْحَابِهِ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ} (رواه أحمد برقم: ۱۸۹۲۸)، والترمذي برقم: ۱۷۱۴، وابن حبان برقم: ۴۸۷۲) قال شعيب الأرنؤوط: (حديث صحيح)، واته: هيچ كه سم نه بينيوه به قه دهر پيغه مبهري خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" پراوړتو به هاوه لاني بكات.

كه واته: هه ر كه سيك ده يه وي له پي پيغه مبهري خواوه "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" پروات و به شيوه پيغه مبهري خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" دينداري و دنياداري بكات و، حوكمراني بكات، پيوسته زور پراوړتو بكات، دياره شويڼ پي هه لگرتني پيغه مبهري خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" يش، پاداشتي له به رانبه ردا هه يه سر به رزي دنياو دوا پوژي له به رانبه ردا هه يه، لادانش له ريبازي پيغه مبهري خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" به پيچه وانه وه، شهرمه زاري و به شي مانبي دنياو دوا پوژو جه زره به ي خواي داد گهري له به رانبه ردا هه يه.

۳- خه‌لك و كۆمه‌لگا مافی خۆیانه، كه له به‌رپۆه‌بردنی كاروباری ولات دا راویژیان پێ بکری، واته: حوکمرانو کاربه‌دهستان، چاکه له‌گه‌ڵ خه‌لك ناکه‌و خیریان پێ ناکه‌ن، كه راویژیان پێ ده‌کهنو، گوئیان بۆ ده‌گرن، به‌لكو مافیکی په‌وای خۆیانه پێیان ده‌ده‌ن، له‌راستیدا کاتیك حوکمرانو کاربه‌دهستان راویژ به‌خه‌لك ناکه‌ن و گوئیان بۆ ناگرن، مانای وایه په‌واهیه‌تی (شرعیه) له‌ ده‌ست ده‌ده‌ن، چونکه ئیمه له رابردودا باسمان کرد، كه یه‌کیك له بنه‌ماکانی سیستمی حوکمرانی، ملکه‌چکردنی هه‌موو لایه‌که بۆ یاسا، ئنجا یه‌کیك له یاساکانی خواش ئه‌وه‌یه، كه حوکمرانان راویژ بکهنو کاروباری مسوولمانان به راویژ به‌رپۆه به‌رن، وه‌ك خۆی زانا له‌ ئایه‌تی ژماره (۳۸) ی سورپه‌تی (الشوری) دا ده‌فه‌رموی:

﴿وَالَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمْ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَأَمْرُهُمْ شُورَى بَيْنَهُمْ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ﴾

﴿۳۸﴾ الشوری، واته: ئه‌وانه‌ی به‌ده‌م بانگی په‌وه‌ردگاریانه‌وه چوونو نوێژ به‌ریا ده‌کهنو، کاروباریان به راویژه و، ئه‌وه‌ی پێمان داوون ده‌به‌خشن، کهواته: کاروباری مسوولمانان هه‌مووی پێویسته به‌راویژ به‌رپۆه بجێ، ئه‌وه حه‌قیکی خه‌لك و كۆمه‌لگایه، كه پێویسته راویژیان پێ بکری و سوود له‌عه‌قل و به‌رو بۆچوونیان وه‌ربگێری و، گوئیان بۆ بگێری.

چونکه وشه‌ی (أمر)، كه له قاموسه‌کانی زمان دا به: (الحال و الشأن)^(۱) لێك دراوه‌ته‌وه، واته: حال و کار و ئیش، مانای وایه هه‌موو حاله‌کان، هه‌موو ئه‌و ئیشانه‌ی، كه دینه‌پێی مسوولمانان له هه‌ردوو باری دینداری و دنیا‌داریدا، پێویسته به راویژی خۆیان کاروباره‌کان هه‌لسوورپێن و ده‌بی حوکمرانو کاربه‌دهستانیش راویژیان پێ بکهن، ئنجا ئه‌و دوو ئایه‌ته‌ش، که وشه‌ی (شوری) یان تێداها‌توه، له‌هه‌ردووکیان دا وشه‌ی (أمر) ها‌توه: ﴿وَأَمْرُهُمْ شُورَى بَيْنَهُمْ﴾

... ﴿٢٨﴾ الشورى، لە ئايەتى ژمارە (٢٨) ى سوورەتى (شورى) دا وە ئايەتى

(١٥٩) ى سوورەتى (آل عمران) دا ﴿... وَشَاوَرُهُمْ فِي الْأَمْرِ...﴾ ﴿١٥٩﴾ آل عمران،

كە ئەمیان فەرمانە بە پيغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" دواى ئەمەيش بە
هەموو ئەوانەى لە رېئى پيغەمبەرى خواوە "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" دەپۆن و

حوكمپرانى بەسەر مسوولمانان دا دەكەن ﴿... وَشَاوَرُهُمْ فِي الْأَمْرِ...﴾ ﴿١٥٩﴾ آل

عمران، وە لە كاروباردا راويژيان پى بكە.

٤- راويژکردن بریتىە لە رېگرتن لە ستەم و تاكپەوىيى حوكمپرانان، هەلبەتە
حوكمپرانانىك "كە راويژ بكەن و بەئەنجامى راويژکردنەو پابەند بن، ديارە پارێزراو
دەبن لە ستەم و لە تاكپەوىيى و خۆسەپاندن و چەوساندنەو.

٥- رېگرتن لە ناكۆكىي و ئاژاوە و ناتەبايى نېو كۆمەلگا، ناكۆكىي و ناتەبايى و
ئاژاوە و پەشيووى لە ئەنجامى چيدا پەيدا دەيىت؟ لەئەنجامى ئەوەدا، كە
حوكمپرانان گوى بەخەلك نادەن و گوويان بۆ ناگرن پرسيان پى ناكەن، بە بى
ئيرادەى ئەوان دەچنە سەر كورسى حوكم، بەپىي ئيرادەى تاكپەوانەى خويان
كاروباريان بۆ بەرپۆە دەبن، خويان بەسەردا دەسەپنن و ئاشووب و ئاژاوە پەيدا
دەپى، كەواتە: ئەگەر راويژ بكري، بە تەئكىد رېگا دەگيري لە ناكۆكىي و
دووبەرەكىي و پەرتەوازيي كۆمەلگا.

٦- پارێزراو لە بەهەلەدا چوون، كورەدەوايى خۆمان دەلێن: عەقلى دوان لە هى
يەكێك زياترە! بە تەئكىد كاتىك كۆمەلە كەسيك كۆدەبنەو لە شتىك
دەكۆلنەو دەتويژنەو، بەيەكەو قسەى لى دەكەن و بيروپراي لەسەر دەگۆرنەو،
بەدلتيايەو گەشتنە حەقيان و لە نيشانە دانيان و ئامانج پيكانيان، زۆر
چاوەرپوانكراوترە ئەوێ يەكێك، يان دوو كەس بە تەنيا بريار بەدن.

٧- سوودى حەوتەمى راويژ كردن بریتىە لە دلخۆش بوونى خەلك و دلراگيرانيان و
پەيوەست بوونيان بە حوكمپران و كاربەدەستان، ئەپرووى خۆشەويستىيەو، چونكە

هەرکەسیک پێزی لێ بگێڕی و مافەکانی خۆی بۆ دابین بکەین، دڵی پابگێڕی و گویێ بۆ بگێڕی، بە تەنکید ئەو بریارە، کە دەردەچیت ئە لایەن ئەو کاربەدەستانە، کە پرسیان بە خەڵک کردووە گریبان بۆ گرتوون، خەڵکە کە خۆیان بە خاوەنی بریارە کە دەزانن، ئەوەش دەبێتە هۆی ئەوە، کە یەكپیزی نیو کۆمەڵگا و خۆشەویستی نیوان حوکمرانان و خەڵک و کۆمەڵگا، شتیکی سەقامگیر و پێشە داگوتراو بێت.

برگەى سییەم: حوکمی راویژ کردن:

ئەجا با بزاین حوکمی راویژ کردن چۆنە ؟ ئەگەر سەرئەو هەرکام ئەو دوو ئایەتە موبارەک و بە پێزە بدەین، کە ئاماژەمان پێدان، واتە: ئایەتی ژمارە (۳۸) ی سوورەتی (الشوری) و ئایەتی ژمارە (۱۵۹) ی سوورەتی (آل عمران) کە هەڵبەتە تەنیا ئەو دوو ئایەتەشدا باسی راویژ کردن نەکراوە، بەڵکو ئە چەندان ئایەتی دیکە ی قورئان دا باسی راویژ کراوە، بۆ وێنە: ئە سوورەتی (البقرة) دەربارەى ئەوە، کە دایک و باب چۆن شیر بەمەندالەکیان دەدەن، خوای پەرورەدگار دەفەر موی: ﴿... عَنْ تَرَاضٍ مِّنْهُمَا

وَشَاوِرٍ...﴾ (البقرة، واتە: بە پەزەمانەندیی و راویژی هەردووکیان، هەر وەها

ئە سوورەتی (النمل) دا خوای زانا، کە باسی بەسەرھاتی مەلیکە ی سەبەئمان بۆ دەکات، کە دەلیت: ﴿قَالَتْ يَا أَيُّهَا الْمَلَأُ أَفْتُونِي فِي أَمْرِي مَا كُنْتُ قَاطِعَةً أَمْرًا حَتَّى تَشْهَدُون﴾ (النمل)

ئەو مەلیکە یە کە دوا یی خەڵکە کە ی بەرەو ئاکام و سەرەنجامیکی باش دەبات، دەلی: ئە ی مشوورخۆزان و کاربەدەستان! رای خۆتاتم پێ بلێن، من هیچ بریارێک نادەم، تا کو ئێوە ئامادە نەبن و بێرو رای خۆتان نەخەنە روو، کەواتە: راویژی کردووە.

هەر وەها ئە سوورەتی (القصص) دا کاتیك، کە موسا (علیه السلام) ئاژەلی دوو کچەکان ئاو دەدات، دوا یی یەکیك ئە کچەکان بە دوا ی دادی و دەبیات بۆ لای بابی، کە زۆربە ی توێژەرەوان و میژوو نووسان دەلێن: ئەوە شوعەیب پێغەمبەر بوو (علیه السلام)،

يەككە لە دوو كچەكان بۆ بابى پيشنيار دەكات: ﴿قَالَتْ إِحْدَاهُمَا يَا أَبَتِ اسْتَجِرْهُ إِنَّ

خَيْرَ مَنْ اسْتَجَرْتَ الْقَوِيُّ الْأَمِينُ﴾ واتە: يەككە لە دوو كچەكان گوتى: ئەى بابە!

ئەم پياوھ بەكرى بگرە (بۆ شوانىي)، چونكە باشترين كەسيك، كە تۆ بەكرىي بگرى
ئەوھيە كە بەھيژو ئەمىندار بى (ئەو كابرايەش ھەردوو سيفەتەكەى تىدان)، كەواتە:
ليڤرەشدا ديسان راويژ كراو، كە چۆن ئەو پياوھ بگرن بە شوانيان، ھەرەھا لە گەليك
شويىنى ديكەى قورئان دا باسى راويژ كراو، بەلام ئەو دوو ئايەتە موبارەكەى پيشتر
ئاماژەمان پىدان، بۆ ھەلھينجاني حوكمى راويژ كردن سەرنجىكيان دەدەين:

(۱) ئايەتى يەكەميان كە ئايەتى ژمارە (۳۸)ى سوورەتى (الشورى)يە و، سوورەتى
(الشورى)يش سوورەتتيكى مەككيە، واتە: كاتيك ئەو سوورەتە موبارەكە دابەزىو، كە
جاري مسولمانان ھەر لە قۆناغى مەككيدا بوون، جاري قەوارەى سياسىي و دەولەتيان
نەبوو، خواى بەرزو مەزن لەسيماقى چەند ئايەتتيكدا، كە باسى دە (۱۰) سيفەتى
سەرەككى كۆمەلى مسولمان دەكات، دەفەرموى: ﴿وَالَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمْ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ

وَأَمْرُهُمْ شُورَى بَيْنَهُمْ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ﴾ الشورى، واتە: ئەوانەى، كە بەدەم بانگى

پەرورەدگارپانەوھە چوون و، نووژ بەرپا دەكەن و، كاروباريان بە راويژ بەرپۆھ دەبەن و،
لەوھى پيمان داو، دەبەخشن.

تەماشە دەكەين خواى كاربەجى، كاروبار بەرپۆھ بردنى مسولمانان بەراويژى، كردو
بەشتيكي چەسپاو، چونكە بەرستەى ناويى (الجملة الاسمية) ھيئاويەتى، واتە: ئەوھ كە
كاروباريان بە پرس و راويژ بەرپۆھ دەبەن، شتيكى چەسپاو، چونكە ناو دەلالەت لە سەر
چەسپاويى دەكات، ھەرەك كردار (فعل) دەلالەت لەسەر نوويوونەوھە (تجدد) دەكات،
كاروبار بەرپۆھبردنى مسولمانان بە راويژ، شتيكى چەسپاو نەگۆرە، وشەى (أمر)، كە
خواى پەرورەدگار پالى داوھتە لای راناوى (هم)، كە ھەموو مسولمانان دەگريتەوھە
(وَأمرهم) واتە: ھەموو كاروباريكيان دەگريتەوھە، ھەموو كاروباريك، كە پيوست بكات
راويژى تيدا بكرىت.

ئەنجا خۆی زاناو شارەزا پرستە: ﴿وَأْمُرْهُمْ شُرَىٰ يَنْهَمُ﴾ ۲۸ ی خستۆتە نێوان:

﴿...وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ...﴾ ۲۸ و ﴿...وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ﴾ ۲۸ واتە: خستوویەتە

نێوان: نوێژکردن و مال بەخشینەوه، کە نوێژ پایە ی مەعنەویی و پۆحیی دیندارییە، مال بەخشینیش پایە ی ئابووری و ماددیەتی، کاروبار بەرپۆوەبردنیش، پایە ی کۆمەڵایەتی و سیاسیی یەتی، کەواتە: وەك چۆن مسوڵمانان بەرپاکردنی نوێژیان لەسەر فەرزه و زەكات دانیان و مال بەخشینیان لەسەر فەرزه، بەهەمان شیوەش کاروبار بەرپۆوەبردن لەسەر بناغە ی راویژیان لەسەر فەرزه.

(۲) ئایەتی ژمارە (۱۵۹) ی سوورەتی (آل عمران)، خۆی بی هاوتا بەو شیوەیە دەستی پێدەكات و دەفەرموی: ﴿فِيمَا رَحِمَهُ مِنَ اللَّهِ لَنْتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًا غَلِيظَ

الْقَلْبِ لَا تَقْضُوا مِنْ حَوْلِكَ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ﴾ ۱۵۹ آل عمران، پرووی دواندن لە پێغەمبەر "صَلَّى اللَّهُ

عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" دەكات و دەفەرموی: بە هۆی بەزەیی خۆی، کە تۆ بۆیان نەرم بووی، (پەشمەت و بەزەیی خۆی لە دلت دا، کە تۆی وا لێكردووە بۆیان نەرم بی: دلت نەرم بی و قسەت نەرم بی و پەفتار و ئاكارەت نەرم بی و، بەخشندە و میهرەبان بی لەگەڵ هاوێڵە بەرپۆوەكانت و شوێنكەوتوانت دا) ئەگەر تۆ قسە رەق و دڵرەق بوای، لە دەورت دەپێژان و بەهۆی ئەو نەرمیی و بەخشندەیی و میهرەبانییەوه، ئەوانت بە دەوری خۆتەوه كۆكردۆتەوه، دەجا لێیان ببووڕە (چاوپۆشیان لێ بکە، ئەگەر هەڵەکیان کرد)، داوای لێبوردنیشیان بۆ لە خوا بکە، (خۆشت لێیان ببووڕە، داوای لێبوردنیشیان بۆ لە خوا بکە) لە کاروباریش دا راویژیان پێ بکە.

وەك دەبینین، خوا سێ ئەركی بەرانبەر بە هاوێڵانی بە پێغەمبەر "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ"

سپاردوون:

أ- لێبوردن.

ب- داوای لێبوردن بۆ لە خوا کردن.

ج- راويژ پيكردن له كارو باردا.

هه‌رسیکیان به صیغە (أمر) هاتون: ﴿فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ﴾ كهواته: له‌سه‌ر پيغەمبەری خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" پيويست بووه، كه چاويوشي له هاوه‌له به‌ريزه‌كاني بكات، وه له‌سه‌ری پيويست بووه داواي لي‌بورديان له خوا بو بكات، وه له‌سه‌ريشي پيويست بووه، كه راويژيان پي بكات، ئنجا نه‌گەر له‌سه‌ر پيغەمبەری خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" پيويست بي راويژ به هاوه‌لانی و به مسولمانان بكات بو به‌ريوه‌بردنی کاروباری دين و دنيايان، به‌دنياييەوه بو خەلکی دیکه پيويست تره، چونكه پيغەمبەری خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" پاريزراو بووه له هه‌له، وه‌حی بو هاتوه، فريشته له‌گه‌لیدا بووه به‌سه‌ريه‌وه چاودير بووه، به‌لام دياره غەیری پيغەمبەری خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" وانيه، كهواته: به‌سه‌رنج دانی نه‌و دوو نايه‌ته: (نايه‌تی ژماره (۳۸) ی سوورەتی (الشوری) و نايه‌تی ژماره (۱۵۹) ی سوورەتی (آل عمران)، زور به‌روونی بو‌مان ده‌رده‌كه‌وي، كه راويژکردن له ني‌و مسولمانان دا به‌گشتی له‌سه‌ريان فه‌رزه، به‌تايبه‌تی له‌سه‌ر حوكم‌ران و کاربه‌ده‌ستانيان فه‌رزه، كه راويژيان پي بکه‌ن و به‌تاک‌ره‌ویی ته‌نيا به رای خويان کاروباريان به‌ريوه نه‌به‌ن.

برگه‌ی چوارهم: راويژ له چي و چيدا ده‌کری و بواره‌كاني راويژ

كامانه‌ن؟

سه‌ره‌تا ده‌لین: يي‌گومان راويژ به‌گشتی له هه‌ردوو بواری دينداريی و دنياداريی دايه، واته: هه‌ردووك بواری مامه‌له‌کردن له‌گه‌ل خوادا (سبحانه و تعالی) و مامه‌له‌کردن له‌گه‌ل خه‌لكدا، پيويستيان به راويژ کردن هه‌يه، هه‌لبه‌ته لي‌زه‌دا ئيمه مه‌به‌ستمان نه‌و شتانه نيه، كه وه‌حی براندوونيەوه، چونكه نه‌وه راويژی تيدا ناکری، بو ويته: راويژ ناکری، ناي مسولمانان نويز بکه‌ن، يان نه‌يکه‌ن؟، يان رۆژوو بگرن، يان نه‌يگرن؟ به‌لام نويزه‌که‌يان له کوي بکه‌ن، چۆنی بکه‌ن، کاتی ترسه، کاتی ناشتيه، له‌وانه‌دا راويژ ديته پيشی، واته: بواری عيبادەتیش، كه مامه‌له‌کردنه له‌گه‌ل خوادا، راويژي ديته‌وه ني‌وي، به‌لام له‌چۆنيه‌تی نه‌نجامدانی و له هه‌لو مه‌رجه‌کان و له شوي‌ن و کات و نه‌وانه‌دا، دنيادارييش، كه نه‌و شتانه‌ن په‌پوه‌ندييان به مامه‌له‌ی ني‌وخوي خه‌لکه‌وه هه‌يه، نه‌وه بواری سه‌ره‌کی راويژ تيدا کردنه، به‌لام به ته‌کید راويژ کردن له‌شتي‌کدا نيه، كه ده‌قی روون و بي چه‌ند و

چوونی لەسەر بێت، ئە لایەن خۆی پەرەردگارەووە مشتومڕە کە برا بێتەو، زانیان لێردا بنچینهکیان داناوە دەلێن: (لَا إِجْتِهَادَ فِي مَوْرَدِ النَّصِّ) یان (لَا إِجْتِهَادَ عِنْدَ وَجُودِ النَّصِّ) ئە کاتی هەبوونی دەق دا، واتە: دەقی وەحی، کە ئایەتی قورئانە، یان سوننەتی صەحیحی پێغەمبەری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ"، ئەو کاتەدا کۆشش کردن (إِجْتِهَاد) نیە.

دیارە راویژو بیرو را گۆرینهووەش جوړیکه له ئیجتیهاد، بەلکو ئیجتیهادیکی بەکۆمەڵە، بەلام ئە کاتی هەبوونی دەقیش دا بو چۆنیەتی پراکتیزەکردنی ئەو دەقەو دابەزاندنی بو سەر واقع، دیسان ئیجتیهادو راویژ کردن دیتەو پێشی، بەلام بە تەئکید ئەو شتانە، کە خۆی پەرەردگار برپونەتەو، یان پێغەمبەری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" نوختە تییدا خستوونە سەر پیت، بو وێنە: سنوورە قەدەغەکراوەکان، وەك ئەوێ، کە زینا قەدەغە، قەتل قەدەغە، دزی قەدەغە، سوود خوړی قەدەغە، زوڵم قەدەغە، بو هیچ کەس دروست نیە راویژیان تییدا بکات، کە داخو قەدەغە بن، یان قەدەغە نەبن؟! هەرەها ئەو شتانە، کە خۆی پەرەردگار فەرزێ کردوون، وەك پینچ نوێژ فەرزەکان، پۆژووی مانگی پەمەزان، زەکات، حج و عومرە، صیلهی پەحم و چاکە ئەگەڵ دایک و بابو ئەگەڵ دراوسی، دادگەری، هەموو ئەو شتانە، کە خۆی پەرەردگار فەرزێ کردوون، جا چ ئە قورئان دا، چ ئە سوننەتی پێغەمبەری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" دا، راویژیان تییدا ناکرێ، بەلکو ئەگەر راویژیان تییدا بکری، بو ئەو دەکری، کە چۆنیان جیبەجی بکەن! بەنێسبەت قەدەغەکراوەکانیشەو، چۆن خۆیان لێ دورو بگرن! (الزحشری) لەتەفسیری ئەم پستە قورئانیەدا: ﴿...وَسَآوَرُهُمْ فِي الْأَمْرِ...﴾ ﴿١٥٩﴾

عمران، دەلێت: (أَيُّ فِي أَمْرِ الْحَرْبِ وَنَحْوِهِ مِمَّا لَمْ يَنْزِلْ عَلَيْكَ فِيهِ وَحْيٌ) واتە: ئە کاروباری جەنگ و وێنە جەنگ دا، ئەو دا، کە وەحیی بو دانەبەزیو ئە سەری^(۱).

کەواتە (في الأمر) واتە: چ کاروباری جەنگ، چ کاروباری ناشتی، کە دیارە کە گوتمان جەنگ و ناشتی مانای، وایە هەمووی دەگریتەو.

(۱) پروانە: الکشاف، ج ۱ ص ۳۳۲.

(ابن كثير) يش رهجه تي خوا لههه موو تويژه رهواني قورثان بي، ديسان له تهفسيره كه ي خزيده له ليكدانه وه و تويژينه وه ي نهو رسته قورثانييه دا: ﴿...وَشَاوَرَهُمْ فِي الْأَمْرِ...﴾

﴿۱۵۹﴾ آل عمران، چهند بواړيكي گرنگ بو راويژ تيدا كردن دهخاته پروو و دهلي:

(ولذلك كان رسول الله "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" يشاور أصحابه في الأمر إذا حدث، تطييباً لقلوبهم؛ ليكونوا فيما يفعلونه أنشط لهم كما شاوَرَهُمْ يوم بدر في الذهاب إلى العير فقالوا: يا رسول الله، لو استعرضت بنا عَرْضَ البحر لقطعناه معك، ولو سرت بنا إلى بَرَكِ الْعَمَادِ لسرنا معك، ولا نقول لك كما قال قوم موسى لموسى: اذهب أنت وربك فقاتلا إنا هاهنا قاعدون، ولكن نقول: اذهب، فنحن معك وبين يديك وعن يمينك وعن شمالك مقاتلون، وشاوَرَهُمْ - أَيْضًا - أَيْنَ يكون المنزل؟ حتى أشار المنذر بن عمرو الْمُعْتَقَ ليموت، بالتقدم إلى أمام القوم، وشاورهم في أحد في أن يقعد في المدينة أو يخرج إلى العدو، فأشار جمهُورُهُمْ بالخروج إليهم، فخرج إليهم. وشاورهم يوم الخندق في مصالحة الأحزاب بثلاث ثمار المدينة عامد، فأبى عليه ذلك السَّعْدَان: سعدُ بن معاذ وسعدُ بن عَبَّادَة، فترك ذلك. وشاورهم يومَ الْحُدَيْبِيَّةِ في أن يميل على دَرَارِي المشرَكين، فقال له الصديق: إنا لم نجيء لقتال أحد، وإنما جئنا معتمرين، فأجابه إلى ما قال، وقال عليه السلام في قصة الإفك: "أَشِيرُوا عَلَيَّ مَعْشَرَ الْمُسْلِمِينَ فِي قَوْمِ أَبْنَاءِ أَهْلِي وَرَمَوْهُمْ، وَأَيُّمُ اللَّهِ مَا عَلِمْتُ عَلَى أَهْلِي مِنْ سُوءٍ، وَأَبْنُوهُمْ بِمَنْ - وَاللَّهِ - مَا عَلِمْتُ عَلَيْهِ إِلَّا خَيْرًا". واستشار علياً وأسامه في فراق عائشة، رضي الله عنها)^۱

ليړه دا (ابن كثير) رهجه تي خوي لي بي، ثامار ه دهكات به جهوت جوړ، يان جهوت موفره ده له شيوه كاني راويژ كردني پيغه مبهري خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" سه ره تا دهلي: بويه پيغه مبهري خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" راويژي به هاوه لاني ده كرد، له هه كار يكد

(۱) المصباح المنير في تهذيب تفسير ابن كثير، ص ۲۵۵-۲۵۶.

کە پەرووی دەدا، بۆ ئەوەی کە دڵیان خۆش بکات و بۆ ئەوەی بە چالاکیی زیاترەوه ئەوەی،
کە پێیان دەسپێری، ئەنجامی بدەن:

یەك: ڕاویژی پێکردنیان لە پۆژی بەدردا، کە ئایا بچی بۆ گرتنی کاروان، یان نا؟
دوو: ڕاویژی پێکردنیان، کە لە کویدا مەنزڵگە دابنێن (مەنزڵگە جەنگ لە کۆی
بی و لە کۆی بارگە وینە بۆخەن؟).

سێ: ڕاویژی پێکردنیان لە پۆژی ئوحدودا (لە جەنگی ئوحدودا) کە ئایا لە مەدینەدا
دابنیشی، یان بچیتە دەر بۆ دۆژمن؟

چوار: ڕاویژی پێکردنیان لە پۆژی خەندەق دا (جەنگی ئەحزاب)، کە ئایا رێککەوتن
بکات لە گەڵ ئەحزاب دا لەسەر ئەوە، کە سیپەکی بەروبوومی مەدینە ی ئەو سائەیان
بداتی، یان نا؟

پێنج: ڕاویژی پێکردنیان لە پۆژی حودەیبییەدا (صولحی حودەیبییە)، کە ئایا
بەسەر مالا و مندالی هاوێش پەیدا کەرەکان دا بدات، لەمە کە یان نا؟
شەش: لەبەسەر هاتی (تیفك) دا (ئەو بوختانە ی بۆ دایکمان عائیشە خۆی لی رازی بیت
هەلبەسترا) فەرمووی: ئەی کۆمەڵی مسوڵمانان! بیروپرای خۆتانم پی بلێن و ڕاویژی
پێکردن.

هەوت: ڕاویژی بە عەلی و ئوسامە کرد خوا لیان رازی بیت لەوەدا، کە ئایا لە
عائیشە (دایکی مسوڵمانان) جیا بیتەوه، یان نا؟

هەواتە: ئەوانە هەوت جۆر، یان هەوت وینە هیئانەوه بوون، کە پیغەمبەری خوا
"صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ڕاویژی بە هاوێ لانی کردو، کە (ابن کثیر) باسی کردوون، ئەگەر نا
ئەو حالەتەنە، کە پیغەمبەری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ڕاویژی پێکردوون، زۆر ئەوە
زیاترن.

ئەنجا ئەگەر سەرئەجی چۆنیی ڕاویژ کردنەکانی پیغەمبەری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ"
بدەین، دەبینن بە گشتی سێ جۆرە ڕاویژی کردوون:

جۆری یەكەم: ڕاویژکردن بە خەلک و جەماوەر بە گشتی، کە نیستا پارسێ گشتی پی
دەلێن (الإستفتاء العام) - پەراندۆم - وەك لە جەنگی بەدرو، جەنگی ئوحدودا، لە کاتی

دابه شىكردنى دەستكەۋتەكانى جەنگى ھونەينداۋ، جەنگ كىردن لەگەل قورەيش دا، ئەگەرھات و عوسمانىيان كوشتبى (خو لىي رازى بىت)، لە صولجى ھودەيىيەدا.

لەر چەند ھالەتەدا پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" بەگشتى پىرسى بە مەسۇلمانان كىردەۋە راپىرسى گشتى كىردەۋە.

جۆرى دوۋە: ئەۋەيە كە پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" راپوئىژى كىردەۋە بە مشور خۇران و قسە بە دەستانى كۆمەلگا، واتە: نەچۈۋە پىرس بە ھەمويان بىكات، بەلكر بەس راپوئىژى بەۋانە كىردەۋە، كە قسە بە دەستى، چۈنكە زانىۋىيەتى خەلگەكە بە قسەى ئەۋانە دەكەن، كە قسە بە دەستىيان، ۋەك راپوئىژ كىردنى بە سەعدى كورپى موعاۋو سەعدى كورپى عوبادە (خو لىيان رازى بى) لە جەنگى ئەھزاب دا، كە ئايا صولج و رىككەۋتن لەگەل ھۆزى غەتەفان (غَطَفَان) دا بىكات كە سىيەكى بەرۋوبوم و مېۋەى مەدەنيەيان - ھى ئەۋ سائە - پى بدات، يان نا؟ چۈنكە زانىۋىيەتى كە ئەۋس و خەزەرەج بە قسەى سەعدى كورپى عوبادە و سەعدى كورپى موعاۋو دەكەن ۋە قسەى ئەۋ دوانە دەرناچن، بۆيە ئەۋەندەى بە كافى زانىۋە، كە راپوئىژ بەۋ دوانە بىكات، ئەۋ كاتەش ماناى وايە راپوئىژى بە ھەمو مەسۇلمانانى پىشتىوان (الأنصار) كىردەۋە (خو لىيان رازى بى).

جۆرى سىيەم: جۆرىكى دىكە راپوئىژ كىردنى پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ئەۋەيە، كە راپوئىژى كىردەۋە بە كەسانىكى پىسپۇر، ۋەك راپوئىژ كىردنى بە (الجباب بن المنذر) لە جەنگى بەدر دا، كە ئەۋ كورپى بارگە و بنە بىخات؟! ھەلەبەتە پىشى لە شوئىنك بارگە و بنە و قۇناغىيان دامەزارندىۋو، بەلام (الجباب بن المنذر) (خو لىي رازى بى)، لە پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" دەپرسى: ئايا ئەم مەنزىلگايە فەرمانى خوايە، يان تاكتىكى جەنگىيە؟ واتە: ئەگەر فەرمانى خوا ۋە ھىيە، ئەۋە قسەى لىي ناكىرى، بەلام ئەگەر تاكتىكى جەنگە، قسەى لىي دەكەين، پىغەمبەرى خواش "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" دەفەرمۇي: (بَلْ هِيَ الْحَرْبُ وَالرَّأْيُ وَالْمَكِيدَةُ) بەلكر ئەمە جەنگەۋ بېرۋ بۆچۈۋنى خۆمەۋ تاكتىكى جەنگىيە، ئەۋىش پىشنىيارى بۆ دەكات، كە لەۋى بگوازىتەۋەۋە بچىتە سەرتر، پىغەمبەرى خواش "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" پىشنىيارەكەى جى بەجى دەكات.

پاشان لە سەردەمی خەلیفە ڕاشیدەکان دا (خوایان رازی بێ)، جوړیکی دیکه ی ږاوێژ کردن دەبینن، که بریتیه له دیاریی کردنی که سانیکی تایبەت بۆ ږاوێژ پی کردن، وه که له داها توودا به وردی باسی ده کهین، به لām لێره دا ئاماژه ده کهین بهو هه لۆیسته ی عومهری کوری خه تتاب (خوای پی رازی بێ)، که له کاتی کدا ئه بو لؤلوه ی مه جووسی برینداری کرد، چاوهرپی مه رگی ده کرد، هه لسا بۆ دیاریی کردن وه لێژاردنی سه رۆک وه گه وهری مسو لمانان له دوای خو ی، ئه نجومه نیکی شه ش که سی پیکهینا، له: عه لی و عوسمان و عبدالرحمنی کوری عه وف و زوبهیری کوری عه وام و ته له ی کوری عوبه ی دولا و سه عدی کوری ئه بی وه قاص (خوایان رازی بێ)، وه پیوستی کرد، که ئه شه ش که سه له ماوه ی سی ږۆژان دا یه کی که له نیو خو یان دا به به رپرس و گه وهری مسو لمانان هه لێژین.

کهواته: ئه وه ش جوړیکی دیکه بووه له جوړه کانی ږاوێژ کردن، هه لبه ته له سەردەمی پیغه مبه ری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" یش دا ناتوانین بلیین: پیغه مبه ری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" که سانیکی دیاریی کراوی نه بون، ږاوێژ پی کردن، چونکه له یه کی که له فهرمووده کانی دا به ئه بو به کر و عومهر ده فهرمو ی: {لَوْ اجْتَمَعْتُمْ فِي مَشُورَةٍ مَا خَالَفْتُمْكُمْ} (أَخْرَجَهُ أَحْمَدُ بِرَقْم: (۱۸۰۲۳)، وَقَالَ اهْنِشِي: رَجَالَهُ ثَقَاتٌ إِلَّا أَنْ ابْنَ غَنَمٍ لَمْ يَسْمَعْ مِنَ النَّبِيِّ، تَعْلِيقُ شُعَيْبِ الْأَرْنَؤُوط: إِسْنَادُهُ ضَعِيفٌ لِّضَعْفِ شَهْرِ بْنِ حَوْشَبٍ وَحَدِيثِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ غَنَمٍ عَنِ النَّبِيِّ مَرْسَلٌ) واته: هه ر کات ئیوه هه ردو وکتان له سه ر ږاو بۆ چوونی کۆک بن، پیچه وانه تان نام. واته: هه ر شتی که ئیوه له سه ری کۆک و ته با بن وه هه ر پێشنیاری که بکه ن، پێشنیاره که تان لی وه رده گرم، مانای وایه ئه بو به کر و عومهر (خوایان رازی بیت) (که به دوو وه زیره کانی پیغه مبه ری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ناسراون) بیرو ږاو بۆ چوونیان له لای پیغه مبه ری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" قورسای و ئیعتیباری که ته وای هه بووه، له سۆنگه ی ئه وه وه، که ئه زمونیان زیاتر بووه و شاره زاییان زیاتر بووه، پیغه مبه ری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" متمانه ی به عه قل و ئه زمون و دلسۆزیان زیاتر بووه، له وانی دیکه وه هه ر که سیکی دیکه ش به گوێره ی پیگه ی خو ی.

لېرىدا دەگىنە ئەو ئەنجامە، كە دەستى مەسۇلمانان كراۋىيە بۇ چۈنەتتى راۋىژ كىردى، بەلەم ديارە بەيى جىاۋازىيى ھالەتو جۆرەكانى ئەو شتانەي، كە راۋىژيان تىدا دەكرى، چۈنەتتەكەشيان ديارىيى دەكرى.

بابەت ھەيە پىۋىستىيى بە راپرسىيەكى گشتى ھەيە، ۋەك پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" بۇچوون بەرەو رەوى دوزمەن لە جەنگى بەدردا، بەرپارسىيى گشتى كىردى، (كە دوايىش باسى دەكەين)، ۋەلە جەنگى ئوھوددا ديسان راپرسىيى گشتى كىردى، پابەندىش بوو بە ئەنجامى راپرسىيەكەو.

بەلەم بابەت ھەيە كە پەيۋەندىيى ھەيە بە مەشورخۇرانى مەسۇلمانانەو، كەواتە: ئەگەر راۋىژ بەقسە بەدەستو نۆينەرەو مەشورخۇرانىان بكرى، ئەوئەندە بەسە.

ۋە بابەت ھەيە كە پەيۋەستە بە خەللىكى شارەزا و پەسپۆرەو لە بواريكى ديارى كراۋدا، ۋەك لە بارەي ديارىكىردنى مەزلگاۋ بارەگا لە جەنگى بەدردا، كە (الجاب بن المنذر) (خوای لى رازى بى) پىشنيارى كىردو پىغەمبەرى خواش "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" پىشنيارەكەي ۋەرگرت و، پرسى بە ھاۋەلانى دىكە (خو لىيان رازى بى) نەكرد، چونكە ديارە زانىۋىيەتى ھاۋەلانى دىكەش مەمانەيان بە عەقل ۋە ئەزمونى (الجاب بن المنذر) ھەيە لەمەسەلەي تەكتىكى جەنگىيى دا، بۇيە ئەوانىش بى دەنگ بوون، ئەگەرنا بە تەئكىد، ئەگەر كەسكى دىكەش رايەكى دىكەي ھەبوايە، يان ئەگەر بە گشتى بيانگوتايە: راي (ھەباب) بەكەلك نايەت، پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" گوئى بۇ ئەوانىش دەگرت.

ئىجا با ۋەلەمى ئەو پرسىارە بەدەينەو، كە ئايا ئەگەر كۆرپكى راۋىژى ديارىيى كراۋ (مجلس شورى مۇھەدد) ھەبى، كە ئىستا (بەرلەمان) يان (ئەنجومەنى نۆينەرەن) پى دەلئىن، ئايا لە ئىسلام دا جىگاي دەيىتەو، يان نا؟ دەلئىن بە تەئكىد شتىكى زۆر ئاسايىيەو زۆر سەروشتىيە، كە مەسۇلمانان كۆرپكى راۋىژى ديارىيى كراۋيان ھەبى، لە كەسانىكى ديارىيى كراۋ، ئىجا ئەگەر بگوتى: بۇچى لەسەردەمى پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" دا نەبوو؟ دەلئىن: لەرۆزگارو سەردەمى پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" كۆمەلگاۋ پىكەتەكەي سادە بوو، ئىجا مەرجىش نىيە، كە لە كىتەبەكانى سىرەدا

ھەممۇ شىيەك بۇ ئىمە نەقل كرايى، رەنگە كەسانىكى دىيارى كراو ھەبووين، پىغەمبەرى خوا "صلى الله عليه وسلم" راويژى پى كىردىن، بەلام ئەگەر گىرمان ئەو كاتە كۆپىكى راويژى دىيارى كراو و شويىكى دىيارى كراويشيان نەبوويى، ئەو ماناى وانى، كە ئىمە ئىستا ئەو ھەمان بۇ نى، چونكە ئەو دەكەوتتە بواری ھەئسوكەوتەكانەو، كە ديارە لى بواری ھەئسوكەوتەكانىش دا، ئەسل دەستكراوھىيە، نەك ئەسل ئەو بىت، كە تۇ پابەندى بەو ھەو، كە پىغەمبەرى خوا "صلى الله عليه وسلم" چى كىردە، بەمۇ ئىلى لاندەدى، كە ئەو بواری خوا پەستىيەكان (عبادات) وایە، ئەگەرنا بواری ھەئسوكەوتەكان و عادەتەكان، وەك جارانى دىكەش باسما كىردە، ئەسل تىیدا دەستكراوھىي و پەوايەو، دەبى بەلگە ھەبى لەسەر ئەو، كە ئەو جۆرە مامەلەيە قەدەغەيە، ئەگەرنا مادام بەلگە لەو بارەو نەبى، ئەو بەتەككىد ھەر جۆرە مامەلەيەك بۇ ئىمە بە رەوا دادەنرى.

برگەي پىنجەم: ئەندامانى راويژ چۆن دىيارى دەكرىن؟!

ھەئبەتە ھەردو ئايەتەكەي سوورەتى (الشورى) و سوورەتى (آل عمران)، كە ئاماژەمان پىدان، بە شىوې گشتى فەرمان بەراويژ كىردن دەكەن، بەلام چۆنىەتى دىيارى كىردنى ئەندامانى راويژيان دىارى نەكردە، بەلام وەك پىشتەر باسما كىرد، ئەو پى نەگرتە لەو كە مەسولمانان بە پى سەردەم و بارودۇخى خۇيان مىكانىزم و شىوازى گونجاو بدۆزنەو، بۇ دىيارى كىردنى ئەندامانى ئەنجومەنى راويژ، چونكە ئەو شىيەك لى بواری ھەئسوكەوتەكاندايەو، لى بواری ھەئسوكەوتەكانىش دا ئەسل دەستكراوھىيە.

ئىنجا لىرەدا دەپرسىن: ئايا لەبەر پۇشنايى دەقەكانى قورپان و سوننەت دا، شىوازىك و مىكانىزمىك دىيارى كراو بۇ دانان و دىارى كىردنى كەسانىك، كە پىويستە راويژيان پى بىرى و بىرىنە مشورخۇرۇ برپار بەدەستى كۆمەلگا و دەولەتى ئىسلامىي؟ دەئىن: ئەگەر تەماشاي دەقەكانى قورپان و سوننەت بىكەين و، سەرنج بدەينە سىرەو ژيانى پىغەمبەرى خوا "صلى الله عليه وسلم" زۆر بە پرونى بۆمان دەردەكەو، كە باشتىن مىكانىزم و چاكتىن شىواز بىتتە لى ھەئبۇاردن، ئەو كە لەم پۇژگارەي ئىستاي ئىمەدا باو، دەتوانىن سى بەلگەي سەرەكى بىننەو، لەسەر ئەو كە پىويستە

ئەندامانىك، كە راۋىڭيان پى دەكرى، جا چ لە ئەنجومەنىكى دىيارى كراوۋەدا كۆبىنەو،
 ۋەك لە سەردەمى ئىستامان دا (ئەنجومەنى راۋىڭ) ھەيە، كە لەھەندى شوين
 (ئەنجومەنى نوينەران) ۋ، لە ھەندى شوين (بەرلەمان) ۋ لە ھەندىك شوينيش:
 (ئەنجومەنى نىشتمانىي) پىدەلن، چ لە دوو ئەنجومەن، يان ياتردا كۆبىنەو.

بەلگى يەكەم: ۋەك زۆر جارى دىكەمان، گوتومانە بوارى ھەئسوكەوتەكان بناغە
 تىيدا، دەستكراوھىيە (الأصل في المعاملات العفو) بناغە رەوايە لە بوارى
 ھەئسوكەوتەكان داو دەبى بەلگە ھەبى لەسەر ئەوھى فلائە ھەئسوكەوتە نارەوايە، ئەگەرنا
 ھەموو ھەئسوكەوتىك ۋ عادەتىك لە ئەسل دا بەرەواو رىپىدراو دادەنرىو ئەوھ
 بنچىنەيەكى شەرعىيە.

كەواتە: مادام ئىمە پىرستىيمان بە مىكانىزمى ھەلئىژاردن ھەيە بۆ دىيارى كردنى
 كەسانىك، كە دەبى راۋىڭيان پى بكرى ۋ بكرىتە برىار بەدەست ۋ ياسادانەر بۆ كۆمەلگا ۋ
 دۆلەتى ئىسلامىي، مادام پىوئىستىيمان پى ھەيە، بناغەيش لە ھەئسوكەوتەكان دا
 دەستكراوھىيە، ماناى واىە ھىچ پەرچىكمان لە بەردەمدا نىە، كە ئەوھ بگەين.

بەلگى دووھ: بنچىنەيەكى دىكەيە كە زانايان لەسەرى رىككەوتون، كە چۆن
 بەرژەوھەندى دەستەبەر بكرى ۋ دادگەرىي بچەسپىنرى، بەھەر رىگاۋ شىۋازىك بى، ئەوھ
 دروستە ئەو رىبازو شىۋازە بگىرىتە بەر، ۋەك زانايان باسيان كردو، بۆ وئىنە (ابن قىم
 الجوزىة) لە كىبى (الطرق الحكمية) لە لاپەرە (۲۲ ۋ ۲۳) دا ھىناويەتى، كە بە ھەر
 شىۋەيەك لە شىۋەكان، بەرژەوھەندىي مسوئلمانان بچەسپى ۋ دادگەرى بچەسپى ۋ
 بەرژەوھەندىيان داين بكرى، ئەوھ بۆيان ھەيە ئەو شىۋاز ۋ رىبازە بگرنە بەر.

بەلگى سىيەم: ئەوھيە كە ئىمە چەندان دەقى شەرعىي رۈونو بى چەند ۋ چوونىشمان
 ھەن، كە پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" فەرمانى كردو، كە مسوئلمانان
 ھەئسەن بە ھەلئىژاردن لە نىۋان خۆياندا، واتە: بەرپرسانى خۆيان، جا چ ئەوھى، كە لەم
 رۆژگارەي ئىمەدا پى دەگوترى: دەستەلاتى ياسادانان، چ دەستەلاتى جىبەجىكردن، لەنىو
 خۆياندا ھەئسەن بەدىيارىي كردنى بەرپرسان ۋ مشوورخوران ۋ كاربەدەستانى خۆيان.

بۆ وێنە:

یەكەم: لە پەیمانێ دووھەمی عەقەبەدا، كە (٧٥) كەس تێیدا بەشدار بوون و پێشتر باسمان كردو، كە (٧٣) پیاوو دوو ئافەرەت بوون، پێغەمبەری خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" دواى ئەوێ، كە پەیمانێان لە گەڵ بەست و وەك سەرۆكى خۆیان و مشوورخۆریی خۆیان قبوڵیان كرد، پێغەمبەری خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" بۆ پێكخستنی كاروباری ئیدارییان فەرمووی: {أَخْرِجُوا إِلَيَّ مِنْكُمْ اثْنَيْ عَشَرَ نَقِيبًا يَكُونُونَ عَلَى قَوْمِهِمْ} (أَخْرَجَهُ أَحْمَدُ بَرَقَم: ١٥٨٣٦)، تەلىق شەيب الأرنؤوط: حديث قوي وهذا إسناد حسن^(١) واتە: لە نێو خۆتان دا دوازدە نەقیب (نەقیب دیارە ئەو كاتە وەك زاراوەك بەكارهێنراوە واتە: مشوورخۆرو كاربەدەست) لە نێو خۆتان دا بۆ دەربێتن (واتە: بۆم هەلبژێرن) ، تاكو بەسەر خەلكەكەى خۆیانەوه مشوورخۆر بن (دیارە پێغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" زانیویەتى، كە ئەوانەى كۆبوونەتەوه، {تیرەو هۆز بوون هەرچی بوون}، زانیویەتى كە پێویستیان بەوه هەیه، كە دوازدە مشوورخۆریان هەبن، بۆیه فەرموویەتى دوازدە كەس لە نێو خۆتان دا هەلبژێرن).

دووهەم: لە جەنگى (مۆتە)دا پێغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" سێ كەس هەڵدەبژێرى بۆ ئەوێ فەرماندەیان بن: زەیدی كورێ حاریسەو جەعفەرى كورێ ئەبى تالیب و عبدالله ی كورێ رەواحە، (خوا لە هەمویان رازی بێ)، دەفەرموێ: هەركاتیك زەیدی كورێ حاریسە كوژرا، با جەعفەرى كورێ ئەبى تالیب بێتە فەرماندەى سوپا، هەركاتیك ئەمۆش كوژرا، با عبدالله ی كورێ رەواحە بێ، دواى فەرمووی: ئەگەر ئەمۆش كوژرا {فَلْيَرْتَضِ الْمُسْلِمُونَ رَجُلًا} با مسوڵمانان لە نێو خۆیاندا پیاویك هەلبژێرن، فەرماندەیهك بۆ خۆیان دیاریی بكەن^(٢).

^١ - السيرة النبوية لابن هشام ج ٢ ص ٢٢٩، دار ابن الهيثم. وه (مجموعة الوثائق السياسية) د. محمد حميد، ص ٥٠.

^٢ (الأحكام السلطانية، ص ٢٦، للماوردي.

جا ئەمە بنچىنەيەكى گىشتىيە، كە مسوئلمانان ھەركاتىك پىۋىستىيان بەمشورخۆرىك، كارەبەدەستىك، بىرپار بەدەستىك بو، ئە نىۋ خۇياندا ھەلى بژىرن.

سىيەم: غوونەى سىيەم لەو بارەو: ئە كاتى دابەشكرانى دەسكەوتەكانى (ھەوازن)دا، كە (۶۰۰) كەس لە ژنو مندالىيان، ئە لايەن سوپاى ئىسلامو بەدىل گىرابوون، دوايى جەنگاۋەرەكان ھاتن مسوئلمان بوون، پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" یش سەرىشكى كردن، كە ئايا مال و سامانەكانتان بەدەمەو، يان ژن و مندالەكانتان؟ ئەوانىش گوتيان: ژن و مندالەكانمان دەۋىتەو، ئىجا پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" بە گىشتى راپرسى بە ھاۋەلانى بەرپىزى كرد، كە ژن و مندالەكانيان بداتەو، بەمەرجىك، كە دوايى ھەر كەسىك داۋاى مافى خۆى دەكات، ئە كاتى دىكەدا بوى قەرەبوو بىكاتەو، جا لەو كاتەدا مسوئلمانان بە گىشتى گوتيان: (يَا نَبِيَّ اللّٰهُ قَدْ رَضِينَا وَسَلَّمْنَا) ئەى پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ئىمە رازىن و ملكەچىن بو فەرمانى تو، پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" بەۋەندە قەسەيە رازى نەبو، بەلكو فەرموى: (إِنِّي لَا أَدْرِي لَعَلَّ فِيكُمْ مَنْ لَا يَرْضَى، فَمَرُوا عُرَفَاءَ كَمْ يَرْفَعُونَ ذَلِكَ إِلَيْنَا، فَرَفَعَتْ إِلَيْهِ الْعُرَفَاءُ أَنْ قَدْ رَضُوا وَسَلَّمُوا)^(۱)، واتە: پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" دواى ئەۋەى ئەوان بەگىشتى قەسەيان كرد فەرموى: مەن نازام رەنگە تىتاندە ھەيىت، كە رازى نەبى، بۇيە بە ەرىفەكانتان بلىن، با ئەۋ شتە بو لای ئىمە بىنن (واتە: مشورخۆرو نوینەرەكانتان)، ەرىفەكانىش ئەۋەيان ھىنا بۇلای پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" كە بەلى، ھەموو خەلكە كە رازىن، لىرەشدا بۇمان دەرەكەۋى، كە پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" بو ئەۋەى بزانى ئەۋ خەلكە ھەمويان رازىن، يان نا؟ پىشتى بە مشورخۆران و نوینەرەكانىك بەستە، كە ئە نىۋ خۇياندا ديارە ھەلىئەبژاردوون، ياخود دەبايە لەو كاتەدا ھەلىيان بىژىرن.

كەۋاتە زۆر روون وئاشكرايە، كە مەسەلەى ھەلبژاردن، واتە: كە مسوئلمانان لەنىۋ خۇياندا كارەبەدەستانى خۇيان ھەلبژىرن، چ بو دەستەلاتى ياسادانان، كە ئىستە خەرىكى

(۱) طبقات ابن سعد، ج ۲، ص ۱۵۵.

باسکردننى، چ بۆ دەستەلاتى جى بەجى کردن، که دوايى باسى دەکەين، مەسەلەى ھەلبژاردن و راويژ بە خەلک کردن، ئەو ھەلک ئەنىو خۆياندا بەر پرسانى خۆيان ھەلبژيرن، لە شەرىعتى ئىسلامييدا شتىكى چەسپاوه ، بۆيە ئيمە دەليين: ھەركاتيک مسوئلمانان پيويستيان بەو بوو، که مشوورخۆرانيک بۆ خۆيان ھەلبژيرن، ئەو ديارە دەبى لەرپى ميکانيزمى ھەلبژارنەو ئەو بەکرى، چونکە ئەو ھيچ بەدیلی دیکەى نيه، مەگەر ئەو، که کسانیک خۆيان فەرز بەکنو لەخۆو ئێدەى خەلک زەوت بەکن، چ وەك حوکمی میراتیى، چ تاکرەویى.

بەرگەى شەشەم: ئەنجامى راويژکردن لە نيوان ئاگادار کردنەو پابەند کردن دا:

ئایا دواى ئەو ھەى راويژ دەکرى و کسانیک رايەکیان ھەيە، کسانیکى دیکە رايەکی دیکەيان ھەيە، چۆن ئەو یەکلایى دەکریتەو، بە تايبەت بە نيسبەت بابای حوکمرانو کاربەدەستەو، کاتيک که زۆرينەى خەلک رايەکیان ھەيە، ئایا ئەو رايەى ئەو زۆرينە پابەندکەرە بۆ کاربەدەست و بەرپرس، ياخود ھەر ئاگادار کەرەو ھەيە، بۆى ھەيە راي زۆرينە وەرئەگرى؟.

سەرەتا دەليين: زانايان لە ميژووى ئىسلامييدا ئەو بارەوە مشتومرپى زۆريان بوو، که ئایا ئەنجامى راويژ پابەندکەر (مُلزِم) ە ، يان تەنيا ئاگادارکەرەو (مُعَلِم) و بەرچاوپروون کەرەو ھەيە بۆ کاربەدەستان؟ ھەندىکیان گوتويانە: بەئى پابەند کەرەو ھەركات لەو شتەندا، که راويژى گشتيان تیدا دەکرى، زۆرينەى خەلک لەسەر رايەك کۆبون، پيويستە کاربەدەست و بەرپرس راي زۆرينە جيەجى بکاتو، ئەگەر راي خۆى جياواز بى، لەر راي خۆى دابەزى، بەلام ھەندىکیان گوتويانە: نەخیر، بەلکو بۆى ھەيە بەپيى راي زۆرينە بەرپۆ ھەجى، چونکە شەرىعت چارچۆیەکی دیاریى کردو ە راويژ ھەر لەو شتەندا دەکرى، که دەقى شەرىعى لەسەر نيهو مادام دەقى شەرىعى لەسەر نەبوو،

بەلگەکانی ئەوانە کە دەلێن: رای زۆرینە پابەندکەر (مُلزِم) نیە:

بەلگەی یەكەمیان: ئەو یە کە دەلێن: ئەو پستە قورئانییە سووڕەتی (آل عمران) لە نایەتی ژمارە (۱۵۹) دا کە دەفەرموی: ﴿وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ

إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ﴾، واتە: راویژیان پێ بکە ئە کاروباردا، جا ئەگەر عەزمت

لە سەر شتیەک جەزم کرد، پشت بە خوا ببەستە، خوا پشت پێ بەستوانی خوش دەوین،

دەلێن: مانای ﴿فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ﴾، واتە: پاش راویژکردن، سەرپشکی چی

دەکە، راویژ بکە! بەلام دواپی خۆت سەرپشکی، عەزمت لەسەر هەر شتیەک بوو و

ئێرا دەت لەسەری جێگیر بوو، ئەنجامی بدە، پێچەوانەی رای زۆرینە یاخود موافیقی بێ.

بەلگەی دووهمیان: دەلێن: ئە صولحی حودەیییەدا هەرچەندە هاوێلان ناپازی بوون

(خوا لییان پازی بێ)، بەلام پێغەمبەری خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" گویی بەرای زۆرینە ئەدا، صولحەکە ئیمزا کرد.

بەلگەی سێهەمی: دەلێن: دەربارە دیلەکانی جەنگی بەدر، پێغەمبەری خوا "صَلَّى

اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" تەنیا قسە ئەبوبەکر وەرگرت و، راویژی بەکەسی دیکە نەکرد.

بەلگەی چوارەمیان: دەلێن ئەبو بەکر (خوا لیی پازی بێ)، لە جەنگی دژی

هەلگەراوەکان (المتردين) دا لەسەر هەلویستی خۆی سوور بوو، هەرچەندە هاوێلانیش

بەگشتی ناپازی بوون، لە نیویشیان دا عومەری کۆری خەتتاب، (خوالە هەموویان پازی بێ).

بەلگەی پێنجەم: دەلێن ئە بە پێکردنی سوپای ئوسامەدا، واتە: ئەو سوپایە کە

پێغەمبەری خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ئوسامە کۆری زەیدی کردبوو فەرماندە،

دیسانەو ئەبوبەکر (خوا لیی پازی بێ) سوپایەکە بەپێکردو، گویی بە رەخنە وناپەزایی

زۆرینە هاوێلان ئەدا.

بەلگەی شەشەمیان: دەلێن: عومەر خوا (لیی پازی بێت) لە دابەشکردنی (سواد

العراق) دا واتە: ئەو سەرزەمینە، کە هەمووی کشتوکال بوو، هەمووی بەروبوومی زۆری

تێدا بوو، ئە دوورەو ئە سەوزاییدا رەش دەبینراو پێیان دەگوت: (سواد العراق)، ئە

دابهش نە کردنى و هېشتنەوى بە دەستى خاوەن زەویەکاندا، راي زۆرىنەى هاوەلانی پەتکردهوه و لەسەر راي خۆى سوور بوو.

دەلێن: کەواتە بەم بەلگانه دياره که حوکمران و کاربەدەستان بۆيان هەيه پابەند نەبن بە راي زۆرىنەوه.

بەر پەرچدانەوهى بەلگەکانى ئەوانەى دەلێن: دەرەنجامى راویژر

پابەندکەر (مُلزِم) نیه:

ئەگەر سەرنجێكى ورد لە هەركام لەو بەلگانه بدهین، بۆمان دەردەكەوى، که ئەو بۆچوونه راست نیه، که دەلێ: راي زۆرىنە پابەندکەر نیه بۆ حوکمران و کاربەدەستان، کاربەدەست و حوکمرانان بۆيان هەيه، که هەر رايەكەى خۆيان بچەسپێنن و بریارهكەى خۆيان جێبەجێ بکەن، جا چ زۆرىنە پێى رازى بێ، يان نا.

بەلگەى يەكەمى ن: کەتەفسیرى ئایەتەکیان ئاوا کرد، دەلێن: ﴿فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى

اللَّهِ﴾، واتە: راویژيان پێى بکە، دواى بریارى لەسەر هەر شتێك دا، پشت بە خوا ببەستەو جێبەجێ بکە، دەلێن: ئەوه وانیه، بەلکو مەبەستى ئایەتەكە ئاوايه: راویژر بە هاوەلانت بکە، ئنجا دواى راویژر پێکەردنیان و دەرکەوتنى ئەنجامى راویژرەكە، ئیڕاده و عەزمت بچەکار بۆ جێبەجێکردنى ئەو بریاره، که ئەو ئەنجامى راویژرکردندا هاتۆتە کایەوهو راي زۆرىنەى لەسەرە.

ئنجا ئایا بەلگەمان چیه لەو بارهوه؟ (القرطبي) ئە (قتادة) وه هیناویەتى دەلێ: (العزمُ هو الأمرُ المُرَوَّى المنقَحُ وليس ركوب الرأي دون رَوِيَّةٍ عَزْمًا)^(١)، واتە: قەتاده گوتوویەتى: عەزم بریتیه لەو کاره، که وردبونهوى تیدا کراوه و پالێوراوه (واتە: ئەو ئەنجامى قسە لێکردن و راویژر تیدا کردندا هاتۆتە دى) بەلام سواری قسەى خۆ بوون بەبێ لێ وردبونهوه، بە عەزم ئە قەلەم نادری، کەواتە: کاربەدەست و حوکمرانیك سواری قسەى خۆى بێ، بێ ئەوهى زۆرىنە پێى رازى بن، ئەوه پێى ناگوترى: عەزم. بەلێ، دواى

(١) الجامع لأحكام القرآن، ج ٤ ص ٥٤.

قورئویی لە تەفسیری ﴿فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ﴾ دا دەلی: نابێ پشت بە راویژ ببەستی، ئنجنا هەندێک گوتویانە: ئەوە مانای وایە مەبەست لە عەزم هەر ئەوە مانایە کەبەستی، کە چیت پێ چاک بوو وا بکە!! بەلام ئیمەش دەلێن: وانیە، چونکە راستە نابێ پشت بە راویژ ببەستری و پشت هەر بەخوا دەبەستری، بەلام پێویستە راویژ بکری و پابەندییش بە ئەو ئەنجامەوه بکری، کە لە راویژ پەیدا دەبی و زۆرینە لەسەری پێک دین.

ئنجنا (الطبري) لە تەفسیرە کەمی خۆیدا (جامع البيان)^(١) بەشیوەیهکی دیکە ئەو پرستە قورئانییە تەفسیر دەکات و دەلی: (فَإِذَا صَحَّ عَزَمَكَ بِثَبَاتِنَا إِيَّاكَ، وَتَسْدِيدُنَا لَكَ فِيمَا نَابِكَ وَحَزَبِكَ مِنْ أَمْرِ دِينِكَ وَدُنْيَاكَ، فَاْمُضْ لِمَا أَمَرْنَاكَ بِهِ عَلَى مَا أَمَرْنَاكَ بِهِ، وَافِقْ ذَلِكَ أَرَاءَ أَصْحَابِكَ وَمَا أَشَارُوا بِهِ عَلَيْكَ، أَوْ خَالِفْهَا)، (طبري) ئاوا پرستە قورئانییە کە تەفسیر دەکات و دەلی: هەرکاتێک عەزمی تۆ ساغ بوو وەه بەهۆی چەسپاندنی ئیمەوه بۆتوو، بەهۆی پێنمایی کردنی ئیمەوه بۆتوو، ئەو کاروبارانەدا، کە دێنە پێشت و لەو گرفتانهدا، کە دێنە پێشت لە کاروباری دین و دنیات، ئەوە بەرهو ئەو ئامانجە، کە فەرمانمان پێ کردووی، بەو شیوازه کە فەرمانت پێکراوه، بڕۆ بەرەوام بە، کارت جی بەجی بکە، ئەگەر رای هاو لەنتدا یەک بگریتەوه، یاخود تێکبگیری، ئەوهی کە پێمان گوتوی، مادام فەرمانی خۆی لەسەرە، تۆ جی بەجی بکە، کەواتە: لێرهەدا مەبەست ئەوهیه ئەوهی، کە بەوهجی فەرمان بە پیغەمبەری خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" کراوهو دەقی لەسەرە، دیاره پیغەمبەری خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" بۆی دروست نیە، کە راویژی تیدا بکات، بە هاو لەن، یان ئەگەر هاو لەن پەخنەشیان لێگرت، ئە بەر ئەوهی زۆرینە پەخنەهی لی دەگرن، جی بەجی نەکات، فەرمانی خوا، هەر دەبی جیبه جی بکری، ئەوه بۆ شتانیکە، کە وه حییان لەسەرەو دهقیان لەسەرە، بەلام شتییک، کە وهجی و دهقی لەسەر نەبی، هەر کات خرایه بەر قسە لێکردنەوهو خرایه بەر پرس و راویژەوه، پێویستە بەرپرس و حوکمران بە رای زۆرینەوه پابەند بیت.

(١) جامع البيان، ج ٧ ص ٣٤٦.

به لگه دووم: که باسی صولحی حوده ییبیه ده که نه ده لئین: پیغه مبهری خوا "صَلَّى الله عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" گوئی نه دا به رای زورینه هاوه لائی به ریژی، صولحه که ی ئیمزا کرد، ئیمه ده لئین: نه وه وا نیهو به ده قی فهرموده ی پیغه مبهری خوا "صَلَّى الله عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" جیبه جی کردنی نه صولحه و ئیمزا کردنی به فرمانی خوا بووه، بویه پیغه مبهری خوا "صَلَّى الله عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" راویژی تیدا نه کرده، ئنجا چون ده زانین وایه؟ پیغه مبهری خوا "صَلَّى الله عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" کاتیك عومهری کورپ خه تتاب (خوا لیتی رازی بی) به ره خنه گرته وه به بیزاریه وه پرسیاری لیده کات: بوچی نه صولحه ده کات؟ پیغه مبهری خوا "صَلَّى الله عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" پپی ده فهرموی: {أَنَا عَبْدُ اللَّهِ وَرَسُولُهُ لَنْ أُخَالِفَ أَمْرَهُ وَلَنْ يُضَيِّعَنِي} (أَخْرَجَهُ أَحْمَدُ بِرَقْم: (۱۸۹۳۰) تعلیق شعيب الأرناؤوط: إسناد حسن) ^(۱) واته: پیغه مبهری خوا "صَلَّى الله عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ده فهرموی: من به ندهو ره وانه کراوی خوام، سه ریچی له فرمانی ناکه م و نهویش زایه م ناکات.

له صه حیخی بوخاری دا به تمعیریکی دیکه هاته، که ده فهرموی: {إِنِّي رَسُولُ اللَّهِ وَلَسْتُ أَغْصِيهِ وَهُوَ نَاصِرِي} (أَخْرَجَهُ الْبُخَارِيُّ بِرَقْم: (۲۷۳۲)، واته: من ره وانه کراوی خوام، سه ریچی له فرمانی ناکه م، خواش سه رم ده خات.

که واته: ئیمزا کردنی صولحی حوده ییبیه له لایه نی پیغه مبهری خوا "صَلَّى الله عَلَيْهِ وَسَلَّمَ"، هه رچه نده زور له هاوه لان نارازی بوون، له بهر نه وه بووه، که وه حی خوی بهروه ردگاری له سه ر بووه، پیشتیش گوتان: هه رشتیک وه حی له سه ر بوو ئیجتهادی تیدا ناکری و راویژی له باره وه ناکری.

به لگه سیته میان که ده لئین: دیله کانی به در، پیغه مبهری خوا "صَلَّى الله عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ته نیا راویژی به نه بو به کر کرده، نه وهیش وانیه، به لکو به گشتی راویژی به هاوه لائی به ریژی کرده، (خوا له هموانیان رازی بی). وه ک له م ده قه وه دیاره: (عن أنس قال استشار النبيُّ النَّاسَ فِي الْأَسْرَى يَوْمَ بَدْر) ^(۲). نه نه س (خوا لیتی رازی بی) ده لئین:

^(۱) السيرة النبوية لأبن هشام، ج ۳ ص ۱۶۹، دار ابن الهيثم.

^(۲) المسند (۲/۲۴۳)، وه (المصباح المنير في تهذيب تفسير ابن كثير) ص ۵۴۹.

یەغەمبەری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" دەربارەى دیلەکانی جەنگی بەدر بە گشتی ڕاویژی بە خەڵک کرد، کەواتە: ئەوە راست نیه، کە تەنیا ڕاویژی بە ئەبوبەکر کردبێ، خوالێی ڕازی بێ.

بەلگەى چوارەمیان کە دەلێ: ئەبوبەکر (خوا لێی ڕازی بێ)، سوور بوو لەسەر جەنگ کردن لە دژی هەلگەراوەکان، هەرچەندە زۆربەى هاوەڵان نارازى بوون، هەر قسەى خۆى جیبەجی کرد، دەلێن: ئەوەشیان بەو شیوەیە نیه، بەلکو راستییەکەى ئەوەیە، کە دواى ئەوەى ئەبوبەکر (خوا لێی ڕازی بێ)، لەسەر ڕایەکەى خۆى سوور بوو وتویژی لەگەڵ هاوەڵاندا کرد، هاوەڵان قەناعەتیان هات و چوونە سەر ڕایەکەى ئەبوبەکر، ئەگەرنا ئەگەر خەڵکە کە ڕازی نەبوونایە، چۆن ئەبو بەکر (خوا لێی ڕازی بێ) ڕایەکەى خۆى بو جیبەجی دەکرا، خو هەر دەبوو هاوەڵان جیبەجیی بکەن؟ بەلام راستییەکەى ئەوەیە، کە ئەوان هاتنە سەر ڕایەکەى ئەبو بەکر و قەناعەتیان بە ڕایەکەى ئەبوبەکر هیئاو وازیان لە ڕایەکەى خۆیان هیئا، دواى ئەوەى، کە بۆیان دەرکەوت ڕایەکەى ئەو راستەو بەلگەى بەهێزى بە دەستەوهیە، وەك بوخاریی و موسلیم ئەو بارەو لە عومەرى کورى خەتتابەو (خوا لێی ڕازی بێ)، دەگێرنەو کە عومەر لەو بارەو گوتویەتی: {فَوَاللّٰهِ مَا هُوَ اِلَّا اَنْ رَّأَيْتُ اَنَّ اللّٰهَ عَزَّ وَجَلَّ قَدْ شَرَحَ صَدْرَ اَبِي بَكْرٍ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُ لِقِتَالٍ فَعَرَفْتُ اَنَّهُ الْحَقُّ} (أَخْرَجَهُ أَحْمَدُ بَرَقْم: (۱۱۷)، وَالْبُخَارِيُّ بَرَقْم: (۶۸۵۵)، وَمُسْلِمٌ بَرَقْم: (۲۰)، وَأَبُو دَاوُدَ بَرَقْم: (۱۵۵۶)، وَالتِّرْمِذِيُّ بَرَقْم: (۲۶۰۷)، وَالتَّسَانِيُّ بَرَقْم: (۲۴۴۳)، وَابْنُ حِبَّانَ بَرَقْم: (۲۱۷)) واتە: سویند بەخوا هەر، کە بینیم خوا سینەى ئەبوبەکرى بو جەنگ کردن گوشاد کردو و ئەو قەناعەتەى لە دل دا داناو، زانیم کە حەقە، واتە: ئە ڕایەکەى خۆى دابەزى، کە بە تەئکید ئەو ڕایە و ئەو هەلۆیستەى عومەرىش تەعبیر دەکات لە ڕا و هەلۆیستى زۆرینەى هاوەڵان (خوا لێیان ڕازی بێ)، ئەگەر نەشێن هەموویان، بەلام دواى هەموویان چوونەتە سەر ڕای ئەبو بەکر خوا لێی ڕازی بێ.

به لگمی پینجه میان: ده لئین شه بو به کر (خوا لئی رازی بی) سوپای ئوسامه ی به ری کرد، هر چه نده هاوه لآن نارازی بوون، شه و شیان و انیه، به لکو راستیه که ی شه و هیه، که شه بو به کر فرمانی پیغه مبهری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ی جیبه چی کرد، نه ک رای خوی بسه پیئیت، دوایش هاوه لآن، که زانیان فرمانی پیغه مبهری خوا به "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" که دیاره لهو کاته دا له بیریان چوه، یان لئی بیتا گابوون، به لام دوا ی شه و ی شه بو به کر (خوا لئی رازی بی) شته که یان بو باس ده کات، دینه سهر قسه که ی شه و وه که له (تاریخ الأمم والملوک)^(۱) دا هاته، که شه بو به کر گوتویه تی: (والذي نفسي بيده لو ظننت أن السباع تأكلني بالمدينة لأنفذت هذا البعث ولا بدأت بأول منه، كيف ورسول الله "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ينزل عليه الوحي من السماء يقول: أنفذوا جيش أسامة) واته: سویند بهو که سه ی گیانی به ده سته، شه گهر بزائم درنده له نیو مه دینه دا ده مخون، شه سوپایه هر به ری ده که م و له پیش شه و ده ا هیچ کاریک ناکه م، تنجا چون! له حالیک دا که پیغه مبهری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" له ئاسمانه وه وه حی بو دابه زیوه و فرموویه تی: سوپاکه ی ئوسامه به ری بکه ن یانی: من سوپایه که پیغه مبهری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" به ری کردوه، ریگری لئ ناکه م. که واته: شه بو به کر فرمانی پیغه مبهری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ی جیبه چی کردوه، نه ک رای خوی بسه پیئیت، دوایش به ته ئکید هاوه لانی به ری هاتونه ته سهر رایه که ی شه بو به کر، شه گهرنا وه ک گومان نه ده گونجا شه سوپایه وه ری بکه وی، له حالیکدا، که به برپاری خه لیفه رازی نهو شه ویش ناتوانی به زور ملیان بگری و بیان نی ری.

به لگمی شه شه میان: که ده لئین: عومه ر (خوا لئی رازی بی) سهرزه مینی کشتو کالگوزاری عیراقی دابه شه نه کرد، هر چه نده زوری به ی هاوه لآن رایان له سهر بوو، به لام رایه که ی خوی چه سپاند، ده لئین: شه و ه و انیه، به لکو وه ک (أبو عبيد قاسم بن سلام) له کتیبی (الأموال) دا^(۲) هیناویه تی، دوا ی شه و ی عومه ر (خوا لئی رازی بی) ده که ویتته

(۱) تاریخ الأمم والملوک للطبری، ج ۴ ص ۴۵.

(۲) ص ۸۳.

مشتومر هوه له گه‌ل هاه‌ولانی به‌رێژدا، هه‌ندیکیان پشتگیری ده‌که‌ن و هه‌ندیکیان پێگیری لێده‌که‌ن، دوا‌یی به‌رده‌وام ده‌بی له‌ سه‌ر راویژ کردن و به‌رده‌وام ده‌بی له‌ سه‌ر وتوویژ، هه‌تا زۆرینه‌یان قه‌ناعه‌ت پێ دین، ئه‌بو عوبه‌ید به‌ ته‌فصیل ئه‌وه‌ی هه‌یناوه و له‌ سه‌ر چاه‌وه‌کانی دیکه‌شدا هاتوه‌.

که‌واته‌: هیچ به‌لگه‌یه‌ک نه‌یه، که‌ پێغه‌مبه‌ری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" و چوار خه‌لیفه به‌رێژه‌کانی (خوا لێیان پازی بی) پابه‌ند نه‌بوو بن به‌ پای زۆرینه‌وه، له‌ کاتی‌کدا، که‌ شتیکیان خستبێته‌ راویژو پرسو را به‌خه‌لک کردنه‌وه، به‌لکو به‌ پای زۆرینه‌وه پابه‌ند بوون.

سێ به‌لگه‌ له‌ سه‌ر پێویستبوونی پابه‌ندی به‌ پای زۆرینه‌وه

ئجبا با چه‌ند به‌لگه‌یه‌کی روون بێنینه‌وه له‌ سه‌ر ئه‌وه، که‌ زیاتر ئه‌و مه‌به‌سته‌مان بۆ ده‌رده‌خات:

به‌لگه‌ی یه‌که‌م: جه‌نگی به‌در: (طبری) له‌ ته‌فسیره‌که‌یدا ده‌رباره‌ی راویژ کردنی پێغه‌مبه‌ری خوا (صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ) به‌ هاه‌ولانی بۆ روو به‌ رووبونه‌وه، یان روو به‌ روو نه‌بوونه‌وه له‌ گه‌ل سوپای قوریشدا، که‌ به‌فه‌رمانه‌یی ئه‌بو جه‌هل هاتبوون، ده‌لێت: (فاستشار رسول الله الناس و اخبرهم عن قریش، فقام أبو بكر فقال فأحسن ثم قام عمر فقال فأحسن ثم قام المقداد ابن عمر فقال يا رسول الله امض لما امرك الله به ثم قال رسول الله أشيروا علي أيها الناس و انما يريد الأنصار و ذلك لانهم كانوا عدد الناس)^(١) واته‌: پێغه‌مبه‌ری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" راویژی کرد به‌ خه‌لک و هه‌والی پێدان ده‌رباره‌ی قوریش (که‌ ئه‌وه به‌ سوپایه‌که‌وه که‌ ئه‌بو جه‌هل فه‌رمانه‌یه‌تی هاتوون بۆ روو به‌ رووبونه‌وه له‌ گه‌لمان، که‌ راویژی پێکردن) ئه‌بو به‌کر قسه‌ی کرد و قسه‌ی باشی کرد، دوا‌ی ئه‌و عومه‌ر قسه‌ی کردو

(١) جامع البيان، ج ١٢، ص ٣٩٩.

قسه‌ی باشی کرد، دوا‌ی ئه‌و میقدادی کور‌ی عه‌مر هه‌لساو گوتی: ئه‌ی پیغه‌مبه‌ری خوا (صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ) ئه‌وه‌ی فه‌رمانی خواجه ئه‌نجامی بده‌و ئیمه‌یش له‌ خزمه‌تین، به‌لام پیغه‌مبه‌ری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" دیسان فه‌رموی: (أَشِيرُوا عَلَيَّ أَيُّهَا النَّاسُ) خه‌لکینه راویژتان پیده‌که‌م، بیرو رای خۆتانم پی‌ بلین، ده‌لی مه‌به‌ستی پی‌ پشتیوانه‌کان بوو، چونکه ئه‌وان زۆرینه‌ی خه‌لک بوون، (که له‌ گه‌ل پیغه‌مبه‌ری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" دا ده‌رچوو بوون بۆ گرتنی کاروانی ئه‌بو سوفیان، که‌چی کاروانه‌که تیپه‌ریبوو، سوپایه‌ک به‌ فه‌رمانده‌یی ئه‌بو جه‌هل هاتبو).

وهك ده‌بینین پیغه‌مبه‌ری خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" هه‌رچه‌نده هه‌رکام له‌ ته‌بو‌به‌کرو عومه‌رو میقدادی کوری عه‌مر بیرو‌رای خو‌یان ده‌خه‌نه‌ روو، به‌لام هه‌ر ده‌فه‌رمو‌ی: (اشیروا عَلٰی اَیْهَا النَّاسُ) بو‌چی؟ ده‌یه‌و‌ی گو‌یی له‌ پشتی‌وانه‌کان بی‌ت، چونکه‌ زو‌رینه‌ی خه‌لکه‌که‌ پشتی‌وانه‌کان پی‌کیان ده‌ه‌یناو، بو‌هه‌رکار‌یکش، که‌ پیغه‌مبه‌ری خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" را‌ویژی تی‌دا کرد‌بی‌و شتی‌کی گشتی بو‌و بی‌، پی‌ویستی‌ی به‌ زو‌رینه‌ی خه‌لک بو‌وه، داخو‌ زو‌رینه‌ ده‌ل‌ین چی؟ ته‌گه‌ر زو‌رینه‌ گو‌تبیان: با‌ بچین، ته‌وجار ته‌نجامی داوه‌، ته‌گه‌ر زو‌رینه‌ رایان نه‌بو‌وبی‌ ته‌نجامی نه‌داوه‌.

بەلگەى دووهم: جەنگى ئوچود: لە جەنگى ئوچوددا ديسان پابەندىيە بە راي زۆرينمە،
 وهك مانگى چوارده دەدرەوشيتمە، (ابن هشام) لە (السيرة النبوية) دا لەبارەى
 جەنگى ئوچودە دەلييت:

(وَكَانَ رَسُولُ اللَّهِ "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" يَكْرَهُ الْخُرُوجَ فَقَالَ رَجُلٌ مِنَ الْمُسْلِمِينَ مِمَّنْ أَكْرَمَ اللَّهُ بِالشَّهَادَةِ يَوْمَ أُحُدٍ وَغَيْرِهِ مِمَّنْ كَانَ فَاتَهُ بَدْرٌ يَا رَسُولَ اللَّهِ أُخْرِجْ بِنَا إِلَى أَعْدَائِنَا، لَا يَبْرُونَ أَنَا جَبْنَا عَنْهُمْ وَضَعَفْنَا، فَقَالَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ أَبِي إِبْنِ سُلَيْمٍ: يَا رَسُولَ اللَّهِ أَقِمِ بِالْمَدِينَةِ لَا تَخْرُجْ إِلَيْهِمْ، فَوَاللَّهِ مَا خَرَجْنَا مِنْهَا إِلَى عَدُوِّ لَنَا قَطُّ إِلَّا أَصَابَ مِنَّا، وَلَا دَخَلَهَا عَلَيْنَا إِلَّا أَصَابَنَا مِنْهُ فَدَعَهُمْ يَا رَسُولَ اللَّهِ فَإِنْ أَقَامُوا أَقَامُوا بِشَرِّ مَحْبِسٍ وَإِنْ دَخَلُوا قَاتَلَهُمُ الرَّجَالُ فِي وَجْهِهِمْ وَ رِمَاهُمْ النِّسَاءُ وَالصَّبِيَّانُ بِالْحِجَارَةِ مِنْ فَوْقَهُمْ وَإِنْ رَجَعُوا رَجَعُوا خَائِبِينَ كَمَا جَاءُوا . فَلَمْ يَزَلِ النَّاسُ بِرَسُولِ اللَّهِ "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ"

وَسَلَّمَ" الَّذِينَ كَانَ مِنْ أَمْرِهِمْ حُبَّ لِقَاءِ الْقَوْمِ حَتَّى دَخَلَ رَسُولُ اللَّهِ "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" بَيْتَهُ فَلَيْسَ لَأَمَّتِهِ وَذَلِكَ يَوْمَ الْجُمُعَةِ حِينَ فَرَعَ مِنَ الصَّلَاةِ . وَقَدْ مَاتَ فِي ذَلِكَ الْيَوْمِ رَجُلٌ مِنَ الْأَنْصَارِ يُقَالُ لَهُ مَالِكُ بْنُ عَمْرٍو، أَحَدُ بَنِي النَّجَّارِ، فَصَلَّى عَلَيْهِ رَسُولُ اللَّهِ "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ثُمَّ حَرَجَ عَلَيْهِمْ وَقَدْ نَدِمَ النَّاسُ وَقَالُوا: اسْتَكَرْهُنَا رَسُولُ اللَّهِ "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" وَلَمْ يَكُنْ لَنَا ذَلِكَ. فَلَمَّا حَرَجَ عَلَيْهِمْ رَسُولُ اللَّهِ "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" قَالُوا: يَا رَسُولَ اللَّهِ اسْتَكَرْهُنَا وَلَمْ يَكُنْ ذَلِكَ لَنَا، فَإِنْ شِئْتَ فَاقْعُدْ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْكَ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" مَا يَنْبَغِي لِنَبِيِّ إِذَا لَيْسَ لَأَمَّتِهِ أَنْ يَضَعَهَا حَتَّى يُقَاتِلَ فَحَرَجَ رَسُولُ اللَّهِ "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" فِي أَلْفٍ مِنْ أَصْحَابِهِ^(۱)

واته: پیغه مبهری خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" حزی نه ده کرد له مه دینه بجیتته ده رهوه بو بهر ههنگار بوننهوه له گهڵ شهو سوپایه دا که له مه ککهوه هاتهوه، به فەرماندهیی نه بوسوفیان، به لام پیاوانیک له مسولمانان له وانهی، که خوا ریزی لی گرتن به پلهی شه هیدی له جهنگی ئو خودو له غهیری جهنگی ئو خوددا، له وانهی به شدار نه بوون له جهنگی به درددا، گوتیان: ئه ی پیغه مبهری خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" له گه لمان وه ره ده ره بو رو به پروو بوونهوه له گهڵ دوژمنانمان، تا کو پیاوان وانهی، که ئیمه ده ترسین و ئیمه بی هیزین، زور له گهڵ پیغه مبهری خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" خهریک بوون، ئه وانهی پیاوان خوش بوو له ده ره وهی مه دینه له گهڵ دوژمناندا پروو به پروو بینهوه، ههتا پیغه مبهری خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" یان قه ناعهت پیهینا، ئه ویش چوه ژوره کهی خوی و زری پۆشی (به رگی جهنگی پۆشی) دواپی هاته ده ره بو لایان، خه لکه کهش په شیمان بوننهوه و گوتیان: پیغه مبهری خوامان "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ناچار کرد، ئه وه شمان بو نیه، کاتی که، که پیغه مبهری خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" چوو بو لایان گوتیان: ئه ی پیغه مبهری خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ئیمه تۆمان ناچار کرد، ئه گه رنا رات له گهڵ هاتنه ده ره نه بوو، ئه وه شمان بو نیه، بۆیه ئه گه ره ده ده کهی سه لاتی خوات له سه ره بی، هه ره له مه دینه دا دابنیشه، با نه چینه ده ره، پیغه مبهری خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" (وه که چۆن پیشت ده رسیکی فیڕ

(۱) السيرة النبوية لابن هشام، ج ۳ ص ۵۸۳.

کردوبون، که دهبى راي زۆرينه حورمهتى بگيرى نهجار ده رسيكى ديكهى فير کردن و) فەرموى: هيچ پيغه مبهريك بۆي نيه، که زرى و بهرگى جهنگى پۆشى دايبنى، تاكو جهنگ نه کات، ئيدى پيغه مبهري خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" له گەل ههزار له گەل له هاوه لانيدا بهرهو چيای ئوحدو چوون (که له گەل دوژمن دا پروو به پروو ببنهوه).

ههروهها (ابن کثير) هه ره لهو بارهوه دهئى: (فَصَلَّى رَسُولُ اللَّهِ "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" يَوْمَ الْجُمُعَةِ، فَلَمَّا فَرَغَ مِنْهَا صَلَّى عَلَى رَجُلٍ مِنْ بَنِي النُّجَارِ، يُقَالُ لَهُ: مَالِكُ بْنُ عَمْرِو، وَاسْتِشَارَ النَّاسَ: أَيْخِرُجْ إِلَيْهِمْ أَمْ يَمُوتُ بِالْمَدِينَةِ؟^(۱) واته: پيغه مبهري خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" رۆژى جومعه نوێى کرد، کاتیک له نوێژه کهى بووه، نوێى له سه ره پياويك له بهنى نه ججار کرد، که ماليكى کورى عه مر بووه (دياره وه فاتى کردوه نوێى مردوى له سه ره کردوه)، دوايى پيغه مبهري خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" راويژى به خه لک کرد، ئايا بۆيان بجيته ده ره (بۆ دوژمنان)، ياخود له مه دينه دا بمينيتهوه؟

که واته: پيغه مبهري خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" راويژى کردوه و، زۆرينه که رايان وا بووه بچنه ده ره، پيغه مبهري خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" پابه ند بووه به راي زۆرينه وه، هه رچه نده بۆ خۆى راي وا بووه له مه دينه دا بمينيتهوه، دوايش، که له راي خۆيان په شييمان بوونه ته وه، پيغه مبهري خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" زانيويه تى له به ره دل و له به ره راي ته وه، بۆيه پيى خۆش بووه هه ره رايه کهى ته وان جي به جي بکات، مادام هه لقولاوى قه ناعه تيانه و رايه کهى خۆى پشتگووى خسته وه.

به لنگى سيبه م: سولح له گەل هۆزى (عطفان) دا له سه ره سييه كى به ره بوومى مه دينه : (ابن هشام) له (السيرة النبوية) دا لهو باره وه دهئى:

(بَعَثَ إِلَى سَعْدِ بْنِ مُعَاذٍ وَسَعْدِ بْنِ عُبَادَةَ، فَذَكَرَ ذَلِكَ لَهُمَا، وَاسْتَشَارَهُمَا فِيهِ فَقَالَا لَهُ يَا رَسُولَ اللَّهِ أَمْرًا نَحْبَهُ فَنَصْنَعُهُ أَمْ شَيْئًا أَمَرَكَ اللَّهُ بِهِ لَا بُدَّ لَنَا مِنَ الْعَمَلِ بِهِ أَمْ شَيْئًا تَصْنَعُهُ لَنَا؟ قَالَ بَلْ شَيْءٍ أَصْنَعُهُ لَكُمْ، وَاللَّهِ مَا أَصْنَعُ ذَلِكَ إِلَّا لِأَنِّي رَأَيْتُ الْعَرَبَ قَدْ رَمَتْكُمْ عَنْ قَوْسٍ وَاحِدَةٍ وَكَالَبُوكُمْ مِنْ كُلِّ جَانِبٍ فَأَرَدْتُ أَنْ أَكْسِرَ عَنْكُمْ مِنْ

(۱) المصباح المنير، ص ۲۴۲.

شَوَكَّتِهِمْ إِلَى أَمْرِ مَا، فَقَالَ لَهُ سَعْدُ بْنُ مُعَاذٍ: يَا رَسُولَ اللَّهِ قَدْ كُنَّا نَحْنُ وَهَؤُلَاءِ الْقَوْمُ عَلَى الشَّرْكِ بِاللَّهِ وَعِبَادَةِ الْأَوْثَانِ لَا نَعْبُدُ اللَّهَ وَلَا نَعْرِفُهُ وَهُمْ لَا يَطْمَعُونَ أَنْ يَأْكُلُوا مِنْهَا تَمْرَةً إِلَّا قَرِيٌّ أَوْ بَيْعَاءٌ، أَفَحِينَ أَكْرَمَنَا اللَّهُ بِالْإِسْلَامِ وَهَدَانَا لَهُ وَأَعَزَّنَا بِكَ وَبِهِ نُعْطِيهِمْ أَمْوَالَنَا (وَاللَّهِ) مَا لَنَا بِهَذَا مِنْ حَاجَةٍ وَاللَّهِ لَا نُعْطِيهِمْ إِلَّا السَّيْفَ حَتَّى يَحْكُمَ اللَّهُ بَيْنَنَا وَبَيْنَهُمْ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" فَأَنْتَ وَذَاكَ^(۱)

واتە: پێغەمبەرى خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" بەدواى سەعدى كۆرى موعاز و سەعدى كۆرى عوبادەى دا نارد و، بۆى باسكردن و راویژى پێكردن لەو بارەوه، (كە ئایا سوێح لەگەڵ غەتەفان دا بكات بۆ ئەوهى واز لە ئابلووقەى مەدینه بێنن و، سییهكى بەروبووى ئەو سألەى مەدینهیان بداتى؟) ئەوانیش پرسیان گوتیان: ئەى پێغەمبەرى خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ئەو شتیكه هەر بۆ خۆت هەزى لى دەكەى، تا بیکەى؟ یان شتیكه خوا فەرمانى پێكردوى؟ یان شتیكه مەبەستت پێى بەرژەوهندی ئیمەیهو لەبەر ئیمە دەیکەى؟ ئەویش فەرمووی: بەلكو شتیكه بۆ ئیوهى دەكەم، سوێند بە خوا هەر لەبەر ئەوهش دەیکەم، چونكه تەماشای دەكەم هەموو عەرەب لەیهك كەوانەوه تیرتان تێدەگرن و گەلە كۆمەکیان لێكردون (واتە: عەرەبى موشرىك و كافى) بۆیه وىستم، كە هەندىك لە زەبرى ئەوانتان لى بشكێم (واتە: هەندىك لە هێزو پێزى ئەوانتان لى كەمبەكهوه) هەتاكو خوا دەروویەك دەكاتەوه، دەلى سەعدى كۆرى موعازیش پێى گوت: ئەى پێغەمبەرى خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ئیمەو ئەو خەلكە (واتە: غەتەفان)، كاتىك ئیمە لەسەر شىرك بووین و بتمان دەپەرسەت خوامان نەدەناسى و نەدەماندەپەرسەت، ئەوان تەماعیان نەبوو، كە لە مالى ئیمە دەنكه خۆرمایەك بچۆن، مەگەر بە میوانى هاتبان، یان پیمان فروشت بانایە، جا ئایا دواى ئەوهى، كە خوا رێزى لە ئیمە گرتووە بەهۆى ئىسلامەوهو ئیمەى هیدایەتداوە بۆ ئىسلام و، بە هۆى تۆوه ئیمەى بە عىزەت كردووە، مال و سامانى خۆمانیان بدەینی؟! بەخوا پێوستیمان بەوه نیه، بەخوا جگە لە شمشیرەكانمان شتیكى دیکەیان نادەینی، هەتا خوا حوكمان لەبەیندا دەكات، پێغەمبەرى

(۱) السيرة النبوية، ج ۳ ص ۷۰۷.

خو "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" فەرموۋى: مادام وايە چۆتتان پى چاكە وا بكن. لىرەدا دەينىن پىغەمبەرى خو "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" پىشنيارى ئەو صولجەي، كە پى باش بوو بۇ سەعدى كۆرى موعازو سەعدى كۆرى عوبادەي كىردە، كە سەرۆك ھۆزۈ نوئەرى ئەوس و خەزرج بوون، بەلام دواي ئەو، كە زانىوئەتى ئەوان رايان لەسەرى نى، ھەلىوھەشاندۆتەو، كەواتە: ديسان پىغەمبەرى خو "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" راي خۆي واز لىھىناو بۇ راي زۆرىنە، كە لە راي ئەو دوو سەعدەدا، كە سەرۆكى ھەردو تىرەكە بوون، بەرجەستە بوو.

كەواتە: راپۆژكردن بناغەي كاروبارى كۆمەلگاۋ دەولەتى ئىسلامىيە، لەسەر خەلگەو كاربەدەستان فەرزە، كە كاروباريان بە راپۆژ بەرپۆە بىن، ئەنجامى راپۆژپىش پابەندكەرە بۇ ھەموو كەسو، راي زۆرىنە پابەندكەرە بۇ كەمىنە، با ھوكمپانىشيان تىدابى، چۆنىسەتى راپۆژكردن و وردەكارىەكانىشى، خواي زانا بەكراوئەي بەجىي ھىشتە، مسولمانان دەستيان كراوئەيەو كۆمەلگاي ئىسلامىي و دەولەتى ئىسلامىي دەستى كراوئەيە، چ مىكانزىمىك، چ شىوازىك، چ رىبازىك ھەلدەپۆژى بۇ ئەو ئەو راپۆژكردنە بەرجەستە بىكات، بەپى سەردەم و پۆژگار، بە شىوئەيەكى گونجاو، ئەو مسولمانان دەستيان ناوئەلايەو دەستيان بەستراو نى.

ھەلبەتە ئەو راپۆژ كىردەش، كە بناغەي كاروبارە، بۇ ھەر سى دەستەلانى ياسادانان و جىبەجىكردن و دادوئەرىشە، كە خوا پشتيوان بىت لە تەوئەرىيەكى سەرىەخۇدا، - كەتەوئەرى سىيەمە -، وەك پىشتەر بەلئىمان داو، باسيان دەكەين.

برگەي ھەوتەم: خالە ھاوبەش و جىاوازەكانى نىوان راپۆژو دىموكراسىي

دىموكراسىي يەككە لە شىوازو چۆنىەتتەيەكانى ھوكمپانىي، لە پىناسە سادەكەيدا، دىموكراسىي واتە: ھوكمى خەلگە لە لايەنى خەلگەوئەو لە بەرژەوئەندىي خەلگەدا، ئەو پىناسە سادەكەيەتى، پىشتىش باسى راپۆژمان كىرد، جا ئايا راپۆژ - ديارە راپۆژ (شورى) برىتە لە شىوازى ھوكمپانىي و ئىسلامىي وەك باسما كىرد، بناغەي ھەموو

کاروباره‌کانه - ئایا راپۆژێ ئیسلامیی له‌گه‌ڵ دیموکراسیی رۆژناواییدا خاڵه‌کانی به‌یه‌ک‌گه‌یشتن و هاوبه‌شیان چی و چین، وه‌ خاڵه‌کانی جیاوازی لێک‌جیا‌بوونه‌ویان چی و چین؟ ئه‌وه‌نده‌ی، که‌ سه‌ره‌نجی هه‌ردووکیانم داوه‌، چوار خاڵی هاوبه‌ش و چوار خاڵی جیاوازم که‌وتوونه‌ته‌ به‌رچاو، سه‌ره‌تا باسی خاڵه‌ هاوبه‌شه‌کانیان ده‌که‌ین:

۱- خاڵه‌ هاوبه‌شه‌کانی نیوان راپۆژ و دیموکراسیی:

خاڵی هاوبه‌شی یه‌که‌م: له‌ نیوان راپۆژێ ئیسلامیی و دیموکراسیدا، بریتیه‌ له‌ سه‌رچاوه‌بوونی خه‌ڵک بۆ ده‌سته‌لات، وه‌ک پێشتر باسمان کرد، یه‌که‌ک له‌ بنه‌ماکانی سیستمی حوکمرانی ئیسلامیی ئه‌وه‌یه‌، که‌ ده‌سته‌لات ه‌ی خه‌ڵکه‌، دیاره‌ دیموکراسیش هه‌ر یانی حوکمی خه‌ڵک، که‌واته‌: ئه‌وه‌ خاڵی به‌یه‌ک‌گه‌یشتنی نیوان راپۆژ و دیموکراسیی وه‌ هه‌ردووکیاندا حوکم به‌ ده‌ست خه‌ڵکه‌و، خه‌ڵک به‌رپرسه‌کان داوه‌نی و له‌ به‌رپرسه‌کان ده‌کۆلیتته‌وه‌و چاودێریان ده‌کات و، بۆی هه‌یه‌ لێیان پێچیتته‌وه‌و له‌کاتی لادانیاندا سزاشیان بدات.

خاڵی هاوبه‌شی دووه‌می: راپۆژ و دیموکراسیی، بریتیه‌ له‌چه‌ند مه‌به‌ده‌ئیک، وه‌ک یه‌کسانی، دادگه‌ری، نازادی بیروپرا، به‌ ته‌نگ یه‌که‌دییه‌وه‌ بوونی کۆمه‌لایه‌تی (التکافل الاجتماعی)، ئه‌مانه‌ چه‌ند پرهنسیب (مبدأ) یکن، هه‌م له‌ شه‌ریعه‌تی ئیسلامیدا هه‌ن، که‌ شوو‌را بناغه‌ی کاروباره‌کانیه‌تی، هه‌م له‌ دیموکراسیشدا ته‌به‌نیی کراون، واته‌ وه‌ک دواتر باسی ده‌که‌ین.

خاڵی سییه‌می هاوبه‌شیان: بریتیه‌ له‌حوکم کردنی زۆرینه‌و، که‌مینه‌ش پێویسته‌ مافه‌کانیان دا‌بین بکری‌ن، ئه‌م خاڵه‌ له‌ زۆریک له‌ فه‌رمایشته‌کانی پێغه‌مبه‌ری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" دا، جه‌ختی له‌سه‌ر کراوه‌، بۆ وێنه‌:

۱) پێغه‌مبه‌ری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ده‌فهرمو‌ی: {إِنَّ أُمَّتِي لَا تَجْتَمِعُ عَلَى ضَلَالَةٍ} (أَخْرَجَهُ عَبْدُ بْنُ حُمَيْدٍ بِرَقْم: (۱۲۲۰)، وَأَبْنُ مَاجَهَ بِرَقْم: (۳۹۵۰)) واته‌: بێگومان ئۆمه‌تی من به‌ گشتیی، له‌سه‌ر گومرایی کۆناییتته‌وه‌، که‌واته‌: هه‌ر شتیک زۆرینه‌ی ئۆمه‌تی پێغه‌مبه‌ری خوی "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" له‌سه‌ر بوو،

ئەۋە ئىنشەئەللا ھەقە، چۈنكى ئۆمەت بە تىكرا لەسەر گومرايى كۆنابىتەۋە، بەئى ھەندىك لەخەلەك ھەندىك دەستە لادەدەن، بەلام تىكراي ئۆمەت لەسەر گومرايى كۆنابىتەۋە.

(۲) لە فەرمايشتىكى دىكەدا پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" دەفەرموى: {عَلَيْكُمْ بِالسَّوَادِ الْأَعْظَمِ} (أَخْرَجَهُ أَحْمَدُ بِرَقْم: (۱۸۴۷۳) قَالَ اهْبِثْمِي: رواه الطبراني، ورجاله ثقات) واتە: ئىۋە لە گەل زۆرىنەدا بن، واتە: زۆرىنەى ئۆمەت.

(۳) ھەروەھا لە فەرمودەيەكى دىكەدا پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" دەفەرموى: {يَدُ اللّٰهِ مَعَ الْجَمَاعَةِ} (أَخْرَجَهُ التِّرْمِذِيُّ بِرَقْم: (۲۱۶۶) قَالَ الشَّيْخُ الْأَلْبَانِيُّ: صحيح) واتە: (لەگەل كۆمەل و جەماۋەردابن)، چۈنكى دەستى خوا (دەستى يارمەتى و خوا ھاۋكارىيى و پشتگىرىيى خوا) لەگەل كۆمەل و زۆرىنەى مەسئۇلمانان دايە.

زانايانى ئىسلام باسيان كىدە، كە راى زۆرىنە كىشە مەشتومر لەسەر بوۋەكان يەكلایى دەكەتەۋە بە بارىكدا دەياغنا.

(الأمدي) ئەم بارەۋە گوتۇۋىتەتە: (إِنَّ الْكَثْرَةَ يَحْصُلُ بِالْتَرَجِيحِ)^(۱) واتە: زۆرىنە دەپىتە مايەى ھەل بۇزاردنى ئەم راىەى زۆرىنەى لەسەرە.

ھەروەھا (الموردى) لە (الأحكام السلطانية) خۇيدا دەلىت (وَإِذَا اخْتَلَفَ أَهْلُ الْمَسْجِدِ فِي اخْتِيَارِ إِمَامٍ عَمِلَ عَلَى قَوْلِ الْأَكْثَرِ)^(۲) واتە: ئەگەر خەلكى مەزگەۋىتىك دەر بارەى پىش نوپۇشك بوۋ بە مەشتومريان، ئىش بەقسەى زۆرىنە دەكرى زۆرىنەيان رايان لە گەل كام پىش نوپۇشە بوۋ، ئەۋيان دەكرىتە ئىمام.

ھەروەھا (أبو حامد الغزالي) لە كىتەبى (الرد على الباطنية) دا دەلى: (فَانْهَمُ لَوْ اخْتَلَفُوا فِي الْأُمُورِ وَجَبَ الْتَرَجِيحُ بِالْكَثْرَةِ)^(۳) واتە: ئەگەر مەسئۇلمانان دەر بارەى

(۱) الإحكام في أصول الأحكام، ج ۱ ص ۲۹۶ ط ۳ / ۱۹۹۸ / دار الكتاب العربي.

(۲) ص ۱۸۲.

(۳) ص ۶۲.

كاروبارەكانى خۇيان كەوتنە كېشەو مشتومرەو، ئەو بە زۆرىنە ئەو رايە يەكلایی دەكرېتەو بەو لايەدا دەخرى، كە زۆرىنە ئەگەل دايە.

خالى چوارەمى ھاوبەشى نيوان راپوژ و ديموكراسىي: برىتيە لەو، كە ئەھەركام ئە راپوژى ئىسلامىي و ئە ديموكراسىدا كەسانىك، كە دەكرېن بە ئەندامانى ئەنجومەنى راپوژ (پەرلەمان) پېويستە چەند مەرچىكان تىدا ھەبن، بۆ ويئە: تەمەن پەرېزپاكىي، تواناي فيكرىي... ھتد، ھەلبەتە مەرچەكانى، كە ئەئىسلام دا دانراون زياترن، بە م گرنگ ئەو ھەيە ديموكراسىش ھەندى مەرچى داناون بۆ كەسانىك، كە لە لايەن خەلگەو ھەك نوپنەر ھەلدەبژىردىن.

۲) خالە جياوازەكانى نيوان راپوژ و ديموكراسىي:

ويپراي خالە ھاوبەشەكانىان، راپوژ و ديموكراسىي چوار خالى جياوازي سەرەكيشيان لە نيوان دا ھەن، كە بەراستى لەسەر مسوئلمانان پېويستە زۆر باش، ھەم سەرنجى خالە ھاوبەشەكان بەن، ھەم سەرنجى خالە جياوازەكانىش بەن، چونكە ھەندىك كەس ھەر لە خۆو دەليئت: راپوژ، يانى ديموكراسىي، ديموكراسىي، يانى ئىسلام! بەلام وا نىو ديموكراسىي شىوازي حوكمرانىيە، واتە: ديموكراسى بەرنامەى ژيان نىە، بەلكو شىوازيكە لە شىوازەكانى حوكمرانىي، ھەرەك چۆن راپوژىش ئە ئىسلام دا برىتى نىە لە ھەموو ئىسلام، بەلكو بناغەى بەرپو ھەردى كاروبارەكانى كۆمەلگاو خەلكى مسوئلمانانە.

خالە جياوازەكانىان:-

يەكەم/ راپوژى ئىسلام لەكەش و ھەواي دىندارىيدا سەرى ھەلداو، بەلام ديموكراسى رۆژناوا بەپېچەوانەو، ئە كەش و ھەواي بى دىنييدا سەرى ھەلداو، چونكە پىشتريش باسمان كرد، كە دواي ئەو ئە رۆژناوا كېشە پەيدا بوو ئە نيوان كەسانىك دا، كە بەپياوانى دىنيى (چىنى ئەكلىپۇس) دەناسران، كەسانىك لەزانا چاكخوازەكان، كە سەرۇكايەتى زۆرىنەى جەماوهرىان دەكرد، كاتىك كېشەو مشتومر پەيدا بوو، خەلك ئەو دىنە شىوئىراو ھەى نەصرانىي دئزەدە بوو، كە بەدەستى پياوانى كلىساو پادشاىەكانەو بوو بوو بازيچە، حوكمرانان پاساوى زولم و ستەمى خۇيانىان پىدەدايەو ھەردەپوشى زولم و ستەمى خۇيانىان پى

دەركردو، خۇيان بە ۋەكىل و سىبەرى خوا دەناساند بەسەر خەلگەۋەو زولمىيان بەناۋى خواۋە دەکرد ، ئىدى لەو كەش و ھەۋايەدا، كە خەلگ رۋوى لە بى دىنايەتتى (سىكۇلارىزم) پىشت لە دىن كردن كرد ، بۇ پرکردنەۋەي ئەو بۇشايىيە، چاويان گىپرا باشتىن شتىك، كە ۋەك مىكانىزمى ھوكمپرانىي دەستيان كەوت، برىتى بوو لە دىموكراسىي، سەرەنجام دىموكراسىي لەو كەش و ھەۋايەدا لە لايەن خەلگى رۇژئناۋە بۇ شىۋازى ھوكمپرانىي تەبەننىي كرا، بەلام بە پىچەۋانەۋە (راۋىژ) ئىسلامىي، ھەر لەسەرەتاۋە لە كەش و ھەۋايەكى ئىمانىي دا پەيدابوو، پىشتىش باسمان كرد، كە ئىمە سوۋرەتپىكمان لە قورئان دا ھەيە بە ناۋى سوۋرەتى راۋىژ (سورة الشورى) ، ۋە خوا (سبحانہ و تعالى) راۋىژكردنى مسولمانانى خستۋتە نىۋان نوۋژ بەرپاكردن و مال بەخشىنيانەۋە، واتە: دوو پايەي گەۋرەي مسولمانەتتى، كە نوۋژ و زەكاتن، ماناي وايە راۋىژ ھەر لە بنەرەت دا، كە ھاتو، تام و بۇيەكى ئىمانىي و ئىسلامىي ھەبوو، راۋىژ لە كەش و ھەۋايەكى دىندارىي دا پەيدابوو، بۇيە كاتىك باسى راۋىژ دەكرى، يەكسەر ئىنسان كەش و ھەۋاي دىندارىي و مسولمانەتتى و تەبايى و برايەتتى لە كۆمەلگادا دىتە زەينەۋە، كاتىكىش، كە باسى دىموكراسىي دەكرى، ئەو كەش و ھەۋايە تەداعى دەكات و دىتەۋە نىۋ زەينى ئىنسان، كە باسمان كرد، ھەلبەتە مەرجىش نىيە دىموكراسىي ھەمىشە لەگەل كوفر و بى دىنييدا بى، بەلام گىرنگ ئەۋەيە ئەو كەش و ھەۋايەي، كە دىموكراسىي سەرى تىدا ھەلداۋە، كە بەو شىۋەيە بوو.

دوۋەم/ خالى دوۋەمى جىاۋازىي نىۋان راۋىژو دىموكراسى، ئەۋەيە كە دىموكراسىي تەنبا پەيۋەستە بە سىياسەت و ھوكمەۋەو لەو بوارەدا كورت ھەللاۋە، بەلام راۋىژى ئىسلامىي كورت نەكراۋەتەۋە لە بۋارى سىياسەت و ھوكمپرانىيدا، بەلكو راۋىژ لە ئىسلام دا، لە بۋارى خىزانىيدا ھەيە، لە بۋارى كۆمەلەيەتتىيدا ھەيە، لە بۋارى سىياسىي دا ھەيە، لە بۋارى فېكرىيدا ھەيە، لەسەر مسولمانان پىۋىستە راۋىژ بناغەي كاروبارىان بىت، ۋەك خوا (سبحانہ و تعالى) لە ئايەتتى ژمارە (۳۸) ي

سوورپەتی (الشوری) که دەفەرموی: ﴿وَأْمُرْهُمْ شُورَىٰ يَتَنَبَّأُ﴾، ئەم ڕستە قورئانییە لە نیۆ ئایەتی ژمارە: (۳۸)ی سوورپەتی (الشوری)دا هاتووە سوورپەتی (شوری)ش سوورپەتیکی مەکییە و سوورپەتەکی ئە مەکیە دابەزیوە، ئەو کاتەش مسوڵمانان تەنیا کۆمەڵێک بوون و قەوارەییەکی سیاسی نەبوون و دەوڵەتیان نەبوو، مانای وایە کارو بار بە ڕاویژ بوون لە نیۆ مسوڵماناندا، بەس پەییوەست نیە بە سیاسەت و حوکمەو، مەرج نیە دەوڵەتیان هەبێ ئەوجار کاروباریان بە ڕاویژ بیت، بەئێکو هەر کۆمەڵە مسوڵمانێک پێویستە کاروباریان بە ڕاویژ بێ، ئە چوارچێوەی خێزان و گەرە و شار و ولادت.

سییەم/ ئە دیموکراسیدا مافی یاسا دانان بە ڕەهایی هی خەلکەو، خەلک دەستی کراوێە چۆن یاسا دادەنێ و هیچ قەید و بەندیکی لەسەر نیە، بەلام ئە سیستەمی حوکمرانیی ئیسلامدا مسوڵمانان ، که ڕاویژ دەکەن بۆ یاسا دانان و ڕیاردان، ئە چوارچێوەی شەریعەتدا دەتوانن ڕاویژ بکەن، واتە: نابێ مسوڵمانان یاسایەکی دابنن لەسەر بناغە ڕاویژ پێکەوێ کردنیان و ڕیارێک دەرکەن، که ئە گەل دەقیکی قورئان، یان سوننەتیکی پێغەمبەری خوادا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" تێک بگێڕێ، پێشتریش باسمان کرد، که یەكەمین بنەمای سیستەمی حوکمی ئیسلامی سەرۆکیی بالۆ ڕەهای خوا (سبحانه و تعالی)، شەریعەتەکیەتی بە واتایەکی دی: ئە دیموکراسیدا خەلک بەرھەڵدا کراوێ و هەوڵە ھێ خۆی کراوێ، چۆن ئارەزوویان بوو و یستیان، ڕیار بۆ خۆیان دەرکەن، با ئەو یاسا دانان و ڕیار دەرکردنە، پێچەوانە ھێ عەقل و فیترەت و بەرژەوێندیی دنیاو دواڕۆژیان بێ، که وەک دەبینن لەپەرلەمانەکانی ئەورووپادا ڕیاری وا دەرکەری، که ھی ئەو نیە ئە مەجلیسدا بگوترێ، مەگەر وەک ڕوونکردنەوێ مەبەست، بۆ وینە: که پیاو لەپیاو مەرە دەکری، ئافەرەت ئە ئافەرەت مەرە دەکری، که ھەرگیز ئە ئیسلام دا شتی وا ڕوو نادات، چونکە ڕاویژی نیۆ مسوڵمانان بۆ دەرکردنی ڕیارو دانانی یاسا، دەبێ لەبەر ڕۆشنایی شەریعەت دا بێ و ناییت هیچ کاتیکی مسوڵمانان یاسایەکی دابنن و

برپارىڭ دەرېكەن، كە پېچەوانەى شەرىعەت بى، ۋەك زانايان گوتوويانە:
(لا اجْتِهَادَ فِي مَوْضِعِ النَّصِّ)^(۱) واتە كاتىڭ دەق ھەيە، نابى مسولمانان كۆشش
بەكەن ۋە راپوڭ بەكەن ۋە لەسەر بناغەى راپوڭ، ياسايەك دابنېن ۋە برپارىڭ دەرېكەن، كە
پېچەوانەى ئەمۇ دەقە بى، يان لەگەلى تىكېگىرى.

چوارەم/ جىاوازىي چوارەمى نىۋان راپوڭ ۋە دېموكراسىيى برىتيە ئەمۇ، كە دېموكراسىي گوى بە
ئەخلاق نادات، ھەركات خەلك ياساۋ برپارىڭيان دەرېكەن، ئەمۇ تىدا رەچاۋ
ناكرى، كە ئايا لەگەل بەھابەرەزەكان ۋە رەۋشەت دا تىك دەگىرى، يان تىك ناگىرى؟
گرنگ ئەمۇ ھەيە راي خەلكە، بەلام ئە ئىسلام دا، ئە سىستەمى شورپاي ئىسلام دا
چوارچىۋەى ئەخلاقىي دانراۋە بۇ ھەمۇ شتەكان، شەرىعەت چوارچىۋەى دانراۋە بۇ
ويست ۋە قەلى خەلك، بۇ ئەمۇ بە ھەلەدا نەچىۋ برپارىڭ نەدا، كە پېچەوانەى
ئەخلاق بەھا بەرەزەكان بى ۋە پېچەوانەى بەرەزەندىي دىناۋ قىامەتيان بى.

ئىنجا دەتوانىن بۇ روونكرەنەمۇ كەش ۋە ھەۋاي تىدا رىسكانى دېموكراسىي ۋە شورپا، دوو
كتىب بەنمۇنە يىننەمۇ:

يەكەمىيان: كىتېبى (ئەمىر) مىكىياقلى، كە ئە سەدەى شازدەيەم دا دىناۋە
(نىكول مىكىياقلى) ئەمۇ كىتېبەيدا دەلى: ھوكمېران لەپىناۋى گەيشەق بە ئامانجى خۇيدا،
دەبى گوى نەداتە ھىچ پرنسپىي ۋە ھىچ بەھايەك.

دوۋەمىشيان كىتېبى: (التبر المسبوك في نصيحة الملوك) كە ھى (أبو حامد الغزالي) يە
بۇ يەكەل ئە ھوكمېرانان دىناۋە پىيدەلى: كە دەبى بەرەحم ۋە دادگەر بى ۋە رازاۋە بى بە
رەۋشەت بەرەزەكان ۋە ئاگاي ئە ستەم ۋە غەدر بىت، پىويستە ۋەك چۆن ئامانجەكانى
شەرىعەن، شىۋازەكانى ۋە ئامرازەكانىشى شەرىعەن بن.

كەۋاتە: شورپاي ئىسلامىي چوارچىۋەدارە بەئەخلاق بەھا بەرەزەكان، بەلام دېموكراسىي
رۇژئاۋايى ھىچ چوارچىۋەيەكى نىە.

۱ (المراد به النص القطعي في ثبوته ودلالته، لا مطلق النص)، تيسير علم أصول الفقه،
للمجديع، ص ۳۴۵، الطبعة الرابعة/ ۱۴۲۶ - ۲۰۰۵ م

لە کۆتایی بەراوردمان لە نێوان ڕاویژو دیموکراسیی دا دەلیین: زۆر بەداخەوه کە دیموکراسیی کەش و هەوايەکی بۆ ڕەخسا، کە تییدا گەشە بکات و بەرەو پێش بچیت و دەوڵەتمەند بێ (تەگەرنا دیموکراسیی وەک ئیستا دەبینین، هەر بەو شیوەیە نەبوو، وەک لە شویینی دیکەش باسمان کردووە: لە سەرەتاو ١١ ئافەرەتان مافیان نەبوو بەشداریی هەڵبژاردن بکەن، نەک هەر کانیدی بکری، بەلکە هەر دەنگدەریش بن! لەسەر دەمی کۆندا لەسەر دەمی یۆنانییەکان دا، کە زۆربەى کۆمەلگا کۆیلە بوو، کۆیلەش بۆیان نەبوو بەشداریی بکەن، هەتا ئەو دوا دوايانەش لە ولاتانی ڕۆژئاواییدا کەسانیک بەشدار دەبوون بۆ دەنگدان، یان بۆ دەنگپێدران، کە ئەندازەیک مال و سامانیان هەبێ، بەلێ، دیموکراسیی وردە وردە گەشەى کرد، تا بەو حالەى ئیستای گەیشتووە، هەر خوا دەزانێ لە دواى ئیستاشووە بەرەو چى دەچى!)، بەلام بە داخەوه ئەو زەمینە لەبارە بۆ گەشەکردنى سىستەمى ڕاویژ لە ئىسلام دا نەپەخساو، هەر زوو سىستەمى ڕاویژ لە ئىسلام دا پەرچ و کۆسپى هاتە بەرو، ئەو بوو کە حوکمی ئىسلامی لە شووراییەوه گۆرا بۆ میراتی، بەلام بێگومان ئیمە ئەگەر بمانهوى دوو بارە ڕاویژ بخرینەوه سەر ڕەورەوهى خوێ، شەرع هیچ ڕێى لێ نەگرتوین، کە سوود ببینین و بەهرەمەند بێن لە میکانیزمەكانى دیموکراسى، ئەوانەى کە لە گەل شەریعت دا، نەك هیچ ناکۆکییەکیان نیە، بەلکە شەریعت پەسەندیان دەکات.

بنه‌مای پینجهم^۷

دادگه‌ری گشتگیر

دادو دادگهریی (عدل و عدالة)، به مانای رِیک و پِیکیی و هاوسه نگیی دی، وهک (المعجم الوسيط) لهو باره وه دهلیت: (عَدَلَ فِي أَمْرِهِ عَدْلًا وَعَدَالَةً وَمَعْدِلَةً: اسْتَقَامَ) واته: ده گوتری: فلان کس له ئیشی خویدا عدل بوو، دواپی به عه دالته و به مه عدیله ش ده کریتته چاوگ واته: رِیک راوه ستا، (وَعَدَلَ الشَّيْءَ أَقَامَهُ وَ سَوَاهُ) نه گهر بلییی: نهو شته ی عدل کرد، واته: رای وه ستاند و رِیکیی خست (وَعَدَلَ شَيْئًا بِشَيْئٍ: سَوَاهُ بِهِ) واته: نهو شته ی وهک نهو شته لی کردو له گه لیدا یه کسانیی کرد، (إِعْتَدَلَ: تَوَسَّطَ بَيْنَ حَالَيْنِ فِي كَمٍّ أَوْ كَيْفٍ أَوْ تَنَاسُبٍ) (إِعْتَدَلَ) واته: مامنیوه ندیی بووو، خه تی نیوه راستی گرت له نیوان دوو حال دا، له چه ندییتی دا، یان له چونیته تی دا، یان له گونجان دا و، (مَاءٌ مُعْتَدِلٌ بَيْنَ الْحَارِّ وَالْبَارِدِ) ئاو یکی موعته دیل له نیوان گهرمی و ساردیی دا (شله تین) (وَجِسْمٌ مُعْتَدِلٌ بَيْنَ طَوِيلٍ وَقَصِيرٍ) و ده گوتری: جهسته یه کی موعته دیل، واته: له نیوان دریژی و کورتیی دا، نه زور دریژو نه زور کورت، یاخود له نیوان قه لهویی و لاوازییدا، وشه ی (عدل) به ئینصاف ده گوتری: (الإنصاف هو إعطاء المرء ماله وأخذ ما عليه) واته: ئینصاف نهو یه، که ئینسان نهو ی مافیته تی وه ری بگری و نهو جه قه ی که له سه ریشه تی بیدات و به جیی بگه یه نی. ^(۱)

(راغب الأصفهانی) ش له (مفردات ألفاظ القرآن) دا دهلی: (العدالة والمعادلة لفظ يقتضي معنى المساواة) واته: عه دالته و موعاده له ت، وشه یه که مانایه که ی یه کسانیی ده گه یه نی، ئنجا نه گهر ته ماشای وشه ی (عدل) و (قسط) بکه یین، ده بیین له مانادا زور له یه کدییه وه نزیکن، چونکه له قورئاندا وهک چوئن وشه ی (عدل) به مانای دادگهریی و یه کسانیی به کارهاتوه، وشه ی (قسط) یش به کارهاتوه، که ئیمه له کوردییدا بو هه ردو وکیان ده لیین: داد، یان دادگهریی.

(راغب الأصفهانی) ده باره ی وشه ی (قسط) دهلی: (القسط هو النصيب بالعدل كَالنَّصْفِ وَ النِّصْفَةِ) واته: (قسط) یانی: به شیک به داد گهرانه، وهک (نَصْفٌ وَ نِصْفَةٌ)

(وَالْقِسْطُ هُوَ أَخْذُ قِسْطٍ غَيْرِهِ وَذَلِكَ جَوْرٌ) وشەى (قَسْطٌ) ئەوێه، که بەشى غەیری خۆى بۆ خۆى بەرى، که ئەوەش سەتەمە، بەلام (اقساط) ئەوێه که بەشى غەیری خۆى بدات که ئەوەش ئینصافەو دادوەرییە، بۆیە دەگوترى: (قَسَطَ الرَّجُلُ: إِذَا جَارَ) واتە: پیاوێه که زولمى کرد، بەلام ئەگەر بلیى: (أَقْسَطَ الرَّجُلُ: إِذَا عَدَلَ) بەلام هەركاتێك دادگەر بى، دەلین: (أَقْسَطَ)، چونکە یانی بەشى غەیری دا. (وَالْقِسْطُ: الْمِيزَانُ وَيَعْبُرُ بِهِ عَنِ الْعَدَالَةِ كَمَا يُعْبَرُ بِهَا عَنْهَا بِالْمِيزَانِ قَالَ اللَّهُ: ﴿...وَزِنُوا بِالْقِسْطِ أَلْمُسْتَقِيمِ﴾... ﴿٢٥﴾ الإسراء،

(قسطاس) تەرازوویە، وشەى (قسطاس) بەمانای دادگەرییش دى، هەروەك كاتێك لەزمانى عەرەبیدا بیانموی باسى تەرازوو بکەن، باسى عەدالەت دەکەن، یانی تەرازوو پەرمزى عەدالەتە ، عەدالەتیش بە مانای تەرازوو دى، وەك خوا فەرموویەتی: ﴿...وَزِنُوا بِالْقِسْطِ أَلْمُسْتَقِيمِ﴾... ﴿٢٥﴾ الإسراء، واتە بە تەرازووی راست بکێشن.^(١)

کورتەى واتای دادگەریی، یاخود داد بریتىە لە حق پێدان و حق لێوەرگێران، واتە: هەر کەسە هەقى خۆى پى بدرى، ئەو هەقەش، که لەسەرپەتەى لێى وەرەبگیرى، بى ئەوێه جیاوازیی بکرى لە نێوان مەروۇقەکاندا، بە هەر بیانوو پاساوێك، وەك ئەوێه که دینی جیاى، یان پەنگى جیاى، یان لەپرووی کۆمەلایەتییهوێه جیاى، یان لەپرووی سیاسییەوێه، یان لەپرووی پەگەزەوێه (نێرو مییایەتی)، یان لەپرووی نەتەوێه پەچەلەکەوێه، نابى هیچ کام لەوانە بخویندرینەوێه، دەبى هەركەسە هەقى خۆى پى بدرى، ئەو هەقەش که دەکەوێتە سەرى لێى وەرەبگیرى، ئەوێه مانای دادگەرییە، که ئەوێه مان کاتیشدا، مانای یەكسانیش دەگەینى، لەپراستیدا یەكسانى و دادگەریی زۆر پێکەوێه تێکەلکێشن، بەبى یەكسانى، دادگەریی نایەتە دى، هەروەك بەبى دادگەرییش، یەكسانى نایەتە دى، بەلام هەلبەتە مەرج نیە هەمیشە دادگەریی لە یەكسانى دا بێت، بەلکو جارى وایە دادگەریی لە جیاى دا دەبى، بۆ وێنە: ئەگەر کەسێك بە سى نان نەبى تیر نەخوات و یەكێکشیان لەتکە نانێكى بەس بى، نایا دەبى یەكسانیان بکەین؟! یێگومان نەخیر، بەلکو

^١ مفردات ألفاظ القرآن، ص ٦٧٠.

دادگەرىيى ئىمە، كە ھەركەسە چەندى پىۋىستە ئىمەندەي پىۋى بىرى، ئىمە ھالەتەدا دادگەرىيى بىمە دىتە دى، بەلام ھەرچۇن بىت، يەكسانىيى يەككىكە ئىمە پايەكانى دادگەرىيى، جگە ئىمە ھەندىك ھالەتە ھەلاۋىرداۋ.

پىچەوانەى دادو دادگەرىيى (عدل و عدالة)، بىتتە ئىمە سىتەم (ظلم) و لادان (جور) وشەى (ظلم) زۆر ئىمە قورئان دا بەكارھاتەۋ، ئىمە سىلى زمانى غەربىدا ئاۋا تەفسىر دەكرى: (وَضْعُ الشَّيْءِ فِي غَيْرِ مَوْضِعِهِ)^(١) واتە: دانانى شىتەك ئىمە غەبرى شىۋىنى خۇيدا، وشەى (جور) ىش بە ماناى (انحراف)^(٢) لادان و سنورشىكىنى دى، كە ھەردوۋكىشىان دىسان تىك دەكەنەۋ، چۈنكە ھەموو سىتەمىك جورىك ئىمە لادانى تىدايەۋ، ھەموو لادانىكىش جورىك ئىمە سىتەمى تىدايە.

ئىمە ئىمە بىت و سەرنجى ئايەتەكانى قورئان و فەرموۋدەكانى پىچەمبەرى خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" بىدەين، بۆمان دەردەكەۋى، كە بەراستىيى دادو دادگەرىيى پىگەۋ پلەيەكى زۆر گەۋرەى ھەيە ئىسلام دا، بە پىچەوانەۋەش جەۋرو سىتەم و لادان، تاۋانىكى يەكجار گەۋرەى، ۋە ئىمەندە بەسە كە خوا (سبحانه وتعالى) ئىمە ئايەتى ژمارە (٨) ى (المتحنة) دا دەفەرموى: ﴿...إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ﴾، واتە: پىگومان خوا

دادگەرانى خۇش دەۋىن، يان ئىمەۋەنى، كەجەقى غەبرى خۇيان دەدەن، خۇشى دەۋىن، كە ئىمەۋەش بەشىكە ئىمە دادگەرىيى، ئىمەندە بەسە كە خوا (سبحانه وتعالى) ئىمە سورەتى (ھود) ئايەتى (١٨) دا دەفەرموى: ﴿...أَلَا لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ﴾، واتە: ئاگادار

بن! نەفرىنى خوا ئىمە سىتەمكاران، ۋەك دەيىن ئىمەلەيەكەۋە خوا دادگەرانى خۇش دەۋىن و ئىمە لاشەۋە سىتەمكاران نەفرىن دەكات!

ئىستاش سەرنجى چەند ئايەتىكى قورئان دەدەين، بۆ ئىمەۋە ھەم گشتگىرىي دادگەرىيمان بۆ دەركەۋى، ھەم ئىمە بەرنامەى خاۋا، گرنگىي و پايەى دادگەرىيمان بۆ

^١ مختار الصحاح، ص ٣٥٨، لفظ ظ ل م .

^٢ مختار الصحاح، ص ١١٤، لفظ: ج و ر .

ده‌ركه‌وى، كه وهك گوتمان دادگه‌ريى، يه‌كيكه له بنه‌ماكاني سيسته‌مي حوكم‌رانيى ئيسلاميى.

١- له نايه‌تى ژماره (٩٠)ى سوڤه‌تى (النحل)دا خوا (سبحانه و تعالى) ده‌فه‌رموى:

﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَايِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَيَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ

وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ يَعِظُكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ﴾، واته: بيگومان

خوا فه‌رمان ده‌كا به دادگه‌ريى چاكه‌كارى و به به‌خشين به خزمان (يان ئه‌وانه‌ى نزىكن) ،وه هه‌موو كرده‌وه‌يه‌كى ناقولاو قسه‌يه‌كى ناشيرين و ده‌ستدرىژيى قه‌ده‌غه ده‌كات. (...يَعِظُكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ...) خرائيه ناموژگارى ده‌كات، به‌لكو په‌ند وه‌ربگرن .

٢- له سوڤه‌تى (النساء) نايه‌تى (٥٨)دا خوا ده‌فه‌رموى: ﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ

تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ إِنَّ اللَّهَ نِعِمَّا يَعِظُكُمْ بِهِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ سَمِيعًا بَصِيرًا﴾، واته: خوا فه‌رمانتان پي‌ده‌كات، كه

سپارده‌كان به خه‌لكى خويان (خه‌لكى شايسته‌ى خويان) بده‌نه‌وه و، فه‌رمانتان پي‌ده‌كات، كه به دادگه‌ريى له‌نيوان خه‌لكدا حوكم بكهن، باشتيرين شتيك، كه خوا ناموژگارى ئيه‌وى پي‌ده‌كات ئه‌وه‌يه، بيگومان خوا بيسه‌رى بينه‌ره.

٣- هه‌ر له سوڤه‌تى (النساء)دا نايه‌تى (١٣٥)دا خوا (سبحانه و تعالى)

ده‌فه‌رموى: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ شُهَدَاءَ لِلَّهِ...﴾،

واته: ئه‌ى ئه‌و كه‌سانه‌ى، كه ئيمان‌تان هييناوه! زور به چاكى هه‌لسن به دادگه‌ريى، شايه‌دىي بوخوا به‌ندن...

٤- له نايه‌تى ژماره (١٥٢)ى سوڤه‌تى (الأنعام)دا ده‌فه‌رموى: ﴿...وَإِذَا قُلْتُمْ

فَاعْدِلُوا وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبَىٰ ۖ وَبِعَهْدِ اللَّهِ أَوْفُوا ذَٰلِكُمْ وَصَّكُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ

تَذَكَّرُونَ ﴿١٥٢﴾، واته: هەر کاتیك قسه تان کرد داد گهر بن، هه رچه نده (ئوهی که قسه کهی ده باره ده کهن و حهقی ده کهوێته سهه) نزیکیش بی و، به په یانی خواوه وه فادار بن، ئائه وه تان خوا ئاموژگاریی ئیوهی پیده کات، به لکو په ند وه بگرن و بیر بکه نه وه.

۵- له سووره تی (المائدة) له ئایه تی ژماره (۸) دا خوا ده فه رموی: ﴿...وَلَا

يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاٰنُ قَوْمٍ عَلٰٓی اَلَّا تَعْدِلُوْا اَعْدِلُوْا هُوَ اَقْرَبُ

لِلتَّقْوٰی... ﴿٨﴾، واته: با رقبو نه وه تان له که سانیك واتان لی نه کات، که

داد گهر نه بن، داد گهر بن، ئوه له پارێزکارییه وه نزیکتره، {ئینسانی پارێزکار ده بیته له گه له دوست و دوژمنیدا داد گهری}.

که واته: داد گهری تایبته نیه به ئیوخوی مسوولمانا نه وه، ته نیا تایبته نیه به که سانیك، که له گه لیان ته بای، به لکو ئوهی، که دوژمنیشته، نابی له گه لی بی ئینصاف و ناداد گهر بی.

۶- له سووره تی (المائدة) له ئایه تی (۴۲) دا خوا ده فه رموی: ﴿...وَإِنْ حَكَمْتَ

فَأَحْكُم بَيْنَهُم بِالْقِسْطِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ ﴿٤٢﴾، واته: هه رکاتیك

دادوه رییت له نیوانیاندا کرد، به داد گه رانه دادوه ریی بکه، بیگومان خوا داد گه رانی خوش ده وین.

۷- له سووره تی (الحديد) له ئایه تی (۲۵) دا خوا (سبحانه و تعالی) ئامانج و

حیکمه تی ره وانه کرانی سه ره جم پیغه مبه ران (عليهم السلام)، ئه وه دا کورت هه لدینیت، که داد گهری بچه سپین، ده فه رموی: ﴿لَقَدْ أَرْسَلْنَا

بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ وَأَنْزَلْنَا

الْحَدِيدَ فِيهِ بَأْسٌ شَدِيدٌ وَمَنْفَعٌ لِلنَّاسِ... ﴿٢٥﴾، واته: بیگومان

پيغمبهراني خۆمان به بهلنگه‌ي ږوون و ئاشکراوه ږهوانه کړدوه، کتيب و تهر ازوشان له گهل ناردوونه خوار، تاكو خه‌ئك به‌دادگه‌ريي به‌ږيوه بچن، ئاسنيشمان ناردوته خوار، هيژيكي زوري تيدياوه، سوودو كه‌ئكي زوري بو خه‌ئك هه‌يه. دواي ئه‌وه‌ي كه‌باسي دادگه‌ريي ده‌كات باسي ئاسن ده‌كات، واته: دادگه‌ريي و هه‌ق، پيويسته هيژي له پشته‌وه بي، ئه‌گه‌رنا ئه‌وانه‌ي، كه‌سته‌مكارن و چاويان له زولم و خراپه‌يه، ملکه‌چ ناکه‌ن بو دادگه‌ريي هه‌ق.

ئىنجا پىۋىستە بزاندى، كە پىغەمبەران (عليهم الصلاة والسلام)، كاتىك خوا (سبحانه وتعالى) دەفەرمۇي: ھەمويانم بۆ ئەو رەوانە كىردە، كە خەلك بە دادگەرىي بەرپۆ بەچن، دەبى بزانن ئەو دادگەرىيە، كە ھەمو پىغەمبەرانى بۆ ھاتون، لى شەتەك و دوو شتاندانە، بەلكو ەك باسما كىردە، گىشتگىرە:

أ/ دادگه‌ریی له‌پ‌روی نه‌ت‌ه‌وه‌یی یه‌وه، ده‌بی نه‌ت‌ه‌وه‌كان وه‌ك یه‌ك بن‌و هیچ کامیان
چاوی له‌ زو‌لم نه‌بی له‌وی دیکه.

ب/ دادگه‌ریی له‌رووی سیاسی یه‌وه.

ج/ دادگه‌ریی له‌رووی ئابووری یه‌وه.

د / دادگه‌ری له‌رووی کومه‌لایه‌تی یه‌وه.

لہ ہم مو پوہ کانه وہو لہ ہم مو بوارہ کانی ژيانداو لہ ہم مو ئاسته کاندا، پيويسته دادگه ريي بچه سپيندري، هر کاتيکيش شهريعتي دهستکاري نه کراو نه گوردر اوي خوا (که لہ قورنانو سوننه تدا بهر جه سته يه و به شهر شهريعت و بهر نامه يه کي ديکهي لہ بهر دهست دا نيه، که دنياو مسوگر بي نه و ه ي خوايه، جگه لہ شهريعتي پيغه مبهر ي کوژايي) هر کاتيک نه و شهريعته پياده بکري، به ته ئکيد نه و دادگه رييه گشتگه و ره هايه، دهسته بهر ده کري و ده جه سپينري.

ئىنجايەككىڭ بۆي ھەيە پىرسىيار بىكاتو بلى: باشە ئەو دادگەرىيە گىشتگىرە چۆن دەچەسىيۆ بەرپۆۋ دەبردەي؟ زانايان دەلىن لەھەررېيەكەۋە و، بە ھەر شىۋەيەك، كە عەقل و ئەزمونى بەشەر وەدى دېنى، دادگەرىيە چەسىيۆ، ئەو شىكى شەرعىيە.

ئیمه ده توانین لهو باره وه سێ به لگه بئینینهوه، که له ههر رێیه که وه به ههر شیوازیك دادگهریی بچه سپی، شتیکی شه رعیه، واته: شه ریهت ته ماشای ئامانج و مه به ست ده کات، چون ئهو ئامانج و مه به ست به ئندریتته دی و له ههر رێیه که وه بی، که بریتیه له چه سپاندنی دادگهریی:

۱- بناغه له هه لسوکه وته کاندایه وه اییه (الأصل في المعاملات الإباحة) که واته: ئیمه مه گهر به ده قیکی شه رعیه شتیکیمان لی قه ده غه کرابی، نه گهرنا له هه سل دا ده ستان کراوه یو بۆمان ره وایه له پروی شیواز و ئامرازو رێیازه کانه وه بۆ گه یشتن به ئامانجه شه رعیه کان.

۲- ههر شتیك فه رزیک په کی له سه ری بکه وی، ئه ویش فه رز ده بی (مَا لَا يَمُ الْوَأَجِبُ إِلَّا بِهِ، فَهُوَ وَاجِبٌ) که واته: ههر کات دادگهریی له سه ر شیوازیك، ئامرازیک په کی که وت، مادام به وه نه بی نه یه ته دی، ئه وه ئهو کاته ئهو شیواز و ئامرازه ش پیویست ده بی، پاشان گوتراوه: (الْحُكْمَةُ صَالَةُ الْمُؤْمِنِ فَحَيْثُ مَا وَجَدَهَا فَهُوَ أَحَقُّ بِهَا) حیکمه ت (واته: زانیاری و کرده وه ی به سوود و به که لک) شتیك، که له بر وادار ون بووه، له ههر شوینیك بیدوزیتته وه، له هه مو که س زیاتر حه قی پییه وه هه یه.

۳- ئنجا باله کۆتایی توێژینه وه مان دا ده باره ی دادگهریی، ئهو قسه یه ی (ابن القيم) بئینینه وه (ره حه تی خوی لی بی) له کتیبی (الطرق الحکمیة فی سیاسة الشرعیة) له لایه ره (۲۳) دا، که به راستی قسه یه کی زۆر نه سته ق و به جی ده کات، ده لیت:

(فإن الله سبحانه أرسل رسله وأنزل كتبه ليقوم الناس بالقسط وهو العدل الذي قامت به الأرض والسموات، فإذا ظهرت أمارات العدل وأسفر وجهه بأي طريق كان، فثم شرع الله ودينه والله سبحانه أعلم وأحكم وأعدل أن يخص طرق العدل وأماراته وأعلامه بشيء ثم ينفي ما هو أظهر منها وأقوى دلالة وأبين أماراة فلا يجعله منها ولا يحكم عند وجودها وقيامها بموجبها، بل قد بين سبحانه بما شرعه من الطرق أن مقصوده إقامة العدل بين عباده وقيام الناس بالقسط فأبي طريق استخراج بها العدل والقسط فهي من الدين وليست مخالفة له).

واته: خوای پاك، پیغه‌مبه‌رانی خوێ ناردوه (سه‌لآت و سه‌لامی خویان له‌سه‌ر بیټ) و کتیبه‌کانی خوێ ناردۆته‌ خوار، تاكو خه‌لك به‌ دادگه‌ریی به‌رپۆه‌ بچن، دادگه‌رییه‌ك كه زه‌وی و ئاسمانه‌كان به‌هۆی ئه‌وه‌وه‌ راوه‌ستان، (واته: ئه‌و بوونه‌وه‌ره‌ی، كه ئیمه‌ ده‌یبینن به‌ هۆی ئه‌و ته‌رازوی دادگه‌رییه‌ی، كه خوا له‌ نیویدا داناوه‌ راوه‌ستاوه‌)، ئنجا له‌ هه‌ر شوێنێك نیشانه‌کانی دادگه‌ریی ده‌ركه‌وتن و پووی گه‌شی دادگه‌ریی ده‌ركه‌وت، به‌هه‌ر رێبازو شیوازیك بیټ، ئه‌وه‌ شه‌رعی خوا و دینی خوا له‌و ییه‌، به‌لكو خوای پاك و بیگه‌رد به‌وه‌ی، كه دایناوه‌ له‌ رێبازه‌كان پوونی كردۆته‌وه‌، كه مه‌به‌ستییه‌تی به‌نده‌کانی له‌ئێو خویاندا دادگه‌ریی بچه‌سپینن و، خه‌لك به‌ دادگه‌ریی به‌رپۆه‌ بچن، بۆیه‌ له‌ هه‌ر رێبه‌كه‌وه‌ دادگه‌ریی و داد هی‌نرایه‌ دی، ئه‌وه‌ ئه‌و رێبه‌ به‌شیكه‌ له‌ ئایین، پی‌چه‌وانه‌ی ئایین نیه‌.

ئنجا دیاره‌ زانایان بنچینه‌یه‌کی شه‌رعییان هه‌یه‌ ده‌لی: (للسائل حکم المقاصد) واته‌: ئامرازه‌كان حوکمی ئامانجه‌کانیان هه‌یه‌، یانی ئه‌گه‌ر ئامانجه‌كه‌ت پی‌ویسته‌ - بۆ وێنه‌: بریتیه‌ له‌ چه‌سپاندنی دادگه‌ریی - به‌ هه‌ر رێبه‌كه‌دا ئه‌و دادگه‌رییه‌ ده‌چه‌سپێ، بۆت هه‌یه‌ بیگریه‌ به‌ر، له‌ رۆژه‌لاته‌وه‌ هاتبێ، یان له‌ رۆژئاواوه‌، مسوڵمان به‌ ده‌ستی هی‌ناوه‌، کافر وه‌دیه‌ی‌ناوه‌، وه‌ك زانایان گوتویه‌نه‌: (انظر الي ما قيل ولا تنظر الي من قال) ته‌ماشای بکه‌ چی گوتراوه‌، ته‌ماشای مه‌که‌ که‌ گوتویه‌تی، قسه‌ی باش، هه‌ر كه‌سیك كرديتی، پی‌ویسته‌ وه‌ری بگری، ئامرازی باش و شیوازی باش، كه‌ ده‌تگه‌یه‌نیته‌ ئامانجی چاك، له‌ هه‌ر كه‌سیكه‌وه‌ بێ، پی‌ویسته‌ وه‌ری بگری، خوا (سبحانه و تعالی) بۆمان باسی به‌نده‌ هه‌لبژێردراو عاقل مه‌نده‌کانی ده‌كات و ده‌فه‌رموی: ﴿فَبَشِّرْ عِبَادَ (۱۷) الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ أُولَٰئِكَ الَّذِينَ هَدَاهُمُ اللَّهُ وَأُولَٰئِكَ هُمُ أَُولُوا الْأَلْبَابِ (۱۸)﴾ الزمر: ۱۷-۱۸، واته‌: موژده‌ بده‌ به‌ به‌نده‌كانم. ئه‌وانه‌ی، كه گوی بۆ هه‌موو قسه‌یه‌ك ده‌گرن، به‌لام دواپی شوین چاكرینی ده‌كه‌ون، ئه‌وانه‌ كه‌سانێكن خوا هیدایه‌تی داو، وه‌ ئه‌وانه‌ن خاوه‌ن عه‌قلان.

كه‌واته‌: مسوڵمان ده‌ستی نه‌به‌ستراوه‌ هیچ رێی لی نه‌گیراوه‌، كه بۆ چه‌سپاندنی دادگه‌ریی، هه‌ر رێبازیك و هه‌ر شیوازیك بگریت به‌رو هه‌ر ئامرازیك به‌كار بی‌نی، له‌ هه‌ر شوێنێكه‌وه‌ هاتبێ، گرنگ ئه‌وه‌یه‌ ئه‌و ئامانجه‌ به‌رز و گرنگه‌، كه هه‌موو پی‌غه‌مبه‌ران

(عليهم الصلاة والسلام) بۇ چەسپاندىنى ھاتوون، يېتە دى، كە دادگەريى ھەمە لايەنەو گشتگيرە.

ليژەدا كۆتايى بە توپۇنەوۋەمان دەر بارەي بنەماي پېنجه مى سيستە مى حوكمرايى ئىسلامىي دىنپن و بۆمان دەر كەوت، كە ئە سايەي دەۋلەتتى ئىسلاميىدا، دادگەريى گشتگيرە رەھا دەچەسپىندى، ئە كاتىكدا كە ئەو شەرىعەتە، وەك خوا ويستوويەتتى و ناردوويەتتى، جىيە جى بىرى.

بنہمای شہشہم

یہ کسانیں رہا

(المساواة المطلقة)

يەكسانىي رەھا (المساواة المطلقة)، ئەمىش يەككى دىكەيە لە بنەما گەورەو
گرنگەكانى سىستەمى حوكم لە ئىسلام دا .

ئىنا ئايا مەبەستمان لە يەكسانىي چيە؟، مەبەستمان لە يەكسانىي ئەوئەيە، كە
تاكەكانى كۆمەلگايەك لە ماف و ئازادىيەكانداو لە ئەركەكانىندا وەك يەك بنو، هېچ
جياوازييان نەخريته نىوانەو ، بەھۆى رەنگ و رەگەز و رەچەلەك و زمان و سامان و
عەقىدە و بېرو راو بۆچوون و...ھتد، بەيەكسانىي مامەلەيان لە گەل دا بىرى.

ديارە لە بنەماي پىشودا باسما کرد، كە يەكسانىي و دادگەريى، زۆر تىكەلەكەشن و
زۆر لىك نزيكن، هېچ كاميان بە بى ئەوى دىكە ناگوئى، جگە لە ھەندىك ھالەتى
ھەلاوئردراو، كە دادگەريى لە يەكسان کردن دا نايىت.

(راغبى ئەصفەھانىي) لە (مفردات ألفاظ القرآن) دا بەم شىوئەيە باسى (مساواة)
دەكات، دەلى:

(المساواة: المعادلة المتبعة بالذرع والوزن والكيل، يقال هذا ثوب مساو لذاك الثوب،
وهذا الدرهم مساو لذلك الدرهم، وقد يعتبر بالكيفية نحو هذا السواد مساو لذلك
السواد).^(۱)

واتە: يەكسانىي: وەك يەكبوونو، ھاوسەنگبوون، ئەوئەيەش رەچا دەكرى لە پىوان دا،
(شتىك كە دەپىورى بە بال، بە گەز، بە مەتر) و لە كىشان داو لە پىوانەدا (كە شتىك بە
دەفريك بە شتىك دەپىورى)، دەگوترى: ئەو پۆشاكە وەك ئەو پۆشاكە وايە، جارى وا
ھەيە لە پووى چۆنيەتيەو دەگوترى: ئەو رەشىيە وەك ئەو رەشىيە وايە، (واتە: لە
رەشىتييدا وەك يەكن).

(المعجم الوسيط) يش دەربارەي (مساواة) دەلى: (ساواہ اي مائلہ وعادلہ واستوى
الشيئان: تساويا)^(۲) واتە: ئەو شتەي وەك ئەو شتە لىکرد: لە گەلدا ھاوسەنگىکردو وەك

۱ ص ۴۳۹ .

۲ ص ۴۶۶ .

وی لێ کرد، ئە گەر بلیی: (استوی الشیئان) واتە: دوو شتەکان وەك یەكبوون ئە هەموو
 ڕوویەكەو، كەواتە: یەكسانی، واتە: وەك یەك تەماشاکردن و وەك یەكدانان و وەك یەك
 مامەتە ئە گەڵداکردن، ئە گەڵ دوو شت، یان دوو کەس، یان زیاتردا.

ئەنجا پسپۆرانی بواری یاسا دەلێن: بۆ هاتنەدی یەكسانی ڕەها، پێویستە سەرئەجی
 چوار بوار بدری، یان ئە چوار بواردا وەك یەك مامەتە ئە گەڵ خەڵکدا بکری، ئە گەڵ
 تاکەکانی کۆمەڵگایە کدا، ئە گەر بویستری یەكسانی بەیئزێتە دی:

بواری یەكەم: یەكسانی ئە بەرانبەر یاسادا، هەموو خەڵک وەك یەك بی، هەندیکێ ئە
 ژێر یاساو نەبێت و، هەندیکێ لەسەر و یاساو بی، وەك ئە زۆر و لا تێ دونیادا
 وایە.

بواری دووهم: یەكسانی ئە بەرانبەر دادگادا، بپیار و حوکمی دادگا بەسەر هەمواندا
 وەك یەك جی بە جی بی.

بواری سێهەم: یەكسانی ئە بەرانبەر پلە و پایەکانی دەوڵەتدا، هەلی وەرگرتنی پلە و
 پایە بۆ هەموو کەس وەك یەك بی، هەر کەسەو بە پێی شایستەیی خۆی.

بواری چوارەم: یەكسانی ئە بەرانبەر ئەرک و کارە گشتییەکان دا، هەر ئەرکێک و
 بارێک دەخزێتە سەر شانی هەر کامێک، بخزێتە سەر ئه‌وی دیکەش، بە پێی ئه‌و
 مەرجانە، کە ڕەچاو دەکرین و دادەنرێن.

جا ئێمە سەرەتا چەند ئایەتێک دینینەوێ دەربارە یەكسانی، پاشان چەند
 فەرمایشتیکی پیغەمبەری خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" دینینەوێ، کە چۆن باسی
 یەكسانی و دادگەریی کراوە ئە نێوان تاکەکانی کۆمەڵگادا، پاشان لەو چوار بوارەدا
 سەرئەجی شەریعەت دەدەین، کە چۆن تاکەکانی ژێر سایە ی دەوڵەتی ئیسلامیی ئه‌و
 یەكسانییان تێدا دیتە دی.

یەكەم: چەند ئایەتیکی قورئان لەبارە ی دادگەرییەو:

پێشتر ئاماژەمان پێدا، کە وشە ی (عدل وقسط) کە هەردووکیان بە واتای
 (دادگەریی) دین، ئە گەڵ وشە ی (مساواة) دا، کە بنه‌مای یەكسانییە، زۆر لێک نزیکن،

وشه‌ی (عدل) له قورئان دا زیاتر له (۲۰) جار هاتوه، هه‌روه‌ها وشه‌ی (قسط) یش به‌هه‌مان شیوه زیاتر له (۲۰) جار هاتوه، وه له‌وه‌یه‌یه‌دا، که پی‌غه‌مبه‌ری خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" وه‌ک ده‌ستووری مه‌دینه‌ داینه، وشه‌ی (قسط و عدل) هه‌ردوکیان (۹) جار دووباره بوونه‌ته‌وه. ئیستاش باته‌ماشای چه‌ند ئایه‌تیک بکه‌ین، که دیاره‌ من وه‌ک نمونه‌ هیناومنه‌وه، ده‌وری (۲۰) ئایه‌تم به‌ نمونه‌ هیناوه‌ته‌وه، بۆ هاتنی هه‌ر کام له‌وشه‌ی (عدل و قسط) که وه‌ک گوتم به‌ واتای یه‌کسانی دین، یان زۆر له‌ گه‌ل یه‌کسانی تریک و تیکه‌ه‌لکیشن:

۱- خوی کاربه‌جی له‌ سووره‌تی (الأنعام) له‌ ئایه‌تی (۱۱۵) دا ده‌فه‌رموی:

﴿وَتَمَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ صِدْقًا وَعَدْلًا لَا مُبَدِّلَ لِكَلِمَاتِهِ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾ (۱۱۵)

واته: وشه‌ی په‌روه‌دگارت له‌ پروی راستیی و دادگه‌رییه‌وه ته‌واون، یانی له‌ راستیدا ته‌واویان کردوه، هیچ وشه‌یه‌ک ناگاته وشه‌ی خوا له‌ راستیدا، له‌ دادگه‌رییشدا ته‌واویان کردوه، چونکه شه‌ریعه‌ت دوو به‌شه: یان هه‌وال پیدانه، یان بریاردان و حوکمکردنه، تنجا هه‌واله‌کانی هه‌موویان راستن، حوکمه‌کانیشی هه‌موویان دادگه‌رانن.

۲- له‌ ئایه‌تی (۱۵۲) ی سووره‌تی (الأنعام) دا، خوا ده‌فه‌رموی: ﴿... وَإِذَا قُلْتُمْ

فَاعْدِلُوا وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبَىٰ...﴾ (۱۵۲) واته: هه‌رکاتیک قسه‌تان کرد به

دادگه‌رانه قسه‌ بکه‌ن، نه‌گه‌ر نه‌وه که سه‌ی قسه‌یشی له‌ باره‌وه ده‌که‌ن، ئیشتان نزیک بی‌ت، یان خزم بی‌ت.

۳- له‌ سووره‌تی (الأعراف) ئایه‌تی (۱۵۹) دا خوا ده‌فه‌رموی: ﴿وَمِنْ قَوْمِ مُوسَىٰ

أُمَّةٌ يَهْدُونَ بِالْحَقِّ وَبِهِ يَعْدِلُونَ﴾ (۱۵۹) واته: له‌ گه‌لی موسا کۆمه‌لیک

هه‌بون، که به‌ پیی حه‌ق رییان ده‌کرد، به‌ هو‌ی حه‌قیشه‌وه دادگه‌رییان ده‌کرد.

۴- هەر له سوورپه‌تی (الأعراف) ئایه‌تی (۱۸۵) دا ده‌فه‌رموی: ﴿وَمِمَّنْ خَلَقْنَا

أُمَّةً يَهْدُونَ بِالْحَقِّ وَبِهِ يَعْدِلُونَ﴾ واته: له‌وانه‌ی که دروستان کردوون

(واته: له نیو به‌شه‌ریه‌ت دا) که‌سانیک هەر ده‌بن که هه‌میشه به پیی حق به‌پۆه
بچن و به پیی حه‌قیش داد‌گه‌ریی بچه‌سپینن .

۵- له سوورپه‌تی (النحل) ئایه‌تی (۹۰) دا خوا‌ی گه‌وره ده‌فه‌رموی: ﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ

بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَايَ ذِي الْقُرْبَىٰ ...﴾ واته: بی‌گومان خوا

فه‌رمان ده‌کات به داد‌گه‌ریی و چاکه‌کاری و به‌خشین به نزیکان...

۶- له سوورپه‌تی (الشوری) ئایه‌تی (۱۵) دا خوا له‌سه‌ر زمانی پی‌غه‌مبه‌ری خوا

"صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ده‌فه‌رموی: ﴿... وَأُمِرْتُ لِأَعْدِلَ بَيْنَكُمُ ...﴾

الشوری، واته: فه‌رمانم پیکراوه، که له‌نیواتاندا داد‌گه‌ریی بچه‌سپینم و داد‌گه‌ریستان
له نیواندا به‌پۆه به‌رم.

۷- له سوورپه‌تی (البقرة) ئایه‌تی (۲۸۲) دا خوا‌ی به‌رزو مه‌زن ده‌فه‌رموی: ﴿...

وَلْيَكْتُبْ بَيْنَكُمْ كَاتِبٌ بِالْعَدْلِ ...﴾ البقرة، واته: با نووسه‌ریک به

داد‌گه‌رانه (ئهو قه‌رزو قۆله و مامه‌له‌یه‌ی که ده‌یکه‌ن) بینوسیت.

۸- له سوورپه‌تی (النساء) ئایه‌تی (۵۸) دا ده‌فه‌رموی: ﴿... وَإِذَا حُكِمْتُمْ بَيْنَ

النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ ...﴾ النساء، واته: هه‌رکاتیک داد‌وه‌ریستان له نیوان

خه‌لکدا کرد، خوا فه‌رماتان پیده‌کات، که داد‌گه‌رانه ئهو داد‌وه‌رییه بکه‌ن.

۹- له سوورپه‌تی (النساء) ئایه‌تی (۱۳۵) دا ده‌فه‌رموی: ﴿... فَلَا تَتَّبِعُوا أَهْوَىٰ

أَنْ تَعْدِلُوا .....﴾ النساء، واته: به دوا‌ی ئاره‌زوو مه‌که‌من بۆ ئه‌وه‌ی داد‌گه‌ر

بن ، ھەركەسىڭ بە دواى ئارەزوو بىكەوىۋ چى پىي خوشە وا بىكات، بە دلتىياىيەو
ناتوانى دادگەرىيى بىكات، بەلكو زۆر جار دەبى سەرى نەفست شۆر بىكەى بۆ داد،
ئىنجا دەتوانى دادگەر بى.

۱۰- ئە سوورەتى (الحجرات) ئايەتى (۹) دا دەفەرمىۋ: ﴿... فَأَصْلَحُوا بَيْنَهُمَا

بِالْعَدْلِ...﴾ (الحجرات، باسى دوو كۆمەل دەكات ئە نىۋان مەسولماناندا،
ئەگەر تىككىگىران و شەپو ئاژاۋەيەكىان بوو، دەفەرمىۋ: بە دادگەرەنە صولحىيان ئە
نىۋاندا بىكەن ، چونكە ھەر صولحىك ئەسەر بناغەى دادگەرىيى نەبىت، دواتر تىك
دەچىتەو، يان لايەكىان خۇى بە مەغدور دەزانى.

ئەو بەنسبەت وشەى (دادگەرىيى) يەو، كە (۱۰) نمونەمان بۆ ھىننايەو
ھەرۋەھا وشەى (قسط) ىش، كە ھەر بە واتاى دادگەرىيى دى، ئەمىش (۱۰)
نمونەى بۆ دىننەو:

۱۱- ئە سوورەتى (الأنعام) ئايەتى (۱۵۲) دا خوا دەفەرمىۋ: ﴿... وَأَوْفُوا

الْكَيْلَ وَالْمِيزَانَ بِالْقِسْطِ...﴾ (الأنعام، واتە: پىۋان و كىشان تەواو
بىكەن بە دادگەرەنە ، واتە : بە تەواۋىيى جى بەجىيى بىكەن، بۆ ئەوۋى دادگەر بن.

۱۲- ئە سوورەتى (الأعراف) ئايەتى (۲۹) دا دەفەرمىۋ: ﴿قُلْ أَمَرَ رَبِّي بِالْقِسْطِ

...﴾ (الأعراف، واتە: بىفەرمو پەرۋەردگارم فەرمانى بە دادگەرىيى كىدو.

۱۳- ئە سوورەتى (يونس) ئايەتى (۴) دا دەفەرمىۋ: ﴿... لِيَجْزِيَ الَّذِينَ ءَامَنُوا وَعَمِلُوا

الصَّالِحَاتِ بِالْقِسْطِ...﴾ (يونس: ۴. واتە: بۆ ئەوۋى ئەوانەى، كە ئىمانيان

ھىناۋە و كىدوۋە باشەكائىيان ئەنجامداۋە، بە دادگەرەنە پاداشتىيان بداتمە (لە دوا
رۆژدا).

۱۴- له سوږه‌تی (یونس) نایه‌تی (۴۷) دا ده‌فرموی: ﴿... فَإِذَا جَاءَ رَسُولُهُمْ

فُضِيَ بَيْنَهُم بِالْقِسْطِ ...﴾ ﴿٤٧﴾ یونس: ۴۷ واته: (له ږوژی دوايیدا) هه‌رکاتیڅ

پیغه‌مبهره‌که‌یان ها بۆ مه‌یدانی مه‌حشر، به داد‌گه‌رانه داد‌وه‌رییان له نیوان دا ده‌کړی.

۱۵- له سوږه‌تی (الانبیاء) نایه‌تی (۴۷) دا ده‌فرموی: ﴿وَنَضْعُ الْمَوْزِينَ الْقِسْطَ

لِيَوْمِ الْقِيَمَةِ ...﴾ ﴿٤٧﴾ الانبیاء: ۴۷ واته: ته‌رازووه داد‌گه‌ریه‌کان (یان

ته‌رازووه‌کانی داد‌گه‌ریی) له ږوژی دوايیدا داد‌ه‌نیښ (وه کرده‌وه و به‌ره‌م و به‌ریزی خه‌لکیان پی هه‌لده‌سه‌نگین).

۱۶- له سوږه‌تی (المائدة) نایه‌تی (۴۲) دا ده‌فرموی: ﴿... وَإِنْ حَكَمْتَ

فَأَحْكُم بَيْنَهُم بِالْقِسْطِ ...﴾ ﴿٤٢﴾ المائدة: ۴۲ واته: نه‌گه‌ر داد‌وه‌رییت له

نیواندا کردن (که به بی سیاقی نایه‌ته‌که دیاره مه‌به‌ستی پی خاوه‌ن کتیبه‌کانه یانی: هه‌رکاتیڅ هاتن بۆ چاره‌سه‌رکردنی کیشه‌که‌یان و تو‌یان کرده داوه‌ر) به داد‌گه‌رانه داد‌وه‌رییان له نیواندا بکه.

۱۷- له سوږه‌تی (النساء) نایه‌تی (۱۳۵) دا ده‌فرموی: ﴿يَكَايُهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا

كُونُوا قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ ...﴾ ﴿١٣٥﴾ النساء: ۱۳۵ واته: نه‌ی نه‌وانه‌ی ب‌رواتان

هیناوه! زۆر به داد‌گه‌ریی هه‌لسن و مشووری لی بخۆن و جیبه‌جیی بکه‌ن.

۱۸- هه‌ر له سوږه‌تی (النساء) نایه‌تی (۱۲۷) دا ده‌فرموی: ﴿... وَأَنْ

تَقُومُوا لِلنِّمَىٰ بِالْقِسْطِ ...﴾ ﴿١٢٧﴾ النساء: ۱۲۷ واته: به کاروباری هه‌تیوان

هه‌لسن به شیوه‌یه‌کی داد‌گه‌رانه.

۱۹- لہ سووڤەتى (المائدة) ئايەتى (۸) دا دەفەرموى: ﴿يَتَأْتِيهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا

كُونُوا قَوْمِينَ لِلّٰهِ شُهَدَاءَ بِالْقِسْطِ ...﴾ ، واتە: ئەي ئەوانەي بىر واتان

هەيئەتە! لە بەر خوا ڕەفتار بکەن و، بە دادگەرانه شایەدیی بەدن.

۲۰- لہ سووڤەتى (الحديد) ئايەتى (۲۵) دا، کە بېشتریش باسماڤ دەفەرمویەتى:

﴿...وَأَنزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ ...﴾ ،

خوا دەفەرموى: ئێمە کتیب و تەرازوومان لە گەڵ پێغەمبەران دا (سەلات و سەلامی

خوایان لى بێت) ئاردۆتە خواری، تاكو خەلك بە دادگەریی بە ڕێوە بچن .

ئەمە چەند ئايەتیك بوو، هەر وەك نمونە هەيئەتەنەو لەو ئايەتەنەي، کە هەركام لە

وشەي (عدل - قسط) یان تێدا هاتبوون ، کە وەك گوتمان بە راستی، بە بى دادگەریی

یەكسانی نایەتە دى .

ئەجا با سەرئەی ئايەتى ژمارە (۱۳) ی سووڤەتى (الحجرات) بەدەین، کە خوای

دادگەر باسی یەكسانی دەكات و دەفەرموى: ﴿يَتَأْتِيهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ

وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ﴾ ،

واتە: ئەي خەلكینە! ئێووەمان لە نێرو مێیەك دروست كردووە و، گێڕاومان بەچەند گەل و

تیرەيەك، تاكو یەكدی بناسن، بێگومان بەڕێزترین لەلای خوا، پارێزگارتەرانه، بەراستی

خوا زانای شارەزایە.

لێرەدا خوای کاربەجى بەیەك شیوە بە یەك وشە، هەموو تاکەکانی مەروڤ — کۆ

دەکاتەو: (يَتَأْتِيهَا النَّاسُ) ئەي خەلكینە ، کەواتە: هەموو مەروڤ — ئايەتى لە بەرانبەر

خوادا بە یەك وشە ناوھێنراون و بەیەك وشە بانگراون (ئەي خەلكینە)، (إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ)

ئێمە ئێووەمان دروست كردووە، کەواتە: هەموومان دروستکراوی خوایین و کەس بە

شیوەیەکی تایبەت دروست نەکراوە، هەمووی وەك یەك لە لایەن خواوە دروستکراوە، (مَنْ

ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ) هەموویشی لە نێرو مێیەك دروستکراوە ، هیچ کەسێك نیە بلى دایك و بابى

من جیا یه ، هه‌موویان له‌و ڕووه‌وه که خه‌لکن، هه‌موویان خه‌لکن، له‌و ڕووه‌وه، که دروستکراوی خوان، هه‌موویان دروستکراوی خوان و له‌و ڕووه‌وه، که له یه‌ک دایک و بابن، هه‌موویان ده‌چنه‌وه سه‌ر یه‌ک دایک و باب، ده‌می‌تته‌وه جیاوازی تیره و گه‌له‌کان، له‌و باره‌شه‌وه خوا ڕایده‌گه‌یه‌نی، که هه‌ر خۆی مرۆقه‌سه‌کانی گێڤاون به‌چهند گه‌ل و هۆزیك: (وَجَعَلْنٰكُمْ شُعُوْبًا وَقَبَاۤیِلَ). که‌واته: گێڤدرانی مرۆقه‌سایه‌تی به‌ گه‌ل و هۆزی جوړاو جوړیش، هه‌ر له‌لایه‌ن خواوه‌یه، واته: خوا کوردی کردۆته کورد، عه‌ره‌بی کردۆته عه‌ره‌ب، هه‌روه‌ها تو‌رک و فارس و ئه‌فغان و ئه‌وروپی و هه‌موو گه‌لانی دیکه‌ش، مانای وایه هیچ که‌س بۆی نیه له‌به‌ر ئه‌وه‌ی، که ئینتیمای هه‌یه بۆ نه‌ته‌وه‌که‌ی خۆی، بلی: نه‌ته‌وه‌که‌ی من چاکتره له‌ نه‌ته‌وه‌یه‌کی دیکه، یان بلی: ده‌بی نه‌ته‌وه‌ی من سه‌رده‌ست بی و نه‌ته‌وه‌یه‌کی دیکه بنده‌ست بی، وه‌ک واما مه‌له‌ له‌گه‌ل گه‌لی کورددا کراوه‌و ده‌کری، به‌داخه‌وه، نه‌خیر، گه‌له‌کان هه‌موویان وه‌ک یه‌کن، به‌لکو تیره‌و هۆزه‌کانیش وه‌ک یه‌کن، له‌به‌رئه‌وه‌ی هه‌موویان خوا گێڤاونی به‌ گه‌ل و تیره‌ی جیا جیا، ئه‌ویش بۆچی؟ (لِتَعَارَفُوْا) بۆئه‌وه‌ی پێکه‌وه ئاشنا بن، تا‌کو جوړاو جوړ بن، ئه‌دی له‌لای خوا کی به‌رێزه؟ (إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقٰیكُمْ) به‌رێزتران لای خوا پارێزکارترانه، جا پیاوه یان ئافره‌ته، پیره، یان گه‌نجه، عه‌ره‌به، یان عه‌جه‌مه، کورده، یان غه‌یره کورده، ڕه‌شه یان سپیه، خه‌لکی کو‌یی‌ه‌و خه‌لکی کو‌ی نیه، چ ڕه‌گه‌زو ڕه‌چه‌له‌کی هه‌یه، هه‌یچی ڕۆل نابینی، کی ته‌قوای زیاتر بیت، له‌لای خوا حورمه‌تی زیاتره، رێز و پله‌و پایه‌ی له‌لای خوا (سبحانه‌و تعالی) زیاتره، ته‌قو‌اش شتێک نیه، وه‌ک کورده‌واری خۆمان ده‌لێن: (ماست نیه به‌ لیوته‌وه دیار بی)، که‌س بۆی نیه بلی: من به‌ ته‌قوا ترم، چونکه پێغه‌مبه‌ری خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ" ده‌فهرمو‌ی: {التَّقْوٰی هَآ هُنَا وَبَشِیْرٌ اِلٰی صَدْرِهِ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ} (أَخْرَجَهُ أَحْمَدُ بِرَقْم: (۷۷۱۳)، وَمُسْلِمٌ بِرَقْم: (۲۵۶۴)) واته: پێغه‌مبه‌ری خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ" سی جارێک ناما‌ژه‌ی بۆ سینه‌ی موباره‌کی کردو فهرمو‌ی: ته‌قوا لی‌ره‌دایه، واته ریشه‌و چا‌وگی ته‌قوا له‌ سینه‌ و دل و ده‌روون و ناخی مرۆقه‌— دایه، بۆچی ئه‌وه‌ی فهرمو‌ه؟ بۆ ئه‌وه‌ی هه‌یچ که‌س له‌ به‌ر ئه‌وه‌ی، که چوار ڕکات نو‌یژ له‌وه‌ی

دېكە زياتر دەكات، نەلى من لى تۆ بە تەقوا ترم ، بەس خىواى زانا بە تەقوا دەزانى
 ﴿... فَلَا تُزَكُّوا أَنْفُسَكُمْ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنِ اتَّقَى﴾ ﴿۲۴﴾ النجم.

دىارە ھەركات مەۋقۇ — لى ناخىشىدا لى خىوا ترساۋ ھەستى بە چاۋدىرىيى خىوا كەرد، بە
 راستى رىۋالەتەشى مىلكەچى شەرىع دەبىت، واتە: مەبەستمان ئىۋە نىە: كەسىك بلى: من
 دلىم پىرە لىتەقوا، بەلام نۆيۋ و پۈژۈۋ نەكات و گۆيى لى ھەلال ۋ ھەرام نەبىت!! ئىۋە
 قەسەيەكى بۆشە. كەۋاتە: ئىم ئايەتە بەراستى يەكسانىي رەھا لى نىۋان مەۋقۇ—كاندا،
 لىسەر ئاستى گەلان و تىرە ۋ ھۆزەكان و تاكەكانىش، ھەمورىيان رادەگەيەنى.

دوۋەم: دوۋفەر مەۋودەي پىغەمبەر (صلى اللہ علیہ وسلم) لىبارەي

دادگەر يىۋە:

ئىجا با دوۋ فەرمائىشتى پىغەمبەرى خىوا "صلى الله عليه وسلم" يىش بەمۈنە
 ۋەربگىرىن :

۱ - پىغەمبەرى خىوا "صلى الله عليه وسلم" دەفەرمى: {إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ قَدْ أَذْهَبَ
 عَنْكُمْ عُيْبَةَ الْجَاهِلِيَّةِ وَالْفَخْرَ بِالْأَبَاءِ، مُؤْمِنٌ تَقِيٌّ وَقَاجِرٌ شَقِيٌّ، النَّاسُ بَنُو آدَمَ
 وَآدَمُ خَلِقٌ مِنْ تُرَابٍ} (أَخْرَجَهُ أَحْمَدُ بِرَقْم: (۱۰۷۹۱)، وَأَبُو دَاوُدَ بِرَقْم: (۵۱۱۶)، وَالْبَيْهَقِيُّ
 بِرَقْم: (۲۰۸۵۱) عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ. وَأَخْرَجَهُ أَيْضًا: التِّرْمِذِيُّ بِرَقْم: (۳۹۵۶) عَنْ
 ابْنِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ الشَّيْخُ الْأَلْبَانِيُّ: حَدِيثٌ صَحِيحٌ)، واتە: بىگومان خىوا
 خۆھەلکىشانى سەردەمى نەفامىتى لى ئىۋەدا لابرۋە، (ۋاتە: ئەگەر مەسۇلمان
 بن، نابى ۋەك سەردەمى نەفامىي خۆ بەسەر يەكەيدا ھەلکىشەن، لىبەر ئىۋەي
 دەۋلەمەندەرن، يان قەدۋ قىافەتان جۋانتر و پىکترە، يان ھۆزۋ ھىزبەكەتان
 بەدەستەلترە)، (خىوا) شانازىي كەردن بە باب و باپىرانتانى لى ئىۋەدا لابرۋە،
 (ۋاتە: ئەگەر مەسۇلمان بن، ئىۋە شتانەتان تىدا نامىنى)، خەلک دەبىتەۋە بە دوۋ
 بەش : پروادارىكى پارىژكار، يان گوناھبارىكى چارەپەش ، ئىۋە ھەمۋەتان ۋەچەي
 ئادەمن، ئادەمىش لى گەلە.

۲ - ههروهه پيغه مبهري خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" له فهرموده يه كي ديكهيدا ده فهرموي: { أَيُّهَا النَّاسُ: أَلَا إِنَّ رَبَّكُمْ وَاحِدٌ، أَلَا وَإِنَّ أَبَاكُمْ وَاحِدٌ، أَلَا لَا فَضْلَ لِعَرَبِيٍّ عَلَى عَجَمِيٍّ، وَلَا لِعَجَمِيٍّ عَلَى عَرَبِيٍّ، وَلَا لَأَسْوَدَ عَلَى أَحْمَرَ، وَلَا لَأَحْمَرَ عَلَى أَسْوَدَ، إِلَّا بِالتَّقْوَى أَلَا هَلْ بَلَغْتُ؟ قَالُوا: بَلَّغَ رَسُولُ اللّٰهِ "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ"، قَالَ: لِيُبْلَغَ الشَّاهِدُ الْغَائِبُ } (أَخْرَجَهُ أَحْمَدُ بِرَقْم: ۲۳۵۳۶)، تعليق شعيب الأرناؤوط: إسناده صحيح)، واته: ئاگادار بن! پهروهه دگارتان يه كهه، ئاگادار بن! بابيستان يه كهه، ئاگادار بن، هيچ عه ره بيك له هيچ غه يره عه ره بيك چاكتر نيه ، هيچ سپي پيستيكي له رهش پيستيكي چاكتر نيه، مه كه ره ته قوا، (ته گهر ته قواي زياتر بي، چاكتره، به م ته گهر ره شه كه، يان غه يره عه ره به كه، ته قواي زياتر بي، نهو چاكتره له لاي خوا)، ئايا گهياندم؟ (نهو حه قيقه ته م پيتان گهيانده؟) گوتيان: به ئي، فهرموي: ده جا با نهو ي لي ره يه وئاماده يه گويي له م قسانه يه بيگه يه ني بهو ديش، كه لي ره نيه.

به ئي، نهو حوكمي ئيسلامه، كه خواي داد گهر به يه كچاو ته ماشاي بهنده كاني ده كا، گرنه نهو يه، كه كاميان زياتر تيده كو شيت و خوي له خوا نزيك ده كاته وه، نه ك يه كيكيان بلي: من نه جيب زاده م، يان بلي: به چكه سونه فيره مه له يه وه ره له خورا له خه لك ي ديكه چاكترم !! نه خير شتي وا نيه ، ده بي (چاكيي) خوت وه ده ستي بي ني، ههروهه (خراپي) يش مروقه — بو خوي وه ده ستي دي ني و، كهس له نه سلي سروشت و دروست بوونيدا له كهس چاكتر نيه، كه سيش له كهس خراپتر نيه ، چاكيي و خراپي مروقه كه كان خويان وه ده ستي دي نن.

سييهم: مامه له يه كسان له گهل هاوولا تيان له چوار بواردا

ئجا ده بيت لهو چوار بواره دا، كه له خواره وه باسيان ده كه ين، مامه له يه كي يه كسان له گهل هاوولا تيان و خه لكدا بكر ي، نهو كاته ده گونجي بلي ين: نهو ده وئته ته، يان نهو قهواره سياسييه، يه كسانيي تي دا هاتو ته دي:

یہ کہم: یہ کسانیں لہ بہرانبہر یاسادا

یه کسانیی له بهرانهر یاسادا، (دشروت بدوی) له (النظم السياسية) دا له باره یه وه
گوتویه تی: (أن يكون جميع المواطنين طائفةً واحدةً بلا تمييزٍ لأحدهم على الآخر في
تطبيق القانون)^(۱) واته: یه کسانیی له بهرانهر یاسادا ئه وه یه که: هه موو هاوولا تییان
وهک یهک کومه لا بن، له جیبه جی کرانی یاسا به سه ریاندا، بی ئه وه ی، که هیچ کامیان
به سه ره ئه وی دیکه دا ئیمتیازی هه بی و ده بی گشتیان له بهرانهر یاسادا وهک یهک بن. وهک
ئهو شیعاره ی ئیستا، که ده لی: یاسا سه ره ره بی، که گه لی ک جاریش وانیه و ئه وه ی، که
زور باسی سه ره ره یی یاسا ده کات، له هه موو کهس زیاتر یاسا پی شی ل ده کات، به لام
به ههر حال شیعارکی خو شه !!.

ئىنجا با بزانين له شهريعتى ئىسلامييدا مەسلەلى سەرۋەرىي ياسا بەسەر ھەموانەۋە
چۈنە؟، خۋاي زاناۋ توانا، كە دەفەر موى: ﴿يَتَأْتِيهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ

وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ ﴿١٣﴾

الحجرات. واته: ئه‌ی خه‌لکینه! ئیوه‌مان له‌ نیروه‌ مییه‌که‌ دروست کردوه‌و گیراومانن به‌چهند گهل و تیره‌یه‌که‌، تا‌کو یه‌ کدیی بناسن، به‌ریزترتان له‌ لای خوا پاریز کارترتان، واته‌: هه‌مووتان وه‌که‌ یه‌کن، فرموده‌ی پیغه‌مبه‌ری خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" که‌ پیشتر هیئامان و ده‌فرموئ: (أَنْتُمْ بَنُو آدَمَ، وَآدَمُ مِنْ تُرَابٍ) واته‌: ئیوه‌ نه‌وه‌ی ئاده‌من، ئاده‌میش له‌ گله‌، واته‌: هه‌مووتان وه‌که‌ یه‌کنو، که‌س له‌ که‌س زیاتر نه‌.

ههروه‌ها فه‌رموده‌کە‌ی دیکە‌ی پی‌غه‌مبە‌ری خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" که ده‌فه‌رموی:
 {مَنْ أَبْطَأَ بِهِ عَمَلُهُ لَمْ يُسْرِعْ بِهِ نَسَبُهُ} (أَخْرَجَهُ أَحْمَدُ بَرَقْم: (٧٤٢١)، وَمُسْلِمٌ بَرَقْم: (٢٦٩٩)،
 وَأَبُو دَاوُدَ بَرَقْم: (٤٩٤٦)، وَالتِّرْمِذِيُّ بَرَقْم: (٢٩٤٥)، وَأَبْنُ مَاجَةَ بَرَقْم: (٢٢٥)، وَأَبْنُ حِبَّانَ بَرَقْم:
 (٥٣٤))، واتە: هه‌رکە‌سی‌ک ک‌رده‌وه‌کە‌ی دو‌ای ب‌خات، ر‌ه‌چه‌ئ‌ه‌کە‌ی پ‌یشی ناخات، هه‌م‌و
 ئ‌ه‌وانه‌ به‌ ل‌گ‌ن ل‌ه‌سه‌ر ئ‌ه‌وه‌ی، که ها‌و‌لا‌ت‌یان، م‌ر‌وق‌سه‌کان ل‌ه‌ به‌ران‌به‌ردا شه‌ر‌عه‌تی

خوډا وهك يه‌كن، ښجا وهك جيبه‌جی كړدنی كړدېش بو ئهم ياسايه، باته‌ماشای ئهو
 فهرمايشته‌ی پيغه‌مبه‌ری خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" بكه‌ين: جاريك ئافره‌تيكي
 مه‌خرومى- كه‌ عه‌شپړه‌تيكي ديار و به‌دهست بوون- دزيى ده‌كات، خزمانى ئافره‌ته‌كه
 ده‌لین، كى بنيرين بو لای پيغه‌مبه‌ری خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" تكا بكات بو ئه‌وه‌ی
 سزای شه‌رعيى كه‌ ده‌ستېرپنه، به‌سهریدا نه‌چه‌سپيښی، ده‌لین: جا كى هه‌يه له‌ ئوسامه‌ی
 كورې زه‌يدزياتر! كه‌ كورې خوښه‌ويستی پيغه‌مبه‌ری خوايه "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ"، چونكه
 پيغه‌مبه‌ری خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" زه‌يدى كورې حاريسه‌ی زور خوښويستوه،
 ئوسامه‌يش كه‌ كورې زه‌يد بووه، زوری خوښويستوه هه‌تا گوتوويانه: (الحبُّ بنِ الحبِّ) واته:
 خوښه‌ويستی كورې خوښه‌ويست، ئهو ده‌نيرين، ئوسامه‌ ده‌چیت بو لای پيغه‌مبه‌ری خوا
 "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" او تكای ليده‌كات، كه‌ ئهو ئافره‌ته‌ بېوړی و سزای شه‌رعيى به‌سهردا
 نه‌چه‌سپيښی، پيغه‌مبه‌ری خواش "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" توپړه‌ ده‌بى و ده‌فرموى: ﴿اَتَشْفَعُ
 فِي حَدٍّ مِنْ حُدُودِ اللّٰهِ؟﴾ ئايا تكا ده‌كه‌ی، كه‌ يه‌كيك له‌ سنوور و سزايه‌كانى خوا
 نه‌چه‌سپي؟ ، دوايى ده‌رسيك ده‌داته مسولمانان و ده‌فرموى: ﴿اَيُّهَا النَّاسُ! اِنَّمَا هَلْكَ
 الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ، اَنْهُمْ كَانُوا اِذَا سَرَقَ فِيْهِمُ الشَّرِيفُ تَرَكُوْهُ، وَاِذَا سَرَقَ فِيْهِمُ الضَّعِيفُ
 اَقَامُوْا عَلَيْهِ الْحَدَّ، وَاَيَمَّ اللّٰهُ لَوْ اَنَّ فَاطِمَةَ بِنْتَ مُحَمَّدٍ سَرَقَتْ لَقَطَعْتُ يَدَهَا﴾ (رواهُ
 البخاريُّ برقم: (۳۲۸۸)، مسلمٌ برقم: (۱۶۸۸)، و ابُو داوُد برقم: (۴۳۷۳) وَاخْرَجَهُ اَيْضًا: التِّرْمِذِيُّ
 برقم: (۱۴۳۰) وَقَالَ: حَسَنٌ صَحِيْح، وَالتَّسَانِيُّ برقم: (۴۸۹۹)، و ابْنُ مَاجَهْ برقم: (۲۵۴۷)، و ابْنُ حِبَّانَ
 برقم: (۴۴۰۲))، واته: ئه‌ی خه‌لكينه! بېگومان ئه‌وانه‌ی پيش ئيوه به‌وه فه‌وتان، كه‌ ئه‌گه‌ر
 يه‌كيكي شه‌ريف (واته: كه‌سيكي ناسراو و خاوه‌ن وه‌جاخ و ده‌ولته‌م‌ه‌ند) دزيى كړدبا (يان
 هه‌ر كه‌تنيكي كړدبا) وازيان لى ده‌هينا وه‌ ئه‌گه‌ر يه‌كيكي بى ده‌سته‌لات و بى هي‌ز
 دزيى بكردايه (يان هه‌ر كه‌تنيكي كړدبا) سزايان ده‌دا، به‌لام سويند به‌خوا، ئه‌گه‌ر
 فاتيمه‌ی كچى موحه‌مه‌د دزيى بكات، ده‌ستى ده‌برم.

پيغه‌مبه‌ری خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ئهو وانه‌يه‌ی دا به‌ مسولمانان، كه‌ نابى هيچ
 كه‌س له‌سهروى ياساوه بى، ښجا بوچی پيغه‌مبه‌ری خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ئه‌وه‌ی
 كړد؟ چونكه جيبه‌جی‌كړدنی ئهو سزا شه‌رعييانه به‌ عياده‌ت و به‌ تا‌عه‌ت ده‌زانی و

يېغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" تېيىدا سەرپىشك نىيە و ئازاد نىيە، ئۇ سىنۇرە جىيەجى بىكات، يان جى بەجى نەكات؟ چونكى ئۇ شەرىعەتە ئوخشا دايىناۋە، شەرىعەتى خوا بۇ يېغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ئىش بىۋارى سەرپىشك بىۋى نەداۋە!

دوۋەم : يەكسانىيى لە بەرانبەر دادگادا

يەكسانىۋى خەللك لە بەرانبەر دادگادا، ۋەك خاۋەنى (النظم السياسية)^(۱) دەلى: (ئەۋەيە كە لە دادگايى كىرنى خەللكدا جىۋازىي نەخىتە نىۋان تاكەكانەۋە، لە كاتىكدا لەسەر تاۋان و كىشەۋ مشۇمەرەكان دادگايى دەكىن، بەھۋى خالەتى كۆمەلەيەتپانەۋە و دادگاي جىۋاز بۇ ھىچ كەس نەبى، ھىچ كەس لەسەرۋى بىۋارى دادگاۋە نەبى) دىارە يەكسانىۋى خەللك لەبەرانبەر دادگادا لە ئىسلام دا، راستىيەكى زۆر دىارە، تەنەت سەرۋكى دەۋلەتەش ھىچ پەلە و ئىمتىيازىكى نەبۋە و نىيە، لە مىژۋى دەۋلەتى ئىسلامىيدا چەندجار خەلىفەۋ سەرۋكى دەۋلەت پەلەكىش كراۋە بۇ بەردەم دادگاۋە ھۆكىمىشى بەسەردا دراۋە، لە كاتىكدا، كە كىشەۋ دەۋى ھەبۋە لەگەل كەسىكى سادەدا .

ئەۋە كە خوا دەفەرۋى: ﴿...وَإِذَا حُكِمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ...﴾ (۵۸)

النساء، خوا فەرمانتان پىدەكات كاتىك دادۋەرىستان كىر لە نىۋان خەللكدا، بەدادگەرەنە دادۋەرىيى بىكەن، ۋەك پۇژى پۈۋن دىارە، تەنەت لە كاتانەشدا، كە دەۋلەتى ئىسلامىي كەمۇكۇرى زۆرى بۈۋە، بەلام مەسەلەي يەكسانىيى خەللك لە بەرانبەر دادگادا تارادەيەكى زۆر ھەبۋەۋ بەراستى ئۇ مەبەدەئەي ئىسلام زۆر باش جى بەجى كراۋە.

ئىنجا ئۇ نامەيەي ۋەمەر خاۋلىيى رازى بى - كە لە بەشەكانى داھاتۇودا باسى دەكەين - كە ئەۋكاتە خەلىفەي مەسۇلمانان بۈۋە، ئەبۇ موسى ئەشەرىي والى و دادۋەرى بۈۋە كەۋفە، ۋەمەر نامەيەكى بۇ دەنئىرى دەربارەي چۈنەتەي دادۋەرىيى كىرن، لە نامەكەدا ئۇ بىرگەيەي تىدەيە دەلى: (آس بين الناس في وجهك وعدلك ومجلسك}

أَي: سَوَّ بَيْنَ الْمُتَقَاضِينَ فِي جَمِيعِ هَذِهِ الْأُمُورِ { حتى لا يطمع شريف في حيفك، ولا يأس ضعيف من عدلك } وهك له (الوثائق السياسية) دا هاتوه^(١)، واتە: يەكسانىي ئەنپوان خەلکدا بکە ئە ڕوو تێکدرنتدا (کاتێک دوونەفەر، یان دوو کۆمەڵ، یان زیاتر کێشەو مشتومریان هەیهو دین دادوەریان ئە نپواندا بکەى ئە ڕووتێکردنیشدا، دەبێ وهك يەك ڕوویان تێ بکەى)، ئە ئاستى يەکدا دایان بنیى، ئە حوکمکردنت دا، دەبێ وهك يەك مامەلەيان ئە گەل دا بکەى، هەر کەسە و بە پێى حەقى خۆى، بۆ ئەوهى کە هیچ شەریفیك (واتە: خاوەن پلەو پایەيەك) تەماعى ئەبێ ئەوهدا، کە تۆ زوڵمى بۆ بکەى، هیچ بێ هێزێکیش ناوێد ئەبێ ئەوه، کە تۆ حەقى پێ بەدهى و دادگەریی بۆ جێ بەجێ بکەى.

(المأوردی)یش ئەکتێبى (الأحكام السلطانية) ئە لاپەرە (١٢٠) دا دەلێ: (التَّسْوِيَةُ فِي الْحُكْمِ بَيْنَ الْقَوِيِّ وَالضَّعِيفِ وَالْعَدْلُ فِي الْقَضَاءِ بَيْنَ الْمَشْرُوفِ وَالشَّرِيفِ، وَلَا يَتَّبِعْ هَوَاهُ فِي تَقْصِيرِ الْمُحِقِّ أَوْ مُمَآيَلَةِ الْمُبْطِلِ) واتە: دادوەر دەبێت ئە حوکم دا ئە نپوانى بەهێز و بێ هێزدا، بە يەكسانىي مامەلەو حوکميان ئە نپوان دا بکات و، دادگەرانە ئە نپوان پلەدارو بێ پلەدا دادوەریی بکات، (واتە: کەسیك کە پلەو پایەى نزمترە، ئە گەل کەسیك کە پلەو پایەى کۆمەلایەتیی بەرزترە)، بە دواى ئارەزووى خۆى ناکەوێ ئەوهدا، کەسیك کە ئەسەر حەقە، کەمتەرخەمیی ناکات، کە حەقەکەى بۆ ڕەت بکاتەوهو کەسیك کە ئەسەر ناحەقە بە هیچ شێوەيەك مەیلی بەلادا ناکات).

سییەم: يەكسانىي ئە بەرانبەر پلەو پایەكانى دەولەتدا [المساواة أمام]

وظائف الدولة

دەبێ خەلک يەكسان بن بۆ چۆنیەتى کارکردن و کار پێسپێردرانیان و وەرگرتنى پلەو پایەو ئەرکەكانى دەولەتدا، پسپۆرانی بوارى دەستوورو یاسا، ئاوا پێناسەى ئەو بئەمايەيان کردووە وهك (د. ثروت بدوي) ئە (النظم السياسية) دا هیناویەتى دەلێ: (أَنْ

يتساوى جميعُ المواطنين في تولّى الوظائف العامة وان يُعاملُ نفسُ المعاملة منحيتُ المؤهلاتُ والشروطُ المطلوبةُ قانوناً لكلّ وظيفةٍ، ومن حيثُ المزايا والحقوق والواجباتُ والمتطلباتُ والمكافئاتُ المُحدّدة لها^(۱) واتە: يەكسانىي خەلك لە بەرانبەر پلەو پاىە كانى دەولەتدا ئەوھىە: كە ھەموو ھاوولاتیان لە ھەرگرتنى پلەو پاىە دەولەتدا ۋەك يەك بنو ۋەك يەك مامەلەیان لەگەلدا بکری لە پرووی شایستەییان و ئەو مەرجانەى كە داوا دەکرین بۆ ھەركەسیك، كە کاریكى پى بسپیردرى بە پى یاسا بۆ ھەر ئەركیك، لەو پرووھە، كە چ پلەو پاىەو ئیمتیازیكى پى دەدرى و ئەركیكى دەخریتە سەر، ئەنجامیك دیتە سەر ئەو ئەركانە، چ پاداشتیک دەدریتەو، كە دیاریکراوہ بۆ ئەو ئەركانە، لەھەموو ئەو پروانەو، ۋەك يەك مامەلە لەگەل ھاوولاتیان دا بکری.

ئەگەر لەو بوارەدا تەماشای شەریعت بکەین، دەبینین بەیەكچاۋ تەماشای ھاوولاتیان دەکات، بەلام لەگەل يەك جیاوازی گرنگدا، لە نیوان ئىسلام و غەیری ئىسلام دا، ئەویش ئەوھىە كە ئىسلام پلە و پاىە و بەرپرسیاریتیەکان بەر لەوھى بە م فى ھاوولاتیانى بزانی، بەسپاردەیان دەزانى، ئەویش پىویستە بە خەلكى شایستە بسپیردرى، واتە: خەلكیك كە ۋەزىفەى دەولەتى پى دەسپیردرى، ھەر مافى خەلك نىە، بەلكو ئەو سپاردەییەو، سپاردەش دەیت بە خەلكى شایستەى خۆى بسپیردرى، ۋەك خوا دەفەرموى:

﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا...﴾ النساء، خوا فەرمانتان

پیدەکات، كە سپاردەکان بە خەلكى شایستەى خۆیان بسپیرن.

پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" دەفەرموى: {إِنَّا وَاللَّهِ لَا نُؤَلِّى عَلَىٰ هَذَا الْعَمَلِ أَحَدًا سَأَلَهُ وَلَا أَحَدًا حَرَصَ عَلَيْهِ} {أَخْرَجَهُ مُسْلِمٌ بِرَقْم: (۱۷۳۳)، وَابْنُ أَبِي شَيْبَةَ بِرَقْم: (۳۲۵۴۱)، وَابْنُ خَرِثُ بِرَقْم: (۶۷۳۰)، وَابْنُ جَبَّانَ بِرَقْم: (۴۴۸۱)}، واتە: سویند بە خوا، ئیمە ئەم کارە بە كەسیك ناسپیرین داۋای بکات ھەروا بە كەسیكى ناسپیرین، كە سوور بیت لەسەرى. لەكاتیکدا پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ئەوھى فەرمووە، كە ئەبومووسای ئەشعەرىي ۋەك خۆى دەلى: {دَخَلْتُ عَلَى النَّبِيِّ "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" أَنَا

وَرَجُلَانِ مِنْ بَنِي عَمِّي فَقَالَ أَحَدُ الرَّجُلَيْنِ: يَا رَسُولَ اللَّهِ أَمَرْنَا عَلَى بَعْضِ مَا وَلَاكَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ وَقَالَ الْآخَرُ مِثْلَ ذَلِكَ، فَقَالَ إِنَّا وَاللَّهِ لَا نُؤَلِّي عَلَى هَذَا الْعَمَلِ أَحَدًا سَأَلَهُ وَلَا أَحَدًا حَرَصَ عَلَيْهِ}، ئەبو موسا (خوای لێی رازی بێ) دەئێ: من و دووکەس لە بەرهی مامم چوینە خزمەت پێغەمبەری خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" یەکیکیان گوتی: ئەو پێغەمبەری خوا! "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ئەوێ کە خوا پێی سپاردووی، بەرپەرسایەتیە کمان پێی بسپێرە، ئەوێ دیکەیش هەر وای گوت، پێغەمبەری خواش "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ئاوا وەلامی دانەووە فەرمووی: سویند بە خوا، ئێمە ئەو کارە بە کەسێک ناسپێرین، کە داوای بکات، یان سوور بێت لەسەری. چونکە کەسێک خۆی داوای بەرپەرسایەتی بکات و، بە داویدا عەودال بێ و هەڵپەڕی بۆ بکات، دیارە قەدری نازانی و بە ئەمانەتی نازانی، دیارە بە دەستکەوتی دەزانی، ئەک بە ئەک و باری قورس، بۆیە پێغەمبەری خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ئاوا فەرمووە ، دیارە ئەو دووکەسە، دەبێت شایستەش نەبووبن، ئەگەرنا زانیان دەئێن: ئەگەر کەسێک شایستە بێ، ئەو دیارە، ئەگەر جوړیک لە داواکردنیشی پێو ببینرێ، بە مەرجێک هاندەرە کە ئەو بێ، کە خوا لە خۆی رازی بکات و خزمەت بە خەڵک بکات و، تێی را ببینرێ، کە شایستەیی ئەوێ هەیە، ئەو پێی لێ نەگیراوە، بە تاییەت ئەگەر لە شوێنێک بێ کە خەڵکە کە نەیناسی، بەلام بەهەر حال ، وا پەسەندە کە مروڤ — بۆ خۆی هەڵپە ئەکات ، خەڵک داوای لێ بکات.

بەلام بە نەسبەت نامسوڵمانانەو، کە لەژێر سایە دەوڵەتی ئسلامیدا دەژین، هەندێک کار هەن کە مۆرکیکی دینیان هەیە، ئەو دیارە بە نامسوڵمانان ناسپێردرین، وەک: سەرۆکی دەوڵەت، فەرماندە سولای، ئیمامەتی نوێژ، کە ئەوانە ئەگەر هێ ئەوانیش بن هەمان حوکمی هەیە، واتە: مسوڵمانێک بۆی نیە ببێ بە پاپاو قەشەو سەرۆکی شوێنە ئاینییەکانی ئەوان، بەلام غەیری ئەو، وەک ئە تەوهری چوارەم دا باسی نامسوڵمانان لە ژێر سایە دەوڵەتی ئسلامیدا دەکەین، ئەو دەرگا ئاوەلایە ئەبەردەم نامسوڵماناندا، کە کارو ئەرکەکانی دەوڵەتیان پێی بسپێردرین، مادام شایستەیان هەبێ.

چوارەم : يەكسانىيە لە بەرانبەر ئەرك و كارە گشتىيەكان دا

وەك چۆن دەبێ لە بەرانبەر وەرگرتنى وەزىفە و پلەوپايەكاندا خەلك يەكسان بن، دەبێ لە بەرانبەر ئەرك و كارە گشتىيەكانىشدا، واتە : ئەو كارەى دەخريته سەر كەسيك و ئەو مافەى لىي داوا دەكرى، دەبێ ئەوەشدا خەلك يەكسان بن ، ديارە ئەو بواردەيش وەك پسپۆرانی ياسا دەلێن : دەبێتە دوو بواری سەرەكى :

۱ - يەكسانىيە لەبەرانبەر باج دان دا (الضريبة)دا. واتە: هاوكارىيە كردنى دارايى دەولەت.

۲ - يەكسانىيە لە بەرانبەر خزمەتى سەربازىي و بەرگرىي كردن لەو قەوارە سياسىيەدا.

۱- يەكسانىيە لەبەرانبەر باج دان دا: وەك خاوەنى (النظم السياسية) دەلێت: (أن تكون مساهمة الأفراد في أداء الضرائب وفقاً لأقدار دخولهم أو ثرواتهم)^(۱) واتە: ئەوەيە كە هاویشكىي تاکەكان، يان بەشداریيە كردنى تاکەكان لە دانى باج دا، بە ئەندازەى دەستكەوتیان و سامانیان بێت، ئەكەم كەم و لە زۆر زۆر.

۲ - يەكسانىيە لە بەرانبەر خزمەتى سەربازىي و بەرگرىي كردن لە ولات دا،خاوەنى (النظم السياسية) دەلێت: (جى بەجى كردنى خزمەتى سەربازىي، ئەركىي نشتەمانىيە، هەموو هاوولاتیان لە بەرانبەرىدا يەكسانن، (واتە: لەسەر هەموان پيويستە) هاوولاتیان وەك چۆن ئەوەدا، كە لە پروی خزمەتە كۆمەلایەتییەكانەوه، كە دەولەت پيشكەشيان دەكات يەكسانن، بە هەمان شێو دەبێ ئەوانیش لە بواری بەرگرىي كردن لەو دەولەت و كۆمەلگایەدا، هەست بە بەرپرسیاریتیيەكەنو، نابێ هیچ كەس ببووردري لە بەرگرىي كردن لەولەت و نیشتمان، مەگەر بە هۆى نەتوانین، يان بە هۆى نەبوونی شایستەیی جەستەیی يەوه، بەلام ئەوه كە خۆيان دەرباز بكەن ئەو ئەركە پيۆزە لە بەرانبەر دانى ئەندازەيەك لە مال دا، يان بەهۆى ئەوهو^۱ كە سەر بە كۆمەلگایي ديارىي كراو، يان

چینیکی دیاری کران، له خه‌ئک و کۆمه‌لگا، ئه‌وه له راستیدا پیچه‌وانه‌ی پره‌نسیبی یه‌کسانی هاولاتیانه، له‌و ئه‌رك و ئه‌و کارانه‌دا، که ده‌که‌ویته سه‌رشانیان^(۱).

ئنجاشهریعتی ئیسلامیش به‌هه‌مان شیوه له‌و بواره‌دا، یه‌کسانی و دادگری له نیوان تاکه‌کانی کۆمه‌لگادا ده‌چه‌سپینی، جاری له‌رووی هاوکاریی ماددییه‌وه، دیاره ئیسلام زه‌کات و هاوکاریی ماددی، ته‌نیا له‌سه‌ر ده‌وله‌مه‌ندان فەرز ده‌کات، که ئه‌ویش پیویسته ده‌وله‌ت کۆیکاته‌وه له‌و بازنییه‌دا که شهریعت دیاری کردوه، ته‌سه‌رپروپی تیدا بکات، وه‌ک خوا ده‌فه‌رموی: ﴿خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ بِهَا﴾... ﴿التوبة﴾، خوا به‌پیغه‌مبه‌ری خو‌ی (صلی الله علیه وسلم) ده‌فه‌رموی: له مال و

سامانه‌کانیان زه‌کاتیک وه‌ربگره، پاکیان بکه‌روهه پیی و گه‌شه‌یان پی بده.

هه‌روه‌ها له هه‌مان سووره‌دا له نایه‌تی (۶۰) دا ده‌فه‌رموی: ﴿إِنَّمَا الصَّدَقَتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ وَالْعَمِلِينَ عَلَيْهَا وَالْمُؤَلَّفَةِ فُلُوبُهُمْ وَفِي الرِّقَابِ وَالْغَرَمِينَ وَفِي سَبِيلِ اللَّهِ وَابْنِ السَّبِيلِ فَرِيضَةً مِّنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ﴾ ﴿التوبة﴾

التوبة، واته: ییگومان سه‌ده‌قات (زه‌کاته‌کان) بو‌ه‌زاران و نه‌داران و ئه‌وانه‌ی، که کۆیده‌که‌نه‌وه و لڤاگیراوان و کۆیله‌کان و قه‌زرداران و جه‌نگاوه‌ران و پیوارانه، ئه‌وه فەرزیکه له لایه‌ن خواوه، ییگومان خوا زانای کاربه‌جیه.

به‌نسبه‌ت مسوولمانه‌وه زه‌کات دانراوه، به‌نسبه‌ت نامسوولمانانیشه‌وه سه‌رانه دانراوه، که له به‌رانبه‌ر زه‌کاتی مسوولمانان دایه، به‌لام له کاتی ئاساییدا کاتیک، که ده‌وله‌ت و کۆمه‌لگا، پیویستیان به‌سه‌روه‌ت و سامانی ده‌وله‌مه‌ندان ده‌بی، ئه‌وه ده‌وله‌ت بو‌ی هه‌یه هه‌ر که‌سه و به‌ پیی خو‌ی، له سه‌ر سامانداره‌کان ئه‌رك دابینی و هاوکاریی ماددییان لی وه‌ربگری.

له باره‌ی خزمه‌تی سه‌ربازی کردنه‌وه، ئه‌ویش دیسان ده‌قه‌کانی قوربان و سوننه‌ت به‌گشتی له‌سه‌ر مسوولمانانی پیویست کردوه، هیچ که‌س له‌و حوکمه‌ه‌له‌وه‌ی‌درراوه، جگه

لە كەسانىڭ، كە تواناي جەستەبىيان نەبى، ۋەك خىۋاي بەرز دەر بارەى ئەو، كە ئە سەر
 ھەموان جەنگ و جىھادى فەرز كەردە، دەر مەرمۇى: ﴿إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَىٰ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ
 أَنْفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ بِآتٍ لَهُمُ الْجَنَّةُ يُقْنِلُون فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَيَقْتُلُونَ
 وَيُقْتَلُونَ...﴾ (التوبة، واتە: بىگومان خوا ئە براداران، گيان و سامانى كړيو

كە بەھەشتيان بداتى، ئە پىناۋى خوادا جەنگ دەكەن، دەكوژن و دەكوژيڻ .
 دەر بارەى ئەو كە كەسانى توانايان نەبىت ھەلاۋىرداون، دەر مەرمۇى: ﴿لَيْسَ عَلَى
 الْأَعْمَىٰ حَرْجٌ وَلَا عَلَى الْأَعْرَجِ حَرْجٌ وَلَا عَلَى الْمَرِيضِ حَرْجٌ...﴾ (الفتح، واتە: كۆپرو
 شەل و نەخۇش سەغەلت ناكړيڻ، (كە لەسەريان پىويست بكرىت بچن بۇ جەنگ و جىھاد
 ئە حالىڭدا ئەتوانايان دا نىه).

بەلام دياره جەنگ و جىھاد لە ئىسلام دا دوو حالەتى ھەيە :

يەكەم: حالەتى ئەسلىي ئەو، كە فەرزى كىفايەيەو، ئەگەر ئامانج بە ژمارەيەك ئە
 مسولمانانى جەنگاۋەر بىتە دى، ئەو ھەرچەندە ئە ئەسلدا لەسەر ھەموان پىويستە،
 بەلام مادام ئەو ئامانج، ئەو جەنگ و جىھاد بە كۆمەللىكى ديارىي كراۋ ھاتە دى، ئەو
 لەسەر كۆى خەلكە كە لادەچى، لەو حالەتەشدا دەگونجى، كە مسولمانان بە سەرە بچن،
 ۋەك ئىستا چۆن خزمەتى سەربازىي ھەيە.

دووەم: حالەتەكەى دىكە، كە دەبىتە فەرزى عەين، ئەويش كاتىكە، كە دۆژمن بەسەر
 ولات دا دەداو، پىويست بەو دەكات مسولمانان ھەموويان بەرگريى بکەن، ئەو ئەو
 حالەتەدا، لەسەر ھەموويان پىويستە بە پياو و ئافرەتەو، بە ساغ و نەخۇش و بە پىر و
 گەنجەو بەرگريى بکەن.

بەنسبەت نامسولمانانىشەو، ئە ئەسلدا جەنگ و جىھادىيان لەسەر پىويست نىە،
 چونكە جىھاد عىبادەتتىكە و برىتتە ئە بەرگريى كردن لەو قەۋارە سىياسىيەى، كە ئەوان
 برۋايان بە بناغە فيكرىيەكەى نىە، كە ئىسلامە، ئە بەر ئەو لەسەريان فەرز ناكري،
 بەلام زۆر ئە زانايانى ھاۋچەرخ دەلئىن: ھەركاتىك نامسولمانانى ژيەر سايەى دەولەتى

[illegible]

بنه‌مای حکومت

دایین کردنی

ئازادىي و مافەكان

بۆيە (دابينکردنى ئازادىيى و مافەكان) مان بەيەكىك لى بىنە ما گرنگەكانى سىستەمى
 ھۆكۈمرانىي ئىسلام داناۋە، چۈنكى يەككىك لى سىما و نىشانەكانى دەۋلەتى ياساىي (الدولۋە
 القانونىة) برىتيە ئەۋە، كە ھەموو تاكەكانى كۆمەلگا، مافەكانىيان و ئازادىيەكانىيان بۆ
 دابىن دەرگىن و لەسەر دەۋلەت پىۋىست دەرگى، كە ۋەك ئەركى سەرشانى خۆى ئازادىيى و
 مافەكان بۆ ھەموو تاكەكان و تىكراي ھاۋولايىيان دابىن بىكات، نەك پىشلىيان بىكات
 بەلگەلەسەرى پىۋىستە، كە ئازادىيى و مافەكانىيان بۆ دەستەبەر بىكات، بىنەماي سىيەمى
 سىستەمى ھۆكۈمرانىي برىتى بوو لى: (ملكەچكردى ھەموو لايەك بۆ دەستور و ياسا)،
 كە ديارە كاتىك ھەموولايەك بۆ دەستور و ياسا ملكەچ دىكەن، ئازادىيى و مافەكانى
 ھەموولايەك دابىن دەستەبەر دەرگىن.

ئىسلام ھەر ئەسەرەتاي سەرھەللىدانى يەۋە، واتە: بەر لەۋەى دەۋلەتلىش بىنات بىنى،
 خۋاى كاربەجى ئە قورئاندا، ئە چەندان ئايەتدا جەختى لەسەر ئەۋە كررۇتەۋە، كە
 مەرۋقەكان دەبىت ئازاد و رىزلىگىراۋ بىن ھەموو مافەكانىيان بۆ دابىن بىكرىن، ئەۋە
 پەيۋەندىي ھەيە بە خۋدى بونناسىي ئىسلامىي و غەقىدەى ئىسلامىي و چۆنىيەتى
 تەماشاكردنى ئىسلامەۋە بۆ مەرۋقە و ژيان و بوۋن دەۋرۋبەر، ئەۋە بابەتە لەۋىۋە
 ھەللىقۇلى، ئە راستىدا مەرۋقە بە بى ئازادىيى، ئە نىۋەرۋكى خۋى خالى دەبىتەۋە
 ئىمتىيازى ھەرە گەرەى مەرۋقە ئە بوۋندا ئەۋەيە، كە ئازاد بىت ، بۆيەش خۋاى
 كاربەجى ئە نىۋ ھەموو دروستكراۋەكانىدا مەرۋقى ھەللىقۇرۇدە بۆ جىنشىنەيەتىي
 خۋى و ھەلگرتنى سىپاردەى خۋى ، كە ئە ئاسمانەكان و ئە زەۋى و ئە چىاكان و نەھىچ
 كائىن و دروستكراۋىكى دىكە، شايسەتى ئەۋە نەبوۋ خوا بىكاتە جى نشىنى خۋى لەسەر
 زەۋى و، ئەمانەتى خۋى پى بىپىرىۋ، تەنھا مەرۋقە ئەۋە شايسەتىي يەى ھەبوۋ،
 ئەۋىش بە ھۆى ئەۋەۋە، كە خوا (سبحانە وتعالى) واى دروست كررۇدە، ئازاد بىۋ
 بتوانى بەرەۋ سەر بىرات و بەرەۋ خۋارىش بىرات، بەھەر لايەك دا بىجۋلى، خۋاى توانا
 دەستى مەرۋقى ئاۋەلاكررۇدە، كە ئەۋەش تايىبەتەندىرەن خەللىتە مەرۋقەۋە واى ئە

مرۆڤ— کردووە، کە شایستەیی ئەوەبێ، جێنشینى خوا بێ لەسەر زەوى و هەلگری ئەمانەتەکەى بێ.

ئێستاش بەر ئەوەى بێنە سەر پۆلێن کردن و سەرژمێرکردنى ئەو ئازادى و مافانەى، کە لە دەولەتى ئىسلامیدا دەستەبەر دەکړین بۆ هەموو تاکەکان، بە پێوستى دەزائم، کە ئىمتىياز و تايبەتمەندىيەکانى ئىسلام، لە بواری دابینکردن و دەستەبەرکردنى ماف و ئازادىيەکان دا بىخەمەرۆو:

تايبەتمەندىيەکانى ئىسلام

لە بواری دابینکردنى ماف و ئازادىيەکان دا

ئىسلام چەند تايبەتمەندىيەكى خۆى هەن، چەند ئىمتىيازىكى هەن بەسەر سیستەمەکانى دیکەى حوکمرانىیداو بەسەر بەرنامەکانى دیکەدا، لە بواری دەستەبەرکردن و دابینکردنى ماف و ئازادىيەکاندا، کە دەتوانین لە شەش خاڵدا بیاخەینە ڕوو:

یەكەم: لە ڕوى بناغەى فیکریيەوه:

لە ڕوى بناغەى فیکریيەوه، ئازادى و مافەکانى مرۆڤ—ەکان لە ئىسلام دا، راستەوخۆ پەيوەندىيان هەيە بە بوونناسى ئىسلامى و بە ئیمان و عەقیدەى ئىسلامیيەوه، کە لەبەسەکانى ڕابردودا باسى بوونناسى ئىسلامى و ئیمان و عەقیدەى ئىسلامیيشمان کرد، چۆنەتى پەيوەستبوونی ماف و ئازادىيەکانیش، بە بوونناسى ئىسلامى و ئیمان و عەقیدەى ئىسلامیيەوه بەم شێوەیە:

۱- مادام خوا (سبحانه و تعالى) تاکە بەدیهێنەر و پەرورەدگار و پەرستراوى مرۆڤ—ەکانە، وەك خوا دەفەرموى: ﴿ذَلِكُمْ اللَّهُ رَبُّكُمْ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ خَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ...﴾ ، خۆى زانا لە پێشدا باسى چەند سىفەتىكى

خۆى دەکات و دواى دەفەرموى: ئا ئەو (کەبۆمان وەسف کردن) پەرورەدگارتانە، جگە ئەو پەرستراوىكى دیکە نیە، بەدیهێنەرى هەموو شتێکە، ئنجا مادام خۆى

بى ھاۋەل، تاكە پەرۋەردگارو بەدېھىنەر و پەرستراو بىت.

۲- مەۋقىشى كەڭىيىشە جىنشىنى خۇي، ۋەك دەفەرمۇي: ﴿وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلٰٓئِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً...﴾ البقرة، واتە: كاتىك

پەرۋەردگار تە فرىشتەكانى فەرمۇ: مەن جىنشىنىك لەسەر زەۋى دادەنىم.

۳- مادام خوا (سبحانە وتعالى) پىزى لە مەۋقىشەكان گەرتىي بە گشتىي، ۋەك لە ئايەتى ژمارە (۷۰) سۈرەتى (الاسراء) دا دەفەرمۇي: ﴿وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ...﴾ الاسراء، واتە: بىگومان پىزىمان لە نەۋى ئادەم گەرتە.

۴- مادام خۇي گەۋرە ئاۋادانكەرنەۋى زەۋى بە مەۋقىشان سپاردىي، ۋەك لە سۈرەتى (ھود) لە ئايەتى (۶۱) دا دەفەرمۇي: ﴿...هُوَ أَشْدَأْكُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَأَسْتَغْمِرُكُمْ فِيهَا...﴾ ھود، واتە: ئەۋ (خۇا) ئىۋەي لە زەۋىدا پىگەياندەۋە و ئاۋەدانكەرنەۋىشى بە خۇتان سپاردەۋە.

لەبەر ھەمۇ ئەۋانە ناكەرى مەۋقىشەكان ئازاد نەبىن، ناگۇنجى مافەكانيان مافى پىزىلىگەريان، مافى ژيانىن، مافى سىياسىيان مافى ئابورىيان، مافى كۆمەلەيتىيان بۇ دابىن و دەستەبەر نەكرىن، چۈنكە مادام مەۋقىش بۇ تاقىكەرنەۋە دروستكەرىي ۋە جىنشىنى خۇا بىۋ، ئاۋەدانكەرنەۋى سەرزەۋى پى سپىردا بى، ئەگەر ئازادىي و مافەكانى بۇ دابىن و مەۋقىش نەكرىن، ئايا چ پىزىك بۇ مەۋقىشەكان دەمىنىتەۋە، كە ئازاد نەبىت، ئايا چ پىزى گەنگىيەكى بۇ دەمىنىتەۋە، كە سەربەست نەبىۋ دەستى كراۋە نەبى؟ ئايا چۈن مەۋقىش جىنشىنىيەتى خۇي بۇ دەكرى لەسەر زەۋى، ئەگەر ئازاد نەبىۋ دەستى كراۋە نەبىت و سەربەست نەبىت؟ چۈن تاقى دەكرىتەۋە، ئەگەر ئازاد و سەربەست نەبى كە بەرەۋ كۆي بىھەۋى بىۋات؟ كەۋاتە: بىناغە فەكرىيەكەي ئازادىي و مافەكان، پاستەۋخۇ دەگەرپىتەۋە بۇ بونناسىي و ئىمان و غەقىدەي ئىسلامىي و لەۋىۋە ئازادىي تاكەكان و مافەكانيان دەستەبەر دەكرىن.

دووهم: لە پرووی سەرچاوەی هەلقولانیانەوه:

ئیمتیازو تایبەتمەندیی دووهمی سیستەمی حوکمرانیی ئیسلامیی، لە بواری دەستەبەرکردنی ماف و ئازادییەکانی تاکەکاندا، ئەوەیە کە لە پرووی سەرچاوەی هەلقولانیانەوه، دیسان ماف و ئازادییەکان لە روانگەی ئیسلامەوه، جیاوەبنەوه لە ماف و ئازادییانەوه، کە لە روانگەی سیستەم و بەرنامەکانی دیکەوه دابین دەکرێن. سەرچاوەی هەلقولان و هاتنی هەمو ماف و ئازادییەکانی تاکەکان لە ئیسلام دا ئەوەیە، کە خوای کاربەجی، خۆی ئەو ماف و ئازادییانە بە مرۆڤ — داون. وهك خوا (سبحانه وتعالى) کە لە نایەتی ژمارە (۷۰) سوورەتی (الإسراء) دا دەفەرموی: ﴿وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ...﴾ الإسراء، واتە: بێگومان پێژمان لە وەچە ئادەم گرتو، کەواتە: خوا پێزی لە مرۆڤ — گرتو و بێگومان، هیچ پێزیکیش بۆ مرۆڤ — نامپێتەوه، کاتیکی دەکرێت ژێر دەست و کۆیلەو، مافەکانی پێشێل دەکرێن و زەبوون دەکری!

هەر وەها خوای مەزن لە سوورەتی (یس) نایەتەکانی: (۷۱ - ۷۳) دا وهك نيعمهت و چاکەیی خۆی بەسەر هەموو مرۆڤ — کەنەوه، دەفەرموی: ﴿أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّا خَلَقْنَا لَهُمْ مِمَّا عَمِلَتْ أَيْدِينَا أَنْعَامًا فَهُمْ لَهَا مَالِكُونَ﴾ ﴿وَلَلْنَاهَا لَهُمْ فَمِنْهَا رَكُوبُهُمْ وَمِنْهَا يَأْكُلُونَ﴾ ﴿۷۲﴾ ﴿وَلَهُمْ فِيهَا مَنَافِعُ وَمَشَارِبٌ أَفَلَا يَشْكُرُونَ﴾ ﴿۷۳﴾، واتە: ئایا نابین کە ئێمە ئەوەی، کە بە دەستی خۆمان بۆمان دروست کردوون، چەندان جوړە ئازەلمان بۆ دەستەمۆ کردوون، کە ئەوانە خواوەنینی (واتە مرۆڤ — کائان کردۆتە خواوەنی ئازەلەکان) و بۆمان دەستەمۆو ملکەچ کردوون (ئەگەرنا بە چەندان کەس حوشتیکی بچووکیش ناتوانی مەرزەم بکری، ئەگەر یاخی بی، بەلام خوا ئازەلەکانی بۆ دەستەمۆ کردوون) کە هەم بۆ بارو سواریی بە کاریان دین، هەم لە گۆشتیشیان دەخۆن و، چەندان سوود و کەلکیان لێ وەر دەگرن و لە بەرەهەمەکانیان دەخۆنەوه، ئنجا ئایا سوپاسگوزار نابن؟، کەواتە خوای بەرزو مەزن

بوونەۋەر ۋە ئەۋەي لە بوونەۋەردايە، بۇ مرۆڭسى خولقاندوۋە پىژى لە مرۆڭسى — گرتوۋە،
 كە ھەموو شتەكانى بۇ مرۆڭسى — دەستەمۇر گەردن كەچ كىردوون.

سىيەم: لەرووى گشتگىر بوونيانەۋە:

ئىمتىيازى سىيەمى ئىسلام لەو بوارەدا، ئەۋەيە كە لە رووى گشتگىر بوونيانەۋە، ماف
 ۋە ئازادىيەكان كە ئىسلام داينيان دەكات، گشتگىرن، بەدوۋ واتايان:

۱ — ھەموو ئازادىيەكان بەھەموو جۆرەكانيانەۋە (وەك دواتر باسيان دەكەين) ۋە
 مافەكان، ھىچيان لىي ھەلئەۋىردى ۋە لىي جياناكرىتەۋە ھەموويان دەستەبەر
 دەكرىن.

۲ — بۇ ھەموو كەشيش دەستەبەر دەكرىن، مادام خۋاي بەبەزەبى ۋەك نىعمەتلىك
 باسى ئەۋە دەكات كە ئەۋەي لە بوونەۋەردا ھەيە بۇ مرۆڭسى — كانى خولقاندوۋە،
 ۋەك دەفەرموى: ﴿اللَّهُ الَّذِي سَخَّرَ لَكُمُ الْبَحْرَ لِتَجْرِيَ الْفُلُكُ فِيهِ بِأَمْرِهِ وَلِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ
 وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾ الجاثية، واتە: ھەرچى لە ئاسمانەكان ۋە زەۋىدا ھەيە لە

لايەن خۇيەۋە ھەموۋى بۇ ئىۋە دەستەمۇر كىردوۋە بۇي رام كىردوون ۋە، لىرەدا خوا
 (عز وجل) بەگشتى روۋى لە مرۆڭسى — كىردوۋە، كەۋاتە: نىعمەتەكان بۇ ھەموۋان،
 بۇيە ئەۋە ئازادىي ۋە مافانەش نابى ھىچيان لىي ھەلئەۋىردى ۋە جىبابكرىتەۋە، بە
 يىانۋى جۇرا ۋە جۇر، دەبى مافە تاكىيەكان ۋە مافە كۆمەلەيەتتەكان ۋە مافە
 ئابوورىيەكان ۋە مافە سىياسىيەكان بۇ ھەموۋان دەستەبەر بكرىن، كەۋاتە: ماف ۋە
 ئازادىيەكان لە ئىسلام دا بە گشتگىرىي دەستەبەرۋ داين دەكرىن.

چوارەم: لە روۋى تىرو تەۋاۋىيانەۋە:

ھەر لە سەرەتاۋە شەرىعەتى خۋاي پەرۋەردگار ماف ۋە ئازادىيەكان بەتەۋاۋىي بۇ خەللك
 داين دەكات، نەك بە نيۋە چلىي ھەتا دۋايى خەللك خۇيىشانان بىكەن ۋە ناپەزايى دەرپرۋ
 داۋاكارىي بىكەن، ئىنجا ماف ۋە ئازادىيەكانيان بۇ تەۋاۋ بكرىن، ۋەك لە مېژۋى
 ئەۋروپاۋ زۆرىك لە ۋلاتانى دىيادا ديارە، ئىسلام ھەر لە سەرەتاۋە بى ئەۋەي ھىچ كەس
 داۋا بىكات، بى ئەۋەي ھىچ كەس ناپەزايى دەرپرۋ، خۇيىشان دا بىكات ۋە پەنا بەرىتە
 بەر ھەر ھۆكارىكى دىكە، ھەر لە رىۋە خۋاي كاربەجى ھەموۋ ماف ۋە ئازادىيەكانى بۇ

تێکپرای تاکەکان دەستەبەر کردوون، دیارە لە دین و بەرنامەی تێر و تەواو و کامڵی خواش شتی نیوە چل و کێچ و کال ناوەشیتەو، خوا دەربارەی ئاینەکەی خۆی دەفەرموی:

﴿...الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا...﴾

﴿المائدة، واتە: ئەمڕۆ ئاینەکەتەم بۆ تەواو کردوون، وە چاکەیی خۆم بە تەواویی ئەگەڵ ئێوەدا کردووە، وە ئیسلامم بە بەرنامە بۆ پەسەند کردوون، کەواتە: ئیسلامیک کە خوا بە بەرنامەی ژیاانی مەرووفەکان پەسەندی بکات و بەکامل و تێر و تەواو وەسفی بکات، وە بە گەورەترین و نێعمەتی تێر و تەواوی خۆی پێناسەی بکات، دەبێ ئەو ماف و نازدییانەی کە لە ژێر سایەی سیستەمی حوکمرانیی ئیسلامیدا داوێن دەکێن، تێر و تەواو بن و نیوەچل نەبن.

پێنجەم: لە رووی بەر دەوامبوونیانەو:

ماف و نازدییەکان لە ئیسلام دا بە بەر دەوامیی داوێن دەکێن، واتە: کاتی نین، وە بەستراوە نین بە کات و شیونییکی دیاریی کراوەو بە کۆمەلگا و ژینگەییەکی دیاریی کراوەو، چونکە خۆی بێ وێنە بە پەهایی باسی مافی ژیاان و نازدییی بیرورا دەبرینی کردووە، وە باسی مافی هاتن و چوونی کردووە و باسی مافە کۆمەلایەتیەکانی کردووە... هتد، بە پەهایی خوا باسی کردوون، نەیبەستوونەو بە هیچ کات و شوێن و ژینگەییەکەو، بۆیە هیچ کەسێک بۆی نیە سنووریان بۆ داوێن و تاییەتیان بکات بە کات و شوونییکی دیاریی کراوەو.

شەشەم: لە رووی پەيوەستبوونیانەو بە بەرژمەوهندیی گشتییەو:

لەمڕۆوەشەو ديسان ماف و نازدییەکان لەسیستەمی حوکمرانیی ئیسلامیدا لە غەیری خۆیان جیا دەکێنەو، ئیسلام بە پێچەوانەی سیستەمی (لېرالیزم و سۆسیالیزم) وە خەتییکی نیوەراستی گرتووە، وەك خوا (سبحانه و تعالی) دەفەرموی:

﴿أَهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ﴾ ﴿الفاتحة، ڕێی راستمان پێشان بده، بەنخە سەر ڕێی راست.

يان دەفەر موى: ﴿... وَهَدَيْكَ صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا ﴾ الفتح، رېيىھە كى راست پېشان دەدات، بەلكو ئىسلام نەك ھەر لەو بوارەدا، لە ھەموو بوارەكان دا رېيىھە كى راستى گرتو، بە بى تېپەراندن و بەزايەدان، وە بەبى داشكان بەلای راست و چەپ دا، وەك خوای زاناو توانا ئۆمەتى ئىسلامىي بەو پېناسە كردو: ﴿وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا...﴾ البقرة، وەئواو ئۆوھەمان كردو بەكۆمەللىكى ميانجىي و خەتى ئۆوھەراست گرتو، لاندەر بەملاولادا .

لە سىستەمى (كاپىتالىزم و لىبرالىزم) دا بەژەوھەندى گشتى دەكرېتە فېداي بەژەوھەندى تاكىي، بە پېچەوانوھە لەسىستەمى (سۆسىالىزم) دا بەژەوھەندى تاك لە ژيەر پىي بەژەوھەندى گشتى دا دەپلېشپنرېتەو، لە ئىسلام دا ھاوسەنگىي (توازن) رەچاوكراوھ لە ئىوان بەژەوھەندى گشتى كۆمەلگا، ماف و بەژەوھەندى تاييەتتى تاكەكانىش دا ، كە ديارە ئەوھش وردەكارىي زۆرى دەوى، وە ئىسلام بەوھە ماف و ئازادىيەكانى تاكەكانى پاراستو كە كۆمەلگا بيانپلېشپنرېتەو، ھەروھە بەژەوھەندى گشتى پاراستو لە كاتىك دا كە تاكەكان مومارەسەي ئازادىيەكانى خۇيان دەكەن، زيان لە بەژەوھەندى گشتى نەدەن، ئەویش بەوھە ھەندىك بەند و مەرجى لەسەر ماف و ئازادىيە تاكىيەكان داناو، كە كارىك نەكرى بەژەوھەندى گشتىي زيانى پى بگات، ديارە ئەو خەتى ئۆوھەراست (الضراط المستقيم) ەش بەراستى ھەر لە بەرنامەي خوای پەرورەدگاردا ھەيە ، وە ئەوھش وردەكارىي زۆرى دەوى و ئەگەر لەپرووى سياسىيەوھە لە پرووى ئابورىي و كۆمەلایەتتىي يەوھە، سەرنج بەدەين، ئەوكاتە زۆر بە روون و جوانىي ئەو راستىيە دەبينن.

ئەوانە ئىمتيازو تاييەتمەندىيەكانى ماف و ئازادىيەكانى ژيەر سايەي دەولەتى ئىسلامىي بوون.

پۆلێنکردنی جوۆرهکانی ئازادیی و مافهکان له شهريعهتی ئیسلامیدا

پێناسهی (ئازادیی و ماف) – (الحرية و الحق):

زانایان هه‌ندیکیان بۆ مافه‌کان، ته‌نها وشه‌ی مافه‌کان (الحقوق) به‌کار ده‌ن، هه‌ندیکیان ته‌نها وشه‌ی ئازادییه‌کان (الحریات) به‌کار ده‌ن، هه‌ندیکیان هه‌ردوو وشه‌که به‌کار ده‌ن، مافه‌کان و ئازادییه‌کان (الحقوق والحریات) که ئێمه ئه‌وه‌ی سییه‌مان هه‌لبژاردوه ، چونکه کاتی که ورد ده‌بینه‌وه له ماف و ئازادییه‌کان، ده‌بینین هه‌ندیکیان وشه‌ی مافیان زیاتر لێ ده‌وه‌شێته‌وه، هه‌ندیکیان وشه‌ی ئازادیی، بۆ وینه: رێژلێگرته‌ی هه‌موو تاکێک و پاراستنی حورمه‌ت و پێزی وشه‌ی (ماف)ی لێ ده‌وه‌شێته‌وه، به‌لام ئازادیی هه‌لبژاردنی تایین و ده‌رپرینی بیروپا و کو‌بوونه‌وه، زیاتر وشه‌ی (ئازادیی) لێ ده‌وه‌شێته‌وه، به‌هه‌رحال ئێمه هه‌ردوو وشه‌ی (ماف و ئازادییه‌کان) به‌کار ده‌نین.

ئنجبا با تۆزێک چه‌مکی وشه‌کانی: (ئازادیی) و (ماف) پوون بکه‌ینه‌وه، هه‌رچه‌نده له راستیدا وه‌ک زانایان ده‌لێن: پوونکردنه‌وه‌ی شتی پوون، زۆر به‌ زه‌حمه‌ته، وشه‌ی (ئازادیی) ماناکه‌ی پوونه ئه‌گه‌ر به‌ته‌وی پوونی بکه‌یته‌وه ئاسان نیه، زۆر جار وشه‌ی مانا پوون به‌ته‌وی پوونی بکه‌یته‌وه، لێل ده‌بی!! هه‌روه‌ها وشه‌ی ماف (حق)، دیسان ماناکه‌ی پوونه، به‌لام به‌ هه‌رحال ئێمه هه‌ر سه‌رنجێکیان لێ ده‌ده‌ین.

دیاره وشه‌ی (ئازادیی) مانای وشه‌ی (حرية)و، وشه‌ی (ماف)یش مانای وشه‌ی (حق)ه، ئنجبا ئه‌گه‌ر سه‌رنج ده‌ینه‌ زمانێ عه‌ره‌بی وشه‌ی (الحرية) له زمانێ عه‌ره‌بییدا به‌م شیوه‌یه پێناسه کراوه: (الحريةُ الخُلُوصُ مِنَ الشَّوَابِ او الرِّقِّ أو اللُّؤْم) وه‌ک له (المعجم الوسيط)^(۱) دا هاته‌وه، واته: ده‌ربازبوون له خه‌ته، یان له کو‌یلايه‌تی، یان له

ناکس به چيې و له سيفه ترميې، کهواته (حُر) که سيکه که خلته ی کويلايه تي و ژير دهسته يي پيو نه بي و، خلته ی سيفه ته نزم و ناپه سنده کاني پيو نه بي.

وشه ی (الحق) يش له زماني عهريدا بهم شيويه پيناسه کراوه: (الثابت بلا شك والنصيب الواجب للفرد أو الجماعة)^(۱) واته: شتيک که چه سپييت به بيگومان، يان به شيکی، که پويست بيت بو تاکيک، يان بو کومه ليک، نهوه پي ده گوتري (حق)، به کوردي ده ليښ (ماف)، نهوه له رووي زمانه وانويه وه.

له رووي زارواويه وه، پيناسه کوردي هر کام له نازادي و ماف (الحرية و الحق) به پي نهو پاشخانه فيکريه ي، نهو که سه ي نهو وشانه پيناسه ده کا، و تاکه يان ده گوري، بو وينه: روثاوايه کان هنديکيان ناوا وشه ي نازاديان پيناسه کردوه، وه کتيبي (حقوق الانسان السياسية في الإسلام و النظم العالمية)^(۲) هيناويه تي ده لييت: (الإنطلاق والتحلل من القيود الاجتماعية و الأخلاقية و عدم الإلتزام بأي قيد أو مبدأ) واته: ده رچون و خورزگار کردن له همرو بنده کومه لايه تي و نه خلاقيه کان و، پابه ند نه بوون به هيچ کوز و به ندو مه بده نيکه وه.

که نهوه تمعير ده کات له فه لسه فه ي بونايه تي (نه گزيستانسياليزم - الوجودية)، هنديکيشيان بهم شيويه پيناسه ي نازادي ده کهن، وه که له (جارنامه ي فره نسي بو مافه کاني مروث — و هاوولايي) له سالي ۱۷۸۹ دا هاتوه، ده لييت: (قدرة الإنسان على إتيان أي عمل لا يضر بالآخرين) واته: توانا هه بووني مروث — له سه ر نه نجامداني هرکاريک، که زيان به واني ديکه نه گهي نه ي.

به لام بيگومان هر کام له دو پيناسه يه، به راستي هم له رووي عه قلي و، هم له رووي شريعه تموه، لاسه نگ و ناته واون، جاري هي يه که م: که بريتيه نهوه ي مروث — به هيچ شتيکه وه پابه ند نه بي، نهوه له راستيدا ناتوانين بليښ نازادييه، نهوه کويله بووني مروث — بو ناره زوه کاني خوي، که ناره زووي له چي بوو ناوا بکات، بي نهوه ي گوي

(۱) هه مان سه رچاوه، ص ۱۸۸.

(۲) ص ۶۱

بداتە ئەوەی کە ئایا خەڵک قازانج دەکات یان زیان، بەئێ ئه پاستی دا ئەو ئازادیی نیه، بەئێ کو کۆیلاهیەتی مرۆقە بو ههواو ئارهزووهکانی خۆی ، ئەوەی دووهمیشیان : کە مرۆقە هەر شتێکی بوی بیکات، مادام زیانی خەڵکی دیکە نەبێ، کەواتە: مرۆقە دەتوانی خۆی بکوژی، یان خۆی بسووتینی، یان ئەندامەکانی خۆی بفروشی، ئەوەش بە پاستی بە ئازادیی ئەقەڵەم نادری، ئەگەر ئازادییش بێ، ئازادییەکی نەخۆشانهیه.

وشە (حق) یش دیسان بە پێی ئەو پاشخانە فکرییە ئەو کەسە، کە پێناسە ی دەکات ماناکە ی دەگۆری، زۆر ئە پۆژئاواییەکان پێیان وا بوو، کە وشە (حق - ماف) پێناسە ی نیه، یەکیک ئەوانە (دیگی) ئەلمانیی گوتوویەتی: وشە (حق - ماف) پێناسە ناکری واتە: ئە بەر روونی مانای وشە، زانایانی ئیسلام و شەرعزانان بەچەند شیواییە ک پێناسە ی ئازادییان کردو، یەکیک ئە پێناسەکان دەئێ: (ئازادیی بریتیه ئە دەربازبوونی مرۆقە ئە ئارهزووهکانی) یانی: مرۆقە خۆی کۆنترۆل بکات و ببیتە خاوەنی غەریزهکانی خۆی، بەو شیواییە رەفتار بکات، کە عەقل لێی دەخوای و دین لێی دەخوای و بەرژوهەندیی گشتی لێی دەخوای.

هەندێکی دیکە ئاوا پێناسەیان کردو، وە (محمد أبو زهرة) ئە کتیبی (المجتمع الإنساني في ظل الإسلام) دا دەئێ: (الشخص الحر هو الشخص الذي تتجلى فيه معاني الانسانية العالية ويضبط نفسه)^(۱) واتە: مرۆقی ئازاد ئەو مرۆقییە کە بەها مرۆقاییەتییه بەرزەکانی تیدا دەدرەوشینهو، وە خۆی کۆنترۆل دەکات.

وشە (الحق) یش بە چەند شیواییە ک ئە لایەن زانایانی ئیسلامەو پێناسە کراو، یەکیک ئەوانە : (الحق مصلحة مستحقة شرعاً)^(۲) ، (حق - ماف) بەرژوهەندییە کە، کە پێویستە ئە رووی شەریعییهو دا بین بکری.

یەکی دیکەشیان دەئێ: (الحق اختصاص يقر به الشرع سلطة على شيء أو اقتضاء أداء من آخر تحقيقاً لمصلحة معينة)^(۳) واتە: ماف بریتیه ئە تاییبە ئەندییه کە شەریعەت

(۱) ص ۱۸۶.

(۲) الحق ومدى سلطان الدولة في تقييده، ص ۱۹۱، لفتحي الدبريني.

(۳) هه مان سه رچاوه، ص ۱۹۳.

دانى پىدا دىنى ۋەك خاۋەن بوۋى شىك، يان ۋەك داۋاكردى مافىك ئە يەككى دىكە،
بۇ ئەۋەى بەرژەۋەندىيەكى تايىبەت دابىن ۋە دەستەبەر بىرى.
ئەۋە بە كورتىي پىناسەى ئازدايى ۋە ماف بو.

پۇلىنكردى ئازادىي ۋە مافەكان

ئازادىي ۋە مافەكان، ئەگەر بمانەۋى پۇلىنپان بىكەين، بە گشتىي دەبنە شەش جۆر:
جۆرى يەكەم : مافى رېزو حورمەتى مەۋقايەتى .
جۆرى دوۋەم : مافە كەسپىيەكان.
جۆرى سىيەم : ئازادىيە فېكرىيەكان .
جۆرى چارەم : ماف ۋە ئازادىيە ئابورىيەكان .
جۆرى پىنجەم : مافە كۆمەلەيەتپەكان .
جۆرى شەشەم : مافە سىياسىيەكان.

دۋاى ئەۋەى زۆر سەرنجى گەلىك كىتب ۋە سەرچاۋەم دا ، ديارە پاش سەرنجدانى
ئايەتەكانى قورئان ۋە فەرمايشتەكانى پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ"، گەيشتمە
ئەۋ ئەنجامەى، كە دەگونجى ھەموو ماف ۋە ئازادىيەكان، ئەم شەش جۆرەدا كۆبىرىنەۋە
پۇلىن بىرىن، ديارە ھەركام ئەۋانەش، جگە ئە يەكەمىيان: (مافى رېزو حورمەتى
مەۋقايەتى)، كە ھەر يەككە، ئەۋانى دىكە دابەش دەبن بۇ چەند بەشىك، ئنجا
ئىمە دەمانەۋى بەرپىز بەسەرژمىركردن ۋە تويژىنەۋەى ئەۋ ماف ۋە ئازادىيەدا بچىنە خوار،
بەلام ئە سەرەتاۋە دەلىم: ھەموو ئەۋ ماف ۋە ئازادىيە، كە ئەم شەش جۆرەدا كۆدەبنەۋە،
نېرو مى، مەسولمان ۋە نامەسولمان تىياندا يەكسانن، بۇيە پىويست ناكات ئەكاتى
تويژىنەۋەى تاك تاكى ماف ۋە ئازادىيەكاندا ھەمىشە باسى پياۋ ئافرەت بىكەين، يان
باسى مەسولمان ۋە نامەسولمان دووبارە بىكەينەۋە، ھەر ئە سەرەتاۋە دەلىپن: ھەموو ئەۋ
ماف ۋە ئازادىيە، خۋاى كاربەجى بۇ تىكراي مەۋقايەتى، چ نېر بن چ مى ، چ

موسولمان بن، يان ناموسولمان هەر ڕەنگ و زمانىكىان هەبى، هەر بێرکردنەو هەيەكيان هەبىت، بۆ هەموويان وەك يەك دەستەبەر كراون، لە ژێر سایەى دەولەتى ئىسلامييدا و لە چوار چۆندى سىستەمى حوكمرانىي ئىسلامييدا، بۆ هەموولايەك دابىن دەكرين.

جۆرى يەكەم: "مافى ڕيز و حورمەتى مرۆڤايەتى"

يەكەمىن و سەرەكيترين مافى مرۆڤ — ئەو هەيەكە وەك مرۆڤ — و هەر لەبەر ئەو هەيەكە مرۆڤ — بە بى لە بەرچاو گرتنى هېچ ئىعتىبارىكى دىكە، ڕيزى لى بگيرى و حورمەتى بياريزى، شايانى باسيشە ڕۆژئاوايى يەكان، ئەم مەسەلەيە بە يەكێك لە مافەكان دانايين، بەلام لە راستيدا سەرەكيترين مافى مرۆڤ — ڕيزليگيرانيەتى بە مردوويى، چ بە زىندوويى ئنجا ئايا ئىمە ئەو لە چىيەو وەرەگرين؟ ئەم ئايەتە بە هيزو پيزەى خواى دادگەرەو ئەيەتى (٧٠) ى سوورەتى (الإسراء) دەفەرموى: ﴿وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْوَلَدِ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِّمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا﴾ ، خواى كارەجى ئەم سوورەتەدا، كە مەككىيەو

هيشتا دەولەت و قەوارەى سياسى ئىسلامىي دروست نەبوو، ڕاي دەگەيەنى و دەفەرموى: يىنگومان ڕيزمان ئەو چەي ئادەم گرتو و ئە دەرياو و شكانيدا هەلمانگرتوون، (واتە: هۆكارو ئامرازى وامان بۆ ڕەخساندوون و يارمەتيمان داو، كە ئە دەرياو و شكانيدا هەليان بگرن و هاتووچويان بى بگەن)، ئە لە ڕۆزىيە بەتام و چيژەكان پيمان داو (هەموو ئەو هەيەكە لاشەيان پيوستى پيەتى، بۆمان دابىن كردوون)، و هەلمانبژاردوون بەسەر زۆر ئەوانەدا، كە دروستمان كردوون (زۆر ئە زانايان دەلين: وشەى — كثر — واتە: هەموو دروستكراوان، ديارە مرۆڤ — دروستكراوىكى تاقانەيەو هەلبژيردراو ئە لايەن خواو ئە هەموو بوون دا، چونكە هەر ئەو شايستەيە، كە ئەمانەتى خوا هەلبگري، و، بيتە جينشيني خوا لەسەر زەوى).

ئەگەر سەرئىنجى ئەم ئايەتە بەدين، دەزانين وشەى (تكرىم)، (وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ) بۆ هەموو ئەو ئادەم دەچيئەو، هەم هەلگيرانيان لە وشكانيى و دەرياداو، هەم پيدانيان لە

پۇزىيە بەتام و چىژەكانو ھەم ھەلبۇاردىيان بەسەر دروستكراوان دا بۇ ھەموان دەچنەۋە، بەبى تايىبە تەكرىد بە كۆمەل و تاقىمىكىانەۋە ، كەۋاتە: مەۋقۇ — ۋەك مەۋقۇ — لى لايەن خواۋە پىژ لىگىراۋە و، حورمەتى تايىبەتى بۇ دانراۋە.

بەلى، دەبى بە زىندوۋىيى و مردوۋىش پىژ لى مەۋقۇ — ھەكەن بىگىرى، بەلگەمان لەسەر ئەۋە چىيە ؟ :

۱ — ئايەتەكە بەگىشى فەرموۋىيەتى: (وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ) ديارە مەۋقۇ — كاتىك

دەشمى، ھەر لى ئەۋەى ئادەمە، كەۋاتە: بە مردوۋىش ھەمان پىژى ھەيە .

۲ — چەندەن فەرمائىشتى پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" لەۋبارەۋە ھەن ، كە

زۆر بە ۋون و پاشكاۋىي ئەۋە دەگەيەنن، كە دەبى مەۋقۇ — بە مردوۋىش پىژى لى بىگىرى.

ۋەك پاش كەمىكى دىكە ئامازەيان پى دەكەين، بەلى لى شەرىعەتى ئىسلامىيدا زۆر گرنگىيە بە مەۋقۇ — دراۋە ، ھەر لى كاتى شۆردىنەۋە بە مردوۋىي، پاشان كەنكرىدى و نوۋ ئەسەر كىردى، دواتر بەخاك سپاردى، ھەمو ئەۋانە بە مەراسىم و پىژەۋە ، ۋە پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" باسى بەپىكرىدى جەنازەى كىردە بۇ سەر گۆرستان، كە خىر و پاداشتى ئەۋەندە و ئەۋەندە زۆرە، واتە: ۋەك چۆن كاتىك مەۋقۇ — لى دايك دەيىت و ئاھەنگى بۇ ساز دەكرى بە ناۋى ھەۋتم (عَقِيْقَةُ) كاتىكىش، كە دىنا بەجى دىلى و سەفەرى مەرگ دەكات، دىسان بەھەرەۋەزىي و پىژ و مەراسىمىك ئەۋ تەرم و جەنازەيە بەخاك دەسپىرن .

ئىنجا با تەماشاي چەند فەرمائىشتىكى پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ"

لەۋبارەۋە بىكەين:

۱ / لى يەكەك ئە فەرمائىشتەكان دا پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" دەفەرموى:

{ إِذَا رَأَيْتُمُ الْجَنَازَةَ فَقُومُوا، فَمَنْ تَبِعَهَا فَلَا يَقْعُدْ حَتَّى تُوضَعَ } (أَخْرَجَهُ أَحْمَدُ بَرَقْم:

(۱۱۲۱۱)، وَالبُخَارِيُّ بَرَقْم: (۱۲۴۸)، وَمُسْلِمٌ بَرَقْم: (۹۵۹)، وَأَبُو دَاوُدَ بَرَقْم: (۳۱۷۳)،

والتِّرْمِذِيُّ بَرَقْم: (۱۰۴۳) وَقَالَ: حَسَنٌ صَحِيح، وَالنَّسَائِيُّ بَرَقْم: (۱۹۱۷) عَنْ أَبِي سَعِيدٍ

الْخُدْرِيِّ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُ، واتە: ھەركاتىك جەنازەتان بىنى، ھەئىسن، ئىنجا ھەركەسىك

شوێن جەنازە کە کەوت، بە دانەنیشی، هەتا ئەو جەنازە یە دادەنری.

۲/ هەر لە صەحیحی بوخارییدا هاتو: {إِنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ} مَرَّتْ بِهِ جَنَازَةٌ فَقَامَ، فَقِيلَ لَهُ إِنَّهَا جَنَازَةٌ يَهُودِيٍّ، فَقَالَ: أَلَيْسَتْ نَفْسًا {أَخْرَجَهُ الْبُخَارِيُّ بِرَقْم: (۱۲۵۰)} واتە: پێغەمبەری خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" کاتێک جەنازە یە کیان بە لادا برد، ئەویش لە بەری هەڵسا، گوتیان: ئەو تەرمی جوولە کە یە کە، فەرمووی: ئایا نەفس نیە؟ (واتە: ئایا مەرۆق نیە؟ مادام مەرۆق—، پێویستە پێزی لێ بگیرێ، بۆیە لە بەری هەڵسام).

کەواتە: وەك چۆن مەرۆق—ەکان بە زیندوویی پێز لە هەمەموویان دەگیری، بە بێ لە بەرچاوترنی دین و عەقیدە و پەنگ و پەگەزو زمانیان، بە مردوویی بە هەمان شیوە.

۳/ لە فەرماشتیکی دیکەدا پێغەمبەری خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" دە فەرمو: {كَسْرُ عَظْمِ الْمُسْلِمِ مِثْلًا كَكَسْرِهِ وَهُوَ حَيٌّ، تَعْنِي فِي الْإِثْمِ} {أَخْرَجَهُ أَحْمَدُ بِرَقْم: (۲۴۷۳۰)}، وَأَبُو دَاوُدَ بِرَقْم: (۳۲۰۷) قَالَ الشَّيْخُ الْأَلْبَانِيُّ: صَحِيحٌ، وَمَالِكُ بِرَقْم: (۸۱۴) وَالْفَلْظُ لَهُ، واتە: شکاندنی ئیسقانی مردوو، وەك شکاندنی ئیسقانیەتی بە زیندوویی لە گوناھدا.

۴/ هەروەها پێغەمبەری خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" نەك هەر شیواندنی جەستە، بە ئۆکو نابێ قسەش بە مردوو بگووتری، جا چ مسوڵمان، چ نامسوڵمان، بە تاییەت، کە قسە پێگوتنە کە بێتە هۆی ئازاردانی دۆی زیندوان، وەك پێغەمبەری خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" دە فەرمو: {لَا تَسُبُّوا الْأَمْوَاتَ فَتُؤْذُوا الْأَحْيَاءَ} {أَخْرَجَهُ أَحْمَدُ بِرَقْم: (۱۸۲۳۴)}، وَالتِّرْمِذِيُّ بِرَقْم: (۱۹۸۲)، وَالطَّبْرَانِيُّ بِرَقْم: (۱۰۱۳) قَالَ الشَّيْخُ الْأَلْبَانِيُّ: صَحِيحٌ، واتە: جێو بە مردوان مەدەن، زیندووەکان ئازار بەدن، پێغەمبەری خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" کاتێک ئەو هە فەرمو، کە کەسێک قسە ی بە ئەبوجەهل گوت، عیكەرەمە ی کورپیشی (خوا لێی رازی بێت) ئەو ی بوو، دۆی ئیشا، پێغەمبەری خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" فەرمو: قسە بە مردوان مەلێن، کە زیندووەکان دلیان ئازار بدری، ئەگەر نا ئەبوجەهل ئەو دیاڕە لە دۆزەخ دایە، فیرەوون هەر فیرەوونە،

نەمروود ھەر نەمروودە، لەمەنەتى خويان لى بىت، بەلام مردوويەك كە پۇشستوھە كەسكى نزيكى لەوى بى، نايىت قسە بەو مردوھ بلىي، با شايستەي قسە پى گوتنىش بى، لە بەر دلى ئەو زىندوھ .

۵/ بە نىسبەت دانىشتن لەسەر گۆرپش، ئەويش ديسان پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" پىنمايى تايبەتى بۆ ھەيە بۆ نمونە دەفەرموى: {«لَأَنْ يَجْلِسَ أَحَدُكُمْ عَلَى جَمْرَةٍ فَتَحْرِقَ ثِيَابَهُ حَتَّى تَخْلُصَ إِلَى جِلْدِهِ خَيْرٌ لَهُ مِنْ أَنْ يَجْلِسَ عَلَى قَبْرِ»} (أَخْرَجَهُ أَحْمَدُ بِرَقْم: (۸۰۹۳)، وَمُسْلِمٌ بِرَقْم: (۹۷۱)، وَأَبُو دَاوُدَ بِرَقْم: (۳۲۲۸)، وَالنَّسَائِيُّ بِرَقْم: (۲۰۴۴)، وَابْنُ مَاجَةَ بِرَقْم: (۱۵۶۶) قَالَ الشَّيْخُ الْأَلْبَانِيُّ: (صَحِيحٌ)، وَاتِّهَ: ئەگەر يەكلى ئە ئىوھ لەسەر پشكۆيەك لە ئاگر دابنىشىت، بەرگى بسووتىنى و پىستىشى بسووتىنى، باشترە لەوھى، كە لەسەر گۆرپك دابنىشى، ديارە لىرەدا واتە: بزانی كە ئەوھ گۆرە لەسەرى دابنىشى بە ئەنقەست.

۶/ بە نىسبەت خۇياراستن لە بىرپىزىيى كردن بەتەرمىش، ئەم دەقە ھەيە وەك (سَمُرَةٌ بَنَ جُنْدَبٍ) خوا لىي رازى بى، دەلى: {كَانَ نَبِيُّ اللّٰهُ "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" يَحْتُنَّا عَلَى الصَّدَقَةِ وَيَنْهَانَا عَنِ الْمَثَلَةِ} (أَخْرَجَهُ أَبُو دَاوُدَ بِرَقْم: (۲۶۶۹)، وَابْنُ خُزَيْمَةَ بِرَقْم: (۲۰۸۳)، قَالَ الشَّيْخُ الْأَلْبَانِيُّ: (صَحِيحٌ)، وَاتِّه: پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ئىمەي ھان دەدا بۆ خىر و چاكەكردن و مال بەخشىن و لىي قەدەغەدەكردىن، كە ئەتكى تەرم بکەين (واتە: ئەندامىكى بېردى، يان بشىوئىرى و بە شىوھيەك مامەلەي ئەگەل دا بکرى، كە بە بىرپىزىيى لە قەلەم بدرى).

ئەوھى باسمايەن كەرد جۆرى يەكەم بوو لە ماف و ئازادىيەكان، كە سەرەكىتيرىن و بنەرەتيرىن مافى مەروڤسە، چونكە مەروڤسە — ئەگەر پىزى لى گىراو حورمەتى پارىزرا بە زىندوويى و بە مردوويى، ماناي وايە ھەموو مافەكانى دىكە دىتە نىو ئەم مافەوھ.

جوړی دووهم: مافه که سیټیه کان (الحقوق الشخصية):

مرؤق — وهك كه سينك پيړيسته كومه ټيك مافي بو دابین بكرین بو شهو هی، كه كه سیټی شه مرؤق — رپی زی لی بگری، چونكه وهك گوتمان: هه موو مافه كانو نازادیه كان دینه وه نیو جوړی یه كه می شه مافانه، كه بریتی بو له پاراستنی رپیرو حورمه تی مرؤق —، نجا با بزاین، مافه كه سیټیه كان، مهبه ستمان پیان چییه؟ مهبه ستمان له مافه كه سیټیه كان و نازادیه تاکیه كان، هه موو شه ماف و نازادیانه یه، كه به بی شه وان، مرؤق — وهك تاكك خاوه نی كه سایه تییه کی رپیرو لیگراوو سهنګین و حورمه ت پارپیرواو نابیت . نیمه مافه كه سیټیه كان له پیچ خال دا ده خه یه روو:

۱ - مافی ژیان:

یه كه مین و ګرنگ ترین مافی كه سیټی، بریتی له پاراستنی ژیانی مرؤق — نهك هه ر پاراستنی، به ټكو دابینكردنی هه ل و مه رجیك، كه مرؤق — تییدا ژیانیکي مرؤق — انه بګوزه ریڼی.

سهره تا با ته ماشای شه ده قانه ی قورټان و سوننه ت بكه یین، كه جه خت ده كه نه وه له سهر پاراستن و بهرګری لیكردن و به سه لامه تی هیشتنه وه ی مرؤق — له پروی ژیان ه وه و، فراهه مه یټانی هه ل و مه رجی ژیانیکي شایسته:

۱/ خوا (سبحانه وتعالی) له سوورته تی (الأنعام) دا ده فره موی: ﴿... وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ...﴾ ۱۰۱ ، واته: شهو

نه فسه ی، كه خوا قه ده غه ی كرده، مه یكوژن، مه ګر به حقه، واته: به حقه نه بی، كه س بوی نیه كه سیكی ديكه بكوژی، مه ګر شه نه فسه موسته حقه ی كوشتن بیت، شه ویش دیاره به پی شه ریعت، كه دیاری كرده له چ كاتیکدا مرؤق — شایسته ی شه ده بی، كه بكوژی و مافی ژیانی لی بسه نریته وه.

۲/ له سوورته تی (المائدة) ثایه تی (۳۲) دا خوا ی داد ګر ده فره موی: ﴿... مَنْ قَتَلَ نَفْسًا بِغَيْرِ نَفْسٍ أَوْ فَسَادٍ فِي الْأَرْضِ فَكَأَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ

جَمِيعًا وَمَنْ أَحْيَاهَا فَكَأَنَّمَا أَحْيَا النَّاسَ جَمِيعًا ﴿٢٨﴾، واتە:

ھەر كەسنىڭ، كەسنىڭ بىكۆزى بە بى ھەق، بى ئەۋەي كە خراپەي لە زەۋيدا كەردى، ۋەك ھەموو خەللى سەر زەۋى كۈشتىبى ۋايە، ۋە كەسنىڭ، كەسنىڭ زىندۇ بىكەتەۋە، (ۋاتە: نەھىلى بىكۆزى ۋە زىيانى سەلامەت بىكەت) ۋەك ئەۋە ۋايە، كە ھەموو خەللى سەر زەۋى زىندۇ كەردىتەۋە ۋە زىيانى بە ھەموۋيان بە خىشپىتەۋە.

۳/ لە سوۋرەتى (النساء) ئايەتى (۲۹) دا خۇا دەفەر مۇي: ﴿...وَلَا تَقْتُلُوا

أَنفُسَكُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُمْ رَحِيمًا ﴿٢٩﴾، نەك ھەر دروست نىيە مەۋقۇ—

زىيانى خەللى لە نىۋ بىبات ۋە بىيانكۆزى، بەلكى دروست نىيە زىيانى خۇشى بە ھەدەر بىداۋ، نەبى زىيانى خۇشى بىفەۋىتىنى، ۋەك دەفەر مۇي: خۇتان مەكۆزى، بىگومان خۇا لە كەلتان بە بەزەبىي يە.

۴/ ھەروھە لە سوۋرەتى (البقرة) ئايەتى (۱۹۵) دا دەفەر مۇي: ﴿...وَلَا تُلْقُوا

بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ... ﴿١٩٥﴾، واتە: بە دەستى خۇتان، خۇتان مەۋفەۋىتىن،

خۇتان دۇۋچارى فەۋتان ۋە مەرگ مەكەن .

۵/ لە سوۋرەتى (البقرة) ئايەتى (۱۷۹) دا دەفەر مۇي: ﴿وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ

حَيَوةٌ يَتَأُولِي الْأَلْبَابِ لَكُمْ تَتَّقُونَ ﴿١٧٩﴾، واتە: لە تۆلەدا زىيان ھەيە

بۇ ئىۋە، ئەي عاقلمەندەكان! بەلكى خۇتان بىپارىزىن، واتە: خۇا ئەۋ رەستىيەتان بۇ دەخاتە رۇۋ، تاكو خۇ بىپارىزىن ئەۋەي زىيانى خەللى ۋە خۇيشتان بىخەنە مەترسىيەۋە، بە ھۇي خۇيىرپىزىيى ۋە يەكلى كۆزى يەۋە.

۶/ لە سوۋرەتى (المائدة) ئايەتى (۴۵) دا دەفەر مۇي: ﴿وَكَبْنًا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنْ

النَّفْسِ بِالنَّفْسِ وَالْعَيْنِ بِالْعَيْنِ وَالْأَنْفِ بِالْأَنْفِ وَالْأُذُنَ

بِالْأُذُنِ وَاللِّسَنَ بِاللِّسَنِ وَالْجُرُوحَ قِصَاصٌ... ﴿٤٥﴾، واتە: لەسەر

جوولەکەکان لە تەوڕات دا نووسیبوومان ، {دیاره ئەو نووسینە لەسەر جوولەکەکان لە تەوڕات دا، مسوڵمانانیش هەر دەگریتهوه، چونکە هەم ئەم ئایەتە لە سیاقیک دا هاتو، کە بۆ مسوڵمانانیش بەرنامەیە و یاسایەو، هەم لە ئایەت و فەرمايشه کانی دیکەش وەرده گیرێ، بەتایبەت ئایەتی: ﴿وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَوةٌ يٰۤاُولِيَ الْاَلْبَابِ...﴾ البقرة، تۆلە (قصاص)یش

لێره دا، چ تۆلە ی کوشتنهوه بیّت، یان هەر تۆلەیه کی دیکە، هەمووی دەگریتهوه { کە نەفس بە نەفس، (واته: کەسیک کەسیکی کوشت دەکوژیتهوه)، چاو بە چاو، (کەسیک چاوی کەسیکی کوژێ کرد، بۆی هەیه چاوی کوژێ بکاتهوه)، لووت بە لووت، (کەسیک لووتی کەسیکی بری، بۆی هەیه لووتی بپریتهوه)، گوی بە گوی و، ددان بە ددان، برینه کانییش بە تۆلە (واته: کەسیک برینی لەکەسیک کرد، جا چ ئێسکی شکاند، یان هەر گوشتەکە ی بری، ئەویش بە هەمان شیوه).

۷/ پیغەمبەری خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" لە فەرمايشه تیکیدا، کە بوخاریی لە (عَبْدُ اللّٰهِ بْنِ عَمْرٍو بْنِ الْعَاصِ) هه هیناویهتی، دەرهموی: {فَإِنْ لِّجَسَدِكَ عَلَيْكَ حَقًّا، وَإِنْ لِّعَيْنِكَ عَلَيْكَ حَقًّا، وَإِنْ لِّزَوْجِكَ عَلَيْكَ حَقًّا، وَإِنْ لِّزَوْجِكَ عَلَيْكَ حَقًّا} (أَخْرَجَهُ الْبُخَارِيُّ بِرَقْم: (۱۹۷۵)) واته: بێگومان جهسته مافی لهسهرته، بێگومان چاوت مافی لهسهرته، بێگومان هاوسهرت مافی لهسهرته، بێگومان میوانیشته مافی لهسهرته .

۸/ لە فەرمايشه تیکیدا، کە (بخاری) هیناویهتی، هاتو: {فَاعْطِ كُلَّ ذِي حَقٍّ حَقَّهُ} (۱) واته: هەر خاوهن مافه، مافی خوێ پێ بدە.

۱ {عَنْ أَبِي جُحَيْفَةَ وَهَبِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: أَخَى النَّبِيِّ ﷺ بَيْنَ سَلْمَانَ وَأَبِي الدَّرْدَاءِ، فَرَارَ سَلْمَانُ أَبَا الدَّرْدَاءِ فَرَأَى أُمَّ الدَّرْدَاءِ مَتَبَدِّلَةً، فَقَالَ: مَا شَأْنُكَ؟ قَالَتْ: أَخُوكَ أَبُو الدَّرْدَاءِ لَيْسَ لَهُ حَاجَةٌ فِي الدُّنْيَا، فَجَاءَ أَبُو الدَّرْدَاءِ فَصَنَعَ لَهُ طَعَامًا، فَقَالَ لَهُ: كُلْ فَإِنِّي صَائِمٌ، قَالَ: مَا أَنَا بِأَكِلٍ حَتَّى تَأْكُلَ فَأَكُلَ، فَلَمَّا كَانَ اللَّيْلُ ذَهَبَ أَبُو الدَّرْدَاءِ يَقُومُ فَقَالَ لَهُ: نَمْ، فَنَامَ، ثُمَّ ذَهَبَ يَقُومُ فَقَالَ لَهُ: نَمْ، فَلَمَّا كَانَ مِنْ آخِرِ اللَّيْلِ قَالَ سَلْمَانُ: قُمْ الْآنَ، فَصَلَّيْنَا جَمِيعًا فَقَالَ لَهُ سَلْمَانُ: إِنَّ لِرَبِّكَ عَلَيْكَ حَقًّا، وَإِنْ لِنَفْسِكَ

كەواتە: مەرۋق — لەسەرى فەرزە جەستەى خۇى پىارىزى، چاوى پىارىزى،
 ھەروھە سەرچەم ئەندامەكانى دىكەشى، بەلام لە فەرمايشتەكەدا لەبەر بۆنە
 (مناسبة) يەك باسى (چاۋ) كراۋە، كە برىتى بوۋە لەكەم خەويى (عبداللە)،
 بەھۇى زىدەپۇيى كەرنى لەشەو نوپۇز كەرن دا.

۲ - مافى ھاتن و چوون و گواستنەو (حق السفر والنقل والانتقال):

ئەم مافەيش زانايان بەم شىۋەيە پىناسەيان كەردو: (حَقُّ الْإِنْتِقَالِ مِنْ مَكَانٍ إِلَى مَكَانٍ آخَرَ وَالْخُرُوجُ مِنَ الْبِلَادِ وَالْعَوْدَةُ إِلَيْهَا دُونَ تَقْيِيدٍ أَوْ مَنَعٍ إِلَّا وَفْقًا لِلْقَانُونِ)^(۱)
 واتە: مافى ھاتن و چوون و گواستنەو، مافى گواستنەو يە لە شىۋىكەو بە
 شىۋىك و، دەرچوون لە ولات و گەرانەو بە، بە بى ئەوۋى ھىچ كۆت و بەندىكى
 بخرىتە سەر، يان قەدەغە بكى، مەگەر بە پىي ياسا.

ئەم مافەيش يەككە لەو مافانەى، كە شەرىعتى ئىسلامىي بۇ ھەموو تاكەكان
 دەستەبەرى كەردوون، بۇ وىنە: خوا (سبحانە و تعالى) لە سوورەتى (يوسف) ئايەتى
 (۱۰۹) دا دەفەر موى: ﴿...أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ...﴾ ﴿١٠٩﴾ يوسف، واتە: ئايا ئەوانە بە زەويدا
 نەزىشتوون، تاكو سەرنج بەدن، كە سەرەنجامى ئەوانەى پىش خۇيان چۆن بوۋە؟!
 كەواتە: با بە زەويدا برون، ھاتن و چوون بكن، بۇ ئەوۋى شىۋىنەوارى رابردوان
 بىينن.

لە سوورەتى (الملك) ئايەتى (۱۵) دا خواى بەرز دەفەر موى: ﴿هُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ الْأَرْضَ ذُلُولًا فَأَمْشُوا فِي مَنَاكِبِهَا وَكُلُوا مِنْ رِزْقِهِ وَإِلَيْهِ النُّشُورُ﴾ ﴿١٥﴾ واتە: خوا
 ئەو كەسەيە، كە زەوى بۇ رام و دەستەمۇ كەردوون، دەجا بەقەدپال و شىۋەكانىدا

عَلَيْكَ حَقًّا، وَلَا هَلْكَ عَلَيْكَ حَقًّا، فَأَعْطِ كُلَّ ذِي حَقٍّ حَقَّهُ، فَاتَى النَّبِيُّ ﷺ فَذَكَرَ ذَلِكَ لَهُ فَقَالَ النَّبِيُّ ﷺ: { (صَدَقَ سَلْمَانُ) } (أَخْرَجَهُ الْبُخَارِيُّ بِرَقْم: (٦١٣٩)، وَالتِّرْمِذِيُّ بِرَقْم: (٢٤١٣)).

(۱) النظم السياسية، للدكتور ثروت بدوي، ص ٤٢٠.

برون و له رږزی خوا بخون و هر بولای خواش ده گه پښه وه، کهواته : مړوځ —
فرمانی پیکراوه، که به زه ویدا بې و بچې، بې نه وهی، که هیچ به ربه سستی کی له
به رد هم دا هه بې.

له (الوثیقة - الصحيفة) دا، که پیغه مبه ری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" بو
رېک خستنی چونیته پیکه وه ژبانی پیکهاته کانی شاری مه دینه نوو سیبوی، له
به ندی (۴۷) دا ده فرموی: (وَمَنْ حَرَجَ آمِنٌ وَمَنْ قَعَدَ آمِنٌ فِي الْمَدِينَةِ) واته:
هر که سیك له شاری مه دینه بچیته دهر، پیویسته هیمنی ناسایشی پیاریزی،
وه هر که سیك نیشته جی بې له مه دینه دا، دیسان پیویسته هیمنی و ناسایشی
پیاریزی، کهواته : هاتن و چوون و سه فر و گواستنه وه، له نیسلام دا مافیکه بو
هه موو لایه ک دابین کراوه .

۳ - مانی هیمنی و ناسایش:

نهم مافه یش بهم شیویه پیناسه کراوه: (عَدَمُ جَوَازِ الْقَبْضِ عَلَى أَحَدِ الْأَشْخَاصِ أَوْ
إِعْتِقَالِهِ أَوْ حَبْسِهِ إِلَّا فِي الْحَالَاتِ الْمَنْصُوصِ عَلَيْهَا فِي الْقَانُونِ، بَعْدَ اتِّخَاذِ جَمِيعِ
إِجْرَائَاتِ وَالضَّمَانَاتِ الَّتِي حَدَّدَهَا الْقَانُونُ)^(۱) واته: رېگا نه دان به گرتنی هیچ
تاکیک، یان به ند کردنی، یان زیندانی کردنی، مه گهر لهو حالته ده، که یاسا
دهقی له سه ر داناوه، دوا جیبه جی کردنی تیکرای نهو کارو گره نتيانه ی، که بو
پاراستنی مړوځ — و به ناهق سزانه دانی یاسا دیاری کردوون، نهم مافه یش له
شهریعتی نیسلامییدا بو هه موو لایه ک ده سته بهر کراوه، وه که له سه ر تاوه گوتمان،
به بې له بهر چاو گرتنی دین وعه قیده و رهنګ و رڼه زو هتد ...

بو نمونه: خوی داد گهر له سووره تی (المائدة) له نایه تی (۴۵) دا ده فرموی:
﴿وَكُنَّا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنْ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ وَالْعَيْنَ بِالْعَيْنِ وَالْأَنْفَ بِالْأَنْفِ
وَالْأُذُنَ بِالْأُذُنِ وَاللسنَ بِاللسنِ وَالْجُرُوحَ قِصَاصٌ...﴾ المائدة، کهواته:

(۱) النظم السياسية، ص ۴۲۱.

ده بیټ هه مووکه س سه لامهت و پاریرزوو بی و ئاسایشی جهستهیی بو دهسته بهر بکری.

هه ره سووره تی (المائدة) له نایه تی (۳۳) دا ده فهرموئ: ﴿إِنَّمَا جَزَأُاَ الَّذِينَ يُحَارِبُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيَسْعَوْنَ فِي الْأَرْضِ فَسَادًا أَنْ يُقَتَّلُوا أَوْ يُصَلَّبُوا أَوْ تُقَطَّعَ أَيْدِيهِمْ وَأَرْجُلُهُمْ مِّنْ خَلْفٍ أَوْ يُنْفَوْا مِنَ الْأَرْضِ ذَلِكَ لَهُمْ جِزْيٌ فِي الدُّنْيَا وَلَهُمْ فِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ﴾ المائدة، واته:

بیگومان سزای ئه مو که سانهی، که دژایه تی خواو پیغه مبه ره که ی ده که ن و، ئاشووب و ئالوژی له زه ویدا بلاو ده که نه وه، ئه وه یه که بکوژرین، یان هه ئبواسرین، یان ده ست وپی راست و چه بیان بهردری، یان ده ر بکری، چوار سزا بو چوار حالت، که شهر عزانان به دریژی باسیان کرده، ئه گهر خه لکیان کوشت و مالیان ستاند، ده شکوژرین و هه لیشه واسرین، ئه گهر ته نها خه لکیان کوشتبو، ئه وه هه ر ده کوژرین، ئه گهر ته نها مالیان له خه لک ستاندبوو ده ست و پی راست و چه بیان به پردری، ئه گهر ته نها خه لکیان ترساندبوو، ده رده کری، شهر عزانان به ته فصیل باسیان کرده.

ئجا جیی سه رنج ئه وه یه، که خوا ی داد گهر هه رکه سی که هیمنیی و ئاسایشی خه لک بخته مه ترسییه وه، به جهنگه ره له دژی خوا و پیغه مبه ری خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" پیناسه ی کرده، وه ده فهرموئ: ﴿إِنَّمَا جَزَأُاَ الَّذِينَ يُحَارِبُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ...﴾ المائدة، سزای ئه وانه ی که دژایه تی خواو

پیغه مبه ری خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ده که ن، که واته: هه رکه سی که هیمنیی و ئاسایشی خه لک تی که بدات و خه لک بخته بهر هه ره شه ی مه ترسیی خو ی، چ له رووی گیانیانه وه، چ له رووی سامانیانه وه، چ له رووی ترساندنیانه وه، ئه وه به دوژمنی خوا و پیغه مبه ری خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" له قه لهم ده دری، بویه ش سزای زور سه ختی بو دیاریی کراوه.

ئینجا ئەک هەر لە ڕووی جەستەیی و لە ڕووی سەلامەتی ژيانەوه، پێویستە سەلامەتی خەڵک مسۆگەر بکری، بەڵکو پێویستە لە ڕووی مەعنە و بێشەوه، ئەو مافە دەستەبەر بکری، لە سوورەتی (الحجرات) لە ئایەتەکانی (۱۱ - ۱۲) خوای تاک و پاک ڕوو لە ئیمانداران دەکات و دەفەرموی: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا يَسْخَرُ قَوْمٌ مِّن قَوْمٍ عَسَىٰ أَن يَكُونُوا خَيْرًا مِّنْهُمْ وَلَا نِسَاءٌ مِّن نِّسَاءٍ عَسَىٰ أَن يَكُنَّ خَيْرًا مِّنْهُنَّ وَلَا تَلْمِزُوا أَنفُسَكُمْ وَلَا تَنَابَزُوا بِالْأَلْقَابِ بِئْسَ الْأَسْمُ الْفُسُوقُ بَعْدَ الْإِيمَانِ وَمَن لَّمْ يَتُبْ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ ﴿۱۱﴾﴾ يَتَأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ إِنَّهُ بِعَصِ

ئەوانەى بروتان هیناوه! با کۆمەڵیکتان گالته به کۆمەڵیکتان نه کات (چونکه زۆر جارن گالته بهیه کدى کردن به حالهتى کۆمهله ڕوو دەدات)، کۆمهڵیک له ئافرهتانیشت با گالتهو لاقرتی به کۆمهڵیک له ئافرهتانی دیکه نه کهن، نزیکه ئەوانهى گالتهپیکران، چاکترین ئەوانهى گالتهیان پێده کهن، وه عهیب له خۆتان مه گرن و، ناووناتۆره لهیه کدى مه نین، خراپترین ناو بریتیه له ناوی فاسقبوون دواى ئیمان هینان، (کهواته: بهههرا کامیک لهوانه: گالته بهخهڵک کردن، عهیب لى دیتنهوه، ناو ناتۆره بهدواخستن، مروّق — فاسق دهبی و شاهیدی لى وهرناگیری و به له ڕی ده رچوو له قه له م ده درى)، له ئایهتى دواتردا ده فەرموی: ﴿يَتَأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ... ﴿۱۲﴾﴾ الحجرات، واته: ئەک هەر ناییت گالته به خهڵک

بکهى و عهیبى لى بگرى و ناووناتۆرهى بهدوا بخهى، بهڵکو دهبی ئاگات له دل و دهروونیشت بى و به دلیشت گومانی خراپى پى نه بهى، ئەى ئەوانهى بروتان هیناوه! خۆتان له زۆر گومان بیاریژن، چونکه هه ندىک گومان گونا هه (واته: هه ندىکی نیشانه نایکی، ئنجا له بهر ئەوهى، که تووشى هه ندىک له گومانی خراپ نه بى، خۆت له زۆرى بیاریژه، نه شیغه رموه: خۆت له هه موو گومانیک بیاریژه، چونکه هه ندىک له گومانه کان له جیى خۆیاندان، ئەوانهى به لگه و نیشانه یه کیان هه یه).

پاشان دەفەرموى: (وَلَا تَجَسَّسُوا) جاسوسىي مەكەن ، جاسوسىيى برىتيە لەوھە
 كە تۆ بگەرپى بۆ عەببى خەلك بە شىۋەيەكى پەنھان ، بىخەفتى بۆ ئەوھى ، كەم و
 كورپيان تىدا بدۆزىتەوھ (وَلَا يَغْتَب بَّعْضُكُم بَعْضًا) بەپاشملە ھەندىكتان بە خراپە
 باسى ھەندىكى دىكەتان مەكەن .

لە سوورەتى (الأحزاب) لە ئايەتى (۵۸) دا بە گشتى خوا (سبحانہ وتعالى)
 دەفەرموى: ﴿وَالَّذِينَ يُؤْذُونَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ بَغَيْرِ مَا اكْتَسَبُوا
 فَقَدِ احْتَمَلُوا بُهْتَانًا وَإِثْمًا مُّبِينًا﴾ (الأحزاب، واتە: ۵۸) ۋە ئەوانەى كە ئازارى

پىوانى بروداردو ئافرەتەنى برودارد دەدەن، بى ئەوھى كە شىكىيان كەربى، (واتە:
 تۆمەتىكىيان خراوەتە پالو شىكىيان پىگوتراوھ، كە ئەوان لەو تۆمەت و گوناھە
 بەرىن) ئەوھ بوختانىك و گوناھىكى ئاشكرایان ھەلگرتوھ. (بوختان واتە : تۆمەتى
 نارەوا بۆ خەلك ھەلەبست، ديارە لە زمانى كوردییدا بوختان: زیاتر بۆ تۆمەتى
 داوینپىسى بەكاردى، بەلام لە زمانى عەرەبییدا تۆمەتى داوینپىسى وشەيەكى
 تايبەتى ھەيە، كە برىتيە لە (قذف)، واتە تۆمەتى داوینپىسى پالداھە لای
 كەسەك ، بەلام تۆمەت بە گشتى پى دەگوترى: (بەھتان).

پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" لە وتارەكەى ھەجى مائتاوايیدا
 فەرموى: ﴿أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّ دِمَاءَكُمْ وَأَمْوَالَكُمْ وَأَعْرَاضَكُمْ حَرَامٌ عَلَيْكُمْ إِلَى أَنْ
 تَلْقُوا رَبَّكُمْ كَحُرْمَةِ يَوْمِكُمْ هَذَا فِي بَلَدِكُمْ هَذَا، أَلَا هَلْ بَلَّغْتُ؟ اللَّهُمَّ فَاشْهَدُ^(۱)
 واتە: ئەى خەلكىنە! پىگومان خوینتان و مال و سامانتان و كەرامەت و
 سومەتان لەسەرتان قەدەغەكراوھ، ھەتا دەگەنە پەرورەدگارتان، (واتە : ھىچ
 كەس بۆى نىيە، دەستدرىژی بكات بۆ ئەفسى كەسەك و خوینی بریژی، ھەرورەھا بۆ
 مائو سامانى، یان بۆ سەر كەسایەتیی و سومەى، چونكە وشەى (عرض) كە
 كۆى (أعراض)ە، تەنھا پەيوەندى بەناموسەوھ نىيە، بەلكو ھەر جورە لەكەدار

(۱) الوثائق السياسية، رقم: ۲۷۸، ورواه مسلم وابن ماجه وابن سعد بلفظ قريب منه.

کردنیکى كەسایەتیی كەسێك، كە بەئەتەكی كەرامەت لە قەلەم دەدری، دەگریتەوه) وەك قەدەغەبوونی ئەمرۆتان، لەم مانگەتان دا، لەم ولاتەتان دا، ئایا پێم گەياندن؟ (ئەوانیش گوتیان: بەئێ) فەرمووی: خوايە! تۆ شاھید بە، كە پێم گەياندن.

بەئێ، مسوڵمانان نابێ لە ئێو خۆياندا دەستدریژی بكەن بۆ خۆین و مال و كەرامەت و كەسێتی یەكدی، بەلكو وشەكەى بەگشتی فەرمووه و فەرموویەتی: ئەى خەلكینە! چونكە مسوڵمان وەك چۆن دەبێ دەست و زمان و دلى خۆى لەبەرانبەر مسوڵماناندا پیاڕیژی، لەبەرانبەر ناموڵمانانیشدا بەهەمان شیوه، بەلكو هەندێك لە شەرعزانان دەلێن: پاراستنى حورمەت و پێز و مافەكانى ناموڵمانان لە ئێو دەولەتى ئىسلامییدا، دەبێ زیاتر جەختى لى بكریتەوه، بۆچی؟ دەلێن: چونكە ئەوان لەبەر ئەوەى كەمینەن، دەستەلات بەدەستى ئەهلى ئىسلامەوهیە، دەبێ زیاتر رەچاوى پاراستنى مافەكانیان بكرى و دووری بكرى لە زیان پێگەياندنیان.

٤- مافی پارێزرانى حورمەتى جیگا و شوێن:

ئەم مافەیش بەم شیوێه پێناسە كراوه: (تحریم اقتحام مسكن أحد الأفراد أو تفتيشه إلا في حالات وفقاً للإجراءات التي حددها القانون)^(١) واتە: قەدەغەكرانى چوونە مالى هەر یەك لە تاكەكان، یان پشكینی، مەگەر ئەو حالاتانەدا، بەو پێیەى كە یاسا دیاریی كردوه.

ئەم مافەش لەشەریعەتى ئىسلامییدا مافیكى دەستەبەر كراوه، زۆر بەجەخت لەسەر كردنەوه فەرمان كراوه، كە پێویستە حورمەتى مال و حال و جیگا و پێگای مەروۇقەكان پارێزراو بێ.

خوای زاناو شارەزا ئەوبارەوه لە سوورەتى (النور)دا لە ئایەتى (١٢٨)دا دەفـهـرمـوی: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتًا غَيْرَ بُيُوتِكُمْ حَتَّى

(١) النظم السياسية، ص ٤٢٢.

تَسْتَأْنِسُوا عَلَىٰ أَهْلِهَا ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ ﴿٢٧﴾ فَإِنْ لَمْ تَجِدُوا فِيهَا أَحَدًا فَلَا تَدْخُلُوهَا حَتَّىٰ يُؤْذَنَ لَكُمْ وَإِنْ قِيلَ لَكُمْ ارْجِعُوا فَارْجِعُوا هُوَ أَزْكَىٰ لَكُمْ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ ﴿٢٨﴾ ﴿النور، واتە: ئەي ئەوانەي بىر واتان ھېناوە!

مەچنە ھېچ مالىك، جگە لە مالىھەكانى خۇتان، ھەتا مۆلەت وەردەگرن و سلاو لە خەلكەكەى دەكەن، ئا ئەوھەتان بۆ ئىيۈ چاكتەرە، بەلكو پەند وەربگرن، ئەگەر كەستان لەو مالىھەدا نەبىنى، مەچنە ئىيى، ھەتا مۆلەت نەدرىن، وە ئەگەر پىتان گوترا: بگەرپىنەو، بگەرپىنەو، ئەو بۆ ئىيۈ پاك و چاكتەرە، خوا بەوھى كە دەيكەن زانايە، كەواتە: نابى لە خۆو بچىتە مالى خەلك، ئەگەر كەسى لى بى دەبى مۆلەت وەربگرى و سلاويان لى بگەى، بەلكو زانايان دەلین: وشەى (استىناس) ئەوھى كە دەبىت ھىندە بەسەلىقەبى، ئەگەر بزانى كە دەبىە بارگرانى، بۆ وینە: كاتى حەوانەوھى، يان كاتىكە دەزانى پىيان خۆش نىە بچى بۆليان، نابى بچى، با بە مۆلەت وەرگرتىش بى، بەلكو دەبى كاتەكە وابى دلىبابى لەوھى، كە نابىتە ماىەى بارگرانى و ئازارو تووشى سەغلىتيان ناكەى، ئەوكاتە بچى، كاتىك پىشت دەگوترى: بگەرپىو، نابى لەسەر دلت گران و قورس بى (وَإِنْ قِيلَ لَكُمْ ارْجِعُوا فَارْجِعُوا) كە ديارە ئەو ئەدەبىكى بەرزى ئىسلامەتيە، چونكە جارى وا ھەىە تۆ دەچىتە مالى كەسىك، كاتيان گونجاو نىە، ئەگەر پىت بگوترى: بگەرپىو، شتىكى شەرعىيەو نابى لەسەر دلت قورس بى.

لە سوورەتى (الحجرات) ئايەتى (۱۲) دا خوا دەفەرموى: (وَلَا تَجَسَّسُوا) كەواتە: بۆت نىە بە شىوھىەكى پەنھان چاودىرىي مالى خەلك و جىگاو رىگاي خەلك بگەى.

پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" لە فەرماشتىكدا، كە بوخارىي لە ئەبوھورەيرەو ھىناوېەتى، شتىكى زۆر گرنگ دەفەرموى: {لَوْ أَنَّ أَمْرًا أُطْلِعَ

عَلَيْكَ بِغَيْرِ إِذْنٍ، فَحَذَفْتَهُ بِحَصَاةٍ، فَفَقَأَتْ عَيْنَهُ، لَمْ يَكُنْ عَلَيْكَ جُنَاحٌ^(١) واتە: ئەگەر کەسێک بە بێ مۆلەت چاودێری ماله کەمی تۆ بکات (لە دەرگاوە ئە کەلێنیکەووە بۆتان بڕوانی) تۆیش شتێک بگریه چاوی، چاوی کوێر بکە، گوناھت ناگاتی، بۆچی؟ چونکە ئەو حورمەتی مالتی تۆی شکاندووە، تۆش بۆت ھەبە سزای بەدە.

٥- مافی پارێزراوی نامەو قسەو نووسین و تەلەفۆن و ھتد:

ئەم مافەیش لە لایەنی شارەزاییی یاساو دەستورەو، بەم جۆرە پێناسە کراوە: (عَدَمُ جَوَازٍ مُّصَادَرَةٍ أَوْ اخْتِيَارِ سَرِيَّةٍ مَّرَاسِلَاتِ الْأَفْرَادِ لِمَا يَتَضَمَّنُهُ ذَلِكَ مِنْ إِعْتِدَاءٍ عَلَى مُلْكِيَّةِ خُطَبَاتِ الْمُتَضَمِّنَةِ فِي هَذِهِ الْمَرَّاسِلَاتِ وَلِمَا فِي ذَلِكَ مِنْ إِنْتِهَاقِ الْحُرِّيَةِ الْفَكْرِيَّةِ)^(٢) واتە: ڕیگا ئەدان بە دەست بەسەرداگرتن و دزینی نەهێنی نامەناردن لە نیوان تاکەکاندا، چونکە ئەمە دەبێتە مایە دەستدریژی بۆ سەر خاوەنیتی ئەو نامەو نووسین و قسە، کە نامەکان دەیگرێتە خۆیان، ئەو ھەش جۆریکە لە شکاندن و پێشیلکردنی ئازادیی فیکری.

ئەم مافەیش یەکیکە ئەو مافانە، کە ئیسلام دەستەبەری کردوون بۆ ھەموو تاکەکان، واتە: یەکیکە ئەو مافە تاکیی و کەسیانە، کە ئیسلام دەستەبەری کردوون بۆ تاکتاکێ ئەندامانی کۆمەڵگاکە، ئەویش لەبەر دوو ھۆکار:

یەکەم: نامە قسە، تەلەفۆن، فاکس، ئەوانە مۆلکی تایبەتی خاوەنەکانیان و دروست نیە بەبێ مۆلەتی خۆیان دەستکاری بکری، چونکە مۆلکی تایبەتی، ھیچ کەسێک بۆی نیە بە بێ مۆلەتی خاوەنەکە، دەستکاری بکات. دووھەم: ئەو نامە و تەلەفۆن و فاکس و ئەوانە، کە خاوەنەکەیان پێی ناخۆشە خەڵک

^١ مُتَّفَقٌ عَلَيْهِ رَوَاهُ الْبُخَارِيُّ (٦٩٠٢)، وَمُسْلِمٌ (٢١٥٨). وَفِي لَفْظٍ لِأَحْمَدَ، وَالنَّسَائِيَّ، وَصَحَّحَهُ ابْنُ حِبَّانَ: - فَلَا دِيَّةَ لَهُ وَلَا قِصَاصَ.

^٢ (النظم السياسية، ص ٤٢٢).

پىيان بزانى، بە ئەمانەت دادەنرىن و ، ئەمانەتەش دەبىت پىيارىزى و نابى بەبى
مۆلەتى خاوەنەكەيان، دەستيان بگەيەنرىتى.

پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" لەوبارەو ئەم فەرمایشەى هەيە، كە
دەفەرموى: {مَنْ أَطْلَعَ فِي كِتَابِ أَخِيهِ بِغَيْرِ أَمْرِهِ فَكَأَنَّمَا أَطْلَعَ فِي النَّارِ} (أَخْرَجَهُ
الطبراني في مسند الشاميين وَحَسَنَةُ السَّيُوطِي، قال الشيخ الألباني: (ضعيف جداً) انظر
حديث رقم: ٥٤٤٤ في ضعيف الجامع)، واتە: هەر كەسێك تەماشای نامەى براكەى
بكات بە بى ناگادارىيى ئەو، وەك ئەو هەيە تەماشای ئاگرى كردبى. ديارە لێرەدا
مەبەست ئەو هەيە مەروڤ —، كە تەماشای ئاگر دەكات دەم وچاوى دەسووتىنى،
واتە: سزايەكى بۆ هەيە وەك ئەو، كە دەموچاوى بسووتى.

ئىجا ئەم پىنج مافەى كە لەسەرەو بەسەمان كردن، كە بریتى بوون (لە مافە
كەسيەكان) ديسان بۆ هەموو هاوولاتیانی ژێر سایەى دەولەتى ئىسلامىيى دابىن دەكرين،
بە مسوڵمان و نامسولمانەو، بە نێر و مێ وە، بە گەورە و بچووكەو.

جوړى سيبهم: مافه فيكرييهكان (الحريات الفكرية):

خوای زاناو توانا، بە عەقل و ئێزادەى ئازادەو، مەروڤى بەسەر دروستکراوەکانى
دیکەدا هەلبژاردەو، کردوویەتى بە شایستەى ئەو، كە بپیتە جینشینى خواو بپیتە
هەنگرى ئەمانەت و سپاردەى خوا (سبحانه وتعالى)، بەراى زۆریەى تویژەرەوان، وەك ئە
واقیعیشت دا ديارە.

بۆیە ئە پوانگەى ئىسلامەو، ئازادییە فيکرییەكان ئەك هەر دەستەبەر دەكرين،
بەلكو بپركردنەو بەکارهێنانى عەقل و دەرپرینی ئەو، كە مەروڤ — بەچاکی دەزانى،
پیش ئەو هە ماف بى، ئەركە، واتە مەروڤ —: ئەسەرى پێویستە عەقلى بەکار بپنێ بۆ
بپركردنەو، دلى بەکارپنێ بۆ پڕواهیان بە شتى راست، زمانى بەکار بپنێ بۆ دەرپرینی
شتى چاك، ئا ئەو ئەك هەر حەقە، بەلكو فەرەو ئەركیشە.

خوای بى هاوێل ئە سوورەتى (المالك) نایەتەکانى: ژمارە (١٠ - ١١) دا كە باسى

دۆزەخییەکان دەکات، ئەو کافر و بێ پروایانە، کە شایستەیی ئەوە بوون بچنە دۆزەخەو،
چۆنیان باس دەکات ؟ دەفەرموی: ﴿وَقَالُوا لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ أَوْ نَعْقِلُ مَا كُنَّا فِي أَصْحَابِ السَّعِيرِ﴾ ۱۷۸ ﴿فَاعْتَرَفُوا بِذَنبِهِمْ فَسُحْقًا لِأَصْحَابِ السَّعِيرِ﴾ ۱۷۹ ﴿بِئْسَ بَرَوَايَهُ كَانَ غَوِيًّا: ئەگەر ئێمە بیستبامان و
بیرمان کردبایەتەو، نەدەبووینە هاوێڵی دۆزەخ، دانیان بە گوناھی خۆیان دا نا، خاوەنانی
کۆپەیی دۆزەخ، بە هەر دوور بن لە پەچمەتی خوا، کەواتە: بە کارنەهێنانی عەقل و
بە کارنەهێنانی بیست و دیت، وەك لەناوەتی دیکەدا هاتو، تاوانیکە مەرۆق — لەسەری
تووشی چوونە دۆزەخ دەبێ.

لە نایەتی (۱۷۹) ی سوورەتی (الاعراف) دا خوا عز وجل دەفەرموی: ﴿وَلَقَدْ ذَرَأْنَا
لِجَهَنَّمَ كَثِيرًا مِّنَ الْجِنِّ وَالْإِنسِ لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا وَلَهُمْ أَعْيُنٌ لَا يُبْصِرُونَ بِهَا
وَلَهُمْ آذَانٌ لَا يَسْمَعُونَ بِهَا أُولَٰئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ أُولَٰئِكَ هُمُ الْغَافِلُونَ﴾ ۱۷۸ واته:

ئێمە زۆریك لە جنۆكە و مەرۆقانمان بۆدۆزەخ داناه، (بۆچی خوا داناون بۆ دۆزەخ؟
یاسای خوا وایە ئەو كەسانەیی لە جنۆكە و مەرۆق، كە ئەو سیفەتانەیان تێدان بچنە
دۆزەخ، ئەك خوا هەر لە رێوە بریاری دابی، كە ئەوانە بچنە دۆزەخ). بۆچی خوای
پەرورەدگار بریاری داو ئەو جنۆكە و مەرۆقانە بچنە دۆزەخ؟ هۆكارەكەیی پروون
دەكاتەو: (لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا وَلَهُمْ) دلیان هەییە، عەقڵیان هەییە بەلام یێی تێناگەن،
(وَلَهُمْ أَعْيُنٌ لَا يُبْصِرُونَ بِهَا) چاویان هەییە، بەلام یێیان نابینن، (وَلَهُمْ آذَانٌ لَا يَسْمَعُونَ بِهَا)
گوێیان هەییە بەلام یێیان نایستن، (أُولَٰئِكَ كَالْأَنْعَامِ) ئا ئەوانە وەك ئازەلان وان (بَلْ هُمْ
أَضَلُّ) بەلكو لە ئازەل خراپترن، چونكە ئازەل ناتوانی ئازەل نەبێ، بەلام مەرۆق —
دەتوانی ئازەل نەبێ، بۆیە مەرۆق — كاتیك وەك ئازەل دەبێ و عەقل و هەستەوەرەكانی
بەكار ناهێنی، دەچیتە پلەیی نزمتر لە ئازەل، ئەبەر ئەوێ مەرۆقیك، كە دەتوانی ئازەل
نەبێ و خۆی بكاتە ئازەل، لە ئازەل خراپترە، بۆیە دەفەرموی: (أُولَٰئِكَ هُمُ الْغَافِلُونَ) ئا
ئەوانە لەبێ ئاگیانن، كەواتە: بەهەشت بۆ كێ دانراو؟ بۆ هۆشیاران، بۆ بیداران، بۆ

عاقلمەندەن، ئەدى دۆزەخ بۇ كى دانراو؟ بۇ ئەوانەى كە عەقل و ھۆشيان بەكار ناھيىن، ھەستەو ھەكانيان بەكار ناھيىن .

لېرەو ھە بۇمان دەردەكەو، كە ئازادىيە فېكرىيەكان لە ئىسلام دا، نەك ھەر مافن، بەلكو ئەركىشەن، كەسەك كە عەقلى خۆى بەكار ناھيىن و ھەستەو ھەكاني خۆى بەكار ناھيىن، لەسەرى تووشى سزاو چوونە دۆزەخ دەبى، كە ئەو ھەش يەككى دىكەيە لە ئىمتىياز و تايىبە ئەندىيەكانى ئىسلام و شەرىعەتى ئىسلامىي، لە بوارى ماف و ئازادىيەكان دا، كە لە جارنامەى گەردوونى مافەكانى مەزۇ — دا، ھەروەك ماف باسيان دەكات، بەلام ئىسلام زۆربەى مافەكان بە ئەركىش دادەنى.

ئىجا ئازادىيە فېكرىيەكان بە شىۋەى كى گشتى دەبنەو بە چوار جۆر:

۱- ئازادىي برواھيىنان و ھەلئەردنى ئايىن .

۴۸- ئازادىي فېرېوون و فېرېرەن .

۳- ئازادىي دەربېرېن و خستەنەپروى بېرېرا .

۴- ئازادىي كۆبوونەو .

(۱) ئازادىي برواھيىنان و ھەلئەردنى ئايىن (بەرنامەى ژيان):

مەبەستمان لە ئايىن ، بەرنامەى ژيانە ، چ ئەو ھى كە خۆى كاربەجى ناردوويەتى لە رېي پېغەمبەرەنەو، كە ھەموو بەرنامە ئاسمانىيەكانن و، لە ئەسلىدا ھەمويان راست بوون ، بەلام بە ھۆى دەستكارىي مەزۇ — ھەو، شىۋىنراون و ھەلئەو پەلەيان تېكەوتەو، جگە لە يەككىيان، كە لە دەستكارىي كران پارىزراو، ئەو ھەش ئىسلامە ، ئىسلامى بەرجەستە لە قورئان و سوننەتى پېغەمبەرى خوادا (صلى الله عليه وسلم)، چ ئەو بەرنامانەى كە لە ئەسلىدا مەزۇ — دايىنان، واتە: سەرجەم ئەو بەرنامانەى زادەى بېروھۆشى مەزۇ — ن.

شارەزايانى ئەو بوارەش بەم شىۋە پېناسەى ئەم جۆرە ئازادىيەيان كەردەو: (حُرِّيَّةُ الشَّخْصِ فِي أَنْ يَعْتَقَ الدِّينَ أَوْ الْمَبْدَأَ الَّذِي يَرِيدُهُ وَحُرِّيَّتُهُ فِي أَنْ يَمَارَسَ شَعَائِرَ ذَلِكَ الدِّينِ سِوَاءَ فِي خِفَاءٍ أَوْ عَلَانِيَةٍ وَحُرِّيَّتُهُ فِي أَنْ لَا يَعْتَقِدَ بِأَيِّ دِينٍ وَحُرِّيَّتُهُ فِي أَنْ لَا يَفْرَضَ عَلَيْهِ دِينٌ مُعَيَّنٌ، أَوْ أَنْ يُجْبَرَ عَلَى مَبَاشَرَةِ الْمَظَاهِرِ الْخَارِجِيَةِ أَوْ الْإِشْتِرَاكِ فِي الطُّقُوسِ الْمُخْتَلِفَةِ

لدين وحریتہ في تَغْيِيرِ دينہ، كل ذلك في حدود النظام العام وضمن الآداب^(۱) واتہ: نازادی بپرواهیتان و هه‌لېږاردنی ټایین مه‌به‌ست پیی نازادی تاکه‌کانه، له‌وه‌دا که پړوا به‌و دینه یان له‌و مه‌به‌ده بیښن، که‌خوایان ده‌یان‌ه‌وی، هه‌ر کامیان نازاد بی له‌وه‌دا که دروشه‌کانی له‌و دینه به‌رکابینن، چ به‌ ناشکرا، چ به‌ په‌نهان، نازاد بی له‌وه‌دا، که پړوای به‌ هیچ دینیک و به‌رنامه‌یه‌ک نه‌بی، نازاد بی له‌وه‌دا که هیچ دینیک دیاری کړای له‌سه‌ر پیویست نه‌کړی و، توږیپی لی نه‌کړی بو به‌شداري کردن له‌ پړواله‌ته ده‌ره‌کیه‌کانی و دروشه‌ جوړاو‌جوړه‌کانیدا، نازاد بی له‌وه‌دا، که ټایین و دینی خوای بگورپی، هه‌موو له‌وانه له‌ سنووری سیستمی گشتی و سنووری نه‌دبه‌به‌ گشتیه‌کان دا.

ټیمه له‌سه‌ره‌تاوه ده‌ټیپ: له‌ شهریه‌تی ټیسلامدا، نازادی بپرواهیتان و هه‌لېږاردنی ټایین (حرية العقيدة واختيار الدين) به‌ چاکترین شیوه‌ بو هه‌مو‌تاکیک ده‌سته‌به‌رکراوه، له‌ راستیدا به‌ بی هه‌بوونی له‌و مافه‌و، به‌ بی هه‌بوونی له‌و نازادییه، مرؤقسه‌ له‌ مرؤقسه‌ ده‌شوری و له‌و حکمه‌ت و ټامانجه‌ی، که‌ بو‌ی دروستکراوه، که‌ بریتیه‌ له‌ جینشینایه‌تی کردنی خوا له‌سه‌ر زه‌وی و، هه‌لگرتنی سپارده‌ی خواو، ټاقیکرانه‌وه‌ی، به‌بی هه‌بوونی له‌و نازادییه، هه‌موو له‌وانه له‌به‌ین ده‌چن و له‌و حکمه‌ته‌ی، که‌ مرؤقسه‌ی بو دروستکراوه نایه‌ته‌ دی، چونکه‌ مرؤقسه‌ چو‌ن ټاقی بکریته‌وه، له‌ حالیکدا، که‌ له‌سه‌ری فزکزکراوه هه‌ر ټاوا پیر بکاته‌وه‌و ده‌بی حه‌تمن پړوای به‌فلان جوړه‌بی؟ بگره‌ له‌وه‌ هه‌ر پیچه‌وانه‌ی واقیعه‌شه، چونکه‌ له‌و که‌سه، که‌ له‌سه‌ری فزکز ده‌کړی، که‌ ده‌بی عه‌قیده‌ی وایی، بی له‌وه‌ی که‌ خوای بیه‌وی، له‌ راستیدا له‌و عه‌قیده‌یه له‌ دلیدا ناچه‌سپی، بو‌نمونه: که‌سیک بیه‌وی ټیسلام له‌سه‌ر که‌سیکی دیکه‌ فزکز بکات، که‌ ده‌بی مسو‌ل‌مان بی به‌زور، له‌وه‌ له‌ راستیدا نایکاته‌ مسو‌ل‌مان، به‌لکو له‌ کوفریکی ناشکراوه ده‌یگوازیته‌وه بو کوفریکی په‌نهان، له‌ حاله‌تی کافرییه‌وه ده‌یگورپی بو حاله‌تی مونافیقی، که‌ یی‌گومان حاله‌تی نیفاق خرابتره له‌ حاله‌تی کوفری ناشکرا.

که‌واته: نازادی هه‌لېږاردنی ټایین و به‌رنامه‌و توږیپی نه‌کردن له‌ مرؤقسه‌، له‌ بواری

دیندارىیدا و پابەندىی بە بەرنامەییەکی دیاریی کراوەو، بە چاکترین شیۆ ئە ئىسلام دا دەستەبەر کراوە، چونکە بەبێ ئەو، مەرۆق — ناتوانی جینشینی خوا بێ، بەبێ ئەو مەرۆق — ناتوانی هەلگری سپاردەى خوابی، ناگونجی تاقي بکریتەو، ئەو وەك بناغە فیکریی یەکەى، ئنجا دیارە ئەم بابەتە بابەتیکی گرنگە، بۆیە دەمانەوی ئە داهاتودا بە وردی ئە دوو پرگەدا باسی بکەین:

پرگەى یەكەم: ئازادیی مەرۆق — لە پرواهینان و هەلبژاردنی

تاییندا

دیارە مەبەستمان لە پرواهینان، پرواهینانە بە هەر شتێك كە ئینسان وەك عەقیدە هەڵدەبژێری، مەبەستیشمان ئە ئایین، هەر بەرنامەییەكە، كە ئینسان بۆ ژيان و گوزەرانی تاکیی و خێزانیی و کۆمەڵایەتی و سیاسیی خۆی پەسەندی دەكات، واتە مەبەستمان ئە پرواهینان، تەنیا پرواهینان نیە بەو، كە ئە ئىسلام دا دەبێ بروای پێ بەیترى، واتە: تەنیا مەبەستمان عەقیدەى ئىسلامی نیە، مەبەستیشمان ئە ئایین، تەنیا ئایین و بەرنامە و رێبازی خواى پەرورەدگار نیە، كە ئىسلامە، بەلكو مەبەستمان گشتییە، ئینسان هەر عەقیدەیهك هەلبژێری، هەر بەرنامەیهك هەلبژێری، ئازادە، با سەرنجی چەند نایەتیکی قورئان بەدەین، كە خوا (سبحانە وتعالى) ئە قورئانی بەهێزو پێزی خۆیدا زۆر بەروون و راشكاویی رایگەياندووە، كە مەرۆقی ئازاد كردووە ئە هەلبژاردنی هەر جۆرە ئیمان و عەقیدەیهك و ئە هەلبژاردنی هەر جۆرە بەرنامە و رێبازێكدا، كە پەسەندی دەكات، بۆ وێنە:

یەكەم: ئە ئایەتى ژمارە (۲۹) ی سوورەتى (الكهف) دا خوا (سبحانە وتعالى) دەفەر موی: ﴿وَقُلِ الْحَقُّ مِن رَّبِّكَ فَمَن شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَن شَاءَ فَلْيُكْفُرْ...﴾

دیارە پروی دواندنی ئە پیغەمبەرى كۆتایی (موحه مەدە) "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" واتە: بلى حەق ئە پەرورەدگار تانەو، جا كى حەزەكا، با پروا بێنى، كیش حەزەكا، با پروا نەهینى، كەواتە: خوا (سبحانە وتعالى) مەرۆقی سەرشك كردووە ئە نێوان پرواهینان و

بەروانەهێناندا، ئە نێوان بوون بە برۆادار (مۆمن) بە زاراوە ئیسلامییەکی، بوون بە بی‌برۆ (کافر)دا.

دوووەم: ئە نایەتی ژمارە (٢٥٦) ی (البقرة) دا خوا (سبحانه وتعالی) دەفەر موی: ﴿لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ...﴾ واتە: ناچارایی کردن و زۆرئێکردن ئە ناییندا نیە، پێی راست و پێی چەوت لێک جیاپۆنەتەرە، واتە: ئە سۆنگەی ئەووە کە پێی راست دیارە و پێی چەوت دیارە، لەبەر ئەوە پێویست ناکات هیچ کەس ناچار بکری، کە پێی راست بگری، پێی راست، کە ئە ئیسلامی بەرجەسته ئە قورئان و سوننەتدا خۆی دەنوێنی، پێی چەوتیش بریتیه ئە غەیری ئیسلام.

سییەم: ئە نایەتی ژمارە (٩٩) ی سورەتی (یونس) دا خوا (سبحانه وتعالی) دەفەر موی: ﴿وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَأَمَنَّ فِي الْأَرْضِ كُلُّهُمْ جَمِيعًا أَفَأَنْتَ تُكْرِهُ النَّاسَ حَتَّى يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ﴾ واتە: ئەگەر پەرەردگارت ویستبای، هەرچی ئەسەر زەوییه تێکرا برۆایان دینا، جا ئایا تۆ زۆر ئە خەڵک دەکە، تاکو بیانکەیه برۆادار!! واتە: خوا بەدیهێنەر و پەرەردگار و خواوەنی مەزۆقەکانە، بە م ئەویستووە بەزۆر ئیمانیا پێی بینێ، ئایا تۆ (ئەو موحەممەد "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" کە پەرەندە کراو و پێغەمبەری خوا، تۆش بەندەپەکی خوا) دەتەوێ بەزۆر بیانکەیه بە برۆادار، ئە حالێکدا، کە خوا خواوەن و پەرەردگاریانەو زۆری لێنەکردوون؟! واتە: بۆت نیە.

چوارەم: ئە نایەتی ژمارە (١٢٥) ی (النحل) دا خوا (سبحانه وتعالی) دەفەر موی: ﴿أَدْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَدِلْ لَهُم بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ...﴾

﴿١٢٥﴾ واتە: بە حیکمەت، بانگەواز بکە بۆ لای پێبازی پەرەردگارت (واتە: بە ئێزانیی و بە کارامەیی) و بە ئامۆژگاریی چاک و بە چاکترین شیۆ و تووێژیان لە گەڵدا بکە، کەواتە: خەڵک هێنان بەرەو خوا و بەرەو پێبازی خوا، تاکە شیۆ و پێبازی بریتیه ئە بانگەواز کردنیان بە حیکمەت و بە ئامۆژگاریی چاک و بە چاکترین شیۆ و تووێژ.

پێنجەم: ئە سوورەتی (الکافرون) دا، خوا (سبحانه وتعالی) دیسان پێغەمبەری گۆتایی

خۆى (موحه مەد) (عليه الصلاة والسلام) دەدویتی و دەفەر موی: بسم الله الرحمن الرحيم

﴿قُلْ يَأَيُّهَا الْكَافِرُونَ ﴿١﴾ لَا أَعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَ ﴿٢﴾ وَلَا أَنْتُمْ عَابِدُونَ مَا أَعْبُدُ ﴿٣﴾ وَلَا أَنَا عَابِدٌ مَّا عَبَدْتُمْ ﴿٤﴾ وَلَا أَنْتُمْ عَابِدُونَ مَا أَعْبُدُ ﴿٥﴾ لَكُمْ دِينُكُمْ وَلِيَ دِينِ ﴿٦﴾﴾

﴿٦﴾، واتە: بەناوی خۆی بەبەزەیی بەخشنده، بلی ئەی بێ پروایەکان! ئەوەی ئێوە

دەپێهرستن، من نایپه‌رستم، ئەوەی منیش دەپێهرستم، ئێوە نایپه‌رستن، ئەوەی ئێوە پەرسووتانە من نەمپه‌رستوه، ئەوەی منیش پەرسوومە، ئێوە نەتانبه‌رستوه، بەرنامەى خۆتان بۆ خۆتان، بەرنامەى خوشم بۆ خۆم.

کەواتە: ئىسلام زۆر بە روون و راشکاوێى کەسانیک، کە بە بێ پروا و کافرێان لەقەڵەم دەدا، مافی ئەوەی پێدان، کە ئایینی خۆیان بۆ خۆیان بێ، بەرنامەى خۆیان، کە هەڵیدەبژێرن، هێ خۆیان بێ، زۆریان لێنەکرێ لە گۆڕینی ئەو ئایین و بەرنامەیه‌دا، کە هەڵیانبژاردوه.

شەشەم: هەر لە سوورەتى (يونس) لە ئايەتى ژمارە (۱۰۸) دا، خوا (سبحانه وتعالى) دەفەر موی: ﴿قُلْ يَأَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُمْ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكُمْ فَمَنِ اهْتَدَىٰ فَإِنَّمَا يَهْتَدِي لِنَفْسِهِ ۖ وَمَنْ ضَلَّٰ فَإِنَّمَا يَضِلُّ عَلَيْهَا ۚ وَمَا أَنَا عَلَيْكُمْ بِوَكِيلٍ ﴿١٠٨﴾﴾ واتە: بلی: ئەي

خەلکینە! لە پەرودەرگارتانمۆه خەقتان بۆ هاتوه، جا هەرکەسێک رێی راست بگرێ، بۆ خۆی رێی راستی گرتوه و قازانجەکەى بۆ خۆیه‌تى، هەرکەسێ گومرا بێ، ئەوه بۆ خۆی گومرا بووه زەرەرى گومرا بوونەکەى بۆ خۆیه‌تى و من بەسەر ئێوه‌وه، وه‌کیل و چاودێر نیم (تاكو نه‌هیلەم لا بدەن و بە زۆر رووتان پێ وەرسوورینم بەره‌و راستە شەقامی خوا، بە‌لکە خوا سەره‌شکی کردوون، منیش بۆم نیه ئەو مافی سەره‌شک بوونەتان لێ زەوت بکەم).

هەوتەم: لە برگەى (۲۵) ی (الصحيفة) دا، واتە ئەو (وثيقة) یه‌ی کە پێغەمبەر (عليه الصلاة والسلام) پاش نیشته‌جی‌بوونی لە مەدینە و دامەزراندنی دەولەت و قەوارەى ئىسلامییدا، لە نێوانی خۆی و مسوڵمانان لە لایەک و جوولەکەکاندا لە لایەکی دیکە و هاوبەشدانەرەکان لە لایەکی دیکە‌وه، نووسی، لە برگەى (۲۵) دا هاتوه: " لِّلْیَهُودِ دِیْنُهُمْ

وَلِلْمُسْلِمِينَ دِينُهُمْ مَوَالِيَهُمْ وَأَنْفُسُهُمْ"، واتە: جوولەكەكان دینی خۆیان بۆخۆیان، مسوولمانایش دینی خۆیان بۆخۆیان، هەم ئەوانەى كە پێیانەوێ پەيوەستن و لایەنگرایان، هەم خۆشیان، كەواتە: لەم ئایەتەدا و لەو دەقەى (الصَّحِيفَةُ) دا كە لەجێی دەستور بوو، زۆر بە روون و راشكاریی راگەیەنراوە، كە لە دەولەتى ئىسلامییادا لە شەریعەتى ئىسلامدا، دان هیئەتێراوە بەویدا، كە ئینسانەكان نازدن لە برۆا هیئەتێراوە لە هەڵبژاردنى ئەو ئایین و بەرنامەیدا كە خۆیان پەسەندى دەكەن.

برگەى دووهم: ئازادیى مروڤ — لە وازلیهێنان و گۆڕینی ئاییندا

ئەمەیان زانایان لە كۆن و هاوچەرخ، لە پێشین و پاشین، مشتومڕ و تووڕى زۆریان لەسەرى هەیه، واتە: ئایا مروڤى مسوولمان پاش ئەوێ ئیعلانی مسوولمانەتیی خۆى دەكا، بۆى هەیه بەهەر هۆیه كەوێ بى، واز لە ئىسلام بێنى و ئایین و فێكەرەیه كى دیکە هەڵبژێرى؟ دیارە زۆربەى هەرە زۆرى زانایان رایان وابوو، كە مسوولمان بۆى نیە لە ئىسلام هەلگەڕێتەو، هەر كاتیكیش لە ئىسلام هەلگەڕایەو، سزای هەلگەڕانەو (عقوبة الإرتداد) ی بەسەردا دەچەسپێنرى، كە بریتیه لە كوشتن، ئەم فەرموودەیهى پیغەمبەر "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" بە بەلگە دیتنەو، كە دەفەرموى: ﴿مَنْ بَدَّلَ دِينَهُ فَاقْتُلُوهُ﴾ (أَخْرَجَهُ أَحْمَدُ بِرَقْم: (٢٥٥٢)، وَالْبُخَارِيُّ بِرَقْم: (٢٨٥٤)، وَأَبُو دَاوُدَ بِرَقْم: (٤٣٥١)، وَالتِّرْمِذِيُّ بِرَقْم: (١٤٥٨) وَقَالَ: صَحِيحٌ حَسَنٌ، وَالنَّسَائِيُّ بِرَقْم: (٤٠٥٩)، وَابْنُ حِبَّانَ بِرَقْم: (٤٤٧٥)، وَابْنُ مَاجَةَ بِرَقْم: (٢٥٣٥))، واتە: هەر كەسێك ئایینی خۆى گۆرى بیکۆزن.

بە م هەندێك لە زانایان هەم لە پێشین و هەم لە هێ هاوچەرخیش، بەلكو زۆریك لە زانایانى هاوچەرخ، پێیان وایە، كە تەنیا بە ئە ئىسلام هەلگەڕانەو مروڤ — ناكۆزرى، واتە: تەنیا مروڤ — بەهۆى ئەوێ، كە ئە ئىسلام هەلگەڕاوە تەو و وازى لێهێناوە، ناكۆزرى، چونكە ئەو پێچەوانەى ئازادیى برۆاپێهێنان و دینداریه، وەك لە برگەى پێشودا خستمانەروو، چەندان ئایەتێمان لەسەر هیئەتێراوە، جا ئێمە سەرەتا بەلگەكانى ئەوانە كە زۆربەى زانایان بوون لە رابردوودا زۆریك لە زانایانىشن لە ئیستادا، بەلگەكانى ئەوان دیتینەو، كە دەئین: ئینسان دواى ئەوێ ئیعلانی مسوولمانەتى خۆى

دەكا، بۆي نىيە ئە ئىسلام ھەلگەرىتەۋە، ھەر كاتىكىش ھەلگەرايەۋە، ھەلگەرايەۋە كەي بە تاۋانىك دادەنرى، كە لەسەرى دوۋچارى سزاي كوشتن دەيتەۋە، سەرتا بەلگەكانى ئەۋان دىننەۋە، پاشان بەلگەكانى ئەۋانەي، كە رايان پىچەۋانەيەۋ دەلن: نەخىر، تەنبا بە لە ئىسلام ھەلگەرايەۋە، ئىنسان شايسەي ئەۋە نابى بكوژرى، ۋەلامى ئەۋانىش بۆ بەلگەكانى ئەمان دەخەنەروو:

يەكەم: بەلگەي ئەۋانەي كە رايان وايە سزاي ھەلگەرايەۋە لە ئىسلام كوشتنە:

ئەۋانە چەند شتىك بە بەلگە دىننەۋە:

يەكەم: ئەۋە فرمايشتەي پىغەمبەرە "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" كە دەفرموى: ﴿مَنْ بَدَلَ دِينَهُ فَأَقْتُلُوهُ﴾، واتە: ھەركەسىك ئايىنەكەي خۆي گۆرى بىكوژن، كە ھەر كام لە بوخارىيە ۋە ئەسائىيە ۋە ئەۋدودو ترمىزىيە ۋە ئىبن ماجە ۋە ئەھمەد گىراۋايەتەۋە، لە عەبدوللاي كورى عەباسەۋە (خو لە خۆي بابى پاڭى بى).

دوۋەم: بەلگەيەكى دىكەيان فرمايشتىكى دىكەي پىغەمبەرە "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" كە دەفرموى: ﴿لَا يَحِلُّ دَمُ امْرِئٍ مُّسْلِمٍ يَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، وَأَنَّي رَسُولُ اللَّهِ، إِلَّا بِأَحَدٍ ثَلَاثٍ: الْثَّيْبُ الزَّانِي، وَالنَّفْسُ بِالنَّفْسِ، وَالتَّارِكُ لِدِينِهِ﴾ الْمُفَارِقُ لِلْجَمَاعَةِ ﴿أَخْرَجَهُ أَحْمَدُ بِرَقْم: (۳۶۲۱)، وَالْبُخَارِيُّ بِرَقْم: (۶۴۸۴)، وَمُسْلِمٌ بِرَقْم: (۱۶۷۶)، وَأَبُو دَاوُدَ بِرَقْم: (۴۳۵۲)، وَالتِّرْمِذِيُّ بِرَقْم: (۱۴۰۲)، وَالتَّسَانِيُّ بِرَقْم: (۴۰۱۶)، وَابْنُ مَاجَهَ بِرَقْم: (۲۵۳۴)﴾، واتە: خويىنى ھىچ ئىنسانىكى مەسۇلمان بە يەككىك لە سى شتان نەبى ھەلال نابى، (واتە: دروست نىيە بكوژرى، مەگەر يەككىك لەۋ سىيانە بكات)، (الْثَّيْبُ الزَّانِي) كەسىك ھاۋسەرى ھەبوۋىت ۋە زىناي كەردى، (ۋشەي -ثيب- لە عەرەبىيدا بىۋەژن ۋە بىۋە پىاۋ دەگرىتەۋە) (وَالنَّفْسُ بِالنَّفْسِ) كەسىك كەسىكى بە ئانقەست ۋە بەناھق كوشتبى (وَالتَّارِكُ لِدِينِهِ) الْمُفَارِقُ لِلْجَمَاعَةِ ۋەزەينەر لە ئايىنەكەي ۋە جىابوۋەۋە لە كۆمەلى مەسلمانان.

سىيەم: بەلگەيەكى دىكەيان فرمايشتىكى دىكەي پىغەمبەرە "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" كە بەم شىۋەيەيە: ﴿عَنْ أَبِي مُوسَى رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُ أَنَّ النَّبِيَّ "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" قَالَ لَهُ إِذَا هَبَّ إِلَى الْيَمَنِ ثُمَّ أَتْبَعَهُ مُعَاذُ بْنُ جَبَلٍ فَلَمَّا قَدِمَ عَلَيْهِ أَلْقَى لَهُ وِسَادَةً وَقَالَ: أَنْزِلْ

فَإِذَا عِنْدَهُ رَجُلٌ مُّوتِقٌ قَالَ: مَا هَذَا؟ قَالَ هَذَا كَانَ يَهُودِيًّا فَأَسْلَمَ ثُمَّ رَاجَعَ دِينَهُ دِينَ السُّوءِ فَتَهَوَّدَ. فَقَالَ: لَا أَجْلِسُ حَتَّى يُقْتَلَ قَضَاءُ اللَّهِ وَرَسُولِهِ "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ثَلَاثَ مَرَّاتٍ قَالَ: فَأَمَرَ بِهِ فَقُتِلَ} (أَخْرَجَهُ الْبُخَارِيُّ برقم: (٦٥٢٥)) واتە: لە ئەبو موسای ئەشعەری پەزای خۆی لیبی- گێڕاوەتەوه، کە پیغەمبەر "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" پێی فرمووه بۆ یەمەن، پاش ئەوەی کە ئەبو موسا بەرپێکەوت، بە دواي ئەودا موغازی کۆری جەبەلشیشی نارد -خوای رازی بێ-، جا دواي ئەوەی کە موغازی کۆری جەبەل چوو بۆ لای ئەبو موسا، ئەبو موسا دۆشە کەڵەیه کە بەرپێکە پێدا، کە لەسەری دابنیشی (وەک رێزلیگرتن)، گوتی: دابەزە، موغاز سەرخیدا پیاویک بە سترابۆوه (کەڵەبچە کرابوو) لەلای ئەبو موسا، گوتی: ئەوه چییه؟! گوتی: ئەو جوولە کەیه کە مسوڵمان بوو، دواي بۆتەوه بە جوولە کە، موغاز گوتی دانانیشم، هەتا کۆرێ، ئەوه برپاری خوا پیغەمبەرە کە یەتی، سێ جار ان ئەم قسەي دووبارە کردەوه، ئنجا فرمانی کردو کوشتیان. بەلێ ئەوان ئەم سێ فرمودەیه بە بەلگە دەهێننەوه، لەسەر ئەوه، کە سزای ئە ئیسلام هەلگەرانەوه، بریتییه لە کوشتن، یانی: ئینسان دواي ئەوهی دیتە نیو ئیسلامەوه، بۆی نیه لێی هەلگەریتەوه، هەر کاتی کە هەلگەرایەوه دووچاری سزای کوشتن دەبێتەوه.

دووه: بەلگەکانی ئەوانه، کە رایان وایه تەنیا بە ئە ئیسلام هەلگەرانەوه مەژۆ—

ناکوژی:

ئێستاش دینە سەر بای بەلگەکانی ئەوانه، کە پێیان وایه تەنیا بە ئە ئیسلام هەلگەرانەوه مەژۆ— ناکوژی، واتە: واز لە ئیسلام هێنان پاش بڕوا پێهێنانی، تاوانیک نیه کە سزای کوشتنی لەسەری، تاوانه، بەلام سزایە کە دنیایی نیه، کە بریتی بێ لە کوشتن، بەلکو سزاکە یامەتییه، جا دیاره من خۆم ئەم رای دووهەم پێ پەسەندەوه بەهێزە، پاش توێژینهوه و لیکۆلینهوه و تێوەڕامانی زۆر لە نایەتەکانی خۆی پەوهردگارو لە فرمایشتەکانی پیغەمبەر "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" و لە قسەي زانیان، ئەم بەلگانەم کەوتوو بەرچاو، کە پشتگیری ئەو رایە دەکەن کە دەلێ: تەنیا بەوه کە ئینسان لە ئیسلام هەلگەریتەوه، سزای کوشتن روی تیناکات، بەلگەکانیش سێ بەلگە:

سەرەکیین:

به لگمى په گم: هه بوونى چندان نايهت لهوباره وه، که خوا (سبحانه و تعالى) بهنده کاني خوځى نازادو سهرېشک کرده له نيوان ئيمانو کوفر، يان سوياسگوزاري و سپلېيدا، به لى چندان نايه تمان هن، که خوا (سبحانه و تعالى) مروځسه کاني نازاد کرده و سهرېشکى کردوون و مافى هه لېژاردنى پيداون، کافر دېن، يا خود مسولمان دېن، هه لېته خوا (سبحانه و تعالى) رايگه ياندوه، که ئيماني پيڅوښه و رقى له کوفره، سوياسگوزاري پيڅوښه و رقى له سپلېيه، وه که دهه فرموي: ﴿إِنْ تَكْفُرُوا فَإِنَّ اللَّهَ عَنِّي عَنَكُمْ وَلَا يَرْضَىٰ لِعِبَادِهِ الْكُفْرَ وَإِنْ تَشْكُرُوا يَرْضَهُ لَكُمْ...﴾ الزمر، واته: خوا کوفر

بؤ بهنده کاني په سهند ناکا، (ياني: پيڅوښ نيه و رازى نيه)، به لام ته گهر سوياسگوزار بن (ئيمان بيښن)، ليتاني په سندن ده کات، به لام نهوه مه سه ليه کفو، سهرېشک کراني مروځسه له لايه ن خواوه به مه به ستي نهوه، که تاقى بکاته وه، مه سه ليه کي ديکيه، واته که ده ليين: خوا (سبحانه و تعالى) مروځسه کاني سهرېشک کرده، ئيمان بيښن يان نه هيښن، ماناي وا نيه که خوا جياوازي نه خستو ته نيوان ئيمان و کوفره وه! نه خيږ، به لگو خوا فه رمانى به ئيمان کرده و رايگه ياندوه، که ئيماني خوځ ده و ئيمانداراني خوځ ده و، رقى له کوفره و رقى له کافرانه، به لام به مه به ستي تاقى کردنه وه، مروځسه کاني نازاد کرده و سهرېشکى کردوون، له نيوان ئيمان و کوفرداو زورى لينه کردوون، نهو ئيمان به بيښن، که له لاي په سندنو خوځوښه ويسته و، واز لهو کوفره بيښن، که له لاي بوغزيتن او و ناپه سنده، با سهرنجى نه م چندان نايهت به ديهين:

۱- نايه تي ژماره (۲۹) سووړه تي (الكهف) که پيښتريش هيښمان و دهه فرموي:

﴿وَقُلِ الْحَقُّ مِن رَّبِّكَ فَمَن شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَن شَاءَ فَلْيُكْفُرْ...﴾ واته: بلئ:

حق له په روه ردگار تانه وهيه، جا كي حه زده كا با ئيمان بيښئ، كي حه زده كا با ئيمان نه هيښئ، واته: با بيږوا بئ، ياني: وه نه بئ خوا (سبحانه و تعالى) ئيمان و کوفرى پي وه که يه بن، به لام بهنده کاني نازاد کردوون و ناچاري نه کردوون، که ئيمان بيښن.

۲- نايه تي ژماره (۹۹) سووړه تي (يونس) که نهو يش پيښتريش هيښمان و دهه فرموي:

﴿وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَأَمَنَّ مَنْ فِي الْأَرْضِ كُلَّهُمْ جَمِيعًا أَفَأَنْتَ تُكْرِهُ النَّاسَ حَتَّى يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ﴾ واته: ئەگەر پەروەردگارت ویستبای، تێکرای ئەوانەى لەسەر زەویین، ئیمانێان دەهێنا، جا ئایا تۆ زۆریان لێدەکەى و ناچارێان دەکەى تاكو بیانکەیتە برۆادار؟! واتە خوا ناچارى نەکردوون و زۆرى لێنەکردوون، کە بەدیهێنەر و پەروەردگار و روژێدەر و ژییێنەر و مریێنەرێانە، ئایا تۆ زۆریان لى دەکەى؟ کە بەندەیه‌کى وەك ئەوانى؟ دیاره بۆت نیه.

٣- له سوورەتى (الإنسان) له ئایەتەکانى (٣و٢)دا، خوا (سبحانه و تعالى) دەفەر موى: ﴿إِنَّا خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ نُطْفَةٍ أَمْشَاجٍ نَبْتَلِيهِ فَجَعَلْنَاهُ سَمِيعًا بَصِيرًا﴾ إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا ﴿٢﴾ الإنسان، واتە: ئێمە مەروڤمان له نوتفەیه‌کى ئاوێتە دروست کردووە، تاقي دەکەینەوه، گێڕاومانە بە ییسەر و بینەر، ئێمە رێمان پێشان داوه، یان سوپاسگوزار دەبێ، یاخود سێڵە دەبێ، واتە: سەرپشکمان کردووە له هەلبژاردنى سوپاسگوزاری و سێڵەبیدا.

٤- ئایەتى (٢٥٦)ى سوورەتى (البقرة) کە تییدا دەفەر موى: ﴿لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ...﴾ واتە: تۆزى کردن له ئاییندا نیه، واتە له وەرگرتنى ئاییندا تۆزى کردن و ناچار کردن نیه.

دیاره ئەم ئایەتانه زۆر پوون و راشکاون، لەوباره‌وه کە خوا (سبحانه و تعالى) به ته‌واوی مەروڤى ئازاد و سەرپشک کردووە، له‌نیوان هەلبژاردنى ئیمان و سوپاسگوزاری یان کوفرو سێڵەبیداو، هیچ مەرج و بەند (شرط و قید) یەکیشى نەخستۆتە سەر، کە مەبەست ته‌نیا پێش برۆاهێنان و ئیعلانى مسوڵمانەتییه، واتە ئەو ئازادکردنەى ئینسان له‌نیوان ئەوه‌دا، کە ئیمان بێت یان نەهێت، هیچ قەید و بەندیك له‌سەر ئایەتەکان نیه، کە ته‌نیا مەبەست ئەو کاته‌یه پێش ئەوه‌ى ئیعلانى مسوڵمانەتیى بکا، ئازاده، بە‌لام دواى ئەوه‌ى ئیعلانى مسوڵمانەتیى کرد، ئەو ئازادییه‌ى لێبەسە‌نرێتە‌وه، بە‌لكو پێش ئیعلانى مسوڵمانەتیى و دواى ئیعلانى مسوڵمانەتییش، ئایەتەکان مۆتەقن و بە‌رهایی هاتوون و

ھېچ بەندو مەرج (شرط و قيد) ئىككىنچى لىسىيە، ھېچ كەسى بۆي نىيە بلى: مەبەست ئىسىمىيە كە ھەتتا دىئە نىيە ئىسلامىيە ئازادە، بەلام كە ھاتە نىيە ئىسلامىيە ئازادىيە كە لىدەسەنرىيە، لىمەودوا بەناچارىيە دەبى ھەر مەسۇلمان بى!!

لە راستىدا ھېچ كام لە ئايەتەكان ئەو واتايە ناگەيەنن، ئىنجا بىگومان كوزران لىسەر ھەلگەپرانەو لە ئايىن، لەگەل ئەو ئازادىيەو ئەو سەرىشكرانەدا دژ دەوەستى، واتە: كەسىك پاش ئەو كە مەسۇلمان بوو، قەناعەتى گۆرا، ئەو بە پىي ئايەتەكان سەرىشكە، كافىر دەبى ياخود لەسەر ئىسلام دەمىنىيەو، ئىنجا ئەگەر تۆ سزاي بەدەي و بلىي ئەگەرىيەت و ئىعلانى ئەو قەناعەتەي خۆت بىكەي (لە ھالىكدا كە دلى گۆراو و بىرواي بە ئىسلام نەماو) ئەو تۆ دووچارى كوشتن دەبىيەو! ماناي وايە پىچەوانەي ئايەتى خوا ھاتەدى، كە بىرىيە لە ناچار كىردن و زۆرلىك كىردن (الإكراه والإجبار) لە ھالىكدا، كە خوا ھەردو كىيانى قەدەغە كىردەو ھەرموويەتى: ﴿لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ...﴾ البقرة، وە ھەرموويەتى: ﴿...وَمَا أَنْتَ عَلَيْهِمْ بِجَبَّارٍ...﴾ ق، بەلام تۆ زۆرى لىدەكەي و دەلىي دەبى بە ناچارىيە ھەرچەندە بىرواشت بە ئىسلام نەماو و مەسۇلمانىش نەماي، بەلام ھەر دەبى خۆت بە مەسۇلمان پىشان بەدى، كە ديارە ئەو ھالەتەدا ئەو ئىنسانە، ئەو ھېچ كە مەسۇلمان و بىروادار نەماو، چونكە كوفى ھاتۆتە نىيە دلى و دەروون و قەناعەتەيەو، بەلام تۆ ناچارى دەكەي، كە ھەرخۆي بە مەسۇلمان پىشان بەدات، واتە: بىيە موناڧىق، واتە: وەنەبى بەو زۆرى لىك كىردن، تۆ لە نىيە ئىسلامدا بىھىلىيەو، تازە لە بازنەي ئىمان چوۋەتە دەرى و بۆتە مەسۇلمانىكى روكەشىي و روالەتەي، بۆتە دەغەل و موناڧىق لە ئەنجامى ئەو ناچار كىردنەي تۆدا، واتە جەبر لىك كىردن و ناچار كىردنە كە نايگىرپىيەو بۆ ئىسلام، بەلكو دەيكا بە شىك لە كافىر خراپتر، كە بىرىيە لە موناڧىق.

ئەو بەلگەي يەكەمى ئەوانەي كە پىيانوايە تەنيا بە لە ئىسلام ھەلگەپرانەو، ئىنسان سزاي كوشتنى بەسەردا ناچەسپى، بۆيەش ھەموو جارى دەلىين: تەنيا بە لە ئىسلام ھەلگەپرانەو، مەروڧ — بە كوشتن سزا نادى، چونكە وىپراي ھەلگەپرانەو لە ئىسلام، دەبى شىكى دىكەشى بىيە پال، ئەو جار مەسۇلمانى سزاي كوشتن دەبى، وەك دوايى باسى دەكەين.

بەلگەی دووهم: ئەوەیە کە لە ئایەتەکانی قورئاندا، تەنیا باسی سزای رۆژی دوايي کراوە، بۆ تاوانی لە ئیسلام هەلگەرانەو و باسی سزای دنیایی نەکراوە، بە تەماشای ئەم ئایەتە بکەین کە هەموویان ئایەتی مەدەنیین، هەلبەتە لە ئایەتە مەحکیمیەکانیشدا باسی هەلگەرانەو لە ئیسلام کراوە، بەلام من تەنیا ئایەتە مەدەنییەکانم هێناوەتەوه، چونکە یەکیک بۆی هەیە بۆی: جا خۆ سزای هەلگەرانەو لە ئیسلام لە قۆناغی مەدینەدا فەرز کراوە!

١- لە سوورەتی (البقرة) ئایەتی (٢١٧) دا، خوا (سبحانه وتعالی) دەفەرموی:

﴿...وَمَنْ يَرْتَدِ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَيَمُتْ وَهُوَ كَافِرٌ فَأُولَٰئِكَ حَبِطَتْ

أَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَأُولَٰئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا

خَالِدُونَ ﴿٢١٧﴾، واتە: هەرکەسێک لە ئیوه لە ئاینەکی هەلگەرانەو، بە کافرایی بمرێ، ئەو کەردەوکانیان لە دنیاو دوا رۆژدا هەلگەرانەو و، ئەوانە هاوێلی ناگرن، بە هەمیشەیی لەنیو دۆزهخدا دەمیئنەوه، وەك دەیین: تەنیا باسی سزای قیامەت کراوە.

٢- هەروەها لە سوورەتی (محمد) ئایەتی (٢٥) دا دەفەرموی: ﴿إِنَّ الَّذِينَ أَرْتَدُوا

عَلَىٰ أَدْبَارِهِمْ مِن بَعْدِ مَا بَيَّنَّ لَهُمُ الْهُدَىٰ الشَّيْطَانُ سَوَّلَ لَهُمْ وَأَمْلَىٰ لَهُمْ

﴿٢٥﴾، واتە: بێگومان ئەوانە پاشەویاش هەلگەرانەو، دواي ئەو هیدایەتیان بۆ رۆشن بوو بۆوه، ئەوانە شەیتان ئەو هەلگەرانەو بۆ جوانکردوون و، رێستە بۆ درێژکردوون و هانی داو.

٣- لە ئایەتەکانی (٨٦ و ٨٧ و ٨٨) ی سوورەتی (آل عمران) دا، خوا (سبحانه وتعالی)

لەبارەو دەفەرموی: ﴿كَيْفَ يَهْدِي اللَّهُ قَوْمًا كَفَرُوا بَعْدَ إِيمَانِهِمْ وَشَهِدُوا

أَنَّ الرُّسُولَ حَقٌّ وَجَاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ ۚ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ ﴿٨٦﴾

أُولَٰئِكَ جَزَاؤُهُمْ أَنَّ عَلَيْهِمْ لَعْنَةَ اللَّهِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ ﴿٨٧﴾

خَالِدِينَ فِيهَا لَا يُخَفَّفُ عَنْهُمْ الْعَذَابُ وَلَا هُمْ يُنْظَرُونَ ﴿٨٨﴾، واتە: خوا چۆن رێنمایی کۆمەڵێک دەکات، کە پاش ئیمان هێنان کافر بوونەتەوه، دواي ئەو

شاھە تىيان داۋە، كە پىغەمبەرى خوا ھەقە، دۋاى ئەۋەى كە بەلگە رۇشنە كانىيان بۇ ھاتوون، بىگومان خوا رېنمايى كۆمەللى سىتەمكاران ناكات، ئائەۋانە سزايان ئەۋەى، كە نەفرىنى خواۋ فرىشتەكان و تىكرای خەلگىيان لەسەرە، ئە دۆزەخدا بە ھەمىشەيى دەمىننەۋە، سزايان لەسەر سووك ناكرى، مۆلەتەش نادرىن. دىسان تەماشە دەكەين تەنبا باسى سزاي دۋارۆژ كراۋە.

۴- لە ئايەتى ژمارە (۹۰)ى سوورەتى (آل عمران)دا، دىسان خوا دەفەرمۇي: ﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بَعْدَ إِيمَانِهِمْ ثُمَّ أَزْدَادُوا كُفْرًا لَّنْ تُقْبَلَ تَوْبَتُهُمْ وَأُولَئِكَ هُمُ الضَّالُّونَ﴾، واتە: بىگومان ئەۋانەى، كە پاش ئىمانيان ھەلگەپراۋنەتەۋەو كافر بوون، دۋايى لە كوفردا زىاتر پۇچوون و زىاديان كەردە، ئەۋانە پەشىمان بوونەۋەيان لىقبول ناكرىت، ئەۋانە گومراۋ سەرگەردانن.

۵- لە ئايەتى ژمارە (۷۴)ى سوورەتى (التوبة)دا دەفەرمۇي: ﴿يَخْلُقُ اللَّهُ مَا يَشَاءُ وَلَقَدْ قَالُوا كَلِمَةَ الْكُفْرِ وَكَفَرُوا بَعْدَ إِسْلَامِهِمْ وَهَمُّوا بِمَا لَمْ يَنَالُوا وَمَا نَقَمُوا إِلَّا أَنْ أَغْنَاهُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ مِنْ فَضْلِهِ فَإِنْ يَتُوبُوا يَكْ خَيْرًا لَّهُمْ وَإِنْ يَتَوَلَّوْا يُعَذِّبُهُمُ اللَّهُ عَذَابًا أَلِيمًا فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَمَا لَهُمْ فِي الْأَرْضِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ﴾، كە دەربارەى دل نەخۆشەكان، كۆمەللىك، كە ھەلگەپراۋنەتەۋە لە ئىسلام دەۋى، دەفەرمۇي: (يَخْلُقُ اللَّهُ مَا يَشَاءُ)، واتە: سۆيىد دەخۇن بە خوا، كە ئەۋ قەسەيان نەكەردە، بەلام بە تەئكىد وشەى كوفريان گوتە (وَلَقَدْ قَالُوا كَلِمَةَ الْكُفْرِ) دۋاى ئەۋەى كە ھاتوونە نىۋ ئىسلامەۋە كافر بوونەتەۋە، (واتە: دۋاى ئەۋەى ھاتوونەتە نىۋ ئىسلام بە رۋالەتەى، شتى وايان گوتەۋە لەسەريان چەسپىۋە، كە لە بازەنى ئىسلام چوونەتە دەرى)، (وَهَمُّوا بِمَا لَمْ يَنَالُوا) مەبەستىكىشيان ھەبۋ دەستيان پىي نەگەشت (كە زۆر لە توۋرەۋەۋانى قورئان دەللىن: برىتىي بو لە كۈشتى پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ") (وَمَا نَقَمُوا إِلَّا أَنْ أَغْنَاهُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ مِنْ فَضْلِهِ) ھىچ رەخەشيان نەبوو، ھىچ عەبىشيان نەدۆزىيەۋە، ئەۋەنەبىي كە خواۋ پىغەمبەرى

خوا بە چاکەیی خۆیان بۆ نیازیان کردبوون، (واتە: ئەوەبوو کە لە سایەی ئیسلامدا دەولەتە مەند بوو بوون، خوا بە بەخششی خۆی ساماندارێ کردبوون و پاداشتی چاکەیان بە خرابە داوە)، (فَإِنْ يَتُوبُوا يَكْ خَيْرًا لَّهُمْ) ئەگەر بگەرێنەوێتەو پەشیمان ببێتەو واز لەو کوفرە بێنن، ئەو بە بۆ ئەوان باشترە، (وَإِنْ يَتَوَلَّوْا يُعَذِّبْهُمْ اللَّهُ عَذَابًا أَلِيمًا فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ) ئەگەر پشت هەڵکەن، خوا ئازاریکی بە ئیشیان دەدا، لە دنیا لە دواڕۆژدا (وَمَا لَهُمْ فِي الْأَرْضِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ) ئەسەر زەوی هیچ پشتیوان و هیچ یارمەتیدەرێکیان نە، دیارە لێرەدا باسی سزای بە ئیشی دنیای کردووە، بەلام سزا بە ئیشە دنیاییە کە، وە کە توێژەرەوانی قورئان دەلێن، شتیکی دیار کراو نە، تاكو سزایەکی دنیایی بۆ، بەلکو ئەوەبوو کە هەمیشە لە حالتی دەرپاوەدا بوون، نەپەشیمانێکیان کە شەف دەبن، بۆیە خواي پەرودگار پێغەمبەری خۆی (عليه الصلاة والسلام) ئاگادار کردۆتەو کە ئەوان هەمیشە لە ئازار و ئیشی دەروونییدا ژیاون.

ئینجا ئێمە تەنیا ئایەتە مەدەنییەکانمان هینا، ئەگەر نا لە ئایەتە مەکییەکانیشدا هەروایە، وە کە لە ئایەتی ژمارە (١٠٦) ی سوورەتی (النحل) دا و ئایەتی (١١) ی سوورەتی (الحج) دا و ئایەتی (٦٥) ی سوورەتی (الزمر) دا، دیسان باسی هەلگەڕانەو لە ئیسلام کراوە، بەبێ ئەوەی کە باسی سزای دنیایی بکری، بەلام وە پێشتریش گوتمان، ئێمە بۆیە تەنیا ئایەتە مەدەنییەکانمان هینان، چونکە یەکی بۆی هەیه بلی: سزا شەرعییەکان هەموویان لە قۆناغی مەدینەدا فەرز کراون.

ئینجا لێرەدا دەپرسین: باشە بۆچی سزای دنیایی لە ئایین هەلگەڕانەو لە قورئاندا باس نەکراوە؟ کە بە حیساب دەبێ بریتی بۆ لە کوشتن، کە قورستین سزایەو هیچ سزایە کە بە قەدەر کوشتن قورس نە، لەگەڵ ئەوەشدا ئەو هەموو ئایەتەکانە باسی لە ئایین هەلگەڕانەو دەکەن، بەلام بێجگە لە سزای قیامەتی، باسی سزای دنیایی نەکراوە؟! بێگومان ئەو جێی پرسیارە، لە حالیکدا کە ئێمە دەبینن سزای تۆمەتی داوین پیسی (قذف) باسکراوە، واتە: کەسیک تۆمەتی داوین پیسی بۆ پیاوی، یان ئافەرەتی بکات، بێئەوێ

بتوانى چوار شاهيدان يېتى، دەبى (۸۰) قامچى لىبدرى، وهك دەفەر موى: ﴿وَالَّذِينَ يَرْمُونَ
 الْمُحْصَنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ فَاجْلِدُوهُمْ ثَمَانِينَ جَلْدَةً وَلَا يَقْبَلُوا لَهُمْ شَهَادَةً أَبَدًا وَأُولَئِكَ
 هُمُ الْفَاسِقُونَ﴾ النور، واتە: ئەوانەى كە ئاfrه تانى داوین پاك تۆمەتبار دەكەن بە
 داوین پیسی، پاشان چوار شاھەد ناھیتن (۸۰) قەمچیان لى بەدن، لە یەك ئایەتدا
 باسی سزای تۆمەتەى داوین پیسی کراوە، كە (۸۰) قەمچییە، لە یەك ئایەتیشدا باسی
 سزای دزیی كردن کراوە، كە دەست پرانە: ﴿وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا
 جِزَاءً بِمَا كَسَبَا نَكَالًا مِّنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ﴾ المائدة، واتە: پیاوی دزو
 ئاfrهتەى دز دەستیان بپرین.

تەماشای دەكەین ئەم دوو سزایە كە دوو سزای سووكن، بىگومان (۸۰) قەمچى لىدران،
 لەگەڵ دەست بران، لەچاو كوشتن، دوو سزای سووكنو، تەنیا یەكی لە یەك ئایەتیشدا
 باسكراون، بەلام لە چەندان ئایەتدا باسی لەئایین ھەلگەرانەوہ كراوە، بێشەوہى كە نامازە
 بە سزای دنیایی بكرى! كەواتە: لە ئەسڵدا لە ئایین ھەلگەرانەوہ، سزایەكى دنیایی ئەسەر
 نیە، كە بریتی بێ لە كوشتن، لە ھەموو حالاندا، بۆیەش دەئیم لە ھەموو حالاندا، چونكە
 وەك دواى باسی دەكەین، تەنیا لە یەك ھالەتدا سزای كوشتن ڕوو لە كەسێك دەكات، كە
 لە ئىسلام ھەلگەپریتەوہ، ئەویش ئەوہیە كە ئەو كەسە وێرای لە ئىسلام ھەلگەرانەوہ،
 بچیتە ریزی دوژمنانىشەوہو دوژمنایەتیی ئەھلى ئىسلام بكا، لەو كاتەدا خوینى خوێ
 ھەلال دەكات، بەلام ئەك لەبەر ھەلگەرانەوہ لە ئىسلام، بەلكو لەبەر دژایەتییكردنى بۆ
 ئىسلام، واتە: ئەك لەبەر دەرچوونى لە ئىسلام، بەلكو لەبەر دەرچوونى لە دژی ئىسلام،
 بە ھەرەبى دەگوترى: (ليس لخروجه من الإسلام، بل لخروجه على الإسلام).

بەلگەى سییەم: ھەلگەشانەنەوہى بەلگەکانیان: ئەجار با بێنە سەر ھەلگەنگاندنى
 ئەو بەلگانەى، كە ئەوانەى پێیان وایە سزای لە ئىسلام ھەلگەرانەوہ لە ھەموو حالاندا
 بریتىە لە كوشتن، بۆ ئىسپاتى ڕایەكەیان دەیانھێننەوہ.

یه کهم: نابی ئه وه مهسه له یه له وانه بی که خه لکی به گشتی پیانه وه گرفتارن (آن لا تكون في أمر تعم به البلوى) واته: نه گهر له و جوره بی، عه قل و مهنتیق واده خوازی که به تهواتور پیمان بگات، مادام وایمانته گه یشتبی، جیی گومانه.

دووه م: نابی ئه وهی که گیراویه ته وه له پیغه مبه ره وه، کاری پینه کردبی^(۱).
 ئنجا ئاشکراشه، که هه رکام له وه سی دهقه ی سوننه ت له جوړی ئاحادن، دواپیش پرونی ده که ینه وه که ئایا ئه وه مه رجانه یان تیډا هاتووونه ته دی، یان نا؟
 ئه وه له لایه که وه، له لایه کی دیکه شه وه ده لیین:

بنچینه یه کی (أصول الفقه) ه که هه رکات له باره ی مهسه له یه که وه دوو دهق (نص) مان هه بون، که یه کیان گشتی (عام) ه و یه کیان تاییه ت (خاص) ه، یان یه کیان ره ها (مطلق) ه و یه کیان به نندار (مقید) ه، یان یه کیان کورت (مجمّل) ه و یه کیان درێژ (مفصل) ه، ئه وه پیویسته دهقه گشتی، یان ره ها، یان کورته که له بهر روشنایی دهقه تاییه ت و به نندار و درێژه که دا حالی بین، وه ک گوتوو یانه:

(يحمل العام على الخاص، والمطلق على المقيد، والمجمّل على المفصل)^(۲).

ئنجا پینا له سه ره ئه وهی، که رابرد ده لیین:

له بهر ئه وهی فهرمووده ی: {«مَنْ بَدَلَ دِينَهُ فَاقْتُلُوهُ»} ده قی کی گشتی (عام) ه وه ده قی {«لَا يَحِلُّ دَمُ امْرِئٍ مُسْلِمٍ يَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، وَأَنِّي رَسُولُ اللَّهِ، إِلَّا بِأَحَدٍ ثَلَاثٍ: الْيَبِّ الزَّانِي، وَالنَّفْسُ بِالنَّفْسِ، وَالتَّارِكُ لِدِينِهِ»} الْمَفَارِقُ لِلْجَمَاعَةِ ده قی کی تاییه تی (خاص) ه، چونکه له ده قی {«مَنْ بَدَلَ دِينَهُ...»} دا، هه رکه سیك ئاینی خوی بگوری، حوکمی کوژرانی به سه ردا دراوه، به لام ده قی {«وَالْتَّارِكُ لِدِينِهِ»} الْمَفَارِقُ لِلْجَمَاعَةِ ده قی کی کوژرانی تاییه ت کردوه به که سیكه وه که ئایینه که ی خوی ده گوری و، ده شچیته ریزی دوژمنانیشه وه له کومه ئی مسولمانان جیا ده بیته وه.

(۱) پروانه سه رچاوه ی پیشوو، ۱۴۴ل- ۱۴۶.

(۲) پروانه: الوجیز فی أصول الفقه، ص ۲۸۶ و ۳۱۰ و ۳۵۲.

ده شتوانین بلیین:

له ده قی یه که مدا {«مَنْ بَدَّلَ دِينَهُ...»} دا خودی نایین گوړپښ به په هایی کراوته پاساو (مېرړی کوژران، به لّام له ده قی دووهم: {«وَالْتَّارِكُ لِدِينِهِ...»} دا به ند (قید) ټک خراوته سهر شو نایین گوړپښه په هاییه، که بریتیه له نایین گوړپښک، که نینتیمو سهنګه رگوړپښی به دوا دیتو، شو هه لګه پراوه یه وپړای واز له ټیسلام هیټان به یه کجاری واز له ریزی مسولمانانیش دینو، ده چیته ریزی دوژمنانیش هوهو سهنګه له مسولمانان ده گری!

که واته:

به حوکمی بنچینه ی: (يحمل العام على الخاص) و بنچینه ی (يحمل المطلق على المقيد)، ناچارین بلیین: مه به ست شو هه لګه پراوه یه که خوینی حه لال ده بی، هه موو هه لګه پراوه (مړتد) ټک نیه به گشتی و به هه موو جوړه هه لګه پراوه یه که خوینی خاوه نه که ی حه لال نابو، سزای کوشتنی له به رانه ردا نابو به په هایی، به لکو شو هه لګه پراوه یه سزای کوشتن دهیگریته وه، هه لګه پراوه یه کی تایبه ت (خاص) هو، شو هه لګه پراوه یه سزایه که ی کوشتنه، هه لګه پراوه یه کی به نندار (مقید) ه، که بریتین له: که سیګ که له ټیسلام هه لده گه رپته وهو پاشان ده چیته ریزی دوژمنانه وهو، سهنګه له ټیسلام و مسولمانان ده گری، هه لګه پراوه یه که که هاورپیسه له گه ل به رنه گار بونه وهی ټیسلام و مسولمانان و به هیژ دژایه تی کردنیان.

له راستییدا سزایه که له سهر خودی له نایین هه لګه پراوه که نیه، که نه وه مافی که خوی کار به جی به هه موو مړو قی کی داوه، وه که له چهندان نایه تی قورئاندا به راشکاوی راکه یه نراوه، به لکو له سهر روو به روو بونه وهو دژایه تی کردنه که یه.

نینجا نه گه ر یه کیګ پرسی:

نایا به لګه له سهر نه وه چیه، که هه ر که سیګ دژ ټیسلام و مسولمانان جهنګی و سهنګه ری لیگرتن، سزایه که ی کوشتنه؟

له وه لاما ده لیین: به لګه مان دهیان نایه تی قورئانی به پیژو ده قی سوننه تی پیغه مبه ری به ریزه "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ"، بُو نمونه: ﴿...فَإِنْ قَتَلْتُمْ فَأَنْتُمْ لَهُمْ كَذَلِكَ جَزَاءُ

اَلْكَافِرِينَ ﴿۱۹۱﴾ البقرة، واتە: جا ھەركات ئەگەشتان جەنگىن بىشەرھاتن، ئەوھ يىانكوژن، سزاي كافران ئاوايە، (واتە: كافرانىك كە پروبە پرووى مسوئلمانان دەبنەوھ). كەواتە:

فەرمودەي: {«مَنْ بَدَّلَ دِينَهُ فَاقْتُلُوهُ»} دەقيكى كورت (مجمل)ە، چونكە وىپراي مسوئلمانان، نامسوئلمانانىش دەگريتەوھ، كە يىگومان ئەوان مەبەست نىن، چونكە: ئەگەر بابايەكى جوولەكە، يان ئەصرانىي، يان بوزايي، يان مەجووسىي، ئايىنەكەي بە ئىسلام بگورئ، ئەوھ ئىسلام پيشوازيي لىدەكات، ئەگەر ئە كوفريكىشەوھ بۆ كوفريكى ديكە بگوازيتەوھ، ئەوھ بۆ ئىسلام ھىچ ھەرق ناكات!

ھەرودھا ئەم دەقە ھەر مسوئلمانىكىش دەگريتەوھ، كە بە ھەر شيۆەيەك بووھ ئە ئىسلام پاشگەز بووھتەوھ، كە ئەمەش راست نىە، چونكە خوا (سبحانە وتعالى) ئە چەندان ئايەتدا رايگەياندوھ، كە مەرقسەكانى ئە نيوان كوفرو ئيماندا سەرىشك و نازاد كەردوھ، كەواتە: مەبەست ئەو كەسەي كە ئايىنەكەي دەگورئ و بە كوژران سزا دەدرئ، ئەو مسوئلمانەيە كە وىپراي ھەلگەرانەوھ ئە ئىسلام - كە ئەوھ مافى خۆيەتى - ئە ريزى مسوئلمانانىش جيا دەبىتەوھ دەچىتە بەرە (جہتە)ى كافرانى دژايەتتيكەرەوھ سەرەنجام فەرمودەي: {«وَالْتَّارِكُ لِدِينِهِ أَلْمُفَارِقُ لِلْجَمَاعَةِ»} دەبىتە پرونكەرەوھى فەرمودەي پيشوو دريۆھ (مفصل)ەكەي.

ئىستاش ئىمە پىنج (۵) بەلگە دىنينەوھ لەسەر ئەوھ، كە ئەو فەرمايشتانەي پىغەمبەر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" كە بە بەلگە دەھىنرىنەوھ، (ديارە لەوبارەوھ ھىچ ئايەتيك نىە و پىشتەر باسماں كەرد، كە سزادانى ھەلگەرانەوھ ئە ئايىن لەبەر خودى ھەلگەرانەوھكە، ئە قورئاندا باس ئەكراوھ، بەس ئە فەرمايشتەكانى پىغەمبەردا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ھاتوھ، ناگوئجى مەبەست پىيان سزادانى دىيائي بى، ئە ھەموو حالاندا: بەلگەي يەكەم: ئە رىيەكى راست و دروستەوھ نەزانراوھ، كە پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" كەسانىكى كوشتبى ئە پوژگارى خويدا، كە پاش مسوئلمان بوون، ئە ئىسلام ھەلگەرانەوھتەوھ، وەك ئەم ئايەتانەوھ بە پروونى ديارە، كە ئە سەردەمى خويدا

کەسانیەک هەببون کە لە ئیسلام هەلگەراوێتەوه و لە بازەنی ئیسلام چوونەدەر، بەلام هیچ کەسی لەسەر ئەو سزا نەداوه، وەک ئەم ئایەتەتانە بە ڕوون و ڕاشکاویی ئەو دەگەیهنن:

١- ئە سوورەتی (التوبة) ئایەتی (٦٥، ٦٦) دا، خوا (سبحانه و تعالی) دەفەرموی: ﴿وَلِّينَ سَأَلْتَهُمْ لَيَقُولُنَّ إِنَّمَا كُنَّا نَخُوضُ وَنَلْعَبُ قُلْ أَبِإِنَّهُمْ وَأَرْسُولِهِمْ كُنْتُمْ تَسْتَهْزِئُونَ ﴿٦٥﴾ لَا تَعْذِرُوا قَدْ كَفَرْتُمْ بَعْدَ إِيمَانِكُمْ إِنَّ نَعْفَ عَنْ طَائِفَةٍ مِّنْكُمْ يُغْفَرُ لَكُمْ تَأْتِيهِمْ بَأْتُهُمْ كَانُوا مُجْرِمِينَ ﴿٦٦﴾﴾. دەربارەى موناڤیق و دل نەخۆشەکان دەدۆی و دەفەرموی: ئەگەر پرسیاریان لیبکەى بە تەئکید لەسەرکردنەوه دەلێن: ئێمە لەو قسانەماندا (واتە: ئەو قسانەى کە کوفریان تێدا بوو) هەروا ڕێگەمان دەبۆی و دەمانویست دووری ڕێ کەم بکەینەوه، گالتهمان دەکرد، (خوا دەفەرموی) بفرمۆ: ئایا بە خواو ئایەتەکانی و پیغەمبەری خوا گالتهتان دەکرد؟ (لَا تَعْذِرُوا) عوزرو بیانوو مەهیننەوه (قَدْ كَفَرْتُمْ بَعْدَ إِيمَانِكُمْ) لە دواى ئەوێ کە ئیمانتان هێنا بوو کافر بوونەتەوه، هەندێک لە زانایان دەلێن: لێرەدا مەبەست لە ئیمان، مسوڵمان بوونی ڕووکەشییه، واتە: دواى ئەوێ بە ڕۆڵەت هاتبوونە نیو ئیسلامەوه، ئەوێشتان هەلۆه شاندۆتەوه، یاخود دواى ئەوێ کە ئیمانتان هێنا بوو بە راستیی، بەو قسانەتان و بەو گالته کردنەتان بە خواو ئایەتەکانی خواو پیغەمبەری خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ"، ئیمانە کەتان هەلۆه شاندۆتەوه.

وێک دەبینن ئە حالێکدا کە ئیسلام و ئیمانیشیان هەلۆه شاوێتەوه، بەلام نابینن ئە خوا (سبحانه و تعالی) باسی هیچ سزایەکی کردبێ، نە پیغەمبەریش "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" سزای دا، کە دیارە ئەوانە کە سانیکی ناسراویش بوون، چونکە دەفەرموی: ﴿وَلِّينَ سَأَلْتَهُمْ لَيَقُولُنَّ﴾ (ناشکراشە کە پرسیار و ئەلام لەگەڵ کەسانیکی دیارو ناسراودا نابێ ناکرێ، لێرەشدا خواى کاربەجێ بە ڕاشکاویی کافر بوون و کوفرکردنی کۆمەلێکی دیاریکراو ڕادەگەیهنن، بێتەوهی هیچ باسو خواسی سزا (عقوبة) ئە ئارادا هەبێ، ئە هۆی هاتنە خوارەوه شدا، دیسان دیارە کە کەسانیکی دیاری کراو بوون، دواى هاتوون بۆ لای پیغەمبەر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" و سۆتندیان بۆ خواردوه، کە مەبەستیان

رېنگابرىن و گالتە كردن و كات بەسەربردن بوو، ئەك بە جىددىي مەبەستيان ئىعلانى كوفرى بويى. ^(۱)

۲- ئايەتتىكى دىكە، ئايەتتى ژمارە (۷۴)ى ھەر سوورەتتى (التوبة) يەك دەفەرموى: ﴿يَخْلِفُونَ بِاللَّهِ مَا قَالُوا وَلَقَدْ قَالُوا كَلِمَةَ الْكُفْرِ وَكَفَرُوا بَعْدَ إِسْلَامِهِمْ وَهُمْ أُولَئِكَ لَمْ يَنَالُوا وَمَا نَقَمُوا إِلَّا أَنْ أَغْنَاهُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ مِنْ فَضْلِهِ فَإِنْ يَتُوبُوا يَكْ خَيْرًا لَهُمْ وَإِنْ يَسْتَوُوا يَعَذِّبَهُمُ اللَّهُ عَذَابًا أَلِيمًا فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَمَا لَهُمْ فِي الْأَرْضِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ﴾ ^(۷۴)، واتە: سويندت بۆ بە خوا دەخۆن، كە نەيانگوتە (يَخْلِفُونَ بِاللَّهِ مَا قَالُوا)، بەلام بە تەئكىد وشەي كوفريان گوتە (وَكَفَرُوا بَعْدَ إِسْلَامِهِمْ) وە داوى ئىسلامەتتەيەكەيان كوفريان كردە (وَهُمْ أُولَئِكَ لَمْ يَنَالُوا) ويستيشيان شتى بکەن كە دەستيان پىي نەگەشت، كە پىشتەر ئامازەمان پىدا، مەبەستيان ئەو بوو، كە پىلاننىك ئە دژى پىغەمبەر "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" بگىرن و بىكوژن، كە ئە رىي جەنگى تەبووك، ئە پىچىك ئە دەروويەك ھەلدىرن، ^(۲) كەواتە: لىرەشدا خوا بە روون و راشكاوي دەفەرموى: ئە داوى ئىسلام كوفريان كردە، بەلام ھىچ سزاش ديار نىە بەسەرياندا چەسپىترايى.

۳- ھەروەھا ئە سوورەتتى (التوبة) ئايەتتى (۸۰)دا دەفەرموى: ﴿أَسْتَغْفِرُ لَهُمْ أَوْ لَا تَسْتَغْفِرُ لَهُمْ إِنْ تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ سَبْعِينَ مَرَّةً فَلَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَهُمْ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَفَرُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ﴾ ^(۸۰)، دەفەرموى: تۆ داوى لىبوردنيان بۆ بکەي، يان داوى لىبوردنيان بۆ نەكەي، ئەگەر ھەفتا (۷۰) جار داوى لىبوردنيان بۆ ئە خوا بکەي، خوا لىيان خۆش نابى، ئەویش لەبەر ئەوەي كە كوفريان بە خوا بە پىغەمبەرەكەي كردە، خوا رىنمايى كەسانى لەرئ دەرچو ناكات. ئەو بەلگەي يەكەم لەسەر ئەو، كە ناگوئى مەبەست ئە فەرمایشتەكانى پىغەمبەر

^۱ بىروانە: زاد المسير في علم التفسير، لابن الجوزي، ص ۵۹۳.

وہ بىروانە: أسباب النزول للواحدي: ۱۴۳-۱۴۴، وة (الدر المنثور) للسيوطي، ۲۵۴/۳.

^۲ بىروانە: زاد المسير في علم التفسير، لابن الجوزي، ص ۵۹۵.

"صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" که دەفەر موی: {«مَنْ بَدَّلَ دِينَهُ...»} که دەفەر موی: {«وَالشَّارِكُ لِدِينِهِ»} الْمُفَارِقُ لِلْجَمَاعَةِ} مەبەست ئەوەی، که هەرکەسێک لە ئیسلام هەلگەڕایەو، بکوژرێ، چونکە نابینن پێغەمبەر "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ئەوانە که لە ئیسلامیش هەلگەڕاوە ئەوە کوشتنی، کەواتە: نابێ قسە پێغەمبەر "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" و فەرمایشتی پێغەمبەر "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" پێچەوانەی ڕەفتاری پێغەمبەر "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" بێ، لە ژبانی کردەیی پێغەمبەر "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" دا، نابینی هیچ کەسێکی ئەسەر ئەوە که کوفری کردووە لە ئیسلام هەلگەڕاوە ئەوە، سزا دابێ، کەواتە: نابێ فەرمایشته کەشی پێچەوانەی کردووە کە ی بێ، بۆیە فەرمایشته کە دەبێ مەبەستیکی دیکە هەبێ، که لە گەڵ کردووە کەیدا تێکنە گیرێ^(١).

بەلگەی دووهم: سزا شەرعییە دیاریکراوەکان (الحدود) وەك: ﴿تَوَلَّه﴾ (قصاص)، سزای زینا، سزای ڕیگری، سزای دزی، سزای بوختانی زینا (القذف) سەر جەم هاوێلان و زانایانیش لە سەریان کۆک و یە کەدەنگ، هەموو زانایان ئەسەر ئەو سزایانە یە کەدەنگ، که سزای کوشتنی ئەنقەست، کوشتنەوێهەو، سزای داوین پیسی، سەد قەمچییهو، سزای دزی، دەستپێنەو، سزای ڕیگری، ئەو چوار جۆرە سزایهیه، که لە ئایەتی (٣٣) ی سوورەتی (المائدة) دا باسکراون، سزای بوختانی داوین پیسی، هەشتا قەمچییه، ئەوە زانایان لە سەری یە کەدەنگ، چونکە بە دەقی قورئانی دەلالەت ڕوون (قطعية الدلالة) باسکراون، بەلام سزای لە ئیسلام هەلگەڕاوە، هاوێلانیش و زانایانی دوا ئەوانیش، ئەبارەیهو ڕاجیایان هەیه، بەلێ، زانایان ئەسەر ئەو سزایانە ی دیکە یە کەدەنگ، بە م ئەسەر ئەوە، که کەسێک لە ئیسلام هەلگەڕاوە، ئایا دەبێ سزایه کە ی چی بێ، چون بێ؟ زانایان بە هاوێلان و غەیری هاوێلانیشەو ڕاجیایان هەیه.

ئەمەش چەند بەلگە یەك ئەو بارەو، که هاوێلانی پێغەمبەر "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" (خوا ئێیان ڕازی بێ)، زانایانیش ڕاجیایان هەیه دەبارە ی سزای لە ئیسلام هەلگەڕاوە، که

(١) ئەگەر بشکوژرێ: ئەو ئایەتە لەبارە ی مونا فیه کانهو دەدوێ و حوکمی ئەوانیش جیایە لە هی هەلگەڕاوە کان! دەلێن: مونا فیه یێک که خوا عزوجل لەبارە یانەو دەفەر موی: کوفری تاشکریان کردووە پاش ئیمان و ئیسلام کافر بوونە ئەوە، دیارە که هەلگەڕاوە (مرتد) و پیناسە ی (مرتد) دەیانگرتووە.

دياره ئەگەر فەرمايشتەكانى پىغەمبەر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" روونو راشكاوبان لەوبارەو،
وہك ھەندىك ئىددىعا دەكەن، نەدەگونجا ھاوہلان و زانايان راجيايان ھەيىت:

۱/ يەكئى لەو بەلگانە ئەوھىيە، كە عومەرى كورى خەتتاب -خو لىي رازى بى-، راي
وانەبوو، كە ھەلگەراوہ (مرتد) بكوژرئىت، بەلكو راي وابوو ھەپس بكرئىت، وەك لەم
دەقەوہ ديارە: {أَنَّ أَنَسًا عَادَ مِنَ "تُسْتَرُ" فَقَدِمَ عَلَى عُمَرَ، فَسَأَلَهُ: مَا فَعَلَ الرَّهْطُ
السَّيِّئُ مِنْ بَكْرِ بْنِ وائِلٍ الَّذِينَ ارْتَدُّوا عَنِ الْإِسْلَامِ فَلَحِقُوا بِالْمُشْرِكِينَ؟ قَالَ يَا أَمِيرَ
الْمُؤْمِنِينَ، قَوْمَ ارْتَدُّوا عَنِ الْإِسْلَامِ، فَلَحِقُوا بِالْمُشْرِكِينَ، قُتِلُوا فِي الْمَعْرَكَةِ، فَاسْتَرْجِعْ
عُمَرَ (إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ) قَالَ أَنَسٌ: وَهَلْ كَانَ سَبِيلُهُمْ إِلَّا الْقَتْلُ؟ قَالَ: نَعَمْ، كُنْتُ
أَعْرِضُ عَلَيْهِمْ أَنْ يَدْخُلُوا الْإِسْلَامَ، فَإِنْ أَبَوْا اسْتَوْدَعْتُهُمُ السَّجْنَ} (رواهُ عَبْدُ الرَّزَّاقِ فِي
المصنف: ۱۶۵/۱۰، ۱۶۶، الأثر (۱۸۶۹۶)، والبيهقي في السنن: ۸/۲۰۷، وسعيد بن منصور ص ۳
رقم (۲۵۷۳)، وابن حزم في المحلى: ۱۱/۲۲۱)

واتە: ھەركام لە عەبدورپەرزاق و ئىبن ھەزم بەيھەقىي، دەگىرنەوہ كە ئەنەسى كورى
مالىك لە (توستور) دەگەرئىتەوہ، دەچئ بۆ لاى عومەر، خوا لە ھەردووكيان رازى بى،
عومەر پرسىارى لىدەكات: ئەو شەش كەسە لە ھۆزى (بەكرى كورى وائىل) كە لە
ئىسلام ھەلگەراپوونەوہ پەيوەست بووبوون بە ھاوبەشدانەرو كافرەكانەوہ، سەرەنجاميان
چى لىھات؟ گوتى: ئەى گەورەى پرواداران! كۆمەلئىك بوون لە ئىسلام ھەلگەراپوونەوہ
چووبوونە گەل ھاوبەشدانەرەكان، لە جەنگدا كوژران (واتە: دواى ئەوہى كە بە دىل گىران
كوژران)، عومەر گوتى: (إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ) (واتە: پىي ناخۆش بوو)، ئەنەس
گوتى: ئايا جگە لە كوشتن ھىچ پىيەكى دىكەيان ھەبوو؟ گوتى: بەئى، ئەگەر
گەيانباتاننە لاى من، ئىسلام لەسەر رادەنواندن (واتە: ئىسلام بۆ پىشنيار دەكردن كە
بگەرئىتەوہ بۆ ئىسلام)، جا ئەگەر مسولمان بووبانەوہ باشە، بەلام ئەگەر مسولمان
نەبووبانەوہ، سجنم دەكردن. كەواتە: عومەر -خو لىي رازى بى-، راي وانەبوو كە
كەسئىك لە ئىسلام ھەلگەرئىتەوہ دەچىتە نۆ كافرەكانىش، مادام دوايى كە بە دىل
دەگىرئى لەسەر ئەو، كە لە ئىسلام ھەلگەراوہتەوہ، لەسەر ئەوئەندە بكوژرئى.

دیاره هەندیک لە زانایان ئەو هەلۆیستە ی عومەریان (خوا لێی رازی بێ)، بەو هە پاساو داوێتەو، کە عومەر لەبەر بارودۆخی جەنگ گوتوویەتی، با نە کوژرێن، یان لەبەر ئەوێ کە سزادانی هەلگەراوە سزایەکی دیاریی کراری شەریعی نیە، لە نیۆ بازنە ی سیاسەتی شەریعی و سنووری دەسەلاتی حوکمراو سەرۆکی دەوڵەتدایە، وەك دکتۆر (یوسف القرضاوي) لە کتێبی: (نحن والغرب أسئلة شائكة وأجوبة حاسمة) لاپەرە (٦١ — ٦٢) دا هێناویەتی، بەلام لە راستیدا پاساوی یەكەم بێهێزەو لەبەرئەو نەبوو، چونکە پاش بەدیل گیرانیان، هیچ مەترسییان نەماوە کە بەملاولادا بچن، پاساوی دووهمیشیان کە دەلی: لەبەرئەو کە سزای لە ئیسلام هەلگەرانەو، سزایەکی دیاریکراو نیە، ئەو هەر قسە ی ئیەمە یەو ئیەمەش دەلێن: لە ئیسلام هەلگەرانەو سزایەکی دیاریکراو نیە، واتە: سزایەکی شەریعی دیاریکراو، کە لە هەموو حالاندا جێبەجێ بکری.

٢/ دووهمین بەلگە: لەسەر ئەو کە هاوێلانێ بەرێزو زانایان دەربارە ی سزای لە ئیسلام هەلگەرانەو، راجیاییان هەیه، ئەو فەرموودە یە کە پیشتر هێنامان، کە ئەبو موسای ئەشعەری (خوا لێی رازی بێ)، پیغەمبەر "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" دەنیی ئی بۆ یەمەن و دوا ی موعازی کوری جەبەلیشی بەدوادا دەنیی و، دوا ی ئەوێ کە موعاز دەچی بۆ لای و ئەویش فەرمووی ئیدەکا دابنیشی، دەبینی کابرایەك کەلەبچە کراو، دەلی: ئەو چیه؟! دەلا ئەو جۆلە کە یە کە مسوڵمان بوو، دوا ی بووێتەو جۆلە کە، موعاز دەلی: دانانیشم هەتا کوژرێ، ئەو بریاری خواو پیغەمبەری خوا یە "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ". ئەو فەرموودە یە ئەبو داوود بەجۆرە ی هێناو، دەلی: {عَنْ أَبِي بُرْدَةَ فَأَتَى أَبُو مُوسَى بَرَجُلٍ قَدْ ارْتَدَّ عَنِ الْإِسْلَامِ فَدَعَاهُ عِشْرِينَ لَيْلَةً أَوْ قَرِيبًا مِنْهَا فَجَاءَ مُعَاذٌ فَدَعَاهُ فَأَبَى فَضْرَبَ عَنْقَهُ} (أَخْرَجَهُ أَبُو دَاوُدَ بِرَقْم: (٤٣٥٥) وَقَالَ الشَّيْخُ الْأَلْبَانِيُّ: صَحِيحُ الْإِسْنَادِ)

واتە: ئەبو بوڕەیدە دەلی: پیاویکیان هێنا یە لە لای ئەبو موسا، کە لە ئیسلام هەلگەرا بوو، ئەبو موسا بیست شەو، یاخود ئەو دەووبەرە، هەموو شەو بانگی دەکرد کە مسوڵمان بێتەو، (دیاره ئەویش مسوڵمان نەبوێتەو)، کاتێ موعاز هات بانگی کرد کە مسوڵمان بێتەو، ئەویش رازی نەبوو، لە گەردنیدا.

ئەمە ئەو دەگەینێ کە ئەبو موسا موعازیش لەو بارەو راجیاییان هەبوو، ئەو هەتا

ئەبو موسسا (بىست شەھەر) ئىسلامى بۇ پېشنىيار كىردە، كە مەسولمان بېتەھەو مۆلەتە دەر، بەلام موعاز دواى ئەو، كە بانگى كىردە بۇ ئىسلام، ئەویش مەسولمان نەبو، كۆشتۈيەتە، كەواتە: ئەبو موسسا ئەشەرىيە موعازى كۆرى جەبەل، - خا لىيان رازى بى- ھەردو كىيان، سەبارەت بە سزادانى ھەلگەپراو لە ئىسلام، يەكرا نەبون.

۳/ سېئەمىن بەلگە: ھەركام لە (ابراھىم النخعي) و (سفيان الثوري) رەھمەتە خاويان لىبى، وەك لە (المصنف) (عبدالرزاق) بە ژمارە (۱۷۶۹۷) دا ھاتە، رايان وايە، كە باباى ھەلگەپراو (مرتد) ناكۆزى و پىويستە بەردەوام داواى پەشمانبونەھەي لىبىكە، وەك (ابن قدامة) لە كىتەبى ناودارى خەي (المعني) بەرگى ھەشت لاپەرە (۱۲۴) دا ھىتاويەتە، كە (النخعي) گوتويەتە: (يُستتاب المرتدُ أبداً) واتە: ھەلگەپراو بەردەوام داواى گەرانەھەي لىدەكە، واتە: ھەتاكە دەمرى ھەر داواى پەشمانبونەھەي لىدەكە و ناكۆزى.

كەواتە دەعوای ھەبوونى يەكەدەنگى (اجماع) لەسەر ئەو، كە سزاي ھەلگەپراو بەرپىتە لە كۆشتەن لە ھەموو ھالاندا، قەسەيەكى بى بنەماو بى بناغەيە.

بەلگە سېئەم: لەسەر ئەو كە فەرمايشتەكانى پىغەمبەر "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ئەو ناگەيەن، كە دەپىت لە ئىسلام ھەلگەپراو لە ھەموو ھالاندا بىكۆزى و سزايەكى شەرىعى دىارىكراي نە، ئەو يە كە سزاي شەرىعى دىارىكراو كە (حَدِّى پىدەگوتى، لە ھەموو ھالاندا دەبى جىبەجى بىكە، وەك لەم فەرمايشتەدا ديارە:

{ عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللهُ عَنْهَا، أَنَّ قُرَيْشًا أَهَمُّهُمْ شَأْنُ الْمَرْأَةِ الْمَحْزُومَةِ الَّتِي سَرَقَتْ فِي عَهْدِ النَّبِيِّ "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" فِي غَزْوَةِ الْفَتْحِ، فَقَالُوا: مَنْ يُكَلِّمُ فِيهَا رَسُولَ اللهِ "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ"؟ فَقَالُوا: وَمَنْ يَجْتَرِى عَلَيْهِ إِلَّا أُسَامَةُ بْنُ زَيْدٍ، حَبُّ رَسُولِ اللهِ "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ"، فَأَتَى بِهَا رَسُولُ اللهِ "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ"، فَكَلَّمَهُ فِيهَا أُسَامَةُ بْنُ زَيْدٍ، فَتَلَوْنَ وَجْهَ رَسُولِ اللهِ "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" فَقَالَ: أَتَشْفَعُ فِي حَدٍّ مِنْ حُدُودِ اللهِ؟! } (أَخْرَجَهُ الْبُخَارِيُّ بِرَقْم: (۳۴۷۵)، وَمُسْلِمٌ بِرَقْم: (۱۶۸۸)) واتە: دايكمان عائشە -خا

لى رازى بى- دەگىرپتەھە كە قورەيشىيەكان دەربارەي ئەو ئافرەتەمەخزومىيە، كە دىيى كىدەو لەسەر دەمى پىغەمبەر "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" لە جەنگى ئازادكردنى مەككەدا،

زۆر خەفەتيان پيڤخوارد، گوتيان: كى له باره‌ى ئه‌و ئافره‌ته‌وه كه سزاي ده‌ستبرپىنى به‌سه‌ردا نه‌چه‌سپى، قسه‌ له‌ گه‌ڵ پيڤغه‌مبه‌رى خوادا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ده‌كات؟ ئه‌وانيش گوتيان: جا كى ده‌ويڤرئ قسه‌ بكات له‌وباره‌وه، مه‌گه‌ر ئوسامه‌ى كورپ زه‌يد، كه خۆشه‌ويستى پيڤغه‌مبه‌رى خوايه "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ"، ئيدى ئه‌و ئافره‌ته‌يان ه‌ينا بۆ لای پيڤغه‌مبه‌ر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" كه سزاي ده‌ستبرپىنى به‌سه‌ردا بسه‌پيڤرئ، ئوسامه‌ى كورپ زه‌يد له‌ باره‌ى ئافره‌ته‌كه‌وه قسه‌ى كردو به‌رگريى ليڤكردو تكاى بۆ كرد، پيڤغه‌مبه‌ر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" يش ده‌موچاوى موباره‌كى گۆڤراو فه‌رموى: ئايا تكا ده‌كه‌ى بۆ جيبه‌جپنه‌کردنى سزايه‌ك له‌ سزايه‌كانى خواى به‌رزو بالا‌ده‌ست؟!، واته‌: پيى ناخۆش بوو، ئه‌وه‌بوو سزايه‌كه‌يان به‌سه‌ردا چه‌سپاند.

ليڤه‌دا له‌به‌رئه‌وه‌ى سزاي ده‌ستبرپىن، سزايه‌كى شه‌رعىيه، پيڤغه‌مبه‌ر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" له‌ ئوسامه‌ى كورپ زه‌يد كه خۆيشى و بابيشى زۆر زۆر له‌ لای خۆشه‌ويست بوون، قبولئى نه‌كردوه، كه تكا بكات بۆ جيبه‌جپنه‌کردنى ئه‌و سزا شه‌رعىيه، به‌لام ده‌بينين پيڤغه‌مبه‌رى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" تكاکردنى عوسمانى كورپ عه‌ففان -خوا لى رازى بى-، بۆ عه‌بدوئللاى ئين ئه‌بى سسه‌رح، كه براى شيرى بووه، قبولئ ده‌كا، هه‌رچه‌نده (عبدالله بن أبي السرح) كاتى خۆى نووسه‌رى وه‌حى بووه‌و دوايى هه‌لگه‌پراوه‌ته‌وه، وه‌ك له (السيرة النبوية لابن هشام) به‌رگى (٤) لاپه‌ره (٢٣١-٢٣٢) وه (السيرة الحلبية للحلي) به‌رگى (٣) لاپه‌ره (٣٣٦) دا هاتوه‌و به‌سه‌رهاته‌كه‌يان ه‌يناوه، كه عه‌بدوئللاى ئين ئه‌بى سسه‌رح له‌ ئىسلام هه‌لده‌گه‌رپيڤته‌وه‌و ده‌چيڤته‌وه نيۆ كافره‌كانى مه‌ككه، به‌لام له‌ رۆژى ئازادكرانى مه‌ككه‌دا، عه‌بدوئللا ده‌چيڤته‌ لای عوسمان -خوا لى رازى بى-، عوسمانيش په‌ناى ده‌دا، له‌ لای پيڤغه‌مبه‌رى خوا تكاى بۆ ده‌كا، پيڤغه‌مبه‌ر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" له‌ سه‌ره‌تاوه بيڤده‌نگ ده‌بى، پاشان لى ده‌بوورئ، دواتريش عه‌بدوئللا مسولمان ده‌بى.

جا دياره ئه‌گه‌ر هاتباو سزاي كوشتنى هه‌لگه‌پراوه‌ له‌ ئىسلامدا، سزايه‌كى ديارى كراوبوايه، وه‌ك هى قه‌تل و زيناو دزى و بوختانى داوڤن پيسى و رپگريى، ئه‌وه بيڤگومان پيڤغه‌مبه‌رى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" نه‌ك هه‌ر تكاى عوسمانى قبولئ نه‌ده‌كرد، به‌لكو وه‌ك چۆن له‌ ئوسامه‌ى كورپ زه‌يد توورپ بوو، له‌ عوسمانيش به‌ ته‌ئكيد توورپ ده‌بوو،

چونکه سزا دیاریکراوه کان (الحدود)، ته نانهت پیغه مبهری خواش "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" بوی نیمه قسه یان تیدا بکا، له سؤنگه ی شهوه وه، که له لایهن خواوه دیاریکراون، ههربویه ش پیغه مبهری خوا وشه ی سنوره کانی خوا، یا سزا دیاریکراوه کانی خوا (حدود الله) ی بؤ به کاره یان.

به لگه ی چواره م، لهوباره وه که فهرمایشته کانی پیغه مبهر "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" شهوه ناگه یه نن که سزای هه لگه پراوه له تیسلام هه میسه بریتی بی له کوشتن، شهویه که پیغه مبهری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" کاتیک که عومهری کورې خه تتاب - خوی لینی رازی بی -، بوی پیشنیار ده کات که (عبدالله بن ابي بن سلول) بکوژی و پیی ده لی: (دعني أضرب عنق هذا المنافق) لیمگه پری، با له گهر دنی شه مونا فیه بده م، له هه لویستی کدا که عه بدوللا لپی ده بشکویتته وه، پیغه مبهر "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" پیی ده فهرمو ی: {«دَعُهُ، لَا يَتَحَدَّثُ النَّاسُ أَنَّ مُحَمَّدًا يَقْتُلُ أَصْحَابَهُ»} (أَخْرَجَهُ أَحْمَدُ بِرَقْم: (۱۵۲۶۰)، وَالْبُخَارِيُّ بِرَقْم: (۴۶۲۲)، وَمُسْلِمٌ بِرَقْم: (۲۵۸۴)، وَالتِّرْمِذِيُّ بِرَقْم: (۳۳۱۵) وَقَالَ: حَسَنٌ صَحِيحٌ)، واته: وازی لیینه، با خه لک نه لپن موحه مده هاوه له کانی خوی ده کوژی، پیغه مبهر "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" نه یوت کوشتنی نارپه وایه، وهک سزادانیکی سنووری دهسته لاتی شهرعیی، به لام فهرمو ی: با خه لک نه لی موحه مده هاوه له کانی خوی ده کوژی، لپره دا شه مده شهوه ده گه یه نی، که پیغه مبهر "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" نهو روژیترانی رای گشتی له دژی پیغه مبهر "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" و، مسولمانانی کردوه به پاساوی جیبه جی نه کردنی شهو سزایه، به لام دیاره سزا شهرعییه کان، شهو نایته پاساوی جیبه جینه کردنیان، که واته: دیاره کوشتنی نینسان له سهر هه لگه پراوه له تیسلام، سزایه کی شهرعیی نیه، شه گهرنا پیغه مبهر "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" شهوه ی نه ده کرده پاساوی.

به لگه ی پینجه م کوژی لهوباره وه شهویه، که ته نانهت شهو زانیانه ش، که رایان وایه بابای هه لگه پراوه سزایه که ی کوشتنه، راجیاییان هه یه لهوباره وه که تایا شهو سزایه، یه کیکه له سزا دیاریکراوه کان (الحدود الشرعیة)، یاخود سزایه کی سیاسییه و حوکمران دیاری ده کات، هه ندیکیان ده لپن: سزایه کی دیاریکراوی شهرعییه، هه ندیکیشان ده لپن: نه خیر، به لکو سزایه کی سیاسییه، بهو واتییه که له سنووری سه لاهیته و ده سه لاتی

حوکمراندایە، کەواتە: ئەگەر کوشتنی هەلگەراوە، سزایەکی دیاریکراوی شەرعیی بوایە، ئەو راجیاییە نەدەبوو.

کەواتە ئیستا بۆمان دەرکەوت کە ناگونجی مەبەست لە فرمایشتی پیغەمبەر "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" کە دەفرەموی: {«مَنْ بَدَلَ دِينَهُ فَاقتُلُوهُ»} (أَخْرَجَهُ أَحْمَدُ بِرَقْم: (٢٥٥٢)، وَالْبُخَارِيُّ بِرَقْم: (٢٨٥٤)، وَأَبُو دَاوُدَ بِرَقْم: (٤٣٥١)، وَالتِّرْمِذِيُّ بِرَقْم: (١٤٥٨) وَقَالَ: صَحِيحٌ حَسَنٌ، وَالنَّسَائِيُّ بِرَقْم: (٤٠٥٩)، وَابْنُ حِبَّانَ بِرَقْم: (٤٤٧٥)، وَابْنُ مَاجَهَ بِرَقْم: (٢٥٣٥))، کوشتنی هەر باباییەکی هەلگەراوە بۆ ئە ئیسلام، بەلکو ناچارین بڵێین: مەبەست لەو کەسە کە سزای کوشتنی بەسەردا دەچەسپێ، کەسیەکە ئەو نەبێ تەنیا وازی ئە ئیسلام هێنابێ و کافر بوویتەو، بەلکو وێرایی کافر بوونەو واز هێنان لە ئیسلام، چۆتە ریزی دوژمنانی ئیسلامیشەو بەهێزو چەك بەرهنگاری مسوڵمانان بۆتەو، واتە، وێرایی (الخروج من الإسلام)، (الخروج على الإسلام) یشی کردۆتە پیشە، کە سزای کوشتنی بۆ دانراوە، لەسەر ئە دژی ئیسلام دەرچوونیەتی، ئەک ئە ئیسلام دەرچوونی، بە تەعبیری فرمودە ی پیغەمبەری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ"، لەسەر سیفەتی: (المفارق للجماعة) دەکوژرێ، ئەک لەسەر سیفەتی (التارك لدينه)، چونکە پێشتر باسمان کرد کە پیغەمبەر "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" بۆ هەلگەراوە ئە ئیسلام، دوو سیفەتی باس کردوون (التارك لدينه) و (المفارق للجماعة) (وازهێنەر ئە ئاینەکە ی) و (جیا بوووە ئە کۆمەڵی موسڵمانان)، جا بابایی هەلگەراوە ئە ئیسلام تەنیا ئەبەرئەو، کە وازی ئە ئاینەکە ی هێناوە، ناکوژرێ، بەلکو لەسەر ئەو ی وازی ئە کۆمەڵی موسڵمانان هێناوە، چووەتە ریزی دوژمنانەو و پڕوبە پروی ئیسلام و مسوڵمانان بۆتەو، لەسەر ئەو دەکوژرێ.

هەر ئەو بارەو دەگونجێ ئەو ش بە هەلگە بەهێنریتەو، کە زانیان دیسان، ئەوانە ی کە رایان وایە هەلگەراوە ئە ئیسلام بکوژرێ، راجیایان هەیه ئەو بارەو، کە ئایا ئافەرەتی مسوڵمان کاتیەک ئە ئیسلام هەلگەرتەو، ئەویش وەك پیاو سزای هەلگەرانەو ئە ئیسلامی بەسەردا دەچەسپێ یان نا؟! دیارە راجیاییە کەشیان دەگەرتەو بۆ ئەو کە ئافەرەت ناتوانێ جەنگاوەر بێ، بە عادیات وایە ئافەرەت جەنگاوەر نابێ و مەترسی جەنگ و دژایەتی لێناکری ئە بەرامبەر ئیسلام و مسوڵماناندا، ئەگەرنا، خو ئە کافر بوونە کەدا وەك

پىاو چۆن كافر دەبى، ئافرەتەش كافر دەبى، بەلام وەك چۆن پىاو دەتوانى بېتە جەنگاۋەر سەنگەر لە دژى ئىسلام و مۇسۇلمانان بگرى، ئافرەت ئەو توانايەى نىە، بۆيە زانايان كەوتوونە راجىايىەو، كەواتە: ھەلگەر پراۋەش لە ئىسلام، لەسەر عەينى كافر بوون و ھەلگەر پراۋەكەى ناكوزرى، بەلكو لەسەر دژايەت يىكردنەكەى و لەسەر سەنگەر گرتنەكەى لە ئىسلام و مۇسۇلمانان دەكوژرى، ئەگەر نا ئەگەر ھەر لەسەر كوفرەكەى كوژرابايە، ئەو زانايان لە بارەى كوشتنى ئافرەتى ھەلگەر پراۋە يەكپرا يەكدەنگ دەبوون، چونكە كوفرى پىاو وژن وەك يەكە، بەلام دژايەت يىكردن و سەنگەر گرتنيان، وەك يەك نىە، كەواتە: ھۆكارو پاساۋى كوشتنى ھەلگەر پراۋە، كوفرەكەى نىەو سەنگەر گرتنەكەيەتى.

خاۋەنى (بدائع الصنائع) لە بەرگى (۷) لاپەرە (۱۳۵) دا، ھەرۋەھا (ابن قدامە) لە (المغني) بەرگى (۸) لاپەرە (۱۳۳) دا ئەم قسەيەيان لە ھەنەفيە كەنەو ھىناۋە، كە ئافرەتى ھەلگەر پراۋە لە ئىسلام ناكوزرى و گوتويانە: {فَلَقَوْلِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا تَقْتُلُوا امْرَأَةً} واتە: لەبەرئەو ەي پىغەمبەر "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" (تەۋجىھاتى داۋە لە جەنگدا) فەرمويەتى: ھىچ ئافرەت يەك مەكوژن، لەبەرئەو ەي بە كوفرى ئەسلى، ئافرەت ناكوزرى، (واتە: ئافرەت يەك كە لە ئەسلدا كافرە ناكوزرى)، بۆيە كاتىكەش لە ئىسلام ھەلدە گەر پىتەو و كوفرىكى تازەى بەسەردا دى، ديسان ناكوزرى.

بەلام پىۋىستە بزائرى كە كوفرگوتن و دەرپرېنى كافرىتى شت يەكەو، قسەگوتن و جىنودان و سووكايەتى كردن بە خوا و قورئان و پىغەمبەر "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" و پېرۋىيەكانى دىكە، شت يەكى دىكەيەو ھوكمەكەيان جىاۋازە. ھەر بۆيەش خوا (سبحانە وتعالى) لە مۇسۇلمانانىشى قەدەغە كرده، كە جىن و بە پەرستراۋەكانى بىپرۋايان بەدن، وەك فەرمويەتى: ﴿وَلَا تَسُبُّوا الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ فَيَسُبُّوا اللَّهَ عَدْوًا بِغَيْرِ عِلْمٍ كَذَلِكَ زَيْنًا لِكُلِّ أُمَّةٍ عَلَيْهِمْ ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّهِمْ مَرْجِعُهُمْ فَيُنَبِّئُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾ (الأنعام: ۱۰۸) ديارە چۆنيەتى مامەلە كردن لە گەل ئەو ھالەتەشدا دەكەوتە جوغزى دەستەلاتى شەرعيەو بە ئىجرائات و سزادان.

ئىجا لە كۆتايى تويۇنەو ەماندا دەر بارەى ھەلگەر پراۋە لە ئىسلام، سى خالى گرنگى دىكەش دەخەينە ڤوو:

خائى يەكەم: ئە راستىدا مامەتە كردن ئەگەل ھالەت و ديار دەى ھەنگەرانەو ئە ئايىن (الارتداد عن الدين) لەسەر راي زۆربەى ھەرەزۆرى زانايان، ئە بازەى فراوانى ھەلسوگەوتەكان و لە جوغزى سىياسەتى شەرعىي و قەتەمپەوى حوكمران (صلاحية الحاكم) دا، ھەربۆيەش ھەم ھاوەلان -خوا لىيان رازى بى- و ھەم زانايانى دواى ئەوانىش لەوبارەو، راي ھەلۆستى جىاجىيان ھەبوو، ئەگەر ھاتبو سنوور و سزايەكى شەرعىي ديارىكراو بو، ھەمويان لەسەرى يەكەدەنگ دەبوون، وەك چۆن لەسەر سزا شەرعىيەكانى دىكە يەكەدەنگ بوون، ئىنجا ھىكمەتى ئەو شەكە شەرىعەت سزايەكى ديارىكراوى بۆ گوناھى ئە ئايىن ھەنگەرانەو دانەناو، بۆ قەتەمپەوى حوكمرانىي وازلەھيئاو، بەپىچەوانەى گوناح و تاوانەكانى دىكەو، وەك: قەتل و زىنا و دزى و رىگرىي و بوختان، ھىكمەتەكەى ئەو ھەيەكە:

١- گوناح و تاوانەكانى دىكە، كەردەو ديارىكراون، دەگونجى سزاي ديارىكراوئىيان ھەبى.

٢- ھەركام لەو گوناح و تاوانە زىانيان بۆ كەسانىك، كە ئە بەرامبەرياندا دەكرى مسۆگەرە، قەتل زىانەكەى مسۆگەرە، ھەرەھا: دزى، رىگرىي، بوختان كردن، زىنا.

٣- ئەو ئازادىيەى كە مرۆڤ — پىوستىيەتى بۆ تاقىكردنەو، ھىچ پەكى لەسەريان نەكەوتو، واتە: پەكى لەسەر ئەو گوناحانە نەكەوتو، پەكى لەسەر ئەو نەكەوتو، كە دەبى دزىي بكا، بۆ ئەو ئازادىي خۆي بچەسپىنى، ياخود زىنا بكا، ياخود قەتل بكا، ياخود رىگرىي بكا، يا بوختان بۆ خەلك بكا. بەلام ئە ئايىن ھەنگەرانەو:

١/ كەردەو ھەيەكى ديارىكراو نەو يەك شتى ديارىكراو نە، بەلكو چەندان جوړى ھەيە، بۆ نمونە:

أ- دەگونجى خاوەنەكەى ئىشكالى فەكرىي ھەبى.

ب- دەگونجى مەبەستى فىللو فەرەج بى، وەك ھەلوئىستى ھەندى لى
 جوولەكەكان، كە خوالەبارەيانەو ھەرموويەتى: ﴿وَقَالَتْ طَافَةُ مِّنْ
 أَهْلِ الْكِتَابِ ءَامِنُوا بِالَّذِي أُنْزِلَ عَلَى الَّذِينَ ءَامَنُوا وَجْهَ النَّهَارِ وَآكُفُّوا
 ءَاخِرَهُ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ﴾ ۷۶ آل عمران، واتە: كۆمەللىك لى خاۋەن
 كىتەبەكان گوتيان: بېش نىوەرۆ پروا بېنن بەۋەى كە بۆ سەر بروداداران
 دابەزىتراۋە، دۋاى نىوەرۆش كافىر بېننەۋە، بەلكو ھەلگەرپىنەۋە، واتە: بۆ
 ئەۋەى توۋشى بەلبەلى فېكرىيان بىكەن، دەگونجى ھەلگەرپانەۋە لى
 ئىسلام جۆرە فىللو پىلاننىكى ئاۋابى.

ج- دەگونجى ويڭاى ھەلگەرپانەۋەى فېكرىي، جەنگو دژايەتېشى لى گەل
 بى، وەك پېشتر باسما كىرد.

د- دەشگونجى ھەلگەرپانەۋە لى ئىسلام، لەژىر فشاردا بى بە ناچارىي، وەك
 خوا دەفەرموى: ﴿مَنْ كَفَرَ بِاللَّهِ مِنْ بَعْدِ إِيمَانِهِ إِلَّا مَنْ أُكْرِهَ
 وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْإِيمَانِ وَلَكِنْ مَنْ شَرَحَ بِالْكُفْرِ صَدْرًا فَعَلَيْهِمْ
 غَضَبٌ مِّنَ اللَّهِ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ﴾ النحل، واتە:
 ھەركەسىك دۋاى ئەۋە كە ئىمانى ھىناۋە، كوفىر بە خوا بىكا، مەگەر
 كەسىك زۆرى لىبىكرىۋ دلىشى ئارامگرتوۋى بە ئىمان، بەلام
 ھەركەسىك بە سىنەى گوشادو والاۋە كافىرى، ئەۋانە توۋرەىي خويان
 لەسەرەۋ سزايەكى مەزىيان بۆ ھەيە.

بىنگومان ھەركام لەم چۈرە جۆرەش، كە دەگونجى جۆرى دىكەش ھەبن لى
 ھەلگەرپانەۋە لى ئىسلام، حوكمى تايىبەتى خۆى ھەيە، ناگونجى يەك حوكم
 بۆ ھەموويان دىارى بىكرى، بۆيە سزاي ھەلگەرپانەۋە لى ئىسلام سزايەكى
 دىارىكراۋ نىە، چونكە چەند جۆرىك ھەلگەرپانەۋە لى ئىسلام ھەيە، ئايا
 كەسىك كە ناچار دەكرى لى ئىسلام ھەلگەرپىتەۋە، دەبى بىكۆزرى؟! بە دەقى
 ئايەت دەلى ناكۆزرى، ياخود كەسى كە ھەلدەگەرپىتەۋە بە مەبەستى ئەۋە

کە موسوڵمانان توشی بەلبەلەیی فیکریی بکات، وەك ئەو کەسە وایە کە قەناعەتییکی بۆ دروست بووە، لە ئیسلام هەلگەڕاوەتەو؟ ییگومان نەخێر، یان کەسیک کە وێڕای هەلگەڕانەو وەك حالەتی فیکریی، دەچی دژایەتی ئیسلام و موسوڵمانان دەکا بە هیژ، وەك ئەو وایە بە قەناعەتی فیکریی هەلۆیستی گۆڕاوە؟ ییگومان نەخێر، بۆیە هەركام لەوانە پێویستە هەلۆیستیکی تایبەتی لە بەرامبەردا بنوێنێ.

٢/ مەگەر لە حالەتی دژایەتییکردن و جەنگ بەرپاکردندا، ئەگەرنا هەلگەڕانەو بەس زیانی بۆ خاوەنی هەیه و وەك گوناو و تاوانەکانی دیکە نیە کە هەمیشە زیانی بۆ خەلک مسۆگەر بێ.

٣/ ئەو ئازادییە کە مرۆڤ — پێویستی پێیەتی بۆ تاقیکرانەو، پەکی لەسەر ئازادیی بیروپا کەوتو، واتە: پەکی لەسەر ئەو کەوتو کە هەركاتییک ویستی برۆا بە شتییک بێنی، وە هەركاتییک ویستی واز لەو قەناعەت و عەقیدەیی بێنی، بەلکۆ ئازادیی فیکریی بنەرەتییترین جۆری ئازادیی پێویستە بۆ مرۆڤییک، ئەگەر بیەوێت مرۆڤ — بمیێ.

خالی دووهم: بۆیە زۆریک لە زانایان بەبێ تێوەڕامانی زۆر، یەكسەر رایانگەیاندووە کە سزای لە ئایین هەلگەڕانەو کوشتنە، چونکە لە رۆژگاری پیغەمبەری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" و خەلیفە راشیدەکانیدا، حالەتی لە ئایین هەلگەڕانەو فیکریی، یان هەر نەبوو، یان دەگمەن بوو و ئەو کاتە حالەتی هەلگەڕانەو، یەكسەر لە چوونە ریزی کافران و پێو پەیهو سەتوونیاندا بەرجەستەبوو، واتە: ئەو کاتە کەمتر وابوو بە هۆی ئیشکالی فیکرییەو خەلک لە ئیسلام هەلگەڕیتەو، بەلکۆ وابوو کە بۆ دژایەتییکردنی ئیسلام و موسوڵمانان قۆلی هەلماڵیو، یەكسەر ئەو کەسە کە لە ئیسلام هەلگەڕاوەتەو، چۆتە نیو ریزی کافران و بەرەیی کافرانەو و پێیانەو پەیهو سەت بوو و بەچەك بە هیژ لە گەل ئیسلام و موسوڵماناندا رۆوبەرۆبووتەو، جا لەبەرئەوێ حالەتە کە بەگشتی وابوو، زانایان گوتوویانە: لە ئیسلام هەلگەڕانەو، سزایە کە کوشتنە، چونکە ئەو کاتە هەلگەڕانەو لە ئیسلام یەكسان بوو بە

دژايەت يىكردنى ئىسلام و مۇسۇلمانان و رۇبە رۇبۇبونەھيان بە چەك، بۇيە زانايان بە گىشتى، حوكمى ئەو ھالەت و ھەلومەرجە تايەت يىھيان بە سەر ئەو مەسەلەھەدا گىشتاندەھو، دوايى وا ھاتۇتە بەرچاھو كە سزاي لە ئايىن ھەلگە رانەھو، ھەر چۇن بى ھەر كوشتنە، بەلام لە راستيىدا وانيە، وەك رۇونمان كەردەھو، ھەر وەھا لە رۇژگارى سەرەتاي خيلافەتى (ابوبكر الصديق) دا - خوا لىيى رازى بى -، جەنگى مۇسۇلمانان لە گەل زەكات نەدەھان (مانعوا الزكاة) و لە ئايىن ھەلگە رانەھو، ئەو مۇركەھى بە ھالەت يى ھەلگە رانەھو نوساىند، كە ھەمىشە جەنگ كەردن سەنگەرگرتنى لە گەلدايەھو، ديارە حوكمى ئەو ھەش ئاشكرايە كە چۇنە، واتە: لە سەردەھى ئەبۇبە كەردا - خوا لىيى رازى بىت -، كەسانىك ھەبۇن لە ئىسلام ھەلگە رابۇونەھو ھەلگە رانەھو كەھيان لە زەكات نەداندا بەرجەستە بۇو، لەبەر ئەو ھەش بە كافەر لەقەلەم دران و ئەبۇبە كر - خوا لىيى رازى بى -، جەنگى لە گەلدا كەردن لەبەر ئەو ھى سەنگەريان گرتبۇو لە ئىسلام و مۇسۇلمانان و بە چەك لە گەل ئىسلام و مۇسۇلمانان رۇبە رۇبۇبونەھو، ئىدى ئەو كاتە بەدواو ھەلگە رانەھو لە ئىسلام، ئەو مۇركەھى پىو نوسىئرا كە سزايەكەھى كوشتنە، بەلام لە راستيىدا ئەوانە ھەلگە رانەھو ئايەت بۇون، كە برىتیبۇون لە كەسانىك كە دژايەت يى ئىسلام و مۇسۇلمانان دەكەرد، ياخۇد مۇسۇلمان بۇون دىيانگوت زەكات نادەھىن، ھەلەتە كەسەك كە ئىعلانى مۇسۇلمانەت يى خۇى دەكات، بەلام دوايى پابەند نابى بە ئەركى سەرشانىيەھو، ئىسلام و مۇسۇلمانان، ياخۇد دەولەت يى ئىسلامىي بۇى ھەيە سزاي بدات لە سەر ئەو پابەندئەبۇونە، بەتايىبەت كە ئەو ئەركە پەيوەندىي بە مافى خەلگەھو ھەبى كە زەكاتە، چۇنكە وەك چۇن نۇيۇ ھەقى خوايە، زەكاتىش ھەقى خەلگە، ئەو ھالەتەدا دەسەلاتى ئىسلامىي بۇى ھەيە سزاي بدات، لەسەر كەمتەرخەمىي كەردنى لە جىبەجى كەردنى ئەركى سەرشانىدا.

خالى سىيەم: بىگومان لە ئايىن ھەلگە رانەھو، گەورەترىن خراپە و تاوانە، بەتايىبەت كە ئىسلام پىرواي بە ئايىنى تەقلیدىي و بە ئىمان ھىننى تەقلیدىي و كۆیرانە نيە، پىرواي بە زۇلئىكەردن نيە، ھىچ خاھەن عەقل و وىژدانىكى ساغىش ناتوانى

رەخنەیه‌کی به‌جۆرێ له ئیسلام بگرێ، به‌لام ناگونجی ئیسلامیک که به‌راشکاوایی رایگه‌یانده‌وه، که خوا (عزوجل) به‌نده‌کانی خۆی ئازادو سه‌رپشک کردوه، بۆ هه‌لبژاردنی ئیمان و کوفر، ئیسلامیکێ وا ناگونجی دوايي له‌سه‌ر هه‌لبژاردنی کوفریک که خوا رێی پێداوه، مرۆڤ— سزا بدات، چونکه رێپێدانی له‌چی و سزادانی له‌چی؟! پاشان ده‌یین: ئایا ئه‌و که‌سه‌ی که بۆئهو‌هی به‌ سزای هه‌لگه‌رانه‌وه نه‌کوژرێ، کوفره‌که‌ی په‌نهان ده‌کاو ده‌بیته‌ مونا‌فیک، ئیسلام و مسو‌لمانان خیریکێ لێده‌بینن، ئیمه‌ ئه‌گه‌ر بلیین: نه‌خیر ده‌بی هه‌ر که‌س گوتی: من له ئیسلام هه‌لده‌گرێمه‌وه، هه‌تمه‌ن بکوژرێ، ئه‌و حا‌له‌ته‌دا ئه‌وانه‌ی که قه‌ناعه‌تیان به ئیسلام نامیته‌، دیاره‌ ئه‌وه‌ی که له ریزی مسو‌لمانان ده‌چیته‌ ده‌رو په‌یوه‌ست ده‌بی به ریزی کافرا‌نه‌وه‌و دژایه‌تی ئیسلام و مسو‌لمانان ده‌کات، ئه‌وه سزایه‌که‌ی دیاره‌.

به‌لام که‌سیک که وه‌ک فیکر قه‌ناعه‌تی به ئیسلام نامیته‌و، ئه‌ولاشه‌وه ده‌سه‌لا‌تی ئیسلامیی ده‌لی: ئه‌گه‌ر ئیعلانی کوفره‌که‌ت بکه‌ی، واته‌: ئیعلانی ئه‌و قه‌ناعه‌ته بکه‌ی که بۆت دروست بووه، که بروات به ئیسلام نه‌ماوه، ده‌کوژرێ، ئایا ئه‌و که‌سه چی ده‌کات؟! بێگومان له هه‌زار یه‌ک که‌س ناتوانی کوفره‌که‌ی خۆی ئیعلان بکا‌و په‌نهانی ده‌کات، جا ئایا کاتی که کوفره‌که‌ی په‌نهان ده‌کات، ئایا ئه‌و ئینسانه ده‌بیته‌ چی؟ بێگومان له کافرێکی ئاشکراوه تۆ ناچاری ده‌که‌ی بیته‌ کافرێکی په‌نهان، کافری په‌نهان کییه‌؟! مونا‌فیکه، جا ئایا بۆ ئیسلام و مسو‌لمانان کافرێکی ئاشکرا زه‌ره‌ری که‌مه‌تره، یاخود کافرێکی په‌نهان؟! به ته‌ئکید کافری ئاشکرا زه‌ره‌ری که‌مه‌تره، واته‌: ئه‌گه‌ر وه‌ک به‌رژوه‌ندیی ئیسلام و مسو‌لمانانیش لێک بدریته‌وه، دیسان مه‌سه‌له‌ی سزادانی خه‌لک له‌سه‌ر هه‌لگه‌رانه‌وه له ئیسلام، هیچ به‌رژوه‌ندییه‌کی تیدا نیه، چونکه مونا‌فیک و ده‌غه‌له‌کان زۆر زه‌ره‌رو زیانیان زۆرت‌ره بۆ ئیسلام و مسو‌لمانان له کافره ئاشکرایه‌کان، بۆیه خوا (سبحانه و تعالی) سزای مونا‌فیکه‌کانی له قورئاندا به سه‌خت‌تر داناوه له سزای کافره‌کان، وه‌ک ده‌فه‌رموی: ﴿إِنَّ الْمُنَافِقِينَ فِي الْأَسْفَلِ مِنَ النَّارِ وَلَنْ يَجِدَ لَهُمْ نَصِيرًا﴾ النساء، واته‌: بێگومان مونا‌فیکه‌کان له پله‌ی ژێره‌وه‌ی ئاگردان، هیچ

يەنە تېدەرىكىشىيان بۇ پەيدا ناكەي، ھەلبەت بۆيەش لە بنى بىنەو دەدان، چونكە لە ھەموو كافىرەكان خراپترن، بەئى، كوفىرى نىفاق لە ھەموو جۆرە كوفىرەكانى دىكە خراپترە، بۆيە سزايەكەشى توندترە، كەواتە: كاتىك كە خەلك ناچار دەكرى ئەر كوفىرى، كە لە دليدا جيگىر بوو ھەو ھەو قەناعەت گۆرانەي كە بۆي پەيدا بوو، كە برىتيە لە پروانەمانى بە ئىسلام، پەنھانى بىكات، ھەو لە راستىدا ھالەتى نىفاق پەرەي پىدەدرى.

لە كۆتايى ئەم ليكۆلنەو ھەشدا دەليين:

ئەر بەلگەنەي خىستماننە روو بايى ھەو دەكەن، كە بە روون و راشكاويى بليين: سزاي ھەلگەرانەو لە ئىسلام بەپىچەوانەي ھەو ھەو، كە زۆر باو ھەو لە نىو مسولماناندا، برىتى نىە لە كوشتن و برىتى نىە لە سزايەك كە يەك دەنگى زانايانى لەسەربىو، برىتى نىە لە سزايەك ھەك سزا شەرىعيە ديارىكرەو كە دىكە: سزاي قەتل و زىناو ريگىرى و دزىو بوختان كردن، بەلكو مامەلە كردن لەگەل ديار دەو ھالەتى ھەلگەرانەو لە ئىسلام دا، شىوازي جۆراوجۆرى پيويستەو، لە سنوورى سەلاحىيەتى ھوكمرانى مسولماناندا، بۇ ھەو ھەر ھالەتە بەپىي خۆي مامەلەي لەگەلدا بكرى، ئەگەر كابرا ئىشكالى فيكرى ھەيە، موناقلەشەو وتوويزى لەگەلدا بكرىو، ئەگەر بە پىلان و فيل وادەكات، بۇ ھەو بەلبەلە دروست بىكات، ھەك خۆي و لە قەدەر خۆي سزا بدرى، ئەگەر وپراي ھەلگەرانەو پىلان گىرانيشى تىدايەو، پەيوەستبوونى تىدايە بە ئەھلى كوفىرەو و دژايەتىو سەنگەرگرتنى لە بەرانبەر مسولمانان تىدايە، ھەو با سزاي پر بە پىست بدرى.

ھەلبەتە من دەزانم، كە ئەم مەسەلەيە مشتومرى زۆرى لەسەر بوو، مشتومرىشى لەسەر دەميئى، بەلام ھەركەسيك بە وردى سەرنجى ئەر بەلگەنە بدات كە ئىمە خىستماننە روو، پىموايە دليدا دەيىت كە مەسەلەي لە ئىسلام ھەلگەرانەو، لە بازىنى ئازادىي فيكىرىيدا، ناگوئجى خوا (سبحانە وتعالى) ھە ئايىنى راست و ھەقى خوا، ھەو مافەي مرۆڧـبوونى مرۆڧـ بەكى لەسەرى كەوتەو، كە برىتيە لە ئازادىي بىروپرا دەبرين و ئازادىي ھەلگەردنى ئايين، ئەر مافەيان لى زەوت بىكات.

٢) ټازاديي فيربوون و فيركردن (حريه التعلّم والتعليم):

جوړی دووهم له ټازاديه فيکريه‌کان بريته له: ټازاديي فيربوون و فيركردن (حريه التعلّم والتعليم) هم جوړه ټازاديه له‌لای څاره‌زاياني بواری ياساو ده‌ستور، بهم جوړه پيښاسه کراوه: (حق الفرد في أن يُلَقِّن العلم لآخرين وحقه في أن يتلقى قدرًا من التعليم وحقه في أن يختار من المعلمين من يشاء)^(١) واته: مه‌به‌ست له ټازاديي فيربوون و فيركردن، بريته له مافي تاكله‌و باره‌وه که زانياري فيري ټه‌واني دیکه بکات و، مافي له‌وه دا، که همر ټه‌ندازيه‌ک له فيربوون (زانست) وه‌برگري و مافي له‌وه‌دا، که همرکام له ماموستايان و فيركه‌ران، که ټاره‌زوويه‌تي هه‌لبري.

هم جوړه له ټازاديه فيکريه‌کان له شهريعه‌تي ټيښلاميدا، نه‌ک همر بو‌تيک‌پاي تاکه‌کان ده‌سته‌به‌ر کراوه، به‌لکو له‌سهريشيان فه‌ر ز کراوه به‌گشتي، ټه‌گر ته‌ماشاي ټايه‌ت‌ه‌کاني خواي موته‌عال بکهين و ته‌ماشاي فه‌رمووده‌کاني پيغه‌مبه‌ري خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" بکهين، ټه‌وه زور به‌روون و ټاشکرايي ده‌رده‌که‌وي که فيربووني زانست و، خه‌لک فيري زانست کردن به‌گشتي، نه‌ک همر مافه‌و مروقه‌— تييدا ټازاده، به‌لکو ټه‌رکيکه‌و مروقه‌— به‌که‌مه‌ترخه‌ميي تييدا کردني گونا‌ه‌بار ده‌ييت، بو‌ويته:

١/ له ټايه‌تي ژماره (١٨٥)ي سووپه‌تي (الأعراف) دا خوا (سبحانه وتعالى) ده‌فه‌رموي: ﴿أَوَلَمْ يَنْظُرُوا فِي مَلَكُوتِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا خَلَقَ اللَّهُ مِنْ شَيْءٍ وَأَنْ عَسَى أَنْ يَكُونَ قَدِ اقْتَرَبَ أَجْلُهُمْ فَبِأَيِّ حَدِيثٍ بَعْدَهُ يُؤْمِنُونَ﴾^(١٨٥)، واته: ټايا سهرنجيان نه‌داوه‌ته مولکي فراواني ټاسمانه‌کان و زه‌وي وه‌رشتيک که خوا دروستي کردوه؟! (اته: ده‌بي سهرنج له مولکي فراوان و پان و به‌ريني ټاسمانه‌کان و زه‌وي بده‌ن و، همر شتيک که خوا دروستي کردوه، ليی ورد بڼه‌وه، وه تيوه‌ي رامپنن،

^(١) النظم السياسية، ص ٤٢٣.

كە ديارە لە ئەنجامى ئەوهشدا ئىنسان زانىارى دەربارەى دروستكراوهكانى خوا وە دەست دىنى.

٢/ لە (آل عمران) ئايەتەكانى: (١٩٠ و ١٩١) دا دەفەرمى: ﴿إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ لَآيَاتٍ لِأُولِي الْأَلْبَابِ﴾ (١٩٠) الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَمًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِهِمْ وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَذَا بَطْلًا سُبْحَنَكَ فَقِنَا عَذَابَ النَّارِ ﴿١٩١﴾، ليرەدا خوا (سبحانه وتعالى) مەدح و ستایشى ئەوانە دەكات كە لە دروستكرانى ئاسمانەكان و زەوى و ديارە سەروشتىيەكان ورد دەبنەوه، ھاوكات لە گەل وردبونەوهدا يادى خواى پەرەردگاریش دەكەن، واتە: بێگومان لە دروستكرانى ئاسمانەكان و زەوى و جیگۆرکەى شەوو رۆژان دا، نیشانەى زۆر هەن بۆ خاوەن عەقڵان، ئەوانەى كە يادى خوا دەكەن بەپێوه بە دانىشتنیاوە و لەسەر تەنیشتيان، بێر لە دروستكرانى ئاسمانەكان و زەوى دەكەنەوه و سەرەنجام دەئێن: پەرەردگارمان! ئا ئەمەت بە باتیل (بى حىكمەت) دروست نەكردو، پاكیى بۆ تۆ، لە سزا و ئازارى ئاگر چەپالەمان بدە .

٣/ ھەرۆھە لە سوورەتى (التوبة) ئايەتى (٢٢) دا خواى عز وجل دەفەرمى: ﴿...فَلَوْلَا نَفَرَ مِن كُلِّ فِرْقَةٍ مِّنْهُمْ طَائِفَةٌ لِّيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَلِيُنذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ﴾ (٢٢)، واتە: دەبوايە لە ھەر كۆمەڵىكى زۆر (لە موسلمانان) دەستىيەكيان دەرېچن بۆ بەدواى زانست دا گەران، تاكو لە دین دا شارەزا بن و بۆ ئەوێ كە گەرانەوه بۆلاى خەلكەكەيان، ئاگاداریان بكەنەوه، بەلكو ئەوانیش وریایی خۆیان وەر بگرن و، بەرچاو ڤوون بن ، كەواتە: لەسەرھەر كۆمەڵىكى زۆرى موسلمانانان فەرزه كە كەمێك لەو كۆمەڵە زۆرە خۆیان تەرخان بكەن بۆ وەرگرتنى زانستى دینی (واتە: شارەزابوون لە قورئان و سوننەت).

٤/ ئە نایەتەکانی: (١٥٩ و ١٦٠) ی سوورەتی (البقرة) دا خوا (سبحانه وتعالی) هەپەشە زۆر گەوره دەکات لە و کەسانە ی که ئەو زانستە ی که خوا پێیان دەدات دەشارنەووە بە خەڵکی دیکە ی راناگەیهنن بە ئەمانەتەو، دەفەر موی: ﴿إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَأَلْهَدُوا مِنْ بَعْدِ مَا بَيَّنَّاهُ لِلنَّاسِ فِي الْكِتَابِ أُولَٰئِكَ يَلْعَنُهُمُ اللَّهُ وَيَلْعَنُهُمُ اللَّاعِنُونَ ﴿١٥٩﴾ إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا وَأَصْلَحُوا وَبَيَّنَّا فَاوْلَٰئِكَ أَتُوبُ عَلَيْهِمْ وَأَنَا التَّوَّابُ الرَّحِيمُ ﴿١٦٠﴾﴾، نایەتەکانی پێشی دەربارە ی وەرگرتنی زانست و بەدوای زانست دا گەران، چ زانیاری دەربارە ی دروستکراوەکانی خوا، دەربارە ی ئایین و بەرنامە ی خوا دەدوین، بە م ئەم دوو نایەتە موبارە که دەربارە ی فێرکردنی زانست و زانستفێرکردنی خەڵکی، دەدوین: دەفەر موی: بێگومان ئەوانە ی که ئەو بەلگە رۆشنانە و پێنماییە ی که ناردوومانەتە خواریوە دوای ئەوە ی ئە کتیب دا بو خەڵکمان رۆشن کردۆتەو، دەشارنەووە، ئا ئەوانە خوا نەفرینیان لێ دەکات، هەموو نەفرینکەرەکان نەفرینیان لێ دەکەن، (دوایی هەندیک خەڵک هەلداوێری لەو حوکمە واتە: ئەوانە ی ئە پێشدا شار دوویانەتەو، بەلام دوایی دەگەرێتەو) جگە ئەوانە ی که دەگەرێتەو و چاکە کاریی دەکەن و ئەمەودوا نایەتەکانی خوا، (یان ئەو زانیاریە ی که پێیانە) بو خەڵکی روون دەکەنەو، ئە ئەوانە گەرانەووە یان لێوەردەگرم من زۆر تۆبە قبولکەر و زۆر میهرەبائم .

پێغەمبەر ی خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" یش لە فەرماشتیکی دا دەفەر موی: ﴿طَلَبُ الْعِلْمِ فَرِيضَةٌ عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ﴾ (أَخْرَجَهُ ابْنُ مَاجَهَ بِرَقْم: (٢٢٤) قَالَ الشَّيْخُ الْأَلْبَانِيُّ: صَحِيح) واتە: بەدوای زانستگەرەکان (بەیدا کردنی زانیاری) ئەسەر هەموو مسوڵمانێک - (واتە نیرومی و وردو درشت پیر و گەنج خوێندەوار و نەخوێندەوار) فەرزه، تەنیا ئەسەر خوێندەواران فەرزه نیە بە دوایی زانست دا بگەرێن، بەلکو ئەسەر نەخوێندەواران فەرزه، که بایی ئەوەندە ی دینداریەکی راست بکەن، ئە زانستی دینی شارەزا بن، بایی ئەوەندە ی دنیا داریەکی رێک و پێک بکەن، ئەو زانیاریانە یش ئاگادار بن که پەيوەندییان بە دنیا داریەو هەیه .

زانايانى ئىسلام و شەرعزانان لە بارەى حوكمى فيربوونى زانستەوه لەسەر ئەوه يەكدهنگن، كه هەر زانيارىيەك فەرزىكى تاكىي يان فەرزىكى عەينى پەكى لەسەرى بکەوى، دەبێتە فەرزى عەين لەسەر ئەو كەسە، بۆ وێنە: پێنج نوێژە فەرزەكان لەسەر هەموو تاكى مسوڵمانان فەرزەن، بۆيە بايى ئەوەندە كه مەروۇق — پێنج فەرزە نوێژەكانى بکات، بەو شێوەيەى كه شەرىعت لى داوا كەردو، لەسەرى پيوستە كه زانيارى راست و دروستى شەرىعى پەيدا بکات لە بارەى پێنج نوێژە فەرزەكانەوه، هەروەها كاتىك كەسێك زەكاتى لەسەر فەرز دەبێت، لەسەرى پيوستە زانيارى لە بارەى زەكاتدانەوه هەبى، چۆن زەكات فەرز دەبى؟ بەكى دەدرى؟ لە چەندى چەند دەدرى؟ لە چى دەدرى؟ پيوستە زانيارى تەواو پەيدا بکات، هەروەها دەربارەى هەموو ئەركە شەرىعىيەكانى دىكە .

بەلى ئەو شتەنە كه لەسەر ئىنسان فەرز دەبن، ئەگەر فەرزى عەين (فرض العین) بن، واتە: پەيوەنديان بە خودى ئىنسانەوه هەبى، بە تاكتاكى مسوڵمانانەوه هەبى، ئەوه ئەو زانيارىيە كه بەبى وى ئەو فەرزە جى بەجى نابى، دەبێتە فەرزى عەين، بەلام ئەگەر ئەركەكان فەرزى كىفایە بن، واتە: فەرزىكى گشتى بن، ئەوه پەيداكردى ئەو زانيارىيە، چ زانيارى دىندارى بى، چ دىندارى، لەسەر كۆى مسوڵمانان دەبێتە فەرزى كىفایە، واتە: ئەگەر كۆمەلێكىيان پى هەلسان، گوناھ لە سەر ئەوانى دىكە لادەچى، بۆ وێنە: ئىستا مسوڵمانان، ئۆمەتى پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" هەزاران جۆرە شت هەيە، كه ناتوانن بۆ خۆيان دروستيان بکەن و پەيوەنديان بەژيانانەوه هەيە، تەكنۆلۆژىيە مەدەنىيە، تەكنۆلۆژىيە عەسكەرى، كەلوپەلەكانى ژيانى پۆژانەى مەروۇق — كه پيوستى پىيانە، مسوڵمانان لە غەيرى خۆيانەوه وەريان دەگرن، لەسەر هەموو ئەوانە، مسوڵمانان گوناھبارن، ديارە بە ئەندازەى ئەوه كه كەمتەرخەمىيان تىدا كەردو، هەر كەسە بە قەدەر ئەوه كه كەمتەرخەمىيە تىدا كەردو، گوناھبارە، ئەوهى كه گوتم هەركام لە: (أبو حامد الغزالي) رەھمەتى خۆى لى بێت ئە (إحياء علوم الدين)^(١)

داو (الشاطبی)یش له کتیبی (الموافقات)^(١) دا ئهو راستیه‌یان ڕوون کردۆته‌وه، زانیانی دیکه‌ش باسیان کردوه، که مه‌سه‌له‌ی په‌یداکردنی زانیاری، چ زانیاری دینداری بی، چ هی دنیاداری، حوکمه‌که‌ی به‌ پێی ئهو شته که په‌کی له‌سه‌ر ئهو زانیارییه که‌وتوه، ده‌گۆڕی، ئه‌گه‌ر کاره‌که‌ فه‌رز بی، ئهو زانیارییه‌ش که په‌کی له‌سه‌ری که‌وتوه، فه‌رز ده‌بی‌ت، ئنجا ئه‌گه‌ر فه‌رزی عه‌ین بی، ده‌بی‌ته فه‌رزی عه‌ین و ئه‌گه‌ر فه‌رزی کیفایه‌ش بی، ده‌بی‌ته فه‌رزی کیفایه، ئه‌گه‌ر سوننه‌ت بی، ئه‌ویش ده‌بی‌ته سوننه‌ت، ئه‌گه‌ر ته‌نیا ڕه‌وا بی‌ت، ئهو جو‌ره زانیارییه‌ش حوکمی په‌یداکردنی ده‌بی‌ته ڕه‌وا (مباح).

(٣) ئازادیی ده‌ربهرینی بیرورا:

جو‌ری سییه‌می ئازادییه فیکریه‌کان: بریتیه له: ئازادیی ده‌ربهرینی بیرورا، ئه‌میش وه‌ک سه‌رجه‌م مافه‌کانی دیکه له ڕوانگهی شه‌ریعه‌ته‌وه، به‌ر له‌وه‌ی ماف (حق) بی ئه‌رک (واجب) ه، ئینسانی مسوولمان له‌سه‌ر که‌مه‌ته‌رخه‌میی تیدا کردنی گوناها‌بار ده‌بی، واته: هه‌ر که‌سیک راستیه‌که‌ ده‌زانی، به‌رۆکه و قه‌ناعه‌تیکی هه‌یه، که به‌ هه‌ق و راستی ده‌زانی و پێی وایه که بۆ مسوولمانان، بۆ کۆمه‌لگا پێویسته بخریته ڕوو، ئه‌وه نه‌ک هه‌ر ئازاده بیرو ڕایه‌که‌ی بخاته ڕوو، به‌لکو له‌سه‌ریشی فه‌رزه، مادام پێی وا بی ئهو بیرو ڕاو بۆچوونه پێویسته بۆ مسوولمانان بخریته ڕوو.

ئنجا ئازادیی ده‌ربهرینی بیرو ڕا، دوو بنه‌مای سه‌ره‌کی هه‌ن:

یه‌که‌م: بنه‌مای ڕاوێژکردن: که وه‌ک پێشتر با‌سمان کرد ڕاوێژکردن بناغه‌ی به‌رپوه‌ بردنی کاروباری کۆمه‌لگای مسوولمانه، بناغه‌و سه‌رچاوه‌ی وه‌رگرتنی بریاره، وه‌ک خ‌وای زانا ده‌فه‌رموی: ﴿... وَأَمْرُهُمْ شُورَى بَيْنِهِمْ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ﴾ الشوری: واته: کاروباریان له نێو خ‌ویان دا به ڕاوێژه، دیاره له ئه‌نجامی ڕاوێژکردنیش دا، بیرو ڕا گۆڕینه‌وه و بیرو بۆچوون و ده‌ربهرین، پێویست ده‌بی، ئه‌گه‌رنا خه‌لک چۆن بتوانی بزانی داخۆ فلان که‌س له‌و باره‌وه هه‌لۆیستی چۆنه‌و بیرو ڕای چیه؟ ئه‌گه‌ر بیرو ڕایه‌که‌ی خ‌وی ده‌رنه‌بری!

دووم: بىنەماي دووم، كە ئازادىيى دەربىرىن خستىنە پرووى بىروراي پىئو پەيوەستە،
 فەرمان بە چاكەو رېگرتن لە خراپەيە (الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر) كە
 ئەويش ئەركى سەرشانى سەرجم مسوئمانانە، وەك خوا (سبحانە وتعالى)
 لەنايەتى ژمارە (٧١)ى سوورەتى (التوبة)دا فەرمويەتى: ﴿وَالْمُؤْمِنُونَ
 وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ
 ...﴾ (٧١)، واتە: پياوانى برودار و ئافەرەتانى برودار ھەندىكيان دۆست و
 پشتيوانى ھەندىكيان، فەرمان بە ھەرچى شتى پەسەندە دەكەن، رېگريى لە
 ھەرچى شتى ئاپەسەندە دەكەن، ئىجا ئايا مرؤف — چۆن فەرمان بە چاكە دەكاو
 رېگريى لە خراپە دەكا، ئەگەر ئازاد نەبى لە دەربىرى بىروراي و بىرو
 بۆچونەكانيدا؟!.

شايانى باسيشە شارەزايانى بواری ماف و ئازادىيەكان، ئێرەدا بە جيا باسى ئازادىي
 رۆژنامەگەريى (حرية الصحافة)يان کردو، بەلام من بە پىويستم نەزانی، چونكە لە
 راستيدا دەربىرى بىرو را، پەيوەندىي راستەوخۆي بەلايەنى صەحافە ھەيە، واتە: بە
 ھەموو جۆرەكانى راگەياندن، چ رۆژنامەو گوڤار، چ فاكس، چ ئەتەرنىت، چ كەنالەكانى
 تەلەفزيۆن و رادىۆ، چونكە كە دەليين: ئازادىي بىرو راو بىروبوچون خستىنە روو، مافيكە
 بۆ ھەمووكەس دەستەبەر دەكرى، كەواتە: ھەر شىوازو ھۆكارو ئامرازىك ئەو دەربىرىنە
 پەكى لەسەرى كەوت، مانای وایە ئەويش ھەمان ھوكمى ھەيە، چونكە بنچينەيەكى
 شەرعىيە (مَا لَا يَتِمُّ الْوَجِبُ إِلَّا بِهِ فَهُوَ وَاجِبٌ)، ھەر شتىك فەزىك پەكى لەسەرى
 كەوتبى ئەويش فەز دەبى، واتە: ئەگەر ئیمە بۆ خستىنە پرووى بىرو راو بۆچونەكانى
 خۆمان پەكمان لەسەر تەلەفزيۆن كەوت، لەسەرمان پىويست دەبى ئەويش پەيدا بكەين،
 ئەگەر پەكمان لەسەر رادىۆ كەوت، يان لەسەر رۆژنامەو گوڤار، يان ئەتەرنىت كەوت،
 يان شانۆو سينەما پەكمان لەسەر ھەر ئامرازو ھۆكارىگ كەوت، داينکردن و دەستەبەر
 كردنى و بەكارھەنانى ویش، ئەك ھەر دەبیتە ماف، بەلكو دەبیتە فەرزو ئەركيش.

ئىنجا ئە سۆنگەي ئەوۋە ئە داھاتوۋشدا ئە كاتى تويۇنەۋەي ئەنەماي تۆيەمى سىستەمى ھۆكۈمرانىيە ئىسلامىيىدا، جارىكى دىكە دىنەۋە سەر ئەم بابەتە، بۆيە لىرەدا كۆتايى باسى: ئازادىي دەربىنى بېرور، بەم فەرمائىشتەي پىغەمبەرى خوا (صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ) دىنەن، كە دەفەرموى: {لَا تَكُونُوا إِمْعَةً، تَقُولُونَ: إِنْ أَحْسَنَ النَّاسُ أَحْسَنًا، وَإِنْ أَسَاءُوا أَسَاءًا، وَلَكِنْ وَطَّنُوا أَنْفُسَكُمْ إِنْ أَحْسَنُوا أَنْ تَحْسِنُوا، وَإِنْ أَسَاءُوا أَلَا تَظْلِمُوا} (أَخْرَجَهُ التِّرْمِذِيُّ بِرَقْم: (۲۰۰۷) وَقَالَ: حَسَنٌ غَرِيبٌ، وَضَعَهُ الشَّيْخُ الْأَلْبَانِي، وَالْبَزَّاز بِرَقْم: (۲۸۰۲)، عَنْ أَبِي الطُّفَيْلِ عَنْ حُدَيْفَةَ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُ)، پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" دەرسىكى زۆر گەۋرە دەداتە ئىمەي مەسۇلمانو ئامۇڭگارىيەكى چاكان دەكات، بە تايىبەت ئەمۇڭگارىدە زۆر پىۋىستە ئە گوى بگىرى، دەفەرموى: ئىۋە ئەگەل ئەگەل مەبن! (واتە: ھەروا ئەپەشپا بە بى بەرچاۋ رۋونىي رەگەل خەلك مەكەۋن، (إِمْعَةً) ئە زمانى عەپەبىدا كەسىكە ھەروا ئەگەل خەلك دەۋاتو بەدۋاى خەلك دا دەچى، بى ئەۋەي ورد بىتەۋە)، دۋاىي دەفەرموى: بلىن ئەگەر خەلك چاكەي كىر ئىمەش چاكە دەكەين، ئەگەر ستمەشيان كىر، ئىمەش ستمە دەكەين، بەلكو دلى خۇتان ئەسەر ئەۋە بچەسپىنن ئەگەر خەلك چاكەيان كىر، ئىۋە ھەر چاكە بكن، ئەگەر خراپەيان كىر، ئىۋە ستمە نەكەن (و ئەسەر چاكەي خۇتان بەردەۋام بن).

۴) ئازادىي كۆبۈنەۋە:

ئەم جۆرەيان ئە ئازادىيە فەكرىيەكان، كە برىتيە ئە ئازادىي كۆبۈنەۋە جۆرى چۈرەم و كۆتايىيە، مەبەست ئە ئازادىي كۆبۈنەۋەش ئەۋەيە كە تاكەكانى كۆمەلگەي ئىسلامىي، بۆيان ھەيە ئازادەن ئە خېۋنەۋە و كۆبۈنەۋە (التَّجَمُّعُ وَالْإِجْتِمَاعُ)، خېۋنەۋە (تجمع) ىش مەبەستەم پىي ئەۋەيە، كە خەلك ھەر ئە خۆۋە كۆدەبىتەۋە بەبى رىكخستەۋ بەرنامە، شىۋەيەكى ھەرەمەكىي كۆدەبنەۋە، بەلام بۆ مەبەستىكى رەۋا، ئەۋە دەبى رى پىدراۋ بى، جارى ۋاھەيە بە شىۋەيەكى بەرنامە بۆ دارىژارو كۆدەبنەۋە، كە ئەۋە پىي دەگوترى: كۆبۈنەۋە (اجتماع)، ئە ھەردوۋە حالان دا: خېۋنەۋە و كۆبۈنەۋە بۆ تاكەكان، مافىكى رەۋايە، ئايا خەلك بۆچى كۆدەبنەۋە؟ بىگومان بۆ وتوۋىژ كىرەن و بېرور پە گۆرپنەۋە كۆر و

سىمنارىيەستىن ، بەلكو جارى وا ھەيە بۇ پېكھىننى كۆمەلەي جۇراو جۇر، چ كۆمەلەي مەدەنىيىتى، يان رېكخراوى سىياسىي، بەمەرجىك ئەوانە ھەمويان بۇ ھىنانە دى ئامانجىكى دىيارىكراو رەوا بن، بەلكو جارى وا ھەيە خېبونەو كۆبونەو بۇ بېروراگۇرپتەو نىيە، بەلكو تەنيا بۇ پېشاندانى ناپەزايىيە، كە لەشپوھى رېپپوان و خۇپېشاندا بەرجەستە دەبى.

دىارە ئەم مافە ئەوھش دەگرىتەو، كە دەبى ھەموو تاكىك ئازاد بى لە پەيەندىيىكىردن، ياخود پەيەستېبون بەھەر رېكخراوىكى مەدەنىي، يان سىياسى يەو، كە ئامانجەكانيان ئاشتىيانەن، شىۋازى توندو تىژو زۆر لىكرن لە گرتنە خۇي، ئەنداماندا بەكارناھىنن. وەك خاۋەنى (الانظم السىياسىيە) گوتويەتى^(۱): ئنجا ئەم ماف و ئازادىيەش لەروانگەي شەرىعەتەو، دىسان ئەك ھەر دەستەبەر (مكفول)كراو، بەلكو جارى وا ھەيە پېيۋىستىش كراو .

وہ لە راستىدا دەرئانېن بلىپن ئەم مافى: ئازادىي خېبونەو كۆبونەو، مادام بۇ مەبەستىكى راست و رەوا بىت، حوكمەكەي لە نېوان چوار ھالەت دايە:

(۱) فەرزە (فەرزى عەين) ئەگەر ئەو مەبەستە پېيۋىست بى و پەكىشى لەسەر تاكتاكى ئەو خەلكە كەوتىت، ئەو كاتە لەسەر تاكتاكىيان دەبىتە فەرزى عەين كە كۆبىنەو، يان خېبىنەو، يان خۇپېشاندان، يان رېپپوان بكن.

(۲) فەرزى كىفايە، ئەگەر ئەو ئامانجە كە بۇي گرد يان كۆدەبنەو، پېيۋىست بى و بە ھەندىك لە كۆمەلگا و خەلكە كە جى بەجى بكرى، ئەو كاتە دەبىتە فەرزى كىفايە.

(۳) وە پەسەند (مەندوب) دەبى ئەگەر ئامانجى كۆبونەو يان گردبەنەو كە شتىكى باش و پەسەند بى.

(۴) وە رەوا (مباح) دەبى، ئەگەر ئامانجە كە شتىكى رەواو بى زيان بى.

ئنجا به‌لگه‌مان له‌سه‌ر ئه‌وه چیه ؟ به‌لگه‌مان ئه‌و دوو بنچینه شه‌رعیه‌ن که پێشتریش چه‌ند جارێک ئاماژه‌مان پێداون:

یه‌که‌م: (للسائل حکم المقاصد) ئامرازه‌کان حوکمی ئاماژه‌کانیان هه‌یه، ئه‌گه‌ر ئاماژه‌که‌که‌ فه‌رز بوو، به‌کاره‌یێانی ئه‌و ئامرازه‌ش فه‌رزه‌و، ئه‌گه‌ر سوننه‌ت بوو سوننه‌ته‌و، ئه‌گه‌ر په‌وا بوو په‌وایه، وه ئه‌گه‌ر ئاماژه‌که‌ شتیکی قه‌ده‌غه‌و خراپ بێت، دیاره ئه‌و ئامراز و هۆکاره‌ش، هه‌مان حوکم وهرده‌گری و قه‌ده‌غه‌ ده‌بیت.

دووه‌م: (مَا لَا يَتِمُّ الْوَجِبُ إِلَّا بِهِ فَهُوَ وَاجِبٌ) هه‌ر شتیکی پێویستییه‌ک په‌کی له‌سه‌ری بکه‌وی، ئه‌ویش پێویست ده‌بی.

هه‌لبه‌ته له‌ بواری هه‌لسوکه‌وته‌کاندا پێویستییمان به‌وه نیه، که بۆ هه‌ر مه‌سه‌له‌یه‌ک ئایه‌تی خوای په‌روه‌ردگار و فه‌رمایشتی پێغه‌مبه‌ری خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ی له‌سه‌ر بێنینه‌وه، چونکه پێشتر باس‌مان کرد، که له‌ بواری هه‌لسوکه‌وته‌کاندا ئه‌سل په‌وایه‌وه، دوایی ده‌بی سه‌رنج بدری، که ئایا ئه‌و په‌وابونه‌ هۆکاری دیکه‌ وای لێکردوه که بیاته‌ قۆناغی سوننه‌ت بوون، یان فه‌رز بوون، یان به‌ پێچه‌وانه‌وه، هۆکاریک وای لێکردوه که بیکاته‌ شتیکی ناپه‌سه‌ند، یان قه‌ده‌غه‌، ئه‌گه‌رنا، بواری هه‌لسوکه‌وته‌کان، ئه‌سل تییدا په‌وایی و پێی‌دراوه.

به‌لام وێرای ئه‌وه‌ش، خوای کاربه‌جی له‌ئایه‌تی ژماره (٦٢) ی سووره‌تی (النور) دا بۆمان روونده‌کاته‌وه، که کۆمه‌ل‌بوونی مسوڵمانان بۆ ئه‌نجامدانی ئه‌رکیکی شه‌رعیی فه‌رزه‌و، به‌جیه‌یشتنی ئه‌و کۆمه‌ل‌بوونه، یان ئه‌و خه‌ربوونه‌وه و گردبوونه‌وه، به‌بی مؤله‌ت و ئیزنی به‌رپرس، شتیکی قه‌ده‌غه‌ و پێلێگه‌راوه، وه‌ک خوا (سبحانه و تعالی) ده‌فه‌رموی: ﴿إِنَّمَا

الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَإِذَا كَانُوا مَعَهُ عَلَى أَمْرٍ جَامِعٍ لَّمْ يَذْهَبُوا حَتَّى يَسْتَأْذِنُوهُ إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَأْذِنُونَكَ أُولَٰئِكَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ فَإِذَا أَسْتَأْذِنُوكَ لِبَعْضِ شَأْنِهِمْ فَأُذِنَ لِمَنْ شِئْتَ مِنْهُمْ وَاسْتَغْفَرَ لَهُمُ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ

﴿النور﴾ واته: بێگومان برپاداران ئه‌و که‌سانه‌ن (ته‌نیا ئه‌و که‌سانه‌ برپاداری پسته‌قینه‌ن) که برپایان به‌ خواو پێغه‌مبه‌ره‌که‌ی هێناوه، کاتیکی، که له‌ خزمه‌ت

پېغەمبەرى خوادا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" دەبن بۇ كارىكى كۆكەرەو (واتە: كارىك ئەر كىك كە پىرىست بىكات ھەموويانى بۇ كۆبىنەو دە داخووزى ئەو دەكات كە ھەموويان كۆبىكاتەو) ئارپۇن تاكو مۆلەتى لىئەرەنە گرن (واتە: ئەو كۆپونەو كۆمەلپونە واز لىئاھىتن، تاكو مۆلەت وەرەنە گرن) بىگومان ئەوانەى كە مۆلەت لىئەرەدە گرن، ئا ئەوانە برىوايان بەخووا بە پېغەمبەرە كەى ھىئاو، ئىنجا ھەركات بۇ ھەندىك ئە كاروبارىان مۆلەتيان ئە تۆ وەرگرت، ھەركامىكىانت وىست مۆلەتى بدە داواى لىئوردنىشيان بۇ ئە خوا بىكە، بىگومان خوا لىئوردەى بە بەزەبىيە.

لەمەو بۆمان دەردەكەو كە خوای بى نیاز، وپراى ئىمان و عەقىدەو برىوابون بەخووا پېغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ"، مەرجىكى دىكەشى داناو (كە لىئەدا جەو سىياق دەپخووزى) ئەو مەرجەش ئەو، كە دەپى ھەركاتىك پېغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" فەرمىانى پىكردن، كۆبىنەو، ھەتاكو ئەویش مۆلەت نەدا، ئەو كۆمەلپونەو ئەو كارە ھەرەو زىيە بەجى ئەھىلن.

جا ئەمە ديارە تەنيا تايبەت نىە بە پېغەمبەرى خواو "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ"، چونكە زانايان ھەموو لەسەر ئەو يەكەدەنگن، كە ھەموو ئەو ئەر كە شەرىعیانەى خوای بەرز ئە قورئاندا ئاراستەى پېغەمبەرى خوای "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ى كردوون، وپراى وى، ھەموو ئەو بەرپرسانەش، كە ئە جى پېغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" دادەنىشن (واتە: ئەوانەى كە ئەر كى پېغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ئە نىوان خوئاندا جىبەجى دەكەن، كە برىتیە ئە جىبەجىكردنى شەرىعەت و لەسەرپەرشتى كردنى كۆمەلگا) ھەموو ئەو ئەر كانە دەچنە ئەستۆى ئەو بەرپرسانەشەو، كە ئە شوپىنى پېغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" دانىشتوونو بە رپى ئەودا دەپۇن، مەگەر بەلگەيەكى ديارى كراو روون، بى چەند و چوون ئەو شتە تايبەت كرابى بە پېغەمبەرى خواو "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ"، كە بىگومان لىئەدا ھىچ نىشانە (قرینە) و بەلگەيەكى نىە ئەو بارەو.

ئىنجا شایانى باسە كە ئىمە ئە باسى مافە سىاسىيەكاندا، كە جۆرى شەشەم و كۆتایى ماف و ئازادىيەكانە، جارىكى دىكە باسى ئەم مەسەلەيەى ئازادىي كۆپونەو دەكەين، بەلام لىئەدا تەنھا بەو بۆنەو قسەمان لىكرد، كە زۆر جار ئە رپى كۆر و

كۆپۈنەۋەكاننەۋە، بېروراۋ بۆچۈنەكان دەخريئە رۈۋ ، لېرەدا كۆتايىي بە تويئېئەۋەي خۇمان
لە بارەي ئازادىيە بېريەكان دىئېن و دەچىنە سەر جۆرى چوارەمى ماف و ئازادىيەكان،
كە بىرئىتە ئەماف ئازادىيە ئابورىيەكان.

جوړی چوارهم: ماف و ئازادییہ ئابوورییہ کان:

ئەمە جۆرى چوارەمى ماف و ئازادىيەكانە، كە لە شەرىعتى ئىسلامىيدا و لە دەولەتى ئىسلامىيدا بۇ ھەموو تاكىك دەستەبەر دەكرىن .

نه‌میش شاره‌زایانی یاسا به‌مچۆره پیتاسه‌یان کردوه: (حرية التملك أو حق الملكية الفردية وحرية التجارة والصناعة)⁽¹⁾ واته: ئازادیی شت هه‌بوون، یان مافی خاوه‌نداریتی تاکییو ئازادیی بازرگانیی و ئازادیی یشه‌سازی.

ئەمە يەككى دىكەيە لەو ماف و ئازادىيە بىرە تىيائەي، كە شەرىعەتى ئىسلام بۆ
 ھەم مولاىە كيان دەستەبەر دەكات، ئنجا ئىمە لە چەند خاڵىكدا پرونى دەكەينەو، كە
 ھەلۆستى شەرىعەت دەربارەي ماف و ئازادىيە ئابورىيەكان چۆنە؟

هه لښته ئيمه ليرۀدا نامانهوئ باسې سيستمې ئابوورېي ئيسلاميې بكهين، به لښكو
تهنھا لمو گوشه نيگايوه تهماشاي نهو مهسه ليه دهكهين، كه له شهريعه تي
ئيسلامييدا، له پړوي ئابووريه وه چوڼ تهماشاي ئازاديې مروقتـ دهكړئ و، مافه
ئابووريه كان، كه ئيسلام دهسته بريان دهكات بو تاكلتي كو مه لښگا، چين و چوڼن؟

یه کهم: خاوه‌نداریتی (الملکیت) مافیکی ره‌واو دانپی‌داهی‌نراوه بو
 هه‌مووتاکیک، ئەم راستییەش له چەندان ئایەتی قورئاندا راگه‌یاندرایه:

۱/ بۆيۈننە خوا (سبحانه وتعالى) لہ سورہتی (البقرۃ) ئایہتی (۲۷۹) دا دہر موی:

﴿... وَإِنْ تَبَيَّنَ فَلَكُمْ رُءُوسُ أَمْوَالِكُمْ لَا تَظْلِمُونَ وَلَا تُظْلَمُونَ﴾ ﴿٢٧٩﴾

لە بارەى سود خۆرییهوه، خوا دهفه رموی: ئەگەر وازتان له سود خواردن هیئا، ئەوه سهرمایه کانی خۆتان بو خۆتان، نه ستهم بکه و نه سهتمیشتان لی بکری، نه زو له بکه ریا و زیاده له خه لک وه ر بگرن، نه زو له میشتان لی بکری، به وه که

(١) النظم السياسية، ص ٣٧٧.

دەستمايە كەشتان بىقەوتى ۋە خەلك سەرمايە كەتان كە بىقەرز داوتانە، نە تاندا تەسە. دەيىن لىرەدا خۇاى دادگەر، زۆر بە پروونى دەفەرموى: سەرمايە كانى خۇتان بۇ خۇتان.

۲/ ھەر لى سۈرپەتى (البقرة) ئايەتى (۲۷۴) دا دەفەرموى: ﴿الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ بِالْإِثْلِ وَالْأَثَارِ سِرًّا وَعَلَانِيَةً فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ﴾، واتە: ئەوانەى مال و سامانە كانى خۇيان بە شەمو بە پۇژ، بە ئاشكرا و بە نەپتى خەرج دەكەن (لە پىناوى خوادا) ئائەوانە پاداشتى خۇيان لە لای پەرەردگارىان ھەيە، نە ترسيان لە سەرەو نە پەژارە دادەگرن. لىرەشدا خۇاى كاربەجى مال و سامانە كانى پال داوۋەتە لای مەروۋقە كان، دەفەرموى: مال و سامانە كانى خۇيان (أموالهم).

۳/ ھەر لى سۈرپەتى (البقرة) ئايەتى (۱۸۸) دا دەفەرموى: ﴿وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ...﴾، واتە: مال و سامانە كانى خۇتان لە نىوخۇتاندا بە ناحەق مەخۇن، واتە: شىۋازىك لە كپىن و فروشتن و مامەلە بەكار مەھىنن، كە لە شەرىعەت دا قەدەغە بى، كە ديارە شەرىعەت ھەموو ئىش شىۋازانەى كە زىان بە ھەردووك لا، يان بە لايەكىان دەگەيەنن، قەدەغەى كردوون، ۋەك قومارو دزىي و داگىر كردن و... ھتە.

۴/ ھەر ۋەھا خوا (سبحانە و تعالى) لە سۈرپەتى (آل عمران) ئايەتى (۱۸۶) دا دەفەرموى: ﴿لَتَجْلِبُوا فِي أَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ...﴾، واتە: بە تەئكىد تاقتى دەكرىنەو لە مال و ساماتاندا و، لە نەفسى خۇشتان دا. ۋەك دەيىن لىرەشدا خۇاى پەرەردگار مال و سامانە كانى پالداوۋەتە لای مەروۋقە كان خۇيان.

كەواتە: خاۋەندارىتىيى مۆلكايەتتىيى، لە شەرىعەتى ئىسلامىيدا ، مافىكى پەوا و دانپىداھىنراو.

دووهم: مەرۆف — خاوەنێکی کاتی و زوو تیپەرەر، خاوەنی راستەقینە و

هەمیشەیی، بەس خواپە:

بەڵێ، لەگەڵ ئەو راستییەشدا ئە شەریعەتی ئیسلامیدا و ئە روانگەی ئیسلامەوه، مەرۆف — تەنیا خاوەنێکی کاتی و زوو تیپەرێ مالا و سامانەکی خۆپەتی، خاوەنی راستەقینە هەمیشەیی، تەنها خۆی پەرورەدگارە، ئەمەش راستییەکی دیکیە کە خوا لەگەڵ ئە ئایەتەکاندا رایگەیاندووە، تاکو هیچ کەسێک وا نەزانی، کە تاکو قامی قیامەت ئەو مالا و سامانە بە دەستەوه دەمیانی و، دەوڵەمەندی یاخی نەکات و، لەخۆی بایی نەکات و، بزانی ئەو مالا و سامانە، سپاردەیه کە بۆ ماوەیهکی کەم و کاتی بە دەستەوهیه، با ئەو بارەوه سەرئەجی ئەم چەند ئایەتە بدەین:

١- ئە سوورەتی (الحدید) ئایەتی (٧) دا خوا دەفەرموی: ﴿عَامِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَأَنْفِقُوا مِمَّا جَعَلَكُمْ مُسْتَخْلِفِينَ فِيهِ...﴾، واتە: بــپـروا بــخـوایە پـیـغـەمبـەرە کـە ی بـێن و لەو دا بـیـهـخـشـن، کە خوا ئێوەی تیدا کردۆتە جێشین، واتە: ئە ئەسڵدا هی خۆتان نیو هی خواپە، بەلام ئێوەی لەو مالا و سامانە دا کردۆتە جێشین خۆی، بزانی چی پێ دەکەن.

٢- ئە سوورەتی (النور) ئایەتی (٣٣) دا دەفەرموی: ﴿...وَعَاثُوهُمْ مِّن مَّالِ اللَّهِ الَّذِي آتَاكُمْ...﴾، واتە: ئەو مالا و سامانە خۆ، کە بە ئێوەی داو، پێیان ببەخشن (بەوانە ی کە ئە ئایەتە کە دا فەرمانیان پێکراو)، کەواتە: سامانە کەتان هی خۆتان نیو ئە ئەسڵدا خاوەنە کە خواپە .

٣- هەر وەها ئە سوورەتی (الطلاق) ئایەتی (٧) دا دەفەرموی: ﴿لِيُنْفِقَ ذُو سَعَةٍ مِّن سَعَتِهِ وَمَن قُدِرَ عَلَيْهِ رِزْقُهُ فَلْيُنْفِقْ مِمَّا آتَاهُ اللَّهُ...﴾، واتە: با بابای هەبوو، کە مالا و سامانی فراوانی هەیه ئە قەدەر مالا و سامانی فراوانی خۆی خەرج بکات، هەرکە سێکیش رۆزییه کە ی ئی تەنگکرایو لی کە مکرایهوه، با لەو هی کە خوا پێی داو (لە کەمی کەم ئە زۆری زۆر) ببەخشی.

سېيەم: خاوەندارىيتى، حورمەتى تەواۋى ھەيەو ھىچ كەس بۆى نىيە لەبارەى مال و سامانى خەلگەو، سنوورشكىينى بکات:

بنەمايەكى دىكە دەربارەى تېروانىنى شەرىعت بۆ لايەنى ئابورىيى و ئازادىيى مەروۇق — لە بواری ئابورىيدا، ئەوھىيە كە خاوەندارىيتى، حورمەتتىكى تەواۋى ھەيە لە شەرىعتدا، ھىچ كەس بۆى نىيە لە بارەى مال و سامانى خەلگەو، خەت خوار بكاو سنوور شكىينى بکات، ئەوبارەوھش ھەم دەقى قورئانى بەرپۆز زۆرنو، ھەم فەرمایشتى پيغەمبەرى خواش "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ". بۆ وینە:

۱/ خاۋى بەرزو مەزن لە سوورەتى (النساء) نايەتى ژمارە (۲۹) دا دەفەرموى:

﴿يَتَأْتِيهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِّنْكُمْ وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُمْ رَحِيمًا ۝۲۹﴾، واتە: ئەي ئەوانەى بروتان ھىئاو! مال و سامانى خۆتان لە نيو خۆتان دا بە ناحەق مەخۆن، مەگەر بازرگانىيەك بى لە پروى پەزامەندىي ھەردوولاو (يان ھەموو لايەكانمەو ئەگەر لە دوو لا زياتر بوون)، خۆتان مەكوژن. بىگومان خوا لەگەلتان دا بەبەزەيىيە، لىرەدا تويزەرەوانى قورئان و زانايان دەلین: خاۋى كاربەجى مالى يەكدى بە ناحەق خواردنى، لەگەل يەكدى كوشتن، خستۆتە دوو تى تەرازويەكەو، كەواتە: خاوەندارىيتى لە ئىسلامدا، ئەو كە مەروۇق — خاوەنى فلان شەيە، لە ئىسلام دا زۆر جىگەى پۆز و حورمەتە، ئەو تا خاۋى دادگەر وەك چۆن خويىرژاندنى مسوولمانانى لەسەر مسوولمانان قەدەغە كردو، بە ھەم ن شپۆھىش مالخواردنیشيانى قەدەغە كردو.

۲/ پيغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" یش لەوبارەو ھەم فەرموودەيەى ھەيە، كە بوخارىي و موسليم لە (عبداللہ بن عمر و جابر بن عبداللہ) وە (خوا لە ھەمويان رازى بى)، ھىئاويانە، فەرمويەتى: {إِنَّ دِمَاءَكُمْ وَأَمْوَالَكُمْ عَلَيْكُمْ حَرَامٌ إِلَى أَنْ تَلْقَوْا رَبَّكُمْ} (أَخْرَجَهُ أَحْمَدُ بَرَقَم: (۲۰۴۳۵)، تعليق شعيب الأرناؤوط: حديث صحيح) واتە: بىگومان خويىنتان و مال و سامانتان لەسەرتان قەدەغەيە، ھەتا ئەوكاتەى دەگەنە پەرورەدگارتان، لىرەدا پيغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ديسان خوين و مال و

سامانی بە یەكەوه باس کردوون، كه له سهريان قه دهغهیه، واته: نابێ به ناحق خوینی یهكدی پرێژن، نابێ به ناحق مال و سامانی یهكدی بخۆن.

٣/ ههروهها له فهرماشتیکی دیکه دا، كه پێغه مبهری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ده فهرموی: {كُلُّ الْمُسْلِمِ عَلَى الْمُسْلِمِ حَرَامٌ، دَمُهُ، وَمَالُهُ، وَعَرَضُهُ} (اُخْرَجَهُ أَحْمَدُ بَرَقَم: (٧٧١٣)، وَمُسْلِمٌ بَرَقَم: (٢٥٦٤))، واته: هه موو شتیکی مسولمان له سه ر مسولمان قه دهغهیه: خوینی و مالی و كهرامهت و ئابرووی، واته: بو ی نیه دهستدریژی بکاته سه ر خوینی و بیکوژی و، بو ی نیه دهستدریژی بکاته سه ر مال و سامانی لێ بدزی، یان لێ بستی، بو ی نیه دهستدریژی بکاته سه ر كه سایه تی و ئابرووی و بیرووشی، یان ناشیرینی بکات، ئنجا هه مو لایه ك ده زانی كه خوای داد گه ر سزای رێگری و سزای دهستپێنی بو كه سانیك داناوه، كه هه ره شه له مال و سامانی خه لکی ده كهن.

چوارهم: شه ریهت هه وێداوه مال و سامانی خه لکی سه لامهت و پارێزراو بی: هه رچه نده مافی مو لکایه تی و ئازادی ئابووری حه قیکی سه لمی تراوه له شه ریهت دا، بو هه مو كه سیك، به لام شه ریهت بو ئه وه ی رێگا بگری له زیان گه یاندنی تاکی ساماندار به كۆمه لگا له بواری ئابووریدا، له هه ر چوار بواری: پهیدا كردن و گه شه پێدان و به كار هێنان و خه ر ج كردن (الإيجاد والتنمية والإستهلاك والإنفاق) چه ند به ند و مه ر جیکی داناوه بو ری لێ گرتنی تاك له زیان گه یاندن به به رژه وه ندیی گشتی، كه بو نوونه لهم ده قانه ی قورئان و سوننهت دا به ئاشكرا ئه و مه ر ج و به ندانه ده بینین:

١/ خوا له سوو ره تی (البقرة) له ئایه تی (٢٧٥) دا ده فهرموی: ﴿... وَأَحْلَ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا...﴾ واته: خوا كرین و فروشتنی حه لال كرده، به لام سوود خۆری قه دهغه كرده.

٢/ له سوو ره تی (البقرة) له ئایه تی (٢٦٧) دا ده فهرموی: ﴿يَتَأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَنْفِقُوا مِنْ طِبْعَتِ مَا كَسَبْتُمْ...﴾، واته: ئه ی ئه وانه ی ئیما تان هیناوه! ئه و رۆزی به پاك و چا که ی، كه به حه لایی په ی داتان كرده به خشن.

۳ / له سووره تی (النساء) له نایه تی (۲۹) دا که پیشتریش هیناومانه، ده فهرموی: ﴿يَتَأْتِيهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِّنْكُمْ﴾، که واته: مالی یه کدی به ناحه قخواردن قه ده غه یه.

۴ / له سووره تی (الفرقان) له نایه تی (۶۷) ده فهرموی: ﴿وَالَّذِينَ إِذَا أَنفَقُوا لَمْ يُسْرِفُوا وَلَمْ يَقْتُرُوا وَكَانَ بَيْنَ ذَلِكَ قَوَامًا﴾، واته: نه وانه ی که کاتیک مالی خو یان خه رج ده کهن، نه زیده پوی ده کهن، نه پرژدی و چرووکی ده کهن، لهو نیوه رسته دا به شیوه یه کی هاوسه ننگانه ره فتار ده کهن.

۵ / له سووره تی (البقرة) له نایه تی (۲۱۵) ده فهرموی: ﴿يَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنفِقُونَ قُلْ مَا أَنفَقْتُمْ مِنْ خَيْرٍ فَلِلَّهِ وَلِلَّذِينَ وَالْأَقْرَبِينَ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسْكِينِ وَالْسَّبِيلِ وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ﴾، واته: لیت ده پرسن: چی خه رج بکهن، چ جو ره مالیک؟ بلی: هه رمال و سامانیکی خه رج تان کرد، با بو دایک و بابتان بیت، ئنجا بو خزم و نزیکانتان، ئنجا بو هه تیوان، ئنجا بو هه ژاران، ئنجا بو ریواران .

۶ / پیغه مبه ری خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" له فهرمایشتی کدا که بوخاری و موسلیم هیناویانه ده فهرموی: ﴿الْيَدُ الْعُلْيَا خَيْرٌ مِنَ الْيَدِ السُّفْلَىٰ، وَابْدَأْ بِمَنْ تَعُولُ﴾ (أَخْرَجَهُ الْبُخَارِيُّ بِرَقْم: (۶۰۷۶)، وَمُسْلِمٌ بِرَقْم: (۲۴۳۳)) واته: دهستی بهرز چاکتره له دهستی نرم (واته: دهستی به خشه ره دهستی وهرگر باشتره)، به وهش دهست پیبکه، که به ریوه بردنی و ژیان گوزهرانی له سهر تویه.

ئینجا شه‌ریعت جوار بنه‌مای گرنگی داناون، بۆ رینگرتن له ده‌رهاویشه خراپه‌کانی مولکایه‌تی و سامانداریتی:

١/ کورته‌لنه‌هاتنی سامان و دارایی له ده‌ستی ده‌وله‌مه‌نداندا، شه‌ریعت رپی له‌وه گرتوه، وه‌ك ده‌فه‌رموی: ﴿...كَيْ لَا يَكُونَ دُولَةً بَيْنَ الْأَغْنِيَاءِ مِنْكُمْ...﴾ ﴿٧﴾ الحشر، واته: با مال و سامان له ده‌ستی ده‌وله‌مه‌نداندا کورته‌لنه‌یه‌ت.

٢/ ده‌بی سه‌رچاوه سروشتیه‌کان، مولکی هاویه‌ش و گشتی هه‌موو لایه‌ك بن و نه‌کرینه مولکی تاییه‌ت، وه‌ك خوا ده‌فه‌رموی: ﴿وَالْأَرْضَ وَضَعَهَا لِلْأَنَامِ﴾ ﴿١٠﴾ الرحمن، واته: خوا سه‌رزه‌وی داناوه بۆ تیکرای خه‌لکی، واته: بۆ هه‌موو خه‌لکی، نه‌ك بۆ هه‌ندیکیان ده‌ستی به‌سه‌ردا بگرن و، ئه‌وانی دیکه‌ی لی بیبه‌ش بکه‌ن. پیغه‌مبه‌ری خواش "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ده‌فه‌رموی: ﴿«الْمُسْلِمُونَ شُرَكَاءُ فِي ثَلَاثٍ فِي الْكَلِّ وَالْمَاءِ وَالنَّارِ»﴾ (أَخْرَجَهُ أَحْمَدُ بِرَقْم: (٢٣١٣٢)، وَأَبُو دَاوُدَ بِرَقْم: (٣٤٧٧)، وَقَالَ الشَّيْخُ الْأَلْبَانِيُّ: صَحِيحٌ)، واته: مسولمانان له سی شتاندا هاویه‌شن: ئاوو ئاگر و له‌وه‌رگا، له ریوایه‌تیکدا: خوی، که‌واته: سه‌رچاوه سروشتیه‌کان مولکی هاویه‌شی هه‌موو کۆمه‌لگان و، هیچ که‌سیک بۆی نه‌یه بیانکات به مولکی تاییه‌تی خۆی.

٣/ شه‌ریعت بنچینه‌یه‌کی داناوه، نه‌سته‌م کردن نه‌سته‌ملیکران، وه‌ك خوا ده‌فه‌رموی: ﴿...لَا تَظْلِمُونَ وَلَا تُظْلَمُونَ﴾ ﴿٢٧٩﴾ البقرة، واته: نه‌ه‌زولم بکه‌ن و، نه‌ه‌زولمیشان لی بکری.

٤/ رینگرتن له زیده‌رپی و خراپ به‌کاره‌ینانی مال و سامان (الإسراف والإفساد)، وه‌ك خوا ده‌فه‌رموی: ﴿وَلَا تُطِيعُوا أَمْرَ الْمُسْرِفِينَ﴾ ﴿١٥١﴾ الَّذِينَ يُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ وَلَا يُصْلِحُونَ ﴿١٥٢﴾ الشعراء، واته: به‌قسه‌ی زیده‌رپی که‌ران مه‌که‌ن، ئه‌وانه‌ی خراپه‌کاری له‌زه‌ویدا ده‌که‌ن و چاکه‌کاری نه‌که‌ن.

ئەم چوار بىنەمايە ئىسلام دايىنات، بۇ پىگرتن ئەۋەى كە سامانداران و دەۋلەتمەندان، بەھۋى مال و سامانەكانىيەنە زىيان ئە بەرژەۋەندىيى گشتى بىدن ، ديارە بەرجەستە كىردنى ئەم چوار بىنەمايەش ئە دىيائى واقع دا، پىۋىستى بە مىكانىزم و شىۋاز و پىياز و ئامپازى گونجاۋە، كە ئەۋەش شەرىعت بە جىيى ھىشتەۋ بۇ پىر كىردنەۋەۋ كۆشش كىردن و ئەزمونى مەۋقۇ، چونكە خۋاى زاناۋ شارەزا زانىۋىيەتى، كە ئەۋبارەۋە ژيانى مەۋقۇ — زۆر گەشە دەكات و بەرەۋ پىش دەچى، بۇيە ئە ھەر كات و شىۋىيىكىدا، دەبى خەلك مىكانىزم و شىۋاز و ئامپازى تايىبەت و پىۋىست بۇ خۋىيان پەيدا بىكەن ، كە كارىك نەكرى، ساماندار و دەۋلەتمەندان ۋە خاۋەن مەلكەكان، زىيان بە بەرژەۋەندى گشتى بىگەيەنن.

جۆرى پىنجەم: مافە كۆمەلەيەتپەكان:

ئىستاش باسى جۆرى پىنجەمى ماف و ئازادىيەكان دەكەين، كە ئە كۆمەلگا و دەۋلەتى ئىسلامىيدا، پىۋىستە بۇ تاكلتى ئەندامان دەستەبەر بىرىن، ئەۋىش بىرىتپە ئە مافە كۆمەلەيەتىيەكان.

مەبەستىشمان ئە مافە كۆمەلەيەتپەكان ئەۋەيە، كە ھەمەۋتاكىك ئە كۆمەلگا دا مافى خۋىيەتى، ژيانىكى سەربەرزەنە ھەبىۋ ۋەك تاكلتى بەپىز، ئە زياتر، ئەكەمتر ئە تاكلەكانى دىكە ھىسابى بۇ بىرى، ھەل و دەرفەتى ژيان و گوزەرانى ئە بەردەمدا، ئاچۋوغ بى، ئە ھالىكىشدا، كە نەيتۋانى ژيانىكى شەپرافەت مەندانە، ژيانىكى ئىنسانانە، كە شايستەئى ئىنسانە بۇ خۋى دابىن بىكات، ئەبەر ھەر ھۆيەك بى، ئەۋە پىۋىستە ئە لايەن كۆمەلگا و دەۋلەتى ئىسلامىيەۋە، ئەۋ مافە بۇ دابىن بىرى.

مافە كۆمەلەيەتپەكان ئەبەرنامە و دەستۋورى كۆمەلگا ئائىسلامىيەكاندا، ئەم پۇژگارەدا بەتايىبەت ئە پۇژئاۋادا، تاراددەيەكى باش دەستەبەر كىراۋن، بە تايىبەت بۇ چىنى كىركارۋ ھەژارۋ نەدارۋ نەخۋش و پەككەۋتە، بەلام دۋاى خەبات و تىكۋشانىكى زۆر، ئە دژى چىنى دەۋلەتمەندۋ سەرمایەدارۋ فشار خستەنە سەر دەۋلەت، يانى زەھمەتى زۆرى وىستەۋ، تاكو ئەۋ مافانە بۇ ئەۋ چىنە كەمدەست و بى دەرتانانە دابىنكىراۋن، ئەك

هه‌روا هر له پړوه شو ماف و نازادبېانه دايننکرا بن، ياخود ده‌ولمه‌ندو خاوه‌ن کارخانه‌و سهرمايه‌داره‌ګان هه‌روا به‌خپري خوږيان شو مافانه‌يان دابې، به‌لکو خه‌بات و ټيک‌وشاني زور کراوه - که ئيستا دهرفت نيه به دواي بکه‌وين - تاکو سهره‌نجام:

(١) ناسانکاري کراوه بو شه‌وي خه‌لک هه‌لي کاري ده‌ست بکه‌وي.

(٢) مه‌سه‌له‌ي کړي به‌رز کراوه‌ته‌وه، تا شه‌ندازه‌يک له قه‌ده‌ر شو ماندوو بوونه‌بي، که شو کړيکاره، ياخود شو جوتياره، يان شو خاوه‌ن ئيشو پيشه‌يه صه‌رفي ده‌کات.

(٣) سه‌عاته‌ګانې کار زه‌بت کراون.

(٤) کاتي هه‌سانه‌وه و پشوو دانراوه له پوژو هه‌فته‌دا، يان له مانگو ساډ دا.

پاشان ده‌سته‌به‌ري کومه‌لايه‌تيي (الضمان الاجتماعي) بو خه‌لکي پير و په‌ککه‌وته و نه‌خوش و بي‌توانا دانراوه، هه‌تا شو مافانه‌ دايننکراون، زوري ويسته‌وه، به‌لام له شه‌ريعه‌تي ئيسلامدا، خواي دادګه‌ر، که خاوه‌ني هه‌موو به‌نده‌ګانه به فه‌قير و ده‌ولمه‌ندو به ساغ و نه‌خوش و پله دارو بي‌پله‌وه، هر له سهره‌تاوه به بي‌داواکاري هيج که‌س، ټيک‌پاي شو مافانه‌ي، که به مافه کومه‌لايه‌تييه‌ګان ناسراون، بو هه‌موو چين و تويژه‌ګان داين و ده‌سته‌به‌رکردوون، به تاييه‌ت بو شه‌وانه‌ي، که که‌مه‌دستن و ناتاج و ناچارن.

جا ئيمه‌ده‌توانين مافه کومه‌لايه‌تييه‌ګان، له روانګه‌ي شه‌ريعه‌ته‌وه بکه‌ينه سي مافي سهره‌کي:

يه‌که‌م : مافي يه‌کسانبي کومه‌لايه‌تيي.

دووه‌م : مافي کارو ره‌خساندنې هه‌لي کار.

سييهم : مافي دايننکردنې پيداويستيه‌ګان (تأمين الضروريات).

يه‌که‌م: مافي يه‌کسانبي کومه‌لايه‌تي:

شه‌مه له‌راستيدا ګرنگ‌ترين مافه، مادام بويستري که مرؤف — وه ټينسان به‌يلدريته‌وه شو پيزو حورمه‌ته‌ي، که خوا لي‌يناوه پاريزراو بي و سه‌لامه‌ت بي، پيوسته به‌ر له هر شتيک پير له‌وه بکريته‌وه، که له رووي کومه‌لايه‌تييه‌وه يه‌کسانبي داين بکري، نجا ئيمه‌ پيشتر باسي يه‌کسانيمان کردوه که له شه‌ريعه‌تي ئيسلاميدا

مرۆڧـكە كان لى بەرانبەر خوادا (سبحان وتعالى) وەك يەكن، لى نىو خۆياندا وەك يەكن و كەس لى كەس گەورەترو بەرزتر و چاكتىر نىيە.

يەكسانىي كۆمەللىيەتلىش ئىدەيە، كە ھىچ كەس بەھۇي رەچەلەك و بەھۇي بىنەماللىيەت، بەھۇي تىرە و ھۆزىيەت، بەھۇي نەتەوئەيەت، بەھۇي رەنگ و زمانىيەت، بەھۇي پارە و سامانىيەت، بەھۇي پرونامىيەكەت، كە پىيەتلى، بەھۇي پىشە و كارىكەت، كە ھەيەتلى، بەھۇي ھىچ شىيەكەت خۇي لى خەللى دىكە بە زىاتىر نەزانى، چونكە لى راستىدا، ھىچ كام لى شتەنە مايە ئىمتىياز و زىادىي مرۆڧـكە كان نىن بەسەر يەكدىدا، وەك پىشتىر باسما كىرد، ئىدەي كە لى لى خا، خەللى پى بەرز دەيىتەت و نىزمدەيىتەت، زۆرىي و كەمىي تەقوايە، تەقوايش بۇ ھەموان وەك يەكە، چونكە تەقوا، واتە: وريا لى خۇ بوون، ئىنسان شىيەك نەكات خاى پەنھان زان پىي ناخۇش پى و بەھۇيەت لىي توورەپى، ئىستاش با تەماشاي ئىم چەند ئايەتەي قورئان و فەرمايشتەي پىغەمبەرى خا "صلى الله عليه وسلم" بىكەين، كە چۆن خاوا پىغەمبەرى خا "صلى الله عليه وسلم" يەكسانىي كۆمەللىيەتلى، بۇ ھەموان تاكە كان بىر پار دەدەن :

۱/ خا لى سوورەتلى (الحجرات) ئايەتلى (۱۳) دا دەفەرموى: ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ

مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَى... ﴿١٣﴾ الحجرات، واتە: ئىي خەللىنە! ئىو ھەمان لى نىر و مىيەك خولقاندە، واتە: ھەموان دايك و بابتان يەكە، كەواتە: كەس بۇي نىيە بلى: مەن نەسەب و بىنەمالىم ئاوا ئاوايە!! نەخىر، مرۆڧـكە ھەموان وەك يەكە ھەموان لىيەك باب و دايكەت ھاتەت، ھەموانىي يەك پەرورەدگار خولقاندەيەتلى.

۲/ لى ئايەتلى ژمارە (۷۰) ي سوورەتلى (الإسراء) خا دەفەرموى: ﴿وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي

آدَمَ... ﴿٧٠﴾ الإسراء، واتە: بىگومان رىزمان لى وەچەي ئادەم گرتە، كەواتە: رۆلەي ئادەم وەچەكانى ئادەم بە نىر و مى وە، بە ھەموان تىرە و ھۆزەكانىيەت، ھەموان رىزلىگىرون، ھەموانىي ، لى لىيەن پەرورەدگار يانەت، وەك يەك رىز لىگىرون.

٣/ پیغه‌مبه‌ری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" یش له‌و باره‌وه فه‌رمایشتی زۆرن بۆ وێنه: یه‌کیك له‌و فه‌رمایشتانه‌ی، که له‌وتاری حه‌جی مائئاوی (حجة الوداع) دا فه‌رموویه‌تی، وه‌ك (د. محمد حمیدالله) له (الوثائق السياسية) دا^(١) هیناویه‌تی ته‌مه‌یه: أَيُّهَا النَّاسُ، أَلَا إِنَّ رَبَّكُمْ وَاحِدٌ، أَلَا وَإِنَّ أَبَاكُمْ وَاحِدٌ، أَلَا لَا فَضْلَ لِعَرَبِيٍّ عَلَى عَجَمِيٍّ، وَلَا لِعَجَمِيٍّ عَلَى عَرَبِيٍّ، وَلَا أَسْوَدَ عَلَى أَحْمَرَ، وَلَا أَحْمَرَ عَلَى أَسْوَدَ، إِلَّا بِالتَّقْوَى أَلَا هَلْ بَلَغْتُ؟ قَالُوا: بَلَّغَ رَسُولُ اللَّهِ "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ"، قَالَ: لِيُبَلِّغَ الشَّاهِدُ الْغَائِبَ} (أَخْرَجَهُ أَحْمَدُ بِرَقْم: ٢٣٥٣٦)، تعليق شعيب الأرناؤوط: إسناده صحيح)، پیغه‌مبه‌ری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" له‌و حه‌جی مائئاویدا که میژوونوسان ده‌لێن: زیاتر له‌ سه‌ده‌ هه‌زار (١٠٠٠٠٠) هاوه‌لی به‌رێز له‌ خزمه‌تی دابوون، فه‌رمووی: ئه‌ی خه‌لکینه! بیگومان په‌روه‌ردگارتان یه‌کیکه، وه‌ بیگومان بابیشتان یه‌کیکه، به‌رێزترتان له‌لای خوا، پارێزگارتانه، عه‌ره‌ب له‌ عه‌جه‌م گه‌وره‌تر نیه، وه‌ عه‌جه‌م له‌عه‌ره‌ب گه‌وره‌تر نیه، هه‌روه‌ها سپی پیست له‌ ره‌ش پیست و ره‌ش پیست له‌ سپی پیست چاکتر نیه، مه‌گه‌ر به‌ ته‌قوا، ئایا پیمگه‌یاندن؟ ئه‌ی خواجه! تۆ شاهیدو ناگادار به، (که ناگادارم کردن: کهس له‌ کهس گه‌وره‌تر نیه، کهس بۆی نیه‌ خۆی به‌سه‌ر کهس دا هه‌لبکێشی)، ئه‌وانیش گوێیان: به‌لێ پیت راگه‌یاندین، ئه‌ویش فه‌رمووی: (لِيُبَلِّغَ الشَّاهِدُ الْغَائِبَ) با ئه‌وه‌ی ئاماده‌یه، با به‌و بگه‌یه‌نی که‌لێر نیه. واته: ئیوه ئه‌م راستیه به‌ غه‌یری خۆتان بگه‌یه‌نن، دیاره‌ هاوه‌لانی به‌رێزی پیغه‌مبه‌ری خواش "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" (خوا لێیان رازی بێ) زۆر چاک ئه‌و راستیه‌وه‌ هه‌موو ئه‌و راستیه‌یه‌ی دیکه، که پیغه‌مبه‌ری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" فه‌رموونی، گه‌یاندوویان به‌ مسوولمانانی دواى خۆیان.

٤/ له‌ فه‌رمایشتیکی دیکه‌دا پیغه‌مبه‌ری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ده‌فه‌رموی: {الْخَلْقُ كُلُّهُمْ عِيَالُ اللَّهِ وَأَحْبُهُمْ إِلَى اللَّهِ أَنْفَعُهُمْ لِعِيَالِهِ} (أَخْرَجَهُ الطبراني في (الكبير)

برقم: (۱۰۰۳۳) وقال الشيخ الألباني: (ضَعِيفٌ جَدًّا)^(۱) واته: خەلك هەموويان بەخيوكر اوانى خوان، (واته: هەموويان وەك خيژانيكن، كە وەك چۆن سەرۆك خيژان سەرپەرشتى ئەو خيژانە دەكات، خەلكيش وەك يەك خيژان وان، كە سەرپەرشتياريان خوايە) خوڤەويستترينيان لە لاى خوا، سوود بەخشترينيانە بۆ ئەو خەلكە، كە سەرپەرشتيكر اوى خواى پەرورەردگارن.

هـ / له فەرمايشتيكى ديكەدا پيغەمبەرى خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" دەفەرموى: {يَا مَعْشَرَ بَنِي هَاشِمٍ أَنْقِذُوا أَنْفُسَكُمْ مِنَ النَّارِ، يَا بَنِي عَبْدِ الْمُطَّلِبِ أَنْقِذُوا أَنْفُسَكُمْ مِنَ النَّارِ، يَا فَاطِمَةُ بِنْتُ مُحَمَّدٍ أَنْقِذِي نَفْسَكَ مِنَ النَّارِ فَإِنِّي وَاللَّهِ مَا أَمْلِكُ لَكُمْ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا} (أَخْرَجَهُ أَحْمَدُ بِرَقْم: (۸۷۱۱) تعليق شعيب الأرناؤوط: إسناده صحيح على شرط الشيخين). پيغەمبەر "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" پروى كردۆتە (بەنى هاشم) ئە خزمەكانى خووى و فەرموويەتى: ئەى بەنى هاشم! خۆتان پزگار بکەن لە ئاگر، ئەى بەنى عەبدولموتەليب! خۆتان پزگار بکەن لە ئاگر، ئەى فاتيمەى كچى موحمەد! خۆت پزگار بکە لە ئاگر، بە خوا من هيچ شتيکم بۆ هيچ کەس پيناكرى لە لاى خوا! وەك هەنديك لە سەيد و شيخەكانى خۆمان پييان وايە هەر لەبەر ئەوەى كە بە ڕەچەلەك دەچنەو سەر پيغەمبەرى خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ئە خەلكى ديكە باشتەن، ئەگەر تەقواشيان وەك ئەوان نەبيت!! ئەخیر لە راستيدا ئەو خەيال پلاو ئەوەتا پيغەمبەرى خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" دەفەرموى: ئەى خزمەكانم! ئەى هۆزى بەنى هاشم! خەلك بەكردهوى چاكهوه نەيەت و، ئيوهيش بە نەسەب و بە ڕەچەلەكەوه، لەبەر ئەوەى كە خزمى منن كەمتەرخەمىي بکەن لە كردهویدا،

(۱) أخرجه أبو يعلى في "مسنده" (۱۶۳ / ۲) ، والمخلص في "الفوائد المنتقاة" (۱۸ / ۲) ، والحوادث في "مسنده" (۲۲۱ من زوائده) ، والطبراني في "مكارم الأخلاق" (ورقة ۱۶۷ وجه ۲) وأبو عمر بن منده في "أحاديثه" (۲۲ / ۱) ، وأبو الحسن القزويني في "الأمالي" (۱۸۵ / ۲) ، وأبو بكر الحباثري في "الأمالي" (۱۶ / ۱) من طريق يوسف بن عطية الصفار ، عن ثابت ، عن أنس ، وهكذا رواه ابن النقوم في "القراءة على الوزير أبي القاسم" (۲ / ۲۰ / ۱) ، والبياطرقاني في "مجلس من الأمالي" (رقم ۴ - من نسختي) ، وكذا المخلص في "المجلس الأول من المجالس السبعة" (۴۸ / ۲) ، وأبو القاسم بن الوزير في "الأمالي" (۱۵ / ۱) . أنظر السلسلة الضعيفة ج ۸، ص ۸۵.

چونكه رَچەلەك بۆ قیامەتی بە قەدەر نووکی دەرزی سوودتان پێ ناگەینی، چونكه خوا له سوورەتی (المؤمنون) دا دەفەرموی: ﴿فَإِذَا نُفِخَ فِي الصُّورِ فَلَا أَنسَابَ بَيْنَهُمْ يَوْمَئِذٍ وَلَا يَتَسَاءَلُونَ﴾، واتە: هەركاتیك فوو بە کەرەنادا کرا، لەو رۆژەدا نە رَچەلەکیان لە بەیندا دەمیانی، نە کەشیش داوای هیچ شتیکی له کەس دەکات.

٦/ هەروەها پێغەمبەری خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" له فەرماشتیکی دیکەدا، که موسلیم هیناویستەتی دەفەرموی: {مَنْ أَبْطَأَ بِهِ عَمَلُهُ لَمْ يُسْرِعْ بِهِ نَسَبُهُ} (أَخْرَجَهُ أَحْمَدُ بِرَقْم: (٧٤٢١)، وَمُسْلِمٌ بِرَقْم: (٢٦٩٩)، وَأَبُو دَاوُدَ بِرَقْم: (٤٩٤٦)، وَالتِّرْمِذِيُّ بِرَقْم: (٢٩٤٥)، وَابْنُ مَاجَةَ بِرَقْم: (٢٢٥)، وَابْنُ حِبَّانَ بِرَقْم: (٥٣٤))، واتە: هەركەسیك کردەوه‌کە‌ی دواى بخات، رَچەلەکی پێشی ناخات.

پەندى پێشيانیشه دەلى: (که خۆت کۆسەى، ریشى بابت بە تو چى!!) پەندى دیکەش دەلى: (کەس بە مەلەى بابى ناپەریتەوه)، جا من لیروە نامۆزگاریی زۆر لەخزمانى سه‌یید و شیخ دەکەم، که وه‌ک کورده‌وايى ده‌لى: (بەتەمای نىسكى له ئيمانى نه‌گەرین!!) با بۆ خۆيان کردەوه‌ی باش بکەن، چونکه ئەو‌ه‌تا هەم نایەتەکانى خوا، هەم فەرماشته‌کانى پێغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" بە یە‌ک‌چاو تەماشای خە‌لک دەکەن، خە‌لک بە کردەوه‌ی باش بە‌ره‌و پێش دەچى و م‌ر‌و‌ثـ تەنیا بە کردەوه‌ی باش له‌خوا نزیک دە‌ب‌یتەوه و بە کردەوه‌ی خراب دوور دە‌ک‌و‌یتەوه، ئىدى رَچەلەك و خە‌سەب و بنە‌مالە و وه‌جاغ و رە‌گەز و رە‌نگ، ئەوانە هەموویان هیچ دادى ئینسان نادەن، بە‌لى، بە‌پێى ع‌ورف و ئیعتیبارى دنیایى: ئەوه‌ کورپى فلان کەسە، ئەوه‌ بابى فلان کەس بووه، ئەوه‌ له‌ فلان وه‌جاغ و بنە‌مالەیه، ئەوه‌ بۆ نێو خە‌لکە. بە‌لام بۆ لای خوا پە‌روه‌ردگارو بۆ قیامەت، له‌ راستیدا جگە له‌ تەق‌واو کردەوه‌ی خۆت، نابى بە‌تە‌مای هیچ شتیکی دیکە بى.

دوۋەم: مافى كارو پەخساندنى ھەلى كار:

مافى كار .. واتە: داينىڭدىن ئىش و كار ، شارەزايانى دەستور بەمۇجۇرە پېناسەھى ئەم مافەيان كىردوھ: (أهم الحقوق الإجتماعية هو حق العمل و ما يتفرع عنه من حقوق فالحق الأساسي للعامل هو حقه في الأمن المادي أو الإقتصادي الذي يفرض على الدولة واجب توفير العمل المنتج و المُجزي له، وبوجود العمل يأمل العامل على مستقبله ويطمئن الى حاضره، ويتوفر العمل الملائم تحفظ الدولة للعامل كرامته، اذ تجعله يشعر أنه يجني ثمار جهده دون ان ينتظر احساناً، ويتوفر العمل المُجزي تَضَمَّنُ للعامل عيشاً كريماً ومستوى لائقاً للحياة)^(۱)، واتە: مافى كارو ئەوھى لىيەھو پەيدا دەبى، گىرنگىرىنى مافە كۆمەلایەتییەكانە، مافى بنەرەتییى بۆ كەسكى كار دەكات، ئەوھى كە ئە رووى ماددىيەھو، يان ئە رووى ئابورىيەھو ژيانى داين بىرى، ئەو مافە لەسەر دەولەت پىويست دەكات، كە كارىكى بەرھەمھيىن و كارىك كە كەلىنى بۆ بىرى و ژيانى پى بسوورپى بۆ ئەو ئىشكەرە كرىكارە داين بىكات، بە ھۆى ئەو ئىش و كارەھو، باباى كرىكار و ئىشكەر دۇنيا دەبى ئە ئايىندەھى خۆى، بە نىسبەت ئىستاي خۆشىيەھو دلى خۆش و دلتارامگرتو دەبىت، بە ھۆى داينىڭدىن كارىكى گونجاھو، دەولەت كەرامەت و پىزى ئەو كرىكارو ئىشكەرە دەپارىزى، چۈنكە واى لىدەكات، كە ھەست بىكات بەرى پەنجى خۆى دەخوات، بىئەھو چاۋەرپى چاكە و ئىحسانى ئە خەلك بى، بە ھۆى كارىكەھو كە كەلىنىكى بۆ دەگرى، دەولەت ژيانىكى بەپىزو ئاستىكى شايستە بۆ ئەو كرىكار و ئىشكەرە داين دەكات.

ئىنا ئىمە ئەگەر تەماشاي ئايەتەكانى قورئان و سوننەتەكانى پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" بىكەين، دەبىنن خوى كاربەجى (سبحانه و تعالى) و پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" خەلكيان ھانداه بۆ كاروكاسبى، لەشەرىيەتدا زۆر خەلك ناگادار كراۋەتەھو، كە خۆيان پىارىزىن ئە تەنبەلىي و چاۋ لەدەستى ئەم و ئەو بوون و ئە سۈال كىردن، كەبەرەستى سۈال كىردن دياردەھىكى ئاشىرىن و شتىكى زۆر خراپەھو، ئىستاش

(۱) النظم السياسية، ص ۱۲۹.

۳- پیغمبرِ خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" له فرمایشتیکی دا که بوخاریی ده گیریتته ده فرموی: ﴿ مَا أَكَلَ أَحَدٌ طَعَامًا قَطُّ خَيْرًا مِنْ أَنْ يَأْكُلَ مِنْ عَمَلٍ

يَدِهِ، وَإِنَّ نَبِيَّ اللَّهِ دَاوُدَ "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" كَانَ يَأْكُلُ مِنْ عَمَلِ يَدِهِ { (أَخْرَجَهُ أَحْمَدُ برقم: (۱۷۲۲۹)، وَالْبُخَارِيُّ برقم: (۱۹۶۶)، وَالْبَيْهَقِيُّ فِي شُعَبِ الْإِيمَانِ برقم: (۱۲۲۴))، واته: هيچ كه سيك هه رگيز خوارديكي نه خواردوه چاكت بى له وهى، كه بهرى رهنجى خوى بخوات (كردهى دهستى خوى بخوات)، داوود پيغه مبهه ره له كردهى دهستى خوى ده بخوارد، (داوود مه شهووره كه ناسنگه ره بووه و زرينى دروست كردهه).

۴- پيغه مبهه ره خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" له فره مياشتيكي ديكه دا، كه بوخاريى و نه سائي ده يگير نه وه ده فره موى: {لَا نَ يَأْخُذُ أَحَدُكُمْ حَبْلَهُ فَيَذْهَبَ إِلَى الْجَبَلِ فَيَحْتَطِبُ ثُمَّ يَأْتِي بِهِ يَحْمِلُهُ عَلَى ظَهْرِهِ فَيَبِيعُهُ فَيَأْكُلُ، خَيْرٌ لَهُ مِنْ أَنْ يَسْأَلَ النَّاسَ} (أَخْرَجَهُ الْبُخَارِيُّ برقم: (۱۴۱۰)، وَالنَّسَائِيُّ برقم: (۲۵۸۹)، وَأَحْمَدُ برقم: (۱۷۲۲۹) واللفظ له)، واته: نه گهر به كيك له ئيوه گوريسيك هه لگري و بچى بو چيا دار بينى به كول و بيفروشى و بيخوات، باشتره له وهى كه له خه لكى داوا بكات، واته: نه گهر ئينسان كول كيشي بكات باشتره له سوال كردن. نه وه تيروانيى ئيسلامه بو ئيش و كار.

۵- پيغه مبهه ره خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" له فره مياشتيكي ديكه دا ده فره موى: {إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْعَبْدَ الْمُؤْمِنَ الْمُحْتَرِفَ} ^(۱) واته: بيگومان خوا به ندهى پروادارى خاوهن پيشهى خوش دهوى، يانى: خاوهن ئيش و پيشه يه كه به وهى نه و ئيش و پيشه يه وه، چاوى له دهستى خه لك نه بى، وه خوى و مال و مندالى پى بژينى.

۶- له فره مياشتيكي ديكه دا پيغه مبهه ره خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" كه بوخاريى و موسليم ده يگير نه وه ده فره موى: {«لَا تَزَالُ الْمَسْأَلَةُ بِأَحَدِكُمْ حَتَّى يَلْقَى اللَّهَ وَلَيْسَ فِي وَجْهِهِ مُرَعَةٌ لَحْمٍ»} (أَخْرَجَهُ الْبُخَارِيُّ برقم: (۱۴۰۵)، وَمُسْلِمٌ برقم: (۱۰۴۰) واللفظ

^(۱) (أَخْرَجَهُ الطبراني برقم: (۱۳۲۰۰)، وابن عدى (۳۷۶/۱)، ترجمة ۲۰۰ أشعث بن سعيد أبو الربيع السمان) وقال: مع ضعفه يكتب حديثه. والبيهقي في شعب الإيمان (۸۸/۲)، رقم (۱۲۳۷) وقال: تفرد به أبو الربيع عن عاصم وليسا بالقويين. وأخرجه أيضًا: الطبراني في الأوسط برقم: (۸۹۳۴) قال الهيثمي (۶۲/۴): رواه الطبراني في الكبير والأوسط وفيه عاصم بن عبيد الله وهو ضعيف. وأخرجه القضاى برقم: (۱۰۷۲)، والديلمى برقم: (۵۶۷)، وابن الجوزي في العلل (۵۸۹/۲)، رقم (۹۶۸) وقال: لا يصح. وأورده ابن أبي حاتم في العلل برقم: (۱۸۷۷) وقال قال أبي: هذا حديث منكر.

لە)، واتە: سوان لەگەڵ یەکیکتاندا بەردەوام دەبێ، هەتا کاتێک کە دەگاتە خوا (لە قیامەت) یەك تۆز گۆشتی بە دەمو چاوهوه نەماوه، وەك لە كوردەواریی خۆمان دا دەلێن: (ئاوی روانی چوو!!).

یەكێك لیژەدا بۆی ھەییە پیرسی و باشە ئاخر دۆزینەوێ ئیش و کار بۆ خەلك چۆن دەبێ؟ ئەوەلامدا دەلێن: ئە راستیدا دەولەتی ئیسلامیی بەرپرسیارە، کە کەسانی بێکار وەکار بھات و ئیشیان بۆ بدۆزیتەو، دیارە ئەوھش پێویستی بەو نە، کە ئایەتی تایبەتی ئە سەر بێن و فەرماشتی پێغەمبەری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ی لەسەر بێن، چونکە ئەو، کە نابێ خەلك بێ ئیش و بێکار بێ و (عاتل و باتل) دانیشی، ئەو شتێکی ئاشکرایەو عەقڵ دەلالەتی لەسەر دەکات، ئە بازەنی ھەلسوکەوتەکاندا یەو بازەنی ھەلسوکەوتەکانیش ئەسل تێاند، دەستکراوەیی و پێیڤدرانە، بۆیە دەولەتی ئیسلامیی چێ بەچاک و بەرژەو ھەندیی زانی، بۆی ھەییە بێخاتە بەرنامەیی کاروباریەو، بۆ ئەوێ کەسانی بێ ئیشی و کار بە بێ ئیشی نەمێنەو ھەركەسە و ئیش و کاریکی گونجاوی بۆ بدۆزیتەو.

دیارە ئیستا ئەم رۆژگارە خۆماندا، بێکاریی یەکیکە لە قەیرانە گەورەکان لە دەولەتانی دیکەشدا ئەک ھەر لە لای ئێمە، کە ئێمە لە زۆر ڕووەو بێ سەرو بەرین، بەلکو ئەو قەیرانیکی گشتییەو کێشەییەکی گەورە کۆمەلایەتی و سیاسیی، بەلام ئێمە پێمان وایە، کە ئەگەر شەریعەتی ئیسلامی پیادە بکری، دەولەتیکی ئیسلامیی ھەبێ، بە تەئکید سەركەوتوترین دەولەت دەبێ لە ھەموو بواریکدا، ئە بواری دا بینکردنی کاریش بۆ بێکاران، بەلام بێگومان بەمەرجی ڕەچا و کردنی یاسایەکانی خوا (سنن الله) لە ژبانی مەزھەبدا، کە یەکیکیان وەرگرتن و خواستەوێ ھەرچی ئەزموون و بێرۆکەیی باش و بەکەلکە ئەھەر لایەکەو لە ھەركەسیکەو بێ.

سێھەم: مافێ دا بینکرانی پێداویستیەکان (حق التأمین الضروریات):

ھەموو تاکێک لە کۆمەلگای ئیسلامییدا و لە سایەیی دەولەتی ئیسلامییدا، دەبێ پێداویستیەکانی بۆ دا بین بکری، واتە: ئەو شتانە، کە بەبێ وان ژبانی ناسووری، بۆی

دایین بکرین، مادام بۆ خۆی نه توانی دایینیان بکات، ههلبهته له پێشدامرۆش — له سههر خۆی پێویسته، بهلام نهگهر بۆ خۆی نهیتوانی، ئهوه لهسههر دهورو بهری و کۆمهلگا و دهولته پێویست دهبی، که پێداویستییهکانی بۆ دایین بکهن.

با سههرتا تهماشای ئهو نایهتانهی قورئان و فهرمایشتانهی پێغمهبهری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" بکهین، دواتریش بپینه سههر پوونکردنهوهی ئهوه، که چۆن پێداویستییهکان دایین دهکرین:

۱- خوای بهبهزهیی له نایهتی ژماره (۲)ی سوورهتی (المائدة) دا دهفهرموی: ﴿... وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْرِ وَالْعُدُونِ...﴾ المائدة، واته: وههواکاری یه کدی بکهن لهسههر چاکهکاری و پارێزکاری، ههواکاری یه کدی مهکهن له سههر گوناوه دهستدریژی، ئنجا دیاره له چاکهکاری و له تهقویه، که تو لهخهڵکهوه رانهمی، کاتی، که دهزانی بی ئیشه، یان پێداویستییهکانی ژیانی خۆی بۆ دایین نهکراون، سههرهههه ناچار بی سوال بکات و له خهڵک بپارێتهوه!

۲- خوای بهخشنده له سوورهتی (البقرة) نایهتی ژماره (۱۷۷) دا دهفهرموی: ﴿لَيْسَ الْإِثْرَ أَنْ تُولُوا وَجُوهَكُمْ قَبْلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَلَكِنَّ الْإِثْرَ مَنْ ءَامَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيِّنَ وَءَاتَى الْمَالَ عَلَى حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسْكِينِ وَأَبْنَ السَّبِيلِ وَالسَّائِلِينَ فِي الرِّقَابِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَءَاتَى الزَّكَاةَ...﴾ البقرة، واته: چاکهکاری ئهوه نهیه، که پروی خۆتان بهره و پۆزهللات و پۆزتاوا و هرسووپین، بهلکو چاکهکاری پێشهی کهسیکه که بروی هیئاوه بهخواو به پۆزی دایی و به فریشتهکان و به کتیبهکان و به پێغمهبهران، مال و سامانی خۆی دههههه لهکاتی، که ئهوه مال و سامانهیشی زۆر خۆشدهوی: به خزماتی (نه دارو ناتاج) و به ههتیوان و به نه داران و به ریبواران و به سوال کهران و بهو کۆیلانهی که دهیانوهی خۆیان ئازاد بکهن، ئنجا نوێژ بهریا دهکات و زهکات دههات، وهک دهبینن: نوێژ بهریا کردن و زهکاتدانی خستۆته دایی، تاکو بزاین که دین تهنها نوێژ و پۆزوو زهکات نهیه.

٣- پێغه‌مبەری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ی‌ش لەو بارهوه فەرمايشتی زۆرن، بۆ نمونه: {السَّاعِي عَلَى الْأَزْمَلَةِ وَالْمُسْكِينِ كَالْمُجَاهِدِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ، أَوْ الْقَائِمِ اللَّيْلِ الصَّائِمِ النَّهَارِ} (أَخْرَجَهُ الْبُخَارِيُّ بِرَقْم: (٥٠٣٨))، واته: كه‌سی‌ك كۆشش بکات و سه‌ربه‌رشتی ئافره‌تی بپوه‌ژن و مرو‌وشی نه‌دار بکات (پیداو‌یستییه‌کانی ژانیان دا‌بین بکات) وه‌ك كه‌سی‌ك وایه، كه‌ له‌ رپی‌ خوا‌دا جه‌نگ و جه‌هاد ده‌كات، یان كه‌سی‌ك به‌شهر هه‌میشه‌ شه‌و نو‌یژ ده‌كات و، به‌ رۆژیش هه‌رده‌م به‌رۆژوه‌.

٤/ له‌ فەرمايشتی‌کی دیکه‌دا پێغه‌مبەری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" فەرمو‌ویه‌تی: {مَنْ كَانَ مَعَهُ فَضْلٌ ظَهَرَ فَلْيُعْذِ بِهِ عَلَى مَنْ لَا ظَهَرَ لَهُ، وَمَنْ كَانَ لَهُ فَضْلٌ مِنْ زَادٍ فَلْيُعْذِ بِهِ عَلَى مَنْ لَا زَادَ لَهُ} (أَخْرَجَهُ أَحْمَدُ بِرَقْم: (١١٣١١))، وَمُسْلِمٌ بِرَقْم: (١٧٢٨)، وَأَبُو دَاوُدَ بِرَقْم: (١٦٦٣)، وَأَبُو يَعْلَى بِرَقْم: (١٠٦٤)، وَابْنُ حِبَّانَ بِرَقْم: (٥٤١٩) عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ) له‌ یه‌کی‌ك له‌ جه‌نگه‌کاندا كه‌ خه‌لكی‌ك ئاتاج بو‌ون، پێغه‌مبەری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" فەرمو‌وی: هه‌ركه‌سی‌ك پشتی زیاده‌ی پێیه‌ (واته: و‌لا‌خی زیاده‌ی پێیه‌)، با بی‌گێرپێته‌وه‌ بۆ كه‌سی‌ك، كه‌ و‌لا‌خی پێی نیه‌، هه‌ركه‌سی‌ك خو‌اردن و زه‌خیره‌ی زیادی پێیه‌، با بیدات و بی‌گێرپێته‌وه‌ بۆ شه‌و كه‌سه‌ی، كه‌ زه‌خیره‌و تو‌یشو‌وی پێی نیه‌. جی‌ی سه‌رنجه‌ فەرمايشته‌كه‌ ده‌فه‌رموی: (فَلْيُعْذِ بِهِ) با بی‌گێرپێته‌وه‌! وه‌ك شه‌وه‌ی ه‌ی خو‌ی نه‌بی، مادام له‌ خو‌ی زیاده‌ بی‌گێرپێته‌وه‌ بۆ كه‌سی‌ك، كه‌ پێو‌یستی پێیه‌تی.

هه‌روه‌ها له‌ فەرمايشتی‌کی دیکه‌دا پێغه‌مبەری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ده‌فه‌رموی: واته: {فَإِذَا مِمَّا مَاتَ وَتَرَكَ مَالًا فَلْيَرِثْهُ عَصَبَتُهُ مَنْ كَانُوا، وَمَنْ تَرَكَ دِينًا أَوْ ضِيَاعًا فَلْيَأْتِنِي فَأَنَا مَوْلَاهُ} (أَخْرَجَهُ الْبُخَارِيُّ بِرَقْم: (٢٢٦٩))، واته: هه‌ر بر‌واداری‌ك مر‌دومالی‌کی به‌جیه‌شت، با خزمه‌کانی لێی به‌میرات بگرن، هه‌ر كه‌سی‌كن (واته: شه‌وانه‌ی میراتگرن با هه‌ر بۆ شه‌وان بی)، به‌لام هه‌ركه‌سی‌ك مر‌دو قه‌زێکی له‌سه‌ربوو، یان مال و مندالی‌کی بی‌ سه‌ربه‌رشتیاری هه‌بوو، بابی بۆ لای من من سه‌ربه‌رشتیاری.

دیاره‌ پێغه‌مبەری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" واته‌ حوکمران و هه‌ركه‌سی‌ك، كه‌ سه‌ربه‌رشتیاری مسو‌لمانان بی (ده‌وله‌ت)، نجا شه‌مه‌ شه‌وه‌ی لی وهرده‌گیرێ كه‌

هەركەسىڭ خۆي بۆ بەرپۆنەنەچوو، ژيان و گوزەرانى دابىن نەبوو، ئەو ئەسەر دەولەتى ئىسلامىي پيويستە، كە پىداويستىيەكانى بۆ دابىن بكات، وەك (الشوكاني) لە (نيل الأوطار) دا دەلى: (وَفِي ذَلِكَ إِشْعَارٌ بِأَنَّهُ "أَيُّ النَّبِيِّ" صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" كَانَ يَقْضِي مِنَ مَالِ الْمَصَالِحِ) ^(١) واتە: ئەو دا هەستکردن بەو هەيە، كە پيغەمبەرى خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" لە سامانى گشتى (واتە: لە (بيت المال)) ئەو پىداويستىيەكانى ئەو كەسانەى، كە پىداويستىيەكانىيان بۆ دابىن ناكړى، بۆى دابىن كردون.

فەرمايشتيكى ديكە ئەوبارەو، كە بوخارىي و موسليم لە (أبو موسى الأشعري) يەو (خوای لىي رازى يىت)، هیناويانە، پيغەمبەرى خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" دەفەرموي: {إِنَّ الْأَشْعَرِيَّ إِذَا أُرْمِلُوا فِي الْعَزْوِ، أَوْ قُلَّ طَعَامُ عِيَالِهِمْ بِالْمَدِينَةِ، جَمَعُوا مَا كَانَ عَنْدهُمْ فِي ثَوْبٍ وَاحِدٍ، ثُمَّ اقْتَسَمُوهُ بَيْنَهُمْ، فِي إِنَاءٍ وَاحِدٍ بِالسُّوْيَةِ فَهُمْ مِنِّي وَأَنَا مِنْهُمْ} (أَخْرَجَهُ الْبُخَارِيُّ برقم: (٢٣٥٤)، وَمُسْلِمٌ برقم: (٢٥٠٠))، واتە: ئەشعەرييەكان (واتە: هۆزى ئەبوموساى ئەشعەريي كە خەلکى يەمەن بوون)، کاتيک ئە جەنگدا نان و نەفەقەيان كەم دەبوو، يان هەندىکیان ئەياندەما، يان لە مەدينە ماڵ و خيزانەکانيان، هەندىکیان هەژار دەکەوتن و زاد و زەخیرەيان نەدەما، هەرچى ئە لايان دەبوو، ئە پۆشاکييان دەکردو دوايى بە شپۆهەكى يەکسان لە نيوان خۆياندا بە قاپيک بە شيان دەکرد (ئەگەر گەنم بوو، يان جۆ بوو، يان خورما بوو، بە يەکسانى بە شيان کردو)، دەجا ئەوان لە منن، منيش لەوانم .

ئەو يانى چى؟ واتە: ئا ئەوهم پيخۆشە، کەواتە: لە کۆمەلگا و ئە دەولەتى ئىسلامييدا قبوولناکړى قريبي و پري هەبى و هەندىکی بچيته ئاسمان و، هەندىکی بچيته بن تەبەقەى زەوى! بەلکى پيويستە ئاگايان لە يەکدى بى، ئەگەر نا دەولەت لە بەرژەو هەندى هەژارو نەداران تەدەخول دەکات!

لە فەرمايشتيكى ديكەدا پيغەمبەرى خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" دەفەرموي: {وَأَيُّمَا أَهْلٍ عَرَصَةٍ أَصْبَحَ فِيهِمْ أَمْرٌ جَائِعٌ، فَقَدْ بَرَّتْ مِنْهُمْ ذِمَّةُ اللَّهِ تَعَالَى} (أَخْرَجَهُ أَحْمَدُ برقم:

^(١) (نيل الأوطار، ج ٦ ص ٥٧.

(٤٨٨٠) تعلق شعيب الأرئوط: إسناده ضعيف، وأبو يَعْلَى برقم: (٥٧٤٦) قال حسين سليم أسد: إسناده ضعيف)، واتە: خەڵکی ھەر گەرەکیك، یان خەڵکی ھەر شوێنێك، مرۆڤیكی برسییان لە نێواندا ھەبوو، مسۆگەر پەیوەندییان بە خواو بە پیغەمبەری خواو "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" نەماو، مادام لەو برسییەتییدا بمینى و بە برسیەتی سەرینتەوەر پۆژ بکاتەو. واتە: لەو حالەدا، لەو مەسەلەیدا لەسەر پێبازی خوا و پیغەمبەری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" نەماون.

ھەر وەھا لە ھەرمایشتێکی دیکەدا پیغەمبەر "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" دەفەرموی: ﴿«مَا آمَنَ بِي مَنْ بَاتَ شَبَعَانًا وَجَارُهُ جَانِعٌ إِلَى جَنْبِهِ وَهُوَ يَعْلَمُ بِهِ»﴾ (أَخْرَجَهُ الطَّبْرَانِيُّ فِي (الكبير) برقم: (٧٥١)، وَصَحَّحَهُ الشَّيْخُ الْأَلْبَانِيُّ فِي صحيح الجامع برقم: (٥٥٠٥) عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ)، واتە: ئەو کەسە برۆی بە من نەھیناوە، کە شەوگاربەسەردەبات بە تێرپی، دراوسێکەشی لە تەنیشتیەو، برسییەو پیشی دەزانی، کە برسییە! زانایان دەلێن: واتە لەو مەسەلەیدا مسوڵمان نیە، ئەک بە یە کجاریی لە بازنە ی مسوڵمانەتی و ئیسلام چووینتە دەری.

ئەجا لێرەدا یەکیك بۆی ھەیە بلیت: باشە ریزەندی و پێکخستنی داڕێژکردنی پێداویستیەکان چۆنە؟ دەلێن: ئەوێش دیسان لە بازنە ی ھەلسوکهوتەکان دایە و بەجێھێلراوە بۆ بیرکردنەوە و کۆشش کردنی زانایان، کە لە ھەر قۆناغێکداو لە ھەر ھەل و مەرجێکداو لە ھەر کۆمەلگایە کدا، مسوڵمانان میکانیزم و ئامراز و شیوازی گونجاو بۆ ئەو دابین، بەلام دەشتوانین لە چەند خاڵێکدا ئاماژە بکەین بھە ی شەریعت لەوبارەو چەند رێنماییەکی داناون، یان چەند حەقیقەتێکی راگەیانداون، کە دەگونجی ئیمە رێک و پێکی و ریزەندییەکی لێوەر بگرین.

یەك: حالەتی ئاسای ئەوہیە، کە ھەر کەسە بۆ خۆی پێداویستیەکانی خۆی دابین بکات، وەك خوا لەوبارەو دەفەرموی: ﴿...فَأَنْتَشِرُوا فِي الْأَرْضِ وَابْتَغُوا مِنْ فَضْلِ اللَّهِ...﴾ (الجمعة)، واتە: بە زەویدا بلاو بینەو و لە بەخششی خوا داوا بکەن. خۆی کاربەجی نیعمەت و رۆزییەکانی خۆی بە زەویدا بلاوکردۆتەو: ئەوہی بە کشتەوکار دەژی، ئەوہی بە بازرگانیی، ئەوہی پیشەسازیی، ئەوہی بە ئیش و کرێکاریی، ئەوہی بە

مالا تدارىيى ... ھتد، بە ھەر شىۋەيەك لى شىۋەكان خۋاى پەرۋەردگار رۆزىي و بژىۋى زۆرى لى زەويدا داناو، تاكو ھەر كەسە بە شىۋەيەك لى شىۋەكان، وەك پىشتىرش گوتمان پىداۋىستىيەكانى خۆى دابىن بكات، پىغەمبەرى خواش "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" لى ھەبارەو دەفەرمۆى: { مَا كَسَبَ الرَّجُلُ كَسْبًا أَطْيَبَ مِنْ عَمَلٍ يَدُهُ } (أَخْرَجَهُ ابْنُ مَاجَهٗ بِرَقْم: ٢١٣٨) قال الشيخ الألباني: (صحيح)، واتە: ھىچ پىاۋىك بەرھەمىكى و دەست نەھىناو، پاكت و چاكت لى ھەوى، كە بە دەستى خۆى و دەستى ھىناو، بە لى ئەو لى ھالەتى ناسايدا ناوايە، كە دەبى ھەركەسەو بۆ خۆى خەمى خۆى و مشورى خۆى بختات و رزق و بژىۋى خۆى بۆ خۆى پەيدا بكات، پىداۋىستىيەكانى خۆى بۆ خۆى جىبەجى بكات، ھى خۆى ھى ئەوانەش، كە نەفەقەيان لى سەرى پىۋىستە. بەلام لى ھالىكدا كە باباى كاسب و ئىشكەر، لى روى كەمدەستىيەو تواناى ئىش و كارى نەبى، واتە: دەتوانى كار بكات بەلام كەمدەستە تواناى جەستەيى ھەيە، بە م مال و سامانى نى، بۆ وىنە: كابرا كشتوكال دەكات، ئازەلدارىي دەكات، بازىرگانىي دەكات، باغدارىي دەكات، زىرپىنگەرىي، بەرگدرۋىتىي ... بەلام پارەي نى كەلو پەلەكانى كارەكەي پى دەستەبەر بكات، ئايا لى ھەلەتەندا چى بكات؟ زانايانى ئىسلام بە وردىي و رۋونى باسى ئەو ھەيان كەردە، كە ھەر كەسەك تواناى كارو كەسابەتى ھەبى، بەلام لى بەر نەدارىي و ئاتاجىي و بى ئىمكانىەتى ماددىي، كارو كەسابەتەكەي بۆ نەكرى، پىۋىستە لى مالى زەكات، زەكاتى پى بدرىت بايى ئەو ھەندە، كە ئەو ئىش و پىشە و كارەي خۆى بكات و پىداۋىستىيەكانى خۆى پى دابىن بكات، بۆ وىنە: (النووي) لى (المجموع شرح المذهب)^(١) لى ژىر باسى: (المسألة الثانية: في قدر المصروف الى الفقير والمسكين) دا باسى زەكات دەكات، كە ئايا بۆ ھەژار و نەدار، دەبى لى زەكات چەندەيان پى بدرى؟ لى ژىر ئەو سەرەباسەدا دەلەت: ھاو لى عىراقىيەكانمان و زۆرىك لى خۇراسانىيەكان گوتوويانە: ھىندەيان دەدرىتى، كە لى ھالەتى ھەژارىي دەريان بەھىتى و، بىاغتە ھالەتى دەولەمەندىي ھەو، ئەو ھىش برىتىيە لى ئەندازەيە، كە بەبەردەوامىي تەمەنيان بەشى ژيان و گوزەرانىان بكات ... دوايى دەلەت:

هاوێلانمان گوتووین: ئێمە گەر بابای ئاتاج، پێشەکی هەبوو، ئەو هێندە دەدریشت کە پێشەکی، یان ئامرازەکانی ئەو پێشەکی پێ بکڕیت، جا نرخەکیان زۆر بێت، یان کەم، دەبێ ئەو ئەندازە ماله، کە دەدریشت، هێندە بێ، کە بە قازانج و بەرھەمەکی بژی و بەشی بکات، دیارە ئەویش بە پێی جیاوازی پێشەکان و لاتان و رۆژگار و کەسەکان دەگۆڕی، هەندێک لە هاوێلانمان وێنەیان هێناوەتەو، گوتووین: کەسێک پاقلە بفروشی، پێنج درەم، یان دە درەمی دەدریشت، بەلام کەسێک کە پێشەکی گەوھەر فروشی بێ، دەهزار درەمی دەدریشت، مادام بەو ئەندازە بەی مەداری ساز نەبێ و کارەکی بۆ نەکری، هەروەها ئەگەر بازرگان، یان نانەوا بێ، یان بۆنفروش، یان پارەگۆڕە (صراف) بێ، بەگۆڕە پێستی پێشەکی دەدریشت...

(أَبُو يُوسُفُ) یەش لەو بارەو گوتویەتی: (يُدْفَعُ لِلْعَاجِزِ عَنْ زِرَاعَةِ أَرْضِهِ الْخَرَاجُ بِسَبَبِ فَقْرِهِ، كِفَايَتُهُ مِنْ بَيْتِ الْمَالِ قَرْضًا لِيَعْمَلَ) ^(١) واتە: کەسێک کە بە هۆی هەژارییەو ناتوانی زەویە خەراجیەکی خۆی بەرھەم بێنی، دەبێ لە خەزینە دەوڵەت (بیت المال) بە قەرز هێندە بدریشت، کە کاری تێدا بکات و زەویەکی خۆی پەنێو بهیانی و کاری تێدا بکات. ئەو لە حالیکدا کە کابرا توانای کاری هەبێت.

دوو: بەلام ئەگەر ئەو کەسە بە هۆی پیری، یان نەخۆشی، یان کار چنگ نەکەوتن و... هتدەو، نەیتوانی پێداویستیەکانی خۆی داڕێژێت، ئەو لەسەر خێزان و بنەمالە کەمەسەرەف کێشانی لەسەریانە، پێیستە کاری رایی بکەن، بە پێی فەرمانی خوا: ﴿... وَعَلَى الْوَارِثِ مِثْلُ ذَلِكَ...﴾ البقرة، واتە: لەسەر میراتگرە وەک ئەوێ رابرد، هەروەها: ﴿... وَأُولُوا الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَىٰ بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ...﴾ الأحزاب، خزان لە کتیی خوادا، هەندێکیان لە هەندێکیان نزیکترن، یانی: پێیستە پێداویستیەکانی یەکدی داڕێژێت، دیارە شەرەزادان بە تەفصیل باسی ئەو مەسەرەفکێشانیان کردووە، کە بە پێی پلە بەندیی پلەو پێگە.

(١) رد المحتار علی الدر المختار، ج ٣، ص ٣٦٤.

سی: تنجا نه گهر نهو بابا ئاتاجه، کهسی وای نه بوو، که مهسره فکیشانی لهسه ری پیویست بیت، یان هر کهسی نه بوو، یان کهسه کانی هه ژار و نه داربوون، نهو نهو نه رکه دهچته نهستوی زه کاتهوه، که مافی نه دارانه لهسه ر دهوله مهندان، وهک پیغه مبهری خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" فهرموویه تی: {تُؤَخَذُ مِنْ اَغْنِيَائِهِمْ فَتَرُدُّ عَلٰى فُقَرَائِهِمْ} (مُتَّفَقٌ عَلَيْهِ: اَخْرَجَهُ الْبُخَارِيُّ برقم: (۴۶۸۶)، وَمُسْلِمٌ برقم: (۲۵۸۳))، واته: له دهوله مهندان وهرده گیرئ و ده گیردریتهوه بو هه ژاره کانیان، خوی کار بهجئ نهوانه ی زه کاتیان پی دهشیت، بو خوی دیاری کردوون و ته نانه بو پیغه مبهریشی بهجئ نه هیشتوون، ده فهرموی:

﴿اِنَّمَا الصَّدَقَتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ وَالْعَمِلِينَ عَلَيْهَا وَالْمُؤَلَّفَةِ قُلُوبُهُمْ وَفِي الرِّقَابِ وَالْغَرَمِينَ وَفِي سَبِيلِ اللّٰهِ وَابْنِ السَّبِيلِ فَرِيضَةً مِّنَ اللّٰهِ وَاللّٰهُ عَلَيْهِ حَكِيمٌ﴾ التوبة.

چوار: نه گهر زه کاتیش به شی نهوه ی نه کرد، پیداو یستییه کانی نهو ئاتاج و خاوهن پیداو یستییه دابین بکرین، نهوه پیویسته له خهزینه ی دهولت دابین بکرین.

پینج: نه گهر خهزینه ی دهولتهش توانای نه بوو، که جاری وایه دهولت توانای نه، نهوه لهسه ر دهولت پیویسته، که پیداو یستییه کانی ئاتاجانی بی چاره و کلۆل، له دهوله مهندان وهر بگرئ، وهک (ابن حزم الأندلسی) لهو باره وه دهئئ: (وفرض على الأغنياء من أهل كل بلد أن يقوموا بفقرائهم ويحبرهم السلطان على ذلك إن لم تقم الزكاة بهم، فيقام لهم مما يأكلون من القوت الذي لا بد منه، ومن اللباس للشتاء والصيف بمثل ذلك ويمسكن يكتنهم من المطر والصيف والشمس وعيون المارة)^(۱) واته: وه لهسه ر دهوله مهندان پیویسته، نه گهر خهزینه ی دهولت تییدا نه مابوو، که ژیانی هه ژاره کانی دابین بکهن، حوکمران لهسه ر نهوه فشاریان بو دینئ و ناچاریان دهکات، کهوا بکهن، مادام زهکات بهشیان نهکات، نهو کاته بایی نهوه نده، که پیئ بژین له خواردن و خوراک بویان دابین دهکری ههروه ها بهرگ و پۆشاک بو زستان و هاوین به هه مان شیوه، جیگا و ریگایه کیان بو دابین دهکری، که له باران و له گهرما و له خور و له چاوی هه لک بیانپاریئ.

دیاره به لگه ی رهوایی نه م سه له بهش کۆی نهو ئایهت و فهرمایشتانهیه، که فهرمان دهکهن به هاوکاری و دهستگرتنی هه ژار و نه دار و هه تیو و قهرزدارو ریوارو ئاتاج،

وہك لە رابردودا ئاماژەمان بە بەشیکیان کرد، (ئەبن حزم)یش لە (المحلی) کەیدا، لەبەرگی شەش دا لە لاپەرە (١٠٥) تا (١٠٨) لە مەسەئەى (٧٢٥) دا بەلگەى زۆرى لەو بارەوہ هیئانەوہ، ھەرۆھە ئیمەش لە کتیبى (خوایەرسىتى ئىسلامى) لە بەرگی سیئەم: (زەكات و مائىبەخشین) لە لاپەرە (٣٥) تا (٣٦) لەچاپى دووہم دا، بەدریژى قسەمان لەو بارەوہ کردوہ.

لەمەوہ کە رابرد، بۆمان دەرکەوت چۆن ئىسلام تەماشای مافە کۆمەلایەتیەکان دەکات، چۆن بۆ ھەموو لایەکیان دابین دەکات، دیارە ئەوہش لە ھالىکدايە، کە شەریعەت پیادە بکرى و کۆمەلگا ملکەچى شەریعەتى خوا بى و، ئەو دەوڵەت و دەستەلاتە، کە لە سەر مسوڵمانانەو سایەو سیبەریانە، پابەند بى بە شەریعەتى خواى پەرورەدگارەوہ.

جۆرى شەشەم: مافە سیاسىیەکان:

خوینەرى سەنگین! ئەجارە دەچینە سەرخستە رووى شەشەمین جۆرى ماف و ئازادیەکان، کە پێویستە لەکۆمەلگا و دەوڵەتێکى ئىسلامیدا بۆ تاک تاکى ئەندامان دابین بکرىن، کە ئەویش بریتىە لە مافە سیاسىیەکان، کە دیارە جۆرى کۆتاییشە لە ماف و ئازادیەکان.

مافە سیاسىیەکان، یاخود ماف و ئازادیە سیاسىیەکان، زانایانى شارەزای بواری یاسا و دەوڵەتدارى، بەم جۆرە پێناسەیان کردوون: (الحقوق التى تثبت لشخص باعتباره عضواً في جماعة سياسية معينة تمكنه من الإسهام في إدارة شؤون هذه الجماعة) ^(١) واتە: ئەو مافانەن کە بۆھەر تاکێک دەچەسپێن لەو ڕووەو، کە ئەندامێکە لە نێو کۆمەلگایى سیاسىی دیارىی کراودا، کە ئەو مافانەش ڕێگا تەخت دەکەن بۆ ئەو ئەندامە، کە بەشداریی لە بەرپەرەبردنى کاروبارى ئەو کۆمەلە و کۆمەلگایەدا، کە تییدا دەژى.

دەتوانین مافە سیاسىیەکان بۆ ھەوت بەش دابەش بکەین:

یەكەم: مافى گەردبوونەوہ و کۆبوونەوہ (حق التجمع والاجتماع).

(١) مبادىء القانون، د. محمد لبيب شنب، ص ١٢٨.

دوۋەم: مافى پېكھىننى رېڭخراو و كۆمەلە مەدەنىي و سىياسىيەكان (حق توكوين الجمعيات والجماعات المدنية والسياسية)

سېيەم: مافى ھەلبۇاردن (حق الإنتخاب).

چوارەم: مافى خۇكاندېد كردن و كانديدكران (حق الترشح والترشيح).

پېنجەم: مافى راويژكردن.

شەشەم: مافى بەئەستۆگرتنى ئەرك و بەرپرسيارىتى (حق تولي الوظائف).

حەوتەم: مافى فەرمان بەچاكەو رېڭگىيى لەخراپە.

يەكەم: مافى گەردبوونەو ەو كۆبوونەو ە (حق التجمع والإجتماع):

سەرەتا دەلىم: بۇ يە گوتوومانە: گەردبوونەو ە يان خەربوونەو ەو كۆبوونەو ە، مەبەستمان لە گەردبوونەو ە، يان خەربوونەو ە، ئەو حالەتى كۆبوونەو ەى خەلگە كە لە: خۇيىشاندان، رېيپوان، مانگرتن (المظاهرة، المسيرة، الإعتصام) دا خۇي دەنويىت، مەبەستىشمان لە كۆبوونەو ە ئەو ە، كە لە حالەتى بەستنى كۆرپك، سىمىنارىڭدا بەرجەستە دەبى و لە شويىڭكى تايەتدا خەلگ كۆدەبىتەو بەشپەو ە، كە رېك و پېڭكى زياترى پېو ە ديار بى، ئەم مافەش كە پېشتىرش باسما كەرد، مافى رەواي تاك تاكى ئەندامانى كۆمەلگايە، كە ئەگەرپىويستى كەرد، ياخود بەپەسەندىان زانى، ەم خەربەو ەو گەرد بىنەو ە، لە شپەو ە رېيپوان و خۇيىشاندان و مانگرتن و ئەوانەدا خۇيان بنويىن، ەم مافىشيانە كە كۆبىنەو ە، بەلگەشمان لەسەر ئەو ە، كە ئەم مافە سىياسىيە، مافىڭكى رەواو دانپىداھىنراوى تاك تاكى ئەندامانى كۆمەلگايە، ئەو ە، كە بناغە لە ەلەسوكەوتەكان و نەرىتەكاندا ەك چەندان جار باسما كەردەو، برىتيە لە رەوايى، ئنجا شتىڭكى سەلمىنراويشە كە مەسەلەى گەردبوونەو ەى خەلگ و كۆبوونەو ەشيان، دەكەويىتە ئىو بازنەى نەرىت و ەلەسوكەوتەكانەو ە، كەواتە: ئەويش شتىڭكى رەوايە، ەلەبەتە لە بناغەدا رەوايە، بەلام جارى وا ەيە ەكەمەكەى لە رەوايىش دەچىتە سەرتەر، دەبىتە شتىڭكى پەسەندو جارى وا ەيە دەچىتە سەرووتىرشو، دەبىتە شتىڭكى پىويست، ئنجا جارى وايە پىويستىيەكى تايەتەي (فرض عين) و جارى واشە، پىويستىيەكى گشتىي (فرض كفائي)، پېشتىرش

باسمانکرد، که هه‌موو ئه‌و شتانه‌ی پ‌ه‌وان، هه‌رکات ئه‌هرکی‌کی په‌سه‌ند (م‌ندوب و مُسْتَحَبّ) په‌کی له‌سه‌ری که‌وت، ئه‌وشته که له ئه‌سلدا پ‌ه‌وايه، حوکمه‌که‌ی ده‌گۆڕی بۆ په‌سه‌ندی و (الإستحباب)، وه هه‌ر کات شتێک په‌کی له‌سه‌ری که‌وت، که پ‌یویسته، ئه‌و کاته ئه‌وشته پ‌ه‌وايه، حوکمه‌که‌ی ده‌گۆڕی بۆ پ‌یویستی بۆ (الوجوب) چ ف‌ه‌رزی ع‌ه‌ین، چ ف‌ه‌رزی کیفایه.

حوکمی گ‌ردب‌وونه‌وه‌و کۆب‌وونه‌وه‌و

ل‌یه‌دا ده‌ل‌یم ئه‌وانه‌ی، که له ژێر فشاری پ‌ژم‌ی‌کی سیاسیدا ف‌ه‌ت‌وا له‌ د‌ژی کۆب‌وونه‌وه‌ی خ‌ه‌ل‌ک و خ‌ر‌ب‌وونه‌وه‌و گ‌ردب‌وونه‌وه‌یان ده‌رده‌که‌ن و ده‌ل‌ین: ئه‌وه شتێکی نا شه‌رعیه، یاخ‌ود جاری وایه بیست‌راوه، که گ‌وت‌ویانه: ئه‌وه شتێکی بیدعه‌ته!! له‌ راستیدا ئه‌س‌لی حوکمدان به‌سه‌ر گ‌ردب‌وونه‌وه‌و خ‌ر‌ب‌وونه‌وه‌ی خ‌ه‌ل‌ک، یاخ‌ود کۆب‌وونه‌وه‌یاندا به‌وه که ناشه‌رعیه، ئه‌وه له‌ خ‌ۆیدا شتێکی ناشه‌رعیه‌و به‌ بیدعه‌ت دانانی شتێکی نا‌پ‌ه‌وا دا‌ه‌ین‌راوه، چونکه ئ‌یمه پ‌یشت‌ر با‌سم‌ان کرد، که هه‌ل‌سوکه‌وته‌کان بناغه‌ ت‌ییاندا ده‌ست‌ک‌راوه‌یه، به‌ تایه‌ت، ب‌واری حوکم و سیاسه‌ت‌که ده‌قی که‌مان هه‌ن له‌ ب‌واری حوکم و سیاسه‌ت‌دا، ئه‌وه‌ی، که ده‌ب‌یته‌ پ‌ی‌وه‌رو سه‌نگ‌ی مه‌حه‌ک بۆ ئه‌وه، که فلا‌ن هه‌ل‌سوکه‌وته، فلا‌ن ع‌اده‌ته باشه‌و ب‌ک‌ری، یا‌ن خ‌راپه‌و نه‌ک‌ری، بریتیه له‌ به‌ر‌ژه‌وه‌ندی (م‌صلحه‌)و، ئه‌گ‌ه‌ر به‌ر‌ژه‌وه‌ندی‌مان ت‌یدا ب‌ینی، ئه‌وه د‌یاره شه‌رع پ‌ی‌داوه ب‌ک‌ری، یا‌ن به‌ حوکمی پ‌ه‌وا‌یی، یا‌ن به‌ حوکمی به‌ په‌سه‌ند دانان، یا‌ن به‌ ف‌ه‌ر‌ز و پ‌ی‌ویست دانان، به‌لام ئه‌گ‌ه‌ر خ‌راپه (م‌فسده‌)مان ت‌یدا ب‌ینی، ئه‌و کاته شه‌رع ده‌ل‌ی: با نه‌ک‌ری، یا‌ن به‌ حوکمی به‌ نا‌په‌سه‌ند دانان، یاخ‌ود به‌ حوکمی به‌قه‌ده‌غه‌ دانان.

ئ‌نجا ئ‌یمه کاتی خ‌ۆ‌ی له (ابن تیمیة) وه‌ه‌ه‌مه‌تی خ‌وای ل‌یب‌ی ه‌ی‌نامان، که گ‌وت‌ویه‌تی: (وَالْعَادَاتُ الْأَصْلُ فِيهَا الْعَفْوُ، فَلَا يُحْظَرُ مِنْهَا إِلَّا مَا حَرَّمَهُ اللَّهُ)^(١) واته: هه‌ل‌سو که‌وت و ع‌اده‌ته‌کان، بناغه‌ ت‌ییاندا پ‌ی‌د‌رانه، ل‌ییان قه‌ده‌غه‌ نا‌ک‌ری، مه‌گ‌ه‌ر ئه‌وه‌ی خوا قه‌ده‌غه‌ی کرد‌بی، واته: که به‌ ده‌قی‌کی شه‌رع‌یی پ‌وون، قه‌ده‌غه‌ ک‌راب‌ی. (ابن

(١) القواعد النورانية الفقهية، ص ١١٢.

عقيل الحنبلي) (پەھمەتى خۆي لى بى) گوتتويەتى، وەك (ابن القيم) لە كىتەبى: (الطرق الحكيمة في السياسة الشرعية)^(١) دا لىوھى نەقل دەكات: (السياسة: ما كان من الأفعال، بحيث يكون الناس معه أقرب إلى الصلاح، وأبعد عن الفساد، وإن لم يشرعه الرسول "صلى الله عليه وسلم"، ولا نزل به وحى) واتە: سىياسەت ھەر کردەوھىيەكە، كە خەلك بە ھۆيەو ھە چاكە و بەرژەوھندىي نزيك بن و، لە خراپەو زيان دوور بن، با ئەو شتە پيغەمبەريش "صلى الله عليه وسلم" دايەنەنابى و ھەيشى لەسەر نەھاتييت.

ئىجا ئايا ئەو زانايانەمان بۆچى وا دەليين؟ چونكە زانيويانە، كە ئە بوارى حوكم و سىياسەت و بوارى ھەئسوكەوتەكاندا، دەقى شەرعىي كەمان ھەنو تەنيا چەند دەقيكمان ھەن، كە چوارچيۆھىيەكى فراوان و چەند بنەمايەكى گشتى دادەنيين بۆ ئەو بابەتە، بەلام نە چوونەتە نيۆ وردەكارىيەكانەو، لەبەرئەوھى خۆي كار بەجى (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) زانيويەتى و دەزانيت، كە بوارى ھەئسوكەوتەكان و بوارى حوكم و سىياسەت و ئىدارەو دنياداريى، مەژۆش زۆر تىيدا بەرەو پيشەو دەچى، بۆيە ئەگەر ھەحى چووبايە نيۆ وردەكارىيەكانىيەو، بە پيى ئەو ھەلو مەرجە، كە كاتى خۆي قورئانى تىدا دابەزىو، قالىبيكى ديارىكراوى بۆ دارشتبانيە، ئەو ھەيگومان ئەو كاتە دەست و پيى خەلك دەبەسترا.

ئەو ئە لايەكەو، ئە لايەكى ديكەشەو دەليين: بىدعەت وەك زۆربەى ھەرەزۆرى زانايان ئەگەر نەليين ھەموويان، لەسەر ئەو يەكدەنگن، كە ئەدوو بوارى سەرەكى دايە:

يەكەم : بوارى عەقيدە .

دووەم : بوارى عىبادە .

ھەر بۆيە زانايانى ئىسلام، ئەوانەيان بە بىدعەتچى يەكان (أهل البدع) لەقەئەم داو، كە ئە بوارى عەقيدەدا تووشى لادان بوون وەك: جەبريەو قەدەريەو موعتەزىلەو مورجىئەو رافىزەو...ھتد، ياخود ئە بوارى عىبادەت دا، وەك زۆر ئە ھەلى تەسەووف كە ئە شىرازەى شەريەت چوونەتە دەر، زانايانى ئىسلام، زياتر ئەوانەيان بە

بىدعەتچىي و داهىنەر لەقەلەم داو، كە لەو دوو بوارەدا شتيان لە دين دا پەيدا كەردو، چونكە ئەو دوو بوارە، شەرىعەت نوختەي تىدا خستونەتە سەر پىت: عەقىدە و ئيمان، نوختەي تىدا خراوەتەسەر پىتو، بۆ ئىجتىهادو بۆ بېرو بۆجوونی زانايان بە جى نەهیلراو، عىبادەتیش بەهەمان شىو، شەرىعەتى بەرجەستە لە قورئان و سوننەت دا، نوختەي تىدا خستۆتەسەر پىت، بۆيە هەرشتيك لە بوارى عەقىدەو لە بوارى عىبادەت دا زياد بكري، بە بىدعەت و داهىنان لەقەلەم دەدرى، بەلام بە پىچەوانەو، بوارى هەلسوكەوتەكان بە تايبەت، بوارى حوكم و سياسەت، شەرىعەت نوختەي تىدا نەخستۆتە سەر پىت و دەرفەتى زۆر ماوەتەو بۆشايىيەكى زۆر ماوەتەو، كە ئىنسانەكان بە ئىجتىهادو بۆجوونی خويان و بە پىي گەشەكردنى كۆمەلگا لە پۆژگارى خويان دا، ئەو بۆشايىيە پرېكەنەو، ئىنجا ئەگەر پىت و ئىمە هەرچى لە بوارى هەلسوكەوتەكان و بوارى ئىدارەو حوكم و سياسەتدا داهىنراو پەيدا كراو، بە بىدعەت لەقەلەم بدەين، دەبى زۆرىك لەو، كە چار خەلىفە راشیدەكان (خوا لىيان رازى بى) كەردووانە، بە تايبەت عومەرى كورپى خەتتاب (خوا لىيى رازى بى)، كە لە حوكم و سياسەت و بەرپۆەبردنى دەولەتدا، داهىنانى زۆرى كەردو، دەبى هەمووى بە بىدعەت لەقەلەم بدەين!، بەلام لە راستیدا ئەو شتيكى هەلەيە، بۆيە بە ناشەرىيىو بە بىدعەت لەقەلەمدانى خەپونەو، خەلك و كۆبونەو كەرديان، لە لايەن هەندىك لە زانايانەو، كە سەر بە دەولەت و پۆژمىكى ديارىي كراون، هەلەيەو زولمكەردنیشە لە ئىسلام، چونكە ئىسلام لەو بوارەدا دەقيكى نەفەرموو، كە نابى خەلك پىكەو كۆنەبنەو، بەلكو بە پىچەوانەو، چەندان دەق هەن، كە ئاماژە بەو دەكەن، كە خەلك بۆ هەر بەرژەوەندىيەك، كە بە پىويستى بزائن، ياخود بە پەسەندى بزائن بۆى كۆبينەو، بەلام هېچ دەقيكمان نىە بلى: قەدەغىيە خەلك كۆيىتەو، جا لە شىو، خۆپىشاندان، يان شىو، رپىيوان، يان شىو، مانگرتندا، ياخود لە شىو، بەستنى كۆرپىك، سىمىنارىك، راپوژ كەردنىكد، خەلك كۆيىتەو، بە پىچەوانەي سياسەتى ئەو دەولەت و پۆژمەش پىت و بۆرەخەنەگرتنىش پىت لىي، هېچ دەقيكمان نىە رپى لىيگري، بە پىچەوانەشەو لە سەردەمى خەلىفە راشیدەكاندا، خەلك كۆبۆتەو، رەخەنەشى گرتو، هېچ كەسش نەيگوتو: شتيكى ناشەرىيەتەن كەردو،

مەگەر ئەخۇدى كۆيۈنمەۋە خېرۈنمەۋە خۇپىشانداۋە كاندا شتى ئارەۋا بۈۋى، بەلام
ئەسلىكەيان ئاشەرەيى نىە، لەراستىدا - ۋەك پىشترىش گوتان - ئەۋمەسەلەي
كۆيۈنمەۋە ۋگىرد بۈۋنەۋى خەلك، پىنج ھۈكمەكانى بەسەردا دەچەسپىن: ئەگەر بۇ
مەبەستىكى موباح بى، موباحە، ئەگەر بۇ مەبەستىكى پەسەندى، پەسەندە، ئەگەر
بۇ مەبەستىكى فەرز بى فەرزە، ئەگەر بۇ مەبەستىكى ئاپەسەند بى، ئاپەسەندە،
ئەگەر بۇ مەبەستىكى قەدەغە خراپىش بى، ۋەك زىانگەياندىن بەكەلۈ پەلى خەلك
كۆمەلگا، ئەۋە ئەيەر زىان گەياندەكە قەدەغە بى.

ئەو ھەش، كە زانايان دەئین: ئەسڵ ئە ھەئسو كەوتەكاندا، دەستكراوھیی و پرەواييە، ئە گەليێك لەدەقەكانى قورئان و سوننەتى پيغەمبەر (صلى الله عليه وسلم) يان وەرگرتو، بۆ وێنە:

۱) - خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) له سوورتهی (الجاثیة) نایه تی: (۱۳) دا ده فەرمووی:
﴿ وَسَخَّرْ لَكُم مَّا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مِنْهُ ... ﴾ (۱۴)، واته: وه (خوا)
هه رچی له ئاسمانه کان و زه مین دایه، تیگرای له لایهن خویموه بو ئیوه دهسته موو
مه یسه ر کردوه، که واته: هه مو شتیگ بو بهر ژه و نه ندیی مروقه که کان خو لقی نراوه و
به دیه ی نراوه.

(۲) - ههروهه ها له سووره تی (البقرة) نایه تی (۲۹) دا فه رمو یه تی: ﴿هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا...﴾ (۱۹) واته: (خوا) ئه و كه سه یه، كه هه رچی له زه ویدا هه یه و له سه ر زه ویه، تی کرای بۆ ئیوه دروست کردوه.

(۳) - له سوږه تی (الرحمن) نایه تی (۱۰) دا خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) دهفه رموی: ﴿وَالْأَرْضُ وَصَعَهَا لِلْأَنَامِ﴾، خواته: (خوا) زهوی بو خه لکی داناوه.

کهواته: زهوی و ئهوی له زهویدايه، بۆ خهڵك دروستکراوه و مانای وایه، نابێ هیچ شتیکیان لێ قهدهغه بێ، مه گهر ئهوهی که شهريعت به دهقیکی پروو قهدهغه کردبێ، یاخود عهقلی سه لیم و ئهزموون دهري خستبێ، که ئه و شته خرايه.

٤- ھەر ھەھا لە سوورەتى (الأنعام) لە ئايەتى (١١) دا دەفەر مۆي: ﴿قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ...﴾، واتە: بلى: بە زەويدا بڕۆن، کەواتە: خەلك بۆي ھەيە ھەموو ئەو شتانەي، کە خوا دروستى کردوون، لىيان بە ھەر ھەندى، مەگەر دەقيكى شەرعىي ڕوون شتيكى قەدەغە کردى، ەك: گوشتى بەرازو خوين و مردارو بۆ جگە لە خوا سەر براو.

دووھەم: مافى پىكھيئەنانى رىكخراوو كۆمەلە مەدەنىي و سياسىيەكان:

جوړى دووھەمى مافە سياسىيەكان، برىتيە لە مافى پىكھيئەنانى رىكخراوو كۆمەلە مەدەنىي و سياسىيەكان، ئەميش ديسان لە سەر بناغەي رەوايى و رىيئەدراوىي ھەئسو كەوتەكان بە گشتى، لە بنەرەت دا مافىكى رەوايەو، دوايش حوكمەكەي بە پىي گرنكىي و پىويستىي ئەو ئامانج و مەبەستەي، كە ئەو رىكخراو مەدەنىيەي بۆ دروست دەكرى، ياخود ئەو رىكخراوو كۆمەلە سياسىيەي بۆ پىك دى، حوكمەكەي دەگوړى، واتە: ئەو ئامانج و مەبەستە، ئەگەر شتيكى پەسەند بى، ئەو رىكخراو مەدەنىيە، ياخود سياسىيەش، كە پىك دەهيئەري، ئەويش دەبيتە شتيكى پەسەندو پاداشتى لەبەرانبەردا دەبو، ئەگەر ئامانج و مەبەستەكە شتيكى پىويست بى، ئەو كاتە حوكمى پىكھيئەنانى ئەو كۆمەلە ئەو رىكخراو مەدەنىيە، ياخود سياسىيەش دەبيتە پىويست، پىويستيش دوو جوړە: پىويستى عەينى، پىويستى كيفائىي، واتە: پىويستىيەك، كە پەيوەندىي بە تاك تاكي ئەندامانەو ھەيە، وە پىويستىيەكيش، كە پەيوەندىي بە ھەمويانەو ھەيە بە گشتى.

ئەجە دەتوانين وىرەي ئەو بنچينە شەرعىيە گشتىيە، كە دەلىي بناغە لە ھەئسو كەوتەكاندا رەوايە، كە ديارە پىكھيئەنانى رىكخراوىكى مەدەنىي، ياخود رىكخراوىكى سياسىيش، لە بواری ھەئسو كەوتەكان دايەو، ئەويش ئەسل و بناغە تىيدا رەوايە، وىرەي ئەو بنچينە شەرعىيە، دەگونجى چەند دەقيكى قورئان و سوننەتيش بەبەلگە بىننەو، بۆ وىتە:

۱/ لى سۈرپەتى (المائدة) ئايەتى (۲) دا خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) دەفەرمۇي: ﴿...وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْرِ وَالنَّفَقَى...﴾، واتە: ھاۋكارىيى يەكدى بىكەن لىسەر چاكەكارىيى و پارىزكارىيى، واتە: ھەر شتىك چاكە بىي و بۇ خەلك سوۋدى ھەبىي، ئىمە نەك ھەر بۇمان رەۋايە، بەلكو لىسەرمان پىۋىستىكراۋە، كە لى نىو خۇماندا ھاۋكارىيى لىسەر بىكەين، بۇ ئەۋەي ئەۋ شتە چاكە بىينىنە دى، ھەرۋەھا ھەر شتىك، كە مايەي پارىزكارىيى يەۋ مايەي ئەۋەيە، كە ئىمە پىاريزىرپىن لى لىپرسىنەۋەي خواۋ لى سزاۋ جەزىرەبەي خوا، پىۋىستە ھاۋكارىيى لىسەر بىكەين و دەستبارى يەكدى بۇ بگىرىن، ئاشكراشە ھاۋكارىيى يەكدى كردن و دەستبار بۇ يەكدى گرتن بەبىي رىكخستىۋ رىك و پىكى، ناكىي.

۲/ ھەرۋەھا لى ئايەتى ژمارە (۱۰۴) سۈرپەتى (آل عمران) دا خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) دەفەرمۇي: ﴿وَلَتَكُنَّ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ﴾، واتە: با لى نىو ئىۋەدا كۆمەلىك ھەبن، كە بانگەۋاز دەكەن بۇ چاكە، فەرمان دەكەن بە ھەموو شتە پەسەندەكان، رى دەگرن لى ھەموو شتە ناپەسەندەكان، ھەر ئەۋانەش سەر فرازن و بەختەۋەرن. كەۋاتە: نەك ھەر رەۋايە، بەلكو پىۋىستىشكراۋە، كە كۆمەلىك ھەبن، خەلكىكى پىكەۋە كۆبۈۋەۋە ھەبن، كە ئەم سى ئەر كە جى بەجى بىكەن:

أ/ بانگەۋاز بىكەن بۇ چاكە، كە بە تەككىد ھەموو خىرو چاكەيەك لى ئىسلام دا ھەيە، ئىنجا چ راستەۋخۇ فەرمانى پىكردىي، چ ناراستەۋخۇ، كە برىتيە لىۋەي فەرمانى كردە، يان رىگاي داۋە، كە ئەندامانى كۆمەلگا، ھەرچى بە چاك و پەسەندى دەزاتن بۇ دىندارىيى و دىسادارىيى خۇيان، بۇ دىن و ژىنى خۇي ن پەيداي بىكەن.

ب/ فەرمان بە شتى پەسەند بىكەن.

ج/ رى لى شتى ناپەسەند بگرن.

كۆبۈۋەۋە بۇ ئەۋ مەبەستە فەزىزە، نەك ھەر رى بىدراۋە!

كەواتە: كۆبونەوهو خۆرپێكخستنى مسوڵمانان، چ لە شیوهی رێكخراویكى مهدهنیدا بێ، چ لە شیوهی رێكخراویكى سیاسیدا، چ لە شیوهی هەر كۆبونەوهیهكى دیکه‌دا، كه ئه‌و ئامانجانه‌ بێنێته‌دی، ئه‌وه مسوڵمانان و كۆمه‌لگای ئیسلامیی له‌سه‌ریشیان پێویستكراوه، نه‌ك هەر پێیان پێدراوه، چونكه هەرچی فەرزێك پەکی له‌سه‌ری بكه‌وی، فەرز ده‌بی.

(٣) هه‌روه‌ها پێغه‌مبه‌ر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ده‌فرموی: {«إِنَّ الْمُؤْمِنَ لِلْمُؤْمِنِ كَالْبُنْيَانِ يَشُدُّ بَعْضُهُ بَعْضًا»} (أَخْرَجَهُ الْبُخَارِيُّ برقم: (٢٣١٤)، وَمُسْلِمٌ برقم: (٢٥٨٥)، وَالتِّرْمِذِيُّ برقم: (١٩٢٨) وَقَالَ: حَسَنٌ صَحِيحٌ، وَالنَّسَائِيُّ برقم: (٢٥٦٠)، وَابْنُ حِبَّانٍ برقم: (٢٣١))، واته: بێگومان بروادار بو بروادار وه‌ك دیوار وان، هه‌ندیکی هه‌ندیکی مه‌حکمه‌ ده‌كات، كەواته: پێویسته ئێمه مه‌حکمه‌كه‌ری بیه‌كدی ببن، پێكه‌وه پهیوه‌ست و جۆشدراو ببن، ئه‌وه‌ش ئاماژه‌یه‌کی زۆر ڕوونه له‌لایه‌ن پێغه‌مبه‌ر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" وه‌، كه مسوڵمانان پرژ و بلێو نه‌بن و بێ سه‌رو به‌ر نه‌بن، به‌لكو تێكترینجاو بن و پێكه‌وه جۆشدراو پهیوه‌ست بن و هۆندراوه‌و رێك و پێك بن، ئایا ده‌نكه‌كانی ته‌سبیحێك ته‌سبیحیان لێ پێكدی، ئه‌گه‌ر به‌ده‌زوویه‌ك به‌یه‌كه‌وه نه‌به‌ستین؟ ئایا ئه‌لله‌كانی زنجیرێك، ئه‌گه‌ر پێكه‌وه گرێ نه‌درین، ده‌بنه‌ زنجیر؟ به‌ ته‌ئکید نه‌خێر، بۆیه مسوڵمانانیش ده‌بی پێكه‌وه پهیوه‌ست بن، وه‌ك چۆن به‌ردو خسته‌كانی دیوارێك، بێنایه‌ك ئه‌گه‌ر به‌یه‌كه‌وه پهیوه‌ست نه‌کرین و پێكه‌وه نه‌هۆنینه‌وه، نابن به‌ دیوار و خانوو، به‌ هه‌مان شیوه‌ش ئه‌ندامانی كۆمه‌لگایه‌كیش، ئه‌گه‌ر پێكه‌وه پهیوه‌ست نه‌بن و پێكه‌وه نه‌هۆنینه‌وه، نابن به‌ كۆمه‌ل و نابن به‌ كۆمه‌لگا، واته: كۆمه‌لگا و كۆمه‌لێکی تۆكمه‌و توندوتۆڵ و پته‌و، ئه‌وه‌ی خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) له‌ مسوڵمانانی ده‌وی ئه‌وه‌یه، كه پێكه‌وه جۆشدراو پهیوه‌ست و گرێدراو هۆندراوه‌ بن، ئنجا ئه‌وه‌ش جاری وایه له‌ شیوهی رێكخراویكى مه‌دهنیدا خۆی ده‌بینیته‌وه، ئه‌و رێكخراوه مه‌دهنییه‌ش، جاری وایه له‌سه‌ر بناغه‌ی پێشه‌ ده‌بی، وه‌ك: مامۆستایان، قوتابیان، ئه‌ندازیاران، پزیشکان... تا كۆتایی، جاری واشه له‌سه‌ر بناغه‌ی

ئامانچىك، كە وەدى دەھىندىرى، بۇ وىنە: ئەوانەى كە دەيانەوى دژى ھەژارىي و نەدارىي بۈەستىنە، ئەوانەى دەيانەوى دژى سۈالكردن بۈەستىنە، ئەوانەى دەيانەوى دژى نەخۇشىي بۈەستىنە، ئەوانەى دەيانەوى سەرزەوى سەوز و جوان بى... ھەرۈەھا، تا كۆتايى، جارى واشە لە شىۋەى رېكخراۋىكى سىياسى و حىزىنكى سىياسىدا، خۇى بەرجەستە دەكات.

ھۆكۈمى خۇرپىكخستنى نامسولمانان لە كۆمەلگاۋ دەولەتى ئىسلامىدا

ئىنجا پىۋىستە لىرەدا ئەۋەش بزانرى، كە دەلىين: مافى گىردبۈنەۋە و خىبونەۋە، ياخۇد مافى كۆبۈنەۋە لە شىۋەى رېكخراۋى مەدەنىي، ياخۇد رېكخراۋى سىياسىدا، مافىكى سەلىتراۋو دانپىدا ھىتراۋە بۇ تاك تاكى كۆمەلگا، مەبەستمان تاك تاكى كۆمەلگاى مسولمانە، بە مسولمان و نا موسولمانەۋە، واتە: ئەوانەى كە نامسولمانىشن ئەۋانىش مافى خۇيانە، كە خىر بىنەۋە، ياخۇد كۆبىنەۋە، ھەرۈەھا بۇيان ھەيە كە رېكخراۋى مەدەنىي، ياخۇد رېكخراۋى سىياسىي بۇ خۇيان دروست بكن، ھەلبەتە من دەزائم لە نىۋان زانايانى مسولمانى ھاۋچەرخدا، لەۋبارەۋە مشتومرو را جىايەك ھەيە، بەلام ئەۋەى من بۇم دەرکەۋتو ئەۋەيە، كە مادام ئىسلام رىگا دەدات بە نامسولمانان، كە نامسولمان بن، ۋەك پىشتىر باسما كىرد: ﴿...فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيُكْفُرْ...﴾ (الكهف، مادام رىگايان پىدەدات، كە غەيرى ئىسلام ھەلبىژىن بەغەقىدەۋ دىن، ديارە دەبى رىگاي مومارەسەكردى ئەۋ فىكرەۋ دىنەشيان پى بدات، ئىنجا ئەۋ مومارەسەكردە، جارى وايە پەكى لەسەر ئەۋە كەۋتو، كە خىر بىنەۋە راپوژ بكن، جارى وايە پەكى لەسەر ئەۋە كەۋتو، كە رېكخراۋىكى مەدەنىي، ياخۇد رېكخراۋىكى سىياسىي پىك بەيئن، چونكە تۇ لەلەيەكەۋە بلىنى تۇ ئازادى، چ دىن و بەرنامەيەك ھەلدەبژىرى، بەلام دوايى بلىنى: ئازاد نىت ئەۋەدا، كە لەسەر ئەۋ دىن و بەرنامەيە كۆيەۋە، ياخۇد ئەۋەى پراكتىزەكردىن مومارەسەكردى ئايىن و بەرنامەكەى پەكى

له‌سه‌ری ده‌که‌وی، رپی لی بگری، مانای وایه ئه‌وه‌ی به‌ ده‌ستی راست داوته‌تی، به‌ ده‌ستی چه‌پ لی‌ت وەرگرتۆت‌ه‌وه، ئه‌وه‌ش له‌ راستیدا، جۆری‌که‌ له‌ پیکه‌وه‌ نا‌کۆکی (تناقض)، ئیسلام رپ‌گا به‌ شتی وا نادات، ئه‌گه‌ر ته‌ماشای میژووی ئیسلام و مسوڵمانان و میژووی ده‌وله‌تی ئیسلامی‌ش بکه‌ین، ته‌ماشای ده‌که‌ین که‌مایه‌تییه‌ دینی و فیکرییه‌کان، خۆری‌که‌خستنی ئیداریی خۆیانیان هه‌بووه، ئنجا نه‌صرانیی بوون، مه‌جووسی بوون، جوله‌که‌ بوون...هتد.

ئىسلام نه‌هاتوه‌ په‌یکه‌رو رپ‌که‌خستنه‌ ئیداریی و سیاسیه‌کانی ئه‌وان هه‌لوه‌شینتیه‌وه، به‌لکو زانایانی دینی خۆیانیان هه‌بوون، جاری وابووه‌ قه‌واره‌ی سیاسی خۆیانیان هه‌بووه، کاروباری خۆیانیان بو‌ خۆیان به‌رپوه‌ بردوه، له‌ حالیکه‌شدا، که‌ له‌ نیو ده‌وله‌تی ئیسلامیدا بوون و له‌ ژیر سایه‌ی ده‌وله‌تی ئیسلامی‌شدا بوون، هه‌لبه‌ته‌ ئیمه‌ له‌ داها‌تو‌شدا، له‌ته‌وه‌ریکی سه‌ربه‌خۆدا باسی هه‌لویستی ده‌وله‌تی ئیسلامی ده‌که‌ین، له‌ گه‌ل ئه‌وانه‌دا، که‌ نامسوڵمانن و له‌ ژیر سایه‌یدا ده‌ژین و له‌وی زیاتر ئه‌و باب‌ه‌ته‌ ده‌تویژینه‌وه .

سییهم: مافی هه‌لبژاردن (حق الانتخاب):

مافی سییهمی سیاسی، یاخود جۆری سییهم له‌ مافه‌ سیاسیه‌کان، مافی هه‌لبژاردن (حق الانتخاب)ه، هه‌لبه‌ته‌ ئیمه‌ پێشتر له‌ کاتی تویژینه‌وه‌ی بنه‌مای دووه‌می سیستمی حوکمرانیی ئیسلامیدا: (ده‌سته‌لات هی خه‌لکه‌) له‌ کاتی تویژینه‌وه‌ی بنه‌مای چواره‌مدا: (راویژ بناعه‌ی هه‌موو کاره‌کانه‌) ئه‌وه‌مان خسته‌ ڕوو، که‌ ده‌سته‌لاتی سیاسی و، دانانی به‌رپرسیانی هه‌ر سی بواره‌کانی: یاسادانان و جیه‌جی کردن و دادوه‌ریی مافی خه‌لکه‌ به‌ گشتی، ئه‌و مافه‌ش، که‌ هی خه‌لکه‌ به‌ گشتی، له‌سه‌ر بناعه‌ی راویژ پراکتیزه‌ ده‌کری، چونکه‌ خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) له‌باره‌ی کۆمه‌لگای مسوڵمانه‌وه‌ فه‌رمویه‌تی: ﴿... وَأَمْرُهُمْ شُورَى بَيْنَهُمْ...﴾ ﴿٢٨﴾ الشوری: کارو باریان له‌ نیو خۆیان دا به‌ راویژه .

دىيارە ھەلبۇزاردن (انتخاب) یش، يەككە ۈ موفردەدەكانى راويژكردن، ۈ ۈ نىجامى راويژكردندا مەسەلەى ھەلبۇزاردن دىتە پىشەو، پىشتىرىش باسما كىرد، كە تاكەكانى كۆمەلگا ۈ مەسەلەى راويژكردندا، ھەموويان يەكسانو ھەموويان مافى خۇيانە بىروراي خۇيان بىخەنە روو، مافى خۇيانە پىسيان پى بىرى و راويژيان پى بىرى، بىئەوھى ۈ مافە بو ھىچ تاكىك و بىنەمالەيەك و ھۆزىك و ھىزىيىك و تويژىك و نەتەوھىەك، قۇرخ بىرى، بەلكو بە گشتىي بو ھەموو ۈ نەندامانى كۆمەلگاى موسولمان و دەولەتى ئىسلامىي، ۈ مافە دەستەبەر دەكرى.

ئىنجا مافى ھەلبۇزاردىش مەبەستمان پىي: ھەلبۇزاردىنى بەرپىرسانە ، ۈ كەسانەى كە دەبنە مشورخۇرو بەرپىوھەرى ولات، ئىنجا دەتوانىن وپراى بىنەماى: (دەستەلات ھى خەلكە) و بىنەماى: (راويژ بىناغەى ھەموو كارەكانە)، ۈ ۈ ەش بەبەلگەى رەوا بوون و بىگرە پىويست بوونى بىئىنەو، كە خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) ۈ نايەتى (۵۸) ى سوورپەتى (النساء) دا دەفەرموى: ﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا...﴾، واتە: بىگومان خوا فەرماتتان پىدەكات، كە سپاردەكان بىگىرپەو ۈ خواوھنى خۇيان، واتە بو خەلكى شايستەى خۇيان، كە زور ۈ تويژەرەوانى قورئان دەلىن: (بەپىي سىاقى نايەتەكانىش ھەر وا دەردەكەوى)، كە مەبەست ۈ (أمانات) بە پەى يەكەم بەرپىسارىيىيەكانە (المسئوليات) بەلگەشمان ۈوھىە، كە پىغەمبەر "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" وشەى ۈ مانەتى ۈ فەرماشتى خۇيدا، بە ماناى بەرپىسارىيىيە بەكارھىناو، ۈ فەرماشتەيدا، كە بوخارىي ۈ (صحيح) ى خۇيدا ھىناوھەتى و دەفەرموى: ﴿إِذَا ضُيِّعَتِ الْأَمَانَةُ فَانْتَظِرِ السَّاعَةَ﴾! قَالُوا: يَا رَسُولَ اللَّهِ مَا إِضَاعَتُهَا؟ قَالَ: ﴿إِذَا أُسْنِدَ الْأَمْرُ إِلَىٰ غَيْرِ أَهْلِهِ فَانْتَظِرِ السَّاعَةَ﴾ { (رَوَاهُ أَحْمَدُ بِرَقْم: (۸۷۱۴) الْبُخَارِيُّ بِرَقْم: (۵۹)) } واتە: ھەركاتىك سپاردە زاىە بوو، چاوهرپىي قىامەت بىكەن، گوتيان: زاىە بوونى سپاردە چۆنە؟ فەرموى: ھەركاتىك كاربە خەلكى ناشايستە سپىردرا، چاوهرپىي قىامەت بىكەن.

ھەلبەتە لىرەدا، كە پىشتىرىش باسما كىردو مەبەستى پىغەمبەر "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ۈ (ساعة) واتە: كۆتايى ھاتنى ۈ كارو كۆتايى ھاتنى ۈ كۆمەلە، كە كاروبار ۈ نىوياندا بە خەلكى ناشايستە دەسپىرن، نەك قىامەتى گەورە، كەواتە: وەك دەبىنن،

پێغه مەبەر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" وشەى ئەمانەتى بە بەرپر سيارىتى و مشوورخواردن و سەرپرەشتىکردنى کاروبار لە قەلەم داو، وشەى (ساعة)ش بە تەئكىد مەبەست پێى کۆتايەهاتنى ئەو کارە، واتە: ئەو کارە، کە بە غەيرى ئەهلى خۆى دەسپێردى و بە خەلکى ناشايسته دەسپێردى، ئە دەستیدا مردار دەبێتەو کۆتايیدا پێدێ.

ئەنجا ئێمە، خوا پشتیوان بێ ئە تەوهرەى سەيەم دا، باسى ھەرسى دەستەلەتە کە دەکەين: دەستەلەتى ياسادانان و جیبەجێکردن و دادوهرى، ئەو کاتە وردتر ئەم مەسەلەى دەتوێژینەو، کە بەرپر سيارىتى چۆن چۆنى بە خەلک دەسپێردى، چۆن ئەو مافە سياسیيە ھاوولەتيان لە نێو خۆياندا مومارەسەى دەکەن!

چوارەم: مافى خۆ کاندید کردن و کاندید کران (حق الترشيح والترشح)

جۆرى چوارەمى مافە سياسیيەکان: مافى خۆ کاندید کردن و کاندید کران (حق الترشيح والترشح)، وشەى (کاندید) وشەى کى بێگانهیە، واتە: دانان و پێشنیار کردنى کەسێک بۆ بە ئەستۆوەگرتنى کارێک، دیارە ئەم مافە کە بریتىە لە پێشنیارکردنى کەسێک، یان چەند کەسێک بۆ بە ئەستۆوەگرتنى ئەركێک (واتە: ئەركێكى سياسیى) ئەمیش لە بنەڕەتدا مافى ھەموو ھاوولەتيانەو مافێکە بۆ ھەموو ئەندامانى کۆمەلگا دەستەبەر دەکرى، بۆچی؟ چونکە ئێمە ھیچ دەقیكى قورئان و سوننەتمان نیە، ھەر لە پێوە ئەرك و بەرپر سيارىتى، چ ئەرك و بەرپر سيارىتى ھەرە بالا، کە بریتىە لە سەرۆکایەتى دەولەتى ئىسلامى و قەوارەى ئىسلامى، ئەرك و بەرپر سيارىتىيەکانى دیکەى خوارتر، ھیچ دەقیکمان نیە کە ھەر لە پێوە بۆ توێژێک، یاخود بۆ رەگەزێک، یاخود بۆ ئەتەوہیەک، یان بۆ بنەمالەہیەک، یان بۆ کەسانێكى دیارىکراوى دانابن، بەلکو ئایەتە کە بەگشتى دەفەر موى: ﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا...﴾، واتە: خوا فەرمانتان پێدەکات کە سپاردەکان بگێڕنەو بۆ ئەهلى خۆیان، دیارىی نەکردو (أهلها) کین؟!

کهواته: (أهلها) هه موو ئه و که سانهن، که شایسته ن و توانایان هه یه، که ئه و کاره یان پی بسپیږری، به لām لیږدها هه لا و اردنیڅ دیته سهر ئه م مه سه له یه، ئه ویش ئه و یه، که که سانیڅ شایسته نه بن ئه و کاره یان پی بسپیږدری، هه رچه نده له بنه رته دا مافیان هه یه، به لām مادام تواناو که فائته یان نه بیته و شایسته ییان نه بی، ئه و ئه رځ و بهر پرسپاریتییه له وان لا ده دری، وه ک له م ده قه دا هاتوه، کاتیک (عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنِ سَمُرَةَ) (خوا لیلی ږازی بی) داوای بهر پرسپاریتییه کی له پیغه مبه ر "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" کردوه، ئه ویش پی فهرمووه: {«يَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنِ سَمُرَةَ لَا تَسْأَلِ الْإِمَارَةَ فَإِنَّكَ إِن أُعْطِيتَهَا عَنْ مَسْأَلَةٍ وَكُنْتَ إِلَيْهَا وَإِنْ أُعْطِيتَهَا عَنْ غَيْرِ مَسْأَلَةٍ أُعِنْتَ عَلَيْهَا»} (أَخْرَجَهُ ابْنُ أَبِي شَيْبَةَ بِرَقْم: (۳۲۵۴۳)، وَأَحْمَدُ بِرَقْم: (۲۰۶۴۷)، وَالْبُخَارِيُّ بِرَقْم: (۶۲۴۸)، وَمُسْلِمٌ بِرَقْم: (۱۶۵۲)، وَأَبُو دَاوُدَ بِرَقْم: (۲۹۲۹)، وَالتِّرْمِذِيُّ بِرَقْم: (۱۵۲۹) وَقَالَ: حَسَنٌ صَحِيحٌ، وَالتَّسَائِيُّ بِرَقْم: (۳۷۸۴))، واته: ئه ی عه بدورپه جمانی کوری سه مورپه! داوای بهر پرسپاریتییه مه که، چونکه نه گهر به بی داواکردن پیته بدری، یارمه تیت ده دری له سه ری، به لām نه گهر به هو ی داواکردنی خوته وه پیته بدری، ئه وه هه واله ی خوته و کاره که ت ده کری، واته: خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) یارمه تیت نادات.

کهواته: به لای که مه وه شتیکی ناپه سه نده و خراپه، که ئینسان به دوا ی بهر پرسپاریتییدا بگه ری، به تاییه ت له حالیکدا، که شایسته نه بی و که فائته ت و توانای جیبه جیکردنی ئه و کارو ئه و بهر پرسپاریتییه ی نه بی، که داوای ده کات، ئه و کاته نه ک هه ر ناپه سند (مکروه) ه، بگه ره قه ده غه ش ده بی داوای بکات.

ئجنا نه گهر ته ماشای ده قه کانی قورئان بکه یین، خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) بو ئه وانه ی که ئه رځ و بهر پرسپاریتییان پی ده سپیږدری - هه رچه نده ئیمه له داها تودا به ته فصیل باسی ئه و مه سه له یه ده که یین، له کاتی باسکرنی ده سه ته لاتی جیبه جیکردندا -، نه گهر ته ماشای ده قه کانی قورئان بکه یین، ده یین چوار خه سه ته ی سه ره کی به مه رج گپراون بو هه رکه سیڅ، که ئه رځ و بهر پرسپاریتییه وهرده گری:

یەكەم: هیژ (القوة). دووهم: ئەمینداریتی (الأمانة). سێهەم: پاراستن (الحفظ). چوارەم: زانیاری (العلم).

(١) وهك خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) له ئایهتی ژماره (٢٦)ی سوورەتی (القصص)دا لێسەر زمانێ یەكێك له دوو كچه كانی پیاوه صالحه كه دهفهرموی: ﴿.. يَتَأَبَتِ أَسْتَجِرُّهُ إِبْكِ خَيْرَ مَنْ أَسْتَجَرْتَ الْقَوِيُّ الْأَمِينُ﴾ واتە: ئەو بابە! بە كریی بگره (واتە: موسا بەشوان بگره)، چونكه باشترین كهسیك، كه تۆ به كریی بگری بۆ ئەو كارە، بریتییه ئەو كه به هیژو ئەمیندار بێ، موساش هەم به هیژو هەم ئەمینداریشه.

(٢) له سوورەتی (یوسف) ئایهتی (٥٥)دا، كه پادشای میصر به (یوسف) علیه السلام دهئیت: تۆ له لای ئیمه بهریژ و به حورمهتی و متمانه پێكراوی، (یوسف) علیه السلام دهفهرموی: ﴿أَجْعَلْنِي عَلَى خَزَائِنِ الْأَرْضِ إِنِّي حَفِيظٌ عَلِيمٌ﴾، واتە: من لێسەر خەزێنه كانی زهوی دابنێ (واتە: بكه به بهرپرسی داریی، یاخود وهزیری ئابووری به زاراوهی ئەمڕۆ)، چونكه من پارێزهری زانام. یانی: ئەوشتهی پێم بسپێردی، ئەمینم دهیارێزم، زاناشم دهزانم چۆن كارەكەم دهكەم.

بەئێ ئەم چواره: (هیژ و ئەمینداریتی و پاراستن و زانیاری)، چوار مەرجی سەرەکیین بۆ هەر كهسیك، كه ئەرك و بهرپرسیاریتی پێ بسپێردیت، هەلبەتە هیژو ئەمینداریتی و پاراستن و زانیاری، به پێی ئەو كارە، كه بهو كهسه دهسپێردی، داریی دهكرین، بۆ وێنه: ئەگەر ئەرك و بهرپرسیارییهتیکی فیکری و زانستی بێ، پێویسته لەو پوهوه به هیژو ئەمیندارو زاناو پارێزهر بێ، هەروها ئەگەر ئەرك و بهرپرسیارییهتیکی ئیدارییه، یان سەربازییه: یان ئابووری، وهك زاناو شەرعزانان دهئین: ئەو هیژو ئەمانهت و پاراستن و زانیارییه، بۆ هەر شته به پێی خۆی دهبن و دهبی ئەو بوارهدا ئەو كهسه بههیژو ئەمیندارو پارێزهر و زاناو شارەزایی.

پىنچەم: مافى راپوئىژ كىردن:

يەككى دىكە ئە مافە سىياسىيەكان، كە بۆ تەك تاكى ئەندامانى كۆمەلگايەكى مەسئۇلمان، خەلكانىك، كە ئە سايەى دەولەتتىكى ئىسلامىيدا دەژىن، دابىن دەكرىن، برىتيە ئە مافى راپوئىژكردن، ديارە ئىمە پىشتەر ئە كاتى توئىژىنەوہى بنەماى چوارەمدا، واتە: بنەماى چوارەمى سىستەمى حەكمەرانى ئىسلامىي، كە برىتى بو ئە: (راپوئىژ بىناغەى ھەمەو كارەكانە) ئە وى باسى راپوئىژ (شورى)مان كىردو، دىسان جارىكى دىكە ئە تەوہرەيەكى سەربەخۇدا، كە باسى سى دەستەلەتەكان دەكەين: ياسا دانان و جىبەجىپكردن و دادوہرىي، دىيىنەوہ سەرى.

بۇيە لىرەدا بەكورتىي دەللىن: مافى راپوئىژكردن و قەسەلىكردن، مافى پرس پىكران و راپوئىژپىكران، مافىكى بنەپەتتىي يەك يەكى ھاوولائىيانى كۆمەلگاۋ دەولەتى ئىسلامىيە، ديارە مەبەستىشمان ئە (راپوئىژ) ھەردوۋ جۆرەكەيەتى واتە:

أ/ كە ھەركام ئە ئەندامانى كۆمەلگاۋ بۆى ھەبى قەسەى خۆى بىكات، بى ئەوہى كەس پرسى پى بىكات، بېرو راي خۆى بىخاتە روو، پىشنىيارى خۆى بىكات، ئەوہى كە بە چاكى دەزانىۋ بە پىويستى، دەزانى بىخاتە روو.

ب/ پاشان مافى ئەوہشى ھەبى كە پرسى پى بىكرى، ئىنجا ئەگەر تەماشاي ئەو دوو ئايەتە موبارەكە بىكەين، كە ئەو مەسەلەيان تىدا باسكراۋو ھەردوۋك وشەى: (شورى و مشاورە)يان تىدا باسكراۋن، زۆر بەروونىي دەزانىن و بۆمان دەردەكەوى، كە خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) ئەو مافەى نەداۋە بەكەسانىكى تايىبەت، بەلكو گىشتاندوويەتى بۆ ھەمەو لايەك.

جارى ئايەتى يەكەمىيان (الشورى - ۳۸-)، كە باسى راپوئىژ (شورى) دەكات، ئەگەر تەماشاي سىياقى ئايەتەكان بىكەين، دەبىنن، كە خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) باسى سىفەتە سەركىيەكانى كۆمەللى مەسئۇلمان و خەلكى مەسئۇلمان دەكات بەگىشتى، واتە: تەننەت ئەگەر دەولەت و قەوارەى سىياسىيشيان نەبى، دەفەرموى: ﴿فَمَا أُوتِيتُمْ مِّنْ شَيْءٍ فَمِنَّعُ الْحَيَوةِ الدُّنْيَا وَمَا عِنْدَ اللّٰهِ خَيْرٌ وَأَبْقَىٰ لِلَّذِينَ ءَامَنُوا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ﴾ وَالَّذِينَ

يَجْنَبُونَ كَثِيرَ الْإِلَامِ وَالْفَوَاحِشَ وَإِذَا مَا عَضِبُوا هُمْ يَغْفِرُونَ ﴿٧٧﴾ وَالَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمْ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَأَمْرُهُمْ شُورَى بَيْنَهُمْ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ ﴿٧٨﴾ وَالَّذِينَ إِذَا أَصَابَهُمُ الْبَغْيُ هُمْ يَنْصَبُونَ ﴿٧٩﴾ الشورى، وهك دهیین، خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) باسی كۆمه‌لی مسولمان ده‌كات به گشتی، كهواته: ئەم (وَأَمْرُهُمْ شُورَى بَيْنَهُمْ) ه، واته: كاروباری ئەو كۆمه‌له مسولمانه‌و ئەو خه‌لكه مسولمانه به گشتی، به‌راویژه، ده‌فه‌رموی: هه‌ر شتی‌كتان كه پیدراوه، ئەوه را‌بواردنی‌کی كه‌می ژیا‌نی دنیا‌یه، ئەوه‌ی له لای خوا‌یه باشته، زیات‌ریش ده‌می‌نێته‌وه، بۆ ئەوانه‌ی كه ئی‌مانیان هێناوه‌و پشت به په‌روه‌ردگاریان ده‌به‌ستن. وه‌ئەوانه‌ی كه خۆیان له گونا‌حه گه‌وره‌كان و گونا‌حه نا‌قۆلا‌یه‌كان ده‌پاری‌زن و كاتی‌ك، كه تو‌وره بوون، چا‌و پۆشیی ده‌كهن. ئەوانه‌ی كه به ده‌م بانگی په‌روه‌ردگاریانه‌وه ده‌چن، نوێژ به‌ریا ده‌كهن، كاروباریان له نێو خۆیاندا به‌راویژه، ئەوه‌ی كه پێ‌مان دا‌ون ده‌به‌خشن، ئەوانه‌ی كه هه‌ركات ده‌ست‌دریژیان كرایه‌ سه‌ر، تۆ‌له ده‌ستی‌ننه‌وه.

ئایه‌تی دو‌وه‌میشیان، كه باسی (مشاوره‌)یه، بریتی‌یه له ئایه‌تی (١٥٩)ی (آل عمران) كه ئەمه ده‌قه‌كه‌یه‌تی: ﴿فَمَا رَحِمَهُ مِنَ اللَّهِ لَئِنَّ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ قَطًّا عَلِيطَ الْقَلْبِ لَأَنفَضُوا مِنْ حَوْلِكَ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ ﴿١٥٩﴾﴾، ئەم ئایه‌ته‌ش وهك ده‌یین، خیتابه‌ له‌گه‌ڵ پێ‌غه‌مبه‌ردا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" و، خوا ده‌فه‌رموی: تۆ به هۆی به‌زه‌یی خواوه‌ بۆیان نه‌رم بووی (واته: بۆ ها‌وه‌له‌كانت)، ئە‌گه‌ر تۆ قسه‌ره‌ق و دڵ ره‌ق بوای، له ده‌ورت ده‌په‌ژان، بۆیه چا‌وپۆشیان لێ‌ بکه‌و، دا‌وای لێ‌بو‌ردن‌یان بۆ (له‌خوا) بکه‌ و را‌ویژیان پێ‌ بکه‌ له‌ كاروباردا، ئنجا هه‌ركات به‌یارت دا، پشت به‌خوا به‌سته، بێ‌گومان خوا پشت پێ‌ به‌ستوانی خۆ‌شه‌وێن.

كهواته: له‌سه‌ر سه‌ره‌وکی ده‌ولت و حوکم‌پانان و به‌رپرسان، فه‌رزه‌ را‌ویژ به‌ خه‌لك بکه‌ن به‌گشتی پرس و را‌یان پێ‌بکه‌ن، چون‌كه لێ‌رده‌دا خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) فه‌رمان به‌ پێ‌غه‌مبه‌ر "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ده‌كات، كه را‌ویژ به ئی‌مانداران و به مسولمانانی‌ك بکات، كه ئەو کاته له چوارچێ‌وه‌ی كۆمه‌لگا‌و ده‌ولته‌ی ئی‌سلامییدا بوون، دیا‌ره‌یه‌کی بۆی هه‌یه‌ پیرسی‌و

بلى: ئەدى نامسولمانان؟ (ئەوانەي ئە ژېر سايەي دەولەتى ئىسلامىيدا دەژين) دەربارەي ئەوانىش - ھەرچەندە ئىمە ۋەك چەندان جار گەتمان داۋە ئە تەۋەرىكى سەربەخۇدا باسيان دەكەين - ، بەلام ۋەك مەبدەئىكى گشتىي، دەلئىن: ئەوانىش ۋەك ھاۋولائىي مافى راپوژكردن و راپوژ پىكرانيان ھەيە، دەربارەي كارو بارى دەولەت و كۆمەلگا بەگشتىي، بەتايبەت ئەو بوارانەي، كە زياتر پەيۋەستىن بە خۇيانەۋە، بەلگەشمان ئەو بنچىنە شەرىعيە گشتىيەيە، كە زانايان دايان ناۋە، ئە بارەي ھەلئسوكەوت لەگەل ئەوان دا، كە دەلئى: (لَهُمْ مَا لَنَا وَعَلَيْهِمْ مَا عَلَيْنَا) ^(۱) واتە: ھەر مافىك، كە بۇ ئىمە ھەيە ئەوانىش ھەيانەۋ، ھەر ئەركىك لەسەر ئىمەيە، ئەوانىش لەسەريانە، كەۋاتە: بە گشتى ئەوانىش مەفەن ھەيە رخنە بگرن بېرو راي خۇيان بچەنە پرو راپوژ بگەن مافىشيان ھەيە، دەربارەي كاروبارى دەولەت و كۆمەلگا، راپوژيان پى بگىرى و پرس و رايان پى بگىرى بەگشتىي، چونكە ئەوانىش ئەندامىكن لەو كۆمەلگايەدا، بە تايبەت دەربارەي كاروبارى خۇيان، كە ديارە بەبى قسەي خۇيانو بە بى راپوژكردن بە خۇيان، بۇ ئەو شتانەي، كە تايبەتن بە خۇيانەۋە، نابى ھىچ برپارىك بدرى.

شەشەم: مافى بە ئەستۋە گرتنى ئەرك و بەرپرسىارىيىتى :

جۆرى شەشەم ئە مافە سىياسىيەكان، مافى بە ئەستۋە گرتنى ئەرك و بەرپرسىارىيىتى (حق تولي الوظائف) ئەمىش جۆرىكى دىكەي گىنگە ئە مافە سىياسىيەكان، كە ئە بىنەرەت دا، ئەو مافە سىياسىيەكان بۇ ھەموو ھاۋولائىيانو بۇ ھەموو ئەندامان دەستەبەر دەكرىن، ھەموويان تىياندا بە يەكسانىي بەشدارن، بەلام دوايى ھەركەسە بە پىيى تواناي

^۱ ئەمەش دەقى بەشەك لەو پەيمانەيە كە پىغەمبەرى خوا صلى الله عليه وسلم لەگەل (السيد بن الحارث بن كعب ولأهل ملته وجميع من ينتحل الدعوة النصرانية في شرق الأرض وغربها) دا بەستۋويەتى: (لأنني أعطيتهم عهد الله على أن لهم ما للمسلمين وعليهم ما على المسلمين، وعلى المسلمين ما عليهم بالعهد الذي استوجبوا حق النمام، والذب عن الحرمه، واستوجبوا أن يُدب عنهم كل مكروه حتى يكونوا للمسلمين شركاء فيما لهم وفيما عليهم) مجموعة الوثائق السياسية. لمحمد حميد الله، ص ۱۸۸-۱۸۹، والوثيقتان رقم: ۹۶ و ۹۷ / مكتوب النبي إلى نجران.

خۆی و بە پێی لێھاتوویی و شایستەیی و پەسپۆڕیی و شارەزایی ئەو بواردەدا کە دەیهوێ، کاری تێدا بکات، ئەوکاتە ئێشەکان دیاریی دەکرێن، واتە: ھەر کەسە بە ئەندازەی ئەو کە شارەزایە ئە شتێکدا و توانای ئەنجامدانی ئەو کارە هەیە، حەقی بە ئەستۆوە گرتیشی هەیە، بەلام کەسێک، کە توانای ئەبێ ئە شتێکدا پێی ناسپێرێ.

کەسێک پزیشک نەبێت، ناگۆنێ خەستەخانەییەکی تەسلیم بکە و چارەسەری نەخۆشانی تەسلیم بکە! کەسێک، کە موھەندیس نەبێ، ناگرێ ئەرکی نەخشەسازیی خانووی پێ بسپێری، ھەروەھا کەسێک، کە سەری ئە سیاسەت و حوکمرانیی دەرنەچێ، ئەو کارە پێ ناسپێردرێ، وە کەسێک کە سەری ئە بەرپۆوەبردن دەرنەچێ، نالۆی ئەو کارە تا کۆتایی کارەکان پێ بسپێری،... ھتد.

ھەر بۆیەش ئێمە دەبینین، پێغەمبەر "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" کەسائیک، کە شایستەیی جێبەجێکردنی ئەرکیکیان نەبووبێ، توانای بە ئەستۆوە گرتنی بەرپرسیاریتییەکیان نەبووبێ، پێی ئەداون، بە لێکو جاری وابوو پێی لێ گرتوون، ئەگەر خۆیان داوایان کردبێ و سەرکۆنەشی کردوون، بۆ وێنە: با تەماشای ئەم فەرموودەیە بکەین: {عَنْ أَبِي ذَرٍّ قَالَ: قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ أَلَا تَسْتَعْمَلُنِي، قَالَ: فَضْرَبَ يَدَهُ عَلَى مَنْكِبِي ثُمَّ قَالَ: «يَا أَبَا ذَرٍّ إِنَّكَ ضَعِيفٌ وَإِنَّهَا أَمَانَةٌ، وَإِنَّهَا يَوْمَ الْقِيَامَةِ حِزْبٌ وَنَدَامَةٌ، إِلَّا مَنْ أَخَذَهَا بِحَقِّهَا وَأَدَّى الَّذِي عَلَيْهِ فِيهَا»} {أَخْرَجَهُ ابْنُ أَبِي شَيْبَةَ بِرَقْم: (٣٢٥٤٠)، وَمُسْلِمٌ بِرَقْم: (١٨٢٥)، وَالْحَاكِمُ بِرَقْم: (٧٠٢٠)}.

ئەبو زەر (خوایی پازێ بێ) دەلێ: پۆژێک گۆتم: ئەی پێغەمبەرێ خوا! "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ئایا بەرپرسیاریتیی پێ نادە؟ پێغەمبەریش "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" دەستی لە شاندا (وەک مولاتەفەیک) ئنجا فەرمووی: ئەی ئەبو زەر! تۆ بێھیزی و ئەم بەرپرسیاریتییەش سپاردەییە، پۆژی دوايش ماوەی شەرمەزاری و پەشیمانییە، مەگەر کەسێک بە حەقی خۆی وەری بگرێ، {واتە: شایستەیی بێت} و ئەو مافەش، کە لە سەر یەتی ئەو ئێشەدا جێ بەجێ بکات. واتە: پێغەمبەر "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" دوو مەرجی دانان بۆ ھەرکەسێک کە بەرپرسیاریتیی وەردەگرێ:

یە کەم: دەبێ ئە بنەرەتدا شایستەیی وەرگرتنی ئەو کارە بێ.

دوۋەم : دەبىي ئەركى سەرشانىشى ئەو كارەدا جىبەجى بىكەت و ھەقى خۆى بداتى. بەلەم ئەگەر وانەبىي و وانەكات، ئەو ئەو بەرپرسيارىيىيە ئەدوا رۇژدا، مايەى شەرمەزاريى و پەشيمانىي ئەوكەسە دەبىي.

ئىنجا ئايا ئەبو زەر (خو لىي رازى بى) ئە چ پرويەكەو بى ھىز بوو؟ پىويستە سەرنج بەدەين، چونكە رەنگە كەسى وا ھەبى، بلى: مادام فلانە كەس ئىماندارو مادام تەقواى باشە، يان مادام زانايە، يان مادام ئەھلى عىبادەتە، كەواتە: شاىستەى ھەموو كاريكە، بەلەم ئە راستىدا وانىە، بۆچى؟ چونكە ئەبو زەر (خو لىي رازى بى) پىغەمبەر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" شايدى بۆ داو، كە پىاويكى زۆر راست بىژو سەر راست و مەبدەئىيە، مسولمانىكى زۆر باشە، چونكە ئىنسان ناتوانى زۆر راست بىژ بى بە تايىەتى، كە پىغەمبەر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ئەو شايدەئىيەى بۆ بدا، ئەگەر مسولمانى زۆر باش نەبى، بەلەم ئەگەر ئەو شەدا پىغەمبەر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ئە بوارى بەرپرسيارىيىيە بەئەستۆو گرتنى ئەرک و بەرپرسيارىيىيدا ، فەرمويەتى: بىھىزى! بەلگەشمان لەسەر ئەو، كە ئەبو زەر ئەو شايدەئىيەى بۆ دراو، ئەو فەرمودەئىيە كە (ابن ماجە) ھىناويەتى، كە پىغەمبەر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" فەرمويەتى: {مَا أَظَلَّتِ الْخَضِرَاءُ وَلَا أَقَلَّتِ الْغُبَرَاءُ مِنْ رَجُلٍ أَصْدَقَ لَهُجَةً مِنْ أَبِي ذَرٍّ} (أَخْرَجَهُ أَحْمَدُ بَرَقْم: ۶۵۱۹)، وَأَبْنُ أَبِي شَيْبَةَ بَرَقْم: (۳۲۲۶۵)، وَالتِّرْمِذِيُّ بَرَقْم: (۳۸۰۱) وَقَالَ: حَسَنٌ، وَأَبْنُ مَاجَةَ بَرَقْم: (۱۵۶)، وَالْحَاكِمُ بَرَقْم: (۵۶۶۱))، واتە: ئاسمانى سەوز سىبەرى نەكردو زەوى بۆر ھەئىنەگرتو، زمان راستر ئە ئەبو زەر، كەچى ئەگەر ئەو شەدا پىغەمبەر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" فەرمويەتى: (إِنَّكَ ضَعِيفٌ). كەواتە: ئايا بىھىزىيەكەى ئە چىدا بوو؟ ديارە بىھىزىيەكەى ئەو دا بوو، كە كاروبارى خەلكى باش بۆ بەرپۆو نەچو، نەك ئە خودى خۆيدا مسولمانى باش نەبو بى، ئە خودى خۆيدا مسولمانى باش بوو، ھەيە مسولمانى باشو ئە خودى خۆيدا راست و ساغە، بەلەم ئە ھەئسوكەوت ئەگەر خەلكداو بەرپۆو بردن و سەرپەرشتىيى كوردنەندا، سەرکەوتو نىە.

ئىنجا پىغەمبەر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ئە فەرمودەئىيەكى دىكەدا كە پىشتىرش

چەند جارێک ئاماژەمان پێدا دەفەرموی: ﴿إِذَا ضُيِّعَتِ الْأَمَانَةُ فَانْتَظِرِ السَّاعَةَ﴾! قَالُوا: يَا رَسُولَ اللَّهِ مَا إِصَاعَتُهَا؟ قَالَ: «إِذَا أُسْنِدَ الْأَمْرُ^(١) إِلَى غَيْرِ أَهْلِهِ فَانْتَظِرِ السَّاعَةَ» (رَوَاهُ أَحْمَدُ بِرَقَم: (٨٧١٤) الْبُخَارِيُّ بِرَقَم: (٥٩) وَاتَه: هەركاتی سپاردە زایە کرا، چاوەڕێی قیامەت بکە (چاوەڕێی کۆتایی هاتن بکە) پرسباری لێکرا: چۆن سپاردە زایە دەکری؟ فەرمووی: هەركاتی کاروبار بە غەیری ئەهلی خۆی (واتە: بە کەسانی ناشایستە) سپێردرا، چاوەڕێی کۆتایی هاتنی ئەو کارە بکە .

کەواتە: ئەرك و بەرپرسیاریتی لە ئیسلامدا، سپاردەیه و پێویستە بە خەڵکی خاوەن تواناو شایستە بسپێردری، سەرەتا خەڵک بە گشتی لەسەریان پێویستە، کە حوکمرانیك، یان حوکمرانانیك هەڵبژێرن، کە شایستەبن، پاشان حوکمران و کاربەدەستانی ش لەسەریان پێویستە، بۆ کارەکانی، کە لە بەردەستیان دان، کەسانی شایستە هەڵبژێرن.

بەلگەی هی یەكەمیان^(٢) ئەوەیە، کە خوا بە کۆمەلگای ئیسلامیی دەفەرموی: ﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا...﴾ النساء، واتە: خوا فەرمانتان پێدەکات سپاردەکان بە خەڵکی خۆیان بسپێرن، یانی حوکمرانانیك هەڵبژێرن و کەسانیك بکەنە بەرپرسی خۆتان، کە شایستەو لێوەشاون، بەلگەشمان لەسەر ئەوە، کە دواي ئەوەی حوکمرانیك، یان دەستەیهکی حوکمران هەڵدەبژێری، ئەویش لەسەری پێویستە بۆ کارەکانی خوار خۆی، کەسانی شایستەو لێوەشاون هەڵبژێری، وێرای چەمکی گشتی نایەتە کە، ئەم فەرمايشتهی پێغه مبه ره "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" کە (حاکم) هیناویەتی و بە (صحیح)یشی داناوه، کە دە فەرموی: ﴿مَنْ وَلِيَ مِنْ أَمْرِ الْمُسْلِمِينَ شَيْئًا فَوَلَّى رَجُلًا وَهُوَ يَجِدُ مِنْهُ أَوْصَالَحَ لِلْمُسْلِمِينَ مِنْهُ فَقَدْ خَانَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَالْمُؤْمِنِينَ﴾ واتە: هەركەسیك ئیشیکێ لە کاروباری مسوڵمانان بە ئەستۆوه گرت، پیاویکی دانا بە بەرپرس (واتە: لەو

^(١) وشە (أمر) لەزاراوی قورئان و سوننەت واتە: کارو باری گشتیی، کە پەيوەندیی بە کۆی کۆمەلگاوه هەیه، واتە: کاروباری سیاسی، پرواتە: المعجم الوسيط، ص ٢٦، کە گوتووینەتی: الأمر: الحال والشأن.

^(٢) واتە: دانانی حوکمرانی گشتی، یان دەستەیهکی حوکمران و سەرپرشتیار.

ئىشە گشتىيە، كە پىي سىپىرداۋە) كارىكى بە پياۋىك سپاردو كىردى بەرپرس، كە لە نىو مسولماناندا، لەو شايستە تىرى پىي شەك دەھات، ئەو خىانەتى لە خوار پىغەمبەر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" و بىرۋاداران كىردە.

كەواتە: مسولمانان لەسەريان فەرزە كەسانى شايستە بىكەنە بەرپرسى خۇيان، لەسەر بناغەى راپويز، كە ھەلبىزاردن يەككە لە مىكانىزمەكانى راپويزكردن، پاشان بەرپرسانىش، ئەوانە خوارخۇيان دادەنن. بۇ وىنە: كەسىك دەكرى بە سەروك كۆمار، يان سەروك ۋەزيران، ياخود دەكرىتە پارىزگار، يان دەكرىتە قايقام...، خۇ ناكىر ھەموو وردە بەرپرسەكانىشى بۇ دابىرىن، ئەوكاتە دەستبەستراۋ دەبى، بەلكو دەبى دەستى كراۋە بىو، ئەوئىش ئەو كەسانەى دەبن بە ھاۋكارى يانى: بەرپرسە بچووكەكانى خوار خۇي، خۇي دىارىيان بىكات، لەسەرى پىۋىستە كى شايستەترە لە نىو كۆمەلگادا بۇ ۋەرگرتنى ئەو كارە و بە ئەستۋە گرتنى، ئەو كەسە دىارىيى بىكات، ئەگەرنا، ئەگەر بىت و كەسىك دابىنى، كە لەو شايستەتر ھەبىت، بە خىانەتكار دادەنرى، كە ديارە بۇچى دايدەنى، يان تەمايىكى تىيىدايە، كە بەرژەۋەندىيەكى ناشەرعىي بۇ پىك بەيىنى، يان لە بەرئەۋەى خزمىيەتى، يان لەبەر ئەۋەى برادەرىيەتى، بە تەئكىد لەبەر ئامانجىكى باش نىو، ھەتمەن بۇ مەبەستىكى خراپە، ئەگەرنا ئەگەر ئامانج و مەبەستى باش بى، ديارە كەسىك دەكاتە بەرپرس لەسەر ئەو كارە، كە شايستە ترە.

ھەرۋەھا خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) ئەۋە، كە ئىش بە غەيرى خەلكى شايستەى خۇي بسپىردى، بە خىانەتى دانائە، ۋەك لە سوورەتى (الأنفال - ۲۷) - دا دەفەرەمۇي: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا تَخُونُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ وَتَخُونُوا أَمْنَتَكُمْ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾، واتە: ئەى ئەو كەسانەى ئىمانتان ھىناۋە! خىانەت بە خوا بە پىغەمبەر مەكەن و خىانەت بە سپاردەكاتان مەكەن لە ھالىكدا، كە دەشزانن- خىانەت چ گوناھىكى زلە-، خىانەت بە خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) ئەۋەيە لەكاتىكدا، كە خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) فەرمانى كىردە كى شايستەيە ئىش بەو بسپىردى، كەچى ھوكمران بچى كارەكە بە نائەھلىك بسپىرى، ۋەخىانەت بە پىغەمبەر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ئىش بە ھەمان شىۋە، ھەر كەس پىچەۋانەى فەرمانى ۋى لەو بوارەدا بىجولتتەۋە، ئەۋە خىانەتى پىكردە، خىانەت بە ئەمانەتىش

ئهو هیه، ئهو سپاردە ی بەرپر سياریتییە، تۆ دەبی بە کەسیکی بسپیڤی، کە بیپاریزی، ئنجا کە بە کەسیکت سپارد، نه‌یپاراست، ئهو مانای وایه تۆ خیانه‌تت به‌و سپاردیه کردوه.

(ابن تیمیة) رەحمەتی خوای لیبی له کتیبی (السیاسة الشرعية في اصلاح الراعي والرعية) دا^(١) دەربارە ی ئهو، کە ئهو ئایه‌ته ئامارە ی پێدەکات، کە پێشتر هینامان، ده‌لی: {فَإِنْ عَدَلَ عَنْ الْحَقِّ الْاِصْلَحَ إِلَىٰ غَيْرِهِ لِأَجْلِ قَرَابَةٍ بَيْنَهُمَا أَوْ لِأَمْرِ عَاقِبَةٍ أَوْ صَدَاقَةٍ أَوْ مُرَافَقَةٍ فِي بَلَدٍ أَوْ مَذْهَبٍ أَوْ طَرِيقَةٍ أَوْ جَنَسٍ: كَالْعَرَبِيَّةِ وَالْفَارِسِيَّةِ وَالتُّرْكِيَّةِ وَالرُّومِيَّةِ، أَوْ لِرِشْوَةٍ يَأْخُذُهَا مِنْهُ مِنْ مَالٍ أَوْ مَنْفَعَةٍ، أَوْ غَيْرِ ذَلِكَ مِنَ الْأَسْبَابِ أَوْ لِيُضَعَّ فِي قَلْبِهِ عَلَى الْحَقِّ أَوْ عَدَاوَةٌ بَيْنَهُمَا، فَقَدْ خَانَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَالْمُؤْمِنِينَ وَدَخَلَ فِيمَا نَهَى عَنْهُ فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا تَخُونُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ وَتَخُونُوا أَمْنَتَكُمْ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾ { واتە: ئەگەر ئهو بەرپر سه له دانانی ئهو بەرپر سانه‌دا، کە دایان ده‌نی، لایدا له‌کەسیک، کە شایسته تره و گونجاوتره و باشتره، بو کەسیکی دیکه، (واته: کەسیکی دیکه‌ی دانا، کە به‌قه‌ده‌ر ئه‌وان شایسته نه‌یه) یان له‌به‌ر ئهو کە خزمایه‌تیان له به‌یندا هه‌یه، یان له‌به‌ر ئهو ی کاتی خۆی کۆیله‌ی بووه‌و وه‌ختی خۆی ئازادی کردبوو، یان له‌به‌ر براده‌رایه‌تی، یان له‌به‌ر ئهو ی خه‌لکی شوینه‌کە ی ئهو، یاخود له‌سه‌ر مه‌زه‌به‌ی ئهو، یان له‌سه‌ر ته‌ریقه‌تی ئهو، یان له‌به‌ر ئهو ی، کە له‌ جینس و نه‌ته‌وه‌و زماندا، وه‌ک عه‌ره‌ب بوون و فارس بوون و تورک بوون و رۆم بوون، یه‌کده‌گر نه‌وه، یان له‌به‌ر ئهو ی، کە ریشه‌تیکی لیوه‌رده‌گری، جا چ سوود پێگه‌یاندنیک، یان مال و سامانیکی بی، یان له‌به‌ر هه‌ر هۆیه‌کی دیکه‌ بی، یان له‌به‌ر ئهو بی‌ت کە رقی له‌و کەسه‌یه کە شایسته تره، یاخود دوژمنایه‌تییه‌کیان هه‌بووه، له‌به‌ر هه‌ر کام له‌و هۆیانه ئهو کەسه‌ی دابنێ، ئهو خیانه‌تی کردوه له‌ خواو پیغه‌مبه‌ری خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" له‌ نیمانداران و، ده‌چیته‌ نیو ئهو قه‌ده‌غه‌و، کە خوای به‌رز فه‌رمویه‌تی: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا تَخُونُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ وَتَخُونُوا أَمْنَتَكُمْ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾ { الأنفال.

ھەلبەتە ئىمە ئەگەر لەبەر پۇشنایى ئىمە ئايەتەنەى قورئان و ئىمە فەرمايشتەنەى پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" و قسەى زانايان دا، تەماشای واقىعەى سياسى خۇمان بکەين، ئىمەجار بۇمان دەردەکەوى، کەبە راستىي خيانت زۆرە بەرانبەر بە خوا پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" و بەرانبەر بە ئىمانداران و بەرانبەر بەو ئەرك و بەرپرسيارىيىيە، کە لەسەر بناغەى سەرپىبونى حيزبىي و بنەمالىيى و ناوچەگەرىي و چاوەروانىي خراپ لەو کەسانەى دادەنرین، ئەوکارانە دابەش دەکرىن، کەواتە: کە زۆر جار ھەر دەلىپن: ئىمە مسوئلمانى تەواو عەيارين، بەلام ئەگەر بىت و مەسەلەيەكى ئاوا بکەينە پتەر، ئىمەجار بۇمان دەردەکەوى ئە کوپى مسوئلمانەتین، بەتايبەتى ئىوانەى کە بەرپرسن، برادەر! تۆ کە سوور دەزانى ئەو کورەى تۆ، ئەو براو ئامۇزايەى تۆ، ئەو نىزىک و خزمەت، کەسەيکى زۆر لەو بەتواناترو شايستەتر ھەيە، بۆچى کارەکە ھەر بە خزم و، کەسە نىزىکەکەى خۆت، کە ناشايستەيە، دەسپىرى؟ ئايا نازانى ئەو خيانتە بەرانبەرەخواو پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" و سەرچەم مسوئلمانان؟ نازانى کە تۆ دەورى خۆت بەکەسانى فاشيل دەتەنى، دوايى سەرەنجام خۆشت فاشيل دەردەچى؟! بەتەئکید ئەو گەورەترین خيانتە، ئەو ھەش بناغەى گەندەئىي و دزىيە لەمال و سامانى خەلک و مىللەت، چونکە تۆ کەسەيک، کە ئەھل و شايستە نىمە کارى پى دەسپىرى، لەبەر خزمایەتىي، يان ناسياويىتىي، يان لەبەر ئەو ھەى لەحيزبەکەى تۆدایە، يان لەبەر ئەو ھەى، کە تەماعت تىيدايەو، دەزانى کە بۆ ھىچ فەرمانىکى تۆ (نە)ى نىمە دەلى: قوربان! لە خزمەت دام، لەبەر ئەو ئامانجە ناشەرعیيە کارى پى دەسپىرى، سەرەنجام ئىشەکەت فەشەل دىنىي و تۆش بەرانبەر بە خواو پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" و مسوئلمانان، خائىن دەردەچىت.

ئىمە پىشتريش باسماکرد، کە ھەر چوار سىفەتى سەرەکىي: ھىزو ئەمىندارىتىي و پاراستن و زانىارىي (القوة والأمانة والحفظ والعلم)، چوار پىکھەينەرى سەرەکىي ھەر کەسەيکن، کە دەکرىتە بەرپرس، بەلام وپراي ئەو ھەش بە سەرەنجدانى قسەى زانايان، بۇمان دەردەکەوى، کە پىنج مەرجيان بۆ باباي بەرپرس داناون، ھەرچەندە ئەو پىنج مەرجەش، ھەر دەچنەو نىو ئەو چوارسىفەتە سەرەکىيە، کە ئە قورئان دا ھاتوون،

ئهو پینچ مهرجه‌ش ئه‌مانه‌ن:

یه‌که‌م/ دیندارو پارێزگار بێ، چونکه به هۆی دین و ته‌قواوه، ئینسان له زوڵم و له ناپاکیی و لادان ده‌پارێزێ.

دووه‌م/ لێهاتوو به توانا بێ، واته: ئهو ئیشه‌ی، که پێی ده‌سپێردری له جێبه‌جێکردنیدا، لێهاتوو بێ و توانای جێبه‌جێکردنی هه‌بێ، که لێهاتوویی و توانایی ده‌بیته هۆی کۆنترۆڵکردنی کاروبارو باش راپه‌راندنی.

سییه‌م/ هاوسه‌نگ بێ له نیوانی توندیی و نه‌رمیییدا، واته: زی‌ده‌روویی نه‌کات، نه‌به‌لای توندیییدا، که بیته هۆی چه‌وساندنه‌وه‌ی خه‌لك، نه‌ به‌لای نه‌رمیییدا، که خه‌لك ته‌ماعی تی‌بکات و ئیشه‌که‌ی له ده‌ستدا زی‌هه‌ بێ، به‌لكو هاوسه‌نگ و توندوتۆڵ بێ، توند بێ له شوێنی توندیییدا، نه‌رم بێ له شوێنی نه‌رمیییدا.

چواره‌م/ خاکیی (متواضع) بێ و خۆبه‌که‌مزانه‌و خۆبه‌که‌مگر بێ، نه‌ك لوتی له ئاسمانی بیته، که ئهو ئیشه‌ی پێی سپێردراوه و ابزانی، تا قیامه‌تی ئهو ئیشه‌ی به ده‌سته‌وه ده‌بێ، بێ ناگا له‌وه‌ی: ئهو کورسیه‌ی هاتۆته بن وی، نه‌گه‌ر بۆ هێ پێش خۆی مابایه‌وه، نه‌ده‌گه‌یشه‌ ژێر وی!

پینجه‌م/ ئه‌زموون و شاره‌زایی به هۆی کاری پێشوه‌وه، واته و اباشتره ئهو که‌سه که‌سیک بێ پێشتر ئه‌زموونیکی هه‌بێ له‌و کاره‌دا، که پێی ده‌سپێردری، واته: کار به خه‌لكی بێ ئه‌زموون و که‌مه‌جربه نه‌سپێردری، وه‌ك گوته‌راوه: (لا حکیم الا ذو تجربه) هیچ که‌سیک نابێته که‌کیم، مه‌گه‌ر خاوه‌ن ئه‌زموون بیته^(١).

حه‌وته‌م: مافی فه‌رمان به چاکه‌کردن و ڕێ له خراپه‌گرتن:

ئێستاش با بێینه‌سه‌ر جو‌ری هه‌وته‌م و کو‌تایی له مافه‌ سیاسیه‌کان، مافی فه‌رمان به‌چاکه‌کردن و ڕێ له‌خراپه‌گرتن، ئه‌میش دیسان مافیکی دیکه‌یه له‌و مافه‌ سیاسیه‌کانه‌ی که به پێی شه‌ریعه‌تی ئیسلام، بۆ هه‌موو تاکێکی کو‌مه‌لگا به بێ له‌به‌ر چاوگرتنی ڕه‌گه‌زو ڕه‌نگ و بنه‌ماله و وه‌جاغ و ئیش و کار و، ته‌نانه‌ت دین و عه‌قیده‌ش، بۆ

(١) حقوق الإنسان في الإسلام والنظم العالمية، ص ٣٣٣، ٣٣٤، د. ساجر محمد العجوري.

ھەممۇ تاكىكى كۆمەلگا، ئەو مافە دەستەبەر دەكرى، ديارە ئىمە لەكاتى توۋىنەھەي
 بنەماي نۆيەمدا، كە تايبەتە بەم مەسەلەيەھە: (چاودىزىيى كىردنى كاربەدەستان و
 راستكىردنەھەو لىپرسىنەھەيان) لەوى بەتەفصىلتەر باسى دەكەين، بەلام لىرەدا باسى ئەو
 دەكەين و سەرئىجى ھەموولايەك بۇ ئەو رادەكىشىن، كە فەرمان كىردن بە چاكەو رىگرتن
 لە خراپە، لە شەرىعەتى ئىسلام دا تەنبا لايەنى سىياسى ناگىتەھەو و لەویدا كورت
 ھەلنەھاتو، بەلكو ئەم مەسەلەي: (فەرمان بەچاكە و رىگىرى لە خراپە) يەكىكە لە
 بنەما گەورەكانى ئىسلام، سەرجم لايەنەكانىش دەگىتەھەو، ھەموو لايەنەكانى
 دىندارىيى و دىنا دارىيى دەگىتەھەو، چونكە ھەم ئايەتەكانى خوا، ھەم فەرمايشتەكانى
 پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" كە باسى فەرمان بەچاكە و رىگىرى لە خراپەيان
 كىردو، بەگشتى باسيان كىردو، واتە: نەيانگوتو: لەپرووى عىلمىيەھە، لە پرووى
 فىكرىيەھە، لە پرووى عىبادىيەھە، لەپرووى كۆمەلەيەتتى، لە پرووى سىياسىي، لەپرووى
 ئابورىيى، تايبەتيان نەكىردو بە لايەنەكەھە، بەلكو بەگشتى باسيان كىردو، بۆيە
 پىويستە فەرمان بەچاكە و رىگىرى لە خراپە، بەگشتى لە ھەموو بوارەكانى ژيانى
 كۆمەلگادا وەك ئەركىك جىبەجى بىرى، ئىستاش بۇ ئەھەي بەرچاومان پرونت بى،
 دەربارەي ئەم جۆرى ھەوتەمى مافە سىياسىيەكان: (مافى فەرمان بەچاكەو رىگىرى لە
 خراپە) با تەماشاي ئەم دەقائەي قورئان و سوننەت بكەين:

۱/ خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) لە سوورەتى (التوبة) ئايەتى (۷۱)دا دەفەرموى:

﴿وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ

وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ ....﴾، واتە: پىاوانى برپادارو ئافرەتانى برپادار

ھەندىكىيان دۆست و پشتىوانى ھەندىكىيان، فەرمان بە ھەرچى شتى پەسەندە،
 دەكەنو، رى لە ھەرچى شتى ناپەسەندە دەگرن، كەواتە: خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى)
 لىرەدا فەرمان بەچاكە كىردن و رى لە خراپە گرتنى كىردو بە صىفەتى تىكراي
 ئىمانداران، ئىماندارانى پىاوو ئافرەت، وە ئىمانداران، چ وردىن، چ درشت، بە
 ھەموو چىن و توۋىزەكانىانەھە، ھەرچى ئىماندارىي لە نىرو مى لەسەرى پىويستە، كە

لەسەر بناغەی دۆستایەتی و پشتیوانیی کردنی یەكدی فرمان بە چاکە بکات و ڕێ لە خراپە بگرێ.

۲/ ھەروەھا لە نایەتی ژمارە (۱۰۴) ی سوورەتی (آل عمران) دا کە پیشتریش ھیئامان خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) دەفەرموی: ﴿وَلَتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ﴾ (۱۰۴)، واتە: بە لە نیو ئیویدا کۆمەڵێک ھەبن، کە بانگەواز بکەن بۆ چاکە و فرمان بە شتە پەسەندەکان بکەن و ڕێ لە شتە ناپەسەندەکان دەگرن، ھەر ئێوانەش سەرفراز دەبن، وەك دەیین خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) ھەر ئێوانە بە سەرفراز و بەختەوەر داناو، کە ئەم ئەرکی فرمان کردن بە چاکە و ڕێگریی کردن لە خراپە، لە نیو کۆمەڵگادا ئەنجام دەدەن.

۳/ ھەر لە سوورەتی (آل عمران) دا لە نایەتی (۱۱۰) دا خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) دیسان بە گشتی ڕوو لە مسوولمانان دەکات و دەفەرموی: ﴿وَلَتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ﴾ (۱۱۰)، واتە: ئیو بە باشترین کۆمەڵن بۆ مۆژگایەتی دەرھێنراو و پەیدا کران، ئنجا ئایا بۆچی ئۆمەتی ئیسلام و ئۆمەتی پیغمبەری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" باشترین کۆمەڵن؟! چونکە فرمان بە شتە پەسەندەکان دەکەن و ڕێگریی لە شتە ناپەسەندەکان دەکەن و ئیمان بە خوا دینن، ھەڵبەتە ئیمان بە خوا بناغەیە بۆ فرمان بە چاکە و ڕێگریی لە خراپە و بۆ ھەموو سیفەتیکی دیکە پەسەندیش، بەلام لێرەدا خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) بۆیە خستویەتە دوا، تاکو بزانی، کە ئیمان بە خوا بوونیەک جێی ئیعتیبارە، کە ئەو شوێنەوارە گۆرەو گرنگە لە ئینساندا پەیدا بکات، کە بریتییە لەوێ لە گەڵ چاکەدا بێ و دژی خراپە بێ.

۴/ ھەروەھا لە سوننەتی پیغمبەری خواش "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" دا زۆر باسی فرمان بە چاکە و ڕێگریی لە خراپە کران، بە بۆ وێنە تەماشای ئەم فەرموودەیە بکەین: {عَنْ قَيْسِ بْنِ أَبِي حَازِمٍ حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرِ الصَّدِّيقُ فَقَالَ: أَيُّهَا النَّاسُ! إِنَّكُمْ تَقْرُونَ هَذِهِ الْآيَةَ وَتَتَأَوَّلُونَهَا عَلَى غَيْرِ تَأْوِيلِهَا: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَيْكُمْ

أَفْسَكُمْ لَا يَضُرُّكُمْ مَنْ ضَلَّ إِذَا أَهْتَدَيْتُمْ ۖ، وَإِنِّي سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" يَقُولُ: «إِنَّ النَّاسَ إِذَا رَأَوْا الظَّالِمَ فَلَمْ يَأْخُذُوا عَلَى يَدَيْهِ أَوْشَكَ أَنْ يَعْمَهُمُ اللَّهُ سُبْحَانَهُ بِعَذَابٍ مِنْ عِنْدِهِ» ۚ (أَخْرَجَهُ أَبُو دَاوُدَ بِرَقْم: (٤٣٣٨)، وَالتِّرْمِذِيُّ بِرَقْم: (٢١٦٨) وَقَالَ: صَحِيحٌ، وَابْنُ مَاجَةَ بِرَقْم: (٤٠٠٥)، وَصَحَّحَهُ الْأَلْبَانِيُّ فِي (السَّلْسَلَةِ الصَّحِيحَةِ) بِرَقْم: (١٥٦٤))، واتە: قەيس (يەكەنە لە ھاوولان خوا لىي پازى بى) دەلى: ئەبو بەكرى سىددىق (خوا لىي پازى بى) (ئەو كاتەى خەلىفەى مەسولمانان بوو) وتارى بۆ دەداين، فەرموى: ئەى خەلەينە! ئەم ئايەتە دەخویننەو ماناكەى بە ھەلە لىكەدەنەو، (وەك گوتە ھەندىك زانا بە ھەلە ماناى ئەو ئايەتەيان كەردە) ، گوتى: ئىو و تىدەگەن، ئەگەر بۆ خۆت مەسولمان بى، ھەقى كەست نەبى، (دنيا ئا و بىبات گوناھبارنى، مادام نوێژو پۆژووى خۆت بکەى، بەلام ئەو مانايە ھەلەئەو خوا مەبەستى ئەو نەبوو)، بۆيە دەلى: ۚ وَإِنِّي سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" يَقُولُ: «إِنَّ النَّاسَ إِذَا رَأَوْا الظَّالِمَ فَلَمْ يَأْخُذُوا عَلَى يَدَيْهِ أَوْشَكَ أَنْ يَعْمَهُمُ اللَّهُ سُبْحَانَهُ بِعَذَابٍ مِنْ عِنْدِهِ» ۚ، واتە: مەن گویم لە پێغەمبەرى خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" بوو دەیفەرموو: ھەركاتىك خەلك سەمكارانىان بىنى، دەستیان نەگرت، تا بىگێرەنەو لەو سەمە، ئەو زۆر نێزىكە خوا لەلايەن خۆيەو سزايەك بنێرى بۆ ھەمويان.

ئا ئەو ھەلوێستى ئىسلامە بەرانبەر بە سەم و خراپەكارى، ئەو پێنمايى ئىسلامە بۆ مەسولمانان، كە چۆن دەبن بە (مەھتەدى)، چۆن دەبن بە دیندار يكى رێك و راست! ئايا بەو كە نوێژو پۆژووى خۆيان بکەن، بەلام نەزانن ھوكمى چ پادشايەكەو، كى زولم دەكاتو، كى زولمى لىدەكرىو كى ھەقى كى دەخواتو، كى ھەقى كى پێشیل دەكا؟ ئايا تەنيا بەوئەندە خوا لىيان پازى دەبى؟!، ئەو تە خەلىفەى يەكەمى پێغەمبەرى خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" بۆ مەسولمانانى راست دەكاتەو، كە ئايەتەكە، كە دەفەرموى: ئەى ئىماندارینە! وریای خۆتان بن! ئەگەر ئىو پێی راست بگرن، ئەوانەى گومران زیانتان لىنادەن، مەبەست ئەو نە، كە نوێژو پۆژووى خۆت بکەى و ھەقى كەست نەبى! بەلكو مەبەست ئەو نە، كە

ویرای خوت خه می خه لکیش بخوی، وهک هیمنی شاعیر دهر باره ی قازی موحه مده ده لئ:

(هر کورد نه بوو به شهر بوو خه می خه لکی له بهر بوو)، ینسان نابی بهس خه می خوی له بهر بی، به لکو ده بی خه می خه لکی له بهر بی و خه می دهوروبه رو کومه لگاشی بخوات.

که واته: هم نایه ته مبهست پیی نه وه نیه که نه گهر بو خوت نویژو رږژووی خوت و تاعه تی خوت له مائی خوت کرد، مادام مسولمانی هه قی خه لک و دهوروبه رو کومه لگات نه بی، چونکه نه وه تا پیغه مبهری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ده فرموی: نه گهر خه لک سته مکار بیینن ستهم ده کات، نه وانیش دهستی نه گرن و بهر په رچی نه ده نه وه، نیزیکه خوا به هو ی نه و سته مه، سزایه ک بنیری هه موان بگریته وه، سته مکاران و نه وانهش که له بهر انبه ر سته مدها هه لویستیان نه بووه.

۵- له فرمایشتیکی دیکه دا پیغه مبهری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ده فرموی: {وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ، لَتَأْمُرَنَّ بِالْمَعْرُوفِ، وَلَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ أَوْ لَيُوشِكَنَّ اللهُ أَنْ يَبْعَثَ عَلَيْكُمْ عِقَابًا مِنْهُ ثُمَّ تَدْعُوْنَهُ فَلَا يُسْتَجَابُ لَكُمْ} (أَخْرَجَهُ أَحْمَدُ بِرَقْم: ۲۳۳۷۵)، تعلیق شعيب الأرناؤوط: حسن لغیره الترمذی برقم: (۲۱۶۹) وَقَالَ الشَّيْخُ الْأَلْبَانِيُّ: (حسن)، واته: سویند به وهی گیانی منی به دهسته، به ته تکید ده بی فرمان به شتی په سه ند بکه و، ری له شتی ناپه سه ند بگرن، نه گهرنا، زور نزیکه خوا سزایه کتان له لایه ن خویه وه بو بنیری، پاشان هر چه نده لیی بیارینه وه وه لامتان ناداته وه.

ننجا نایا هم فرمایشته ی پیغه مبهری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" چی ده گه یه نی؟ نه وه ده گه یه نی که کومه لگای مسولمان و خه لکی مسولمان هر هه تا نه و کاته له لای خوا نیعتیبارو سه نگیان هیه و ریزو حورمه تیان هیه و، خوا داویان ده گریته وه و دوعایان قبول ده کات، که فرمان به چاکه و ریگری له خراپه بکه و له نیو خویاندا پاکسازیی و چاکسازیی بکه و، به لام هه رکاتیک مسولمانان وایان لیتهات، که گوی نه دن به خراپه که ده کری و چاکه که نه مهال ده کری، نه وه خوی

پەرۋەردگار شى گوييان پى نادات و داواكانيان وەرناگرى، چونكه خوا دەفەر موى: ﴿فَاذْكُرُونِي اَذْكُرْكُمْ وَاشْكُرُوا لِي وَلَا تَكْفُرُونِ﴾ ﴿البقرة: ۱۵۲﴾. واتە: يادام بگەن يادتان دەكەم و سوپاسم بگەن و سپلە مەبن بە رانبەرم! بەئلى، ئەگەر يادى خوا بگەين بە فەرمانبەرىيى كردن بۆ خوا، خواش يادمان دەكات بەو، كە داواكانان جىبەجى دەكات .

۶/ فەرمايشتىكى دىكەى پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ئەو ەيە، كە دەفەر موى: {سَيِّدُ الشُّهَدَاءِ حَمْزَةُ بْنُ عَبْدِ الْمُطَّلَبِ وَرَجُلٌ قَامَ إِلَى إِمَامٍ جَائِرٍ فَأَمَرَهُ وَنَهَاہَ فَقَتَلَهُ} (أُخْرِجَهُ الْحَاكِمُ بِرَقْم: (۲۵۵۷) وَقَالَ: صَحِيحُ الْإِسْنَادِ)، واتە: باشتىنى شەھىدان ەمزەيە (واتە: پايە بەرزترىن شەھىد، ەمزەيە، مامى پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" كە بە (سەيد الشھداء ناسراو)، پاش ئەو یش پياوئىكە بۆ پىشەوايەك ەئدەستى (بەرامبەر بەرپرسيك ەوكمپانيك راست دەپىتەو) لەبەرخوا فەرمانى پىدەكات بە چاكە و پىي لىدەگرى لە خراپە، ئەو یش لە سەر ئەو دەيكوژى (ئەو كەسە لە دواى ەمزەو دەيت لە رىزبەندى شەھىداندا).

تەماشە بگەن! ئىسلام چەند گرنگى داو بە فەرمان بەچاكە كردن و پى لە خراپە گرتن، چونكه خواى پەنھانزان دەزانى، كە زىندوويەتى كۆمەلگا بە جىبەجى كردنى ئەو ئەركەو ەيە، بەراستى من زۆر خۆشحالىم و گەشبينم ، كە دەبينم لە خوا بەزىادىيى لەنيو كۆمەلگەى ئىمەدا كەسانىك ەن، لەنيو ەموو چىن و توپەكان دا: لەنيو مامۇستايان دا - مامۇستايانى مەزگەوت و مامۇستايانى قوتابخانەكان - لە نيو پزىشكاندا، لە نيو ئەندازياراندا، لە نيو خەلكى سىياسى و پۆشنىر و پۆتنامەنوسان و نووسەراندا، لە نيو خەلكى ئىعلامىدا، لە نيو ەموو چىن و توپەكاندا، كەسانىك ەن، كە زىندوويەتى كۆمەلگەى ئىمە دەردەخەن: فەرمان دەكەن بە چاكە و پىگرىي دەكەن لە خراپەو، دەست دەخەنە سەر ئەخۆشەيەكان و پەنجە بۆ خراپەكان درىۆ دەكەن، ئەو ناسلەمنەو، كە بە ستەمكار بلىن: تۆ ستەمكارى، چونكه فەرمايشتى پىغەمبەرى خوايە "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ"

{ إِذَا رَأَيْتُمْ أُمَّتِي تَهَابُ الظَّالِمَ أَنْ تَقُولَ لَهُ: إِنَّكَ أَنْتَ ظَالِمٌ، فَقَدْ تُودِعَ

مِنْهُمْ} (أَخْرَجَهُ أَحْمَدُ بِرَقْم: (٦٧٨٤)، وَالْبَزَّازُ بِرَقْم: (٢٣٧٥)، وَالْحَاكِمُ بِرَقْم: (٧٠٣٦) وَقَالَ: صَحِيحُ الْإِسْنَادِ وَوَافِقُهُ الذَّهَبِيُّ، وَالْبَيْهَقِيُّ فِي شُعْبِ الْإِيمَانِ بِرَقْم: (٧٥٤٦) وَقَالَ أَهِيْثَمِي: رَوَاهُ أَحْمَدُ، وَالْبَزَّازُ بِإِسْنَادَيْنِ، وَرَجَالَ أَحَدِ إِسْنَادِي الْبَزَّازِ رَجَالُ الصَّحِيحِ، وَكَذَلِكَ رَجَالُ أَحْمَدِ) وَاتَّه: هەركاتێك ئۆمەتی منت یینی: دەترسا ئەوەی بە ستەمکار بلی: توو ستەمکاری! ئەوە خوا حافیزییان لیكراوە^(١).

بۆیە بەراستی پێویستە کاربەدەستان و حوکمرانەکانیش ئەوانیش بەو دڵخۆش بن و بزانی، کە ئەو کۆمەڵگایە، کاتێک بە کۆمەڵگایەکی زیندوو دادەنرێ، کە کەسانیێک هەبن، یەخەیان بگرن لەسەر خراپە و گەندەلیی و ستەم و لادان، ئەوکاتە با دلیان بە میللەتەکیان خۆش بێت، کە میللەتیکی زیندوو، بەلام بەدابخەو ئەوانە، کە تەبیەت دیکتاتۆرن، هەمیشە میللەتی مردوویان خۆش دەوێ و کەسانیکیان خۆش دەوێ، کە ئەبەرانبەر خراپەدا (نەء)یان نەبییت، ئەبەرانبەر چاکەیه کدا، کە فەرامۆش کراوە (بەلێ)یان نەبییت.

بەدابخەو، ئەوانە تەبیەت دیکتاتۆرن ئاوان، ئەگەرنا ئە راستیدا کەسیێک بوو خەڵکەکی دلسۆز بێ، ئە هەر ئاستیکی بەرپرسیاریتیدا بێ، کاتێک کە دەبینی رەخنە لێ دەگیری، پێشنیاری بوو دەکری، ئامۆژگاری دەکری، دەبی سوپاس بکات، وەک پێشەوا عومەر (رەزای خوای لیبت) چەند جوانی گوتو: (رَحِمَ اللَّهُ مَنْ أَهْدَى إِلَيَّ عُيُوبِي) (أَخْرَجَهُ الدَّارِمِيُّ بِرَقْم: (٣٢٦٩)، وَاتَّه: خَوَا بەزەیی بە کەسیێکدا بیتهو، کە عەیبەکانی خۆم بە دیاریی بوو دینیتهو، چەند جوانی گوتو کاتێک یەکیێک لە مەجلیسەکی خۆیدا ئامۆژگاریی کردو، یەکیێکی دیکە گوتی: چۆن وا بە گەورە مسوڵمانان دەلیی؟ ئەویش گوتی: (دَعَهُ، لَا خَيْرَ فَيْكُمْ أَنْ لَنْ تَقُولُوهَا، وَلَا خَيْرَ فِينَا أَنْ لَمْ نَسْمَعْهَا) واتە: لییگەرێ، با ئامۆژگارییم بکات، کابرا بە عومەری گوت: (اتَّقِ اللَّهَ يَا عُمَرُ) ئەو عومەر! پارێز لە خوا بکە، عومەر (خوا لیی رازی بێ) گوتی: لییگەرێ رپی لێ مەگرە، کەوام پێ بلی، ئەگەر ئیو ئەو

(١) بەند بوو و فەوتاو هیسابن.

نەئىن خىرتان پىۋە نىيە، ئەگەر ئىمەش قىۋوللى نەكەين، خىرمان پىۋە نىيە، باشتىن كۆمەلگا ئەو كۆمەلگايەيە، كە كاربەدەستانو حوكمرانانى خۇيان دىننە ژىر پىسارەۋە، پىسارىيان لىدەكەن و پەخنەيان لىدەگرن و غەيب و كەم و كورپىيەكانيان پىشان دەدەن، باشتىن كاربەدەستانىش كەسانىكن، كە دلىان بەو جۆرەكەسانە خۆشەو، ھانىيان دەدەن، نەك بە پەخنەو تىبىنىيەكانيان قەلەس بن.

لىرەشدا دىننە كۆتايى توپىزىنەۋەى مافە سىياسىيەكان و كۆتايى بەننەماى ھەۋتەمى سىستەمى حوكمرانىي ئىسلامىي دىنن.

بہمای ہہ شتہم

فہرمانبہریی لہ سنووری چاکہدا

(الطاعة في حدود المعروف)

ئىستاش دىيىنەسەر توۋىتىنەۋەي بىنەماي ھەشتەم: (فەرمانبەرىي لى سىنورى چاكەدا) بىنەمايەكى دىكەي گەۋرەۋى گرنگى سىستەمى ھوكمپانىي ئىسلامىي، بىرىتە لى بىستىۋى فەرمانبەرىي كىرەن لى لايەن خەلەك ۋە كۆمەلگەۋە بۇ ھوكمپان ۋە كاربەدەستان ۋە پىشتىگىرىي كىرەنپان ۋە ھاۋكارى كىرەنپان ۋە دىلۋىزىي بۇ نواندىيان، بە م ھەموو ئىۋانە لى سىنورى شەرىيەت داۋ بەمەرچىك ھوكمپان ۋە كاربەدەستان لى شىرازەي شەرىيەت لاندەن ۋە فەرمانىك ئاراستەي خەلەك نەكەن، كە لى گەل شەرىيەتدا تىك بىگىرى، كە دىيارە ھەرشىك لى گەل شەرىيەت تىك بىگىرى، بە تەئكىد لى گەل دادگەرىي ۋە بەرژەۋەندىي دىياۋ دۋارۋىزى خەلەكدا تىكەدەگىرى، چۈنكە زانايانىي ئىسلام ھەموو لى سەر ئەۋە يەكەدەنگى، كە شەرىيەت بۇ چەسپاندىنى دادگەرىي ھاتەۋە، بۇ دەستەبەر كىرەن ۋە دابىن كىرەن بەرژەۋەندىيە ماددىي ۋە مەنەۋىيەكانى خەلەك ھاتەۋە.

دىيارە ھىكمەتى ئەۋەش، كە دەبى خەلەك ۋە كۆمەلگە گۈپرايەل ۋە فەرمانبەرىي بۇ ھوكمپان ۋە كاربەدەستان لى شىتە چاك ۋە پەسەندە، ۋە لى سىنورى شەرىيەتدا ۋە ھاۋكارى دەستبارگىر ۋە دىلۋىزىيان بىن، ھىكمەتەكەي زۆر ئاشكرايە، چۈنكە بەبى ئەۋە ھوكمپان ۋە كاربەدەستان ناتۋان ئەركى سەرشانى خۇيان ئەنجام بەدەن، ئەۋە لى لايەك، لى لايەكى دىكەشەۋە، ۋە سۇبھانە ۋە تەئالى دەفەرمۇي: ﴿هَلْ جَزَاءُ الْإِحْسَنِ إِلَّا الْإِحْسَنُ﴾ الرحمن، واتە: ئايا پاداشتى چاكە، ھەر چاكە نىە؟! مادام كاربەدەستان ۋە ھوكمپانان مەشۋور لى خەلەك دەخۇن ۋە دادگەرىي لى نىۋە خەلەكدا دەچەسپىنن، بۇيان دىلۋىزىيان سەرىپەرشىيان دەكەن، لى سەر خەلەكش پىۋىستە بۇ ھوكمپان ۋە كاربەدەستانىكى ئاۋا، ھاۋكارى دەستبارگىر دىلۋىزىيان.

جا ئىمە گەلەك ئايەتى قورئانغان لى بەردەست دان ۋە گەلەك دەقى سوننەتى پىغەمبەر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" لى سەر ئەۋە، كە دەبىت فەرمانبەرىي ۋە گۈپرايەلىي ياخۇدىيىستەن ۋە بە قىسە كىرەن بۇ كاربەدەست ۋە ھوكمپانان لى لايەن خەلەكەۋە ھەبىت، بەلام ھەمۋى لى سىنورى شەرىيەتدا ۋە سىنورى بە پەسەندە زانراۋداۋ لى سىنورى ئەۋە شتەندە كەبەچاك ۋە پەسەندە زانرەن ۋە، پىچەۋەنەۋە دۇرى بەرژەۋەندىي دىيا ۋە دۋارۋىزى خەلەك نىن .

ئێستاش با سه‌رنجی ژماره‌یه‌ك له‌و ئایه‌تانه‌ی قورئان و، ئه‌و فه‌رمایشته‌ی پی‌غه‌مبه‌ر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" بده‌ین، كه‌ له‌و باره‌وه هاتوون، جارو باریش، شه‌رح و لیك دانه‌وه‌یه‌كی زانایانیشیان بۆ دینینه‌وه:

۱- خوا سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى، ده‌فه‌رموی: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ...﴾ النساء، زۆر جار ئه‌م رسته قورئانییه‌مان هیناوه‌ته‌وه، واته‌: ئه‌ی ئه‌وانه‌ی پرواتان هیناوه! فه‌رمانبه‌ری خواو فه‌رمانبه‌ری پی‌غه‌مبه‌ر بکه‌ن، وه‌ هی کاربه‌ده‌ستانیك له‌ خۆتان، كه‌واته‌: فه‌رمانبه‌رییكردنی کاربه‌ده‌ستانیك، كه‌ له‌ مسوولمانان و خۆیان هه‌ڵیان ده‌بژێرن و دایان ده‌نێن و کاریان پێ ده‌سپێرن، له‌ بازنه‌ی ئیمان و ئیسلامیشدان، ئه‌وكاته‌ له‌ سه‌ر مسوولمانان فه‌رزه‌، پاشا فه‌رمانبه‌رییكردنیان بۆ خواو بۆ پی‌غه‌مبه‌ر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ".

(الزخشری) له‌ ته‌فسیره‌كه‌ی خۆی (الكشاف) دا له‌و باره‌وه ده‌ئی: (لما أمر الولا بأداء الأمانات إلى أهلها وأن يحكموا بالعدل، أمر الناس بأن يطيعوهم وينزلوا على قضاياهم)^(۱)، واته‌: دواى ئه‌وه‌ی خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) فه‌رمانی كرد به‌ حوكمرانان، كه‌ سپارده‌كان بۆ خه‌لكی خۆیان بگێڕنه‌وه و له‌ نێوان خه‌لكدا به‌ دادگه‌رانه دادوه‌ریی بکه‌ن، دواى ئه‌وه فه‌رمانی كرد به‌خه‌لك، كه‌ به‌ قسه‌یان بکه‌ن (واته‌: فه‌رمانبه‌رییان بۆ بکه‌ن، به‌ پێی ئاراسته‌كانی ئه‌وان به‌رپوه‌ بچن) و پابه‌ند بن به‌و بریارانه‌وه، كه‌ ده‌یاندن.

۲- خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) له‌و باره‌وه ده‌فه‌رموی: ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِذَا جَاءَكَ الْمُؤْمِنَاتُ يُبَايِعَنَّكَ عَلَى أَنْ لَا يَشْرُكَنَّ بِاللّٰهِ سِتْنًا وَلَا يُشْرِقْنَ وَلَا يَمُرْنَ وَلَا يَقْتُلْنَ أَوْلَدَهُنَّ وَلَا يَأْتِينَ بِبُهْتَانٍ يَفْتَرِينَهُ بَيْنَ أَيْدِيهِنَّ وَأَرْجُلِهِنَّ وَلَا يَعْصِيَنَّكَ فِي مَعْرُوفٍ فَلَا يَعْهِنَّ وَأَسْتَغْفِرُ لهنَّ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ﴾ له‌م ئایه‌ته‌ موباره‌كه‌دا، خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) فه‌رمان به‌ پی‌غه‌مبه‌ر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ده‌كات و ده‌فه‌رموی: ئه‌ی پی‌غه‌مبه‌ر! هه‌ر كاتیك ئافه‌هتانی برودار هاتنه‌ لات، په‌یمانیا له‌گه‌ڵ به‌ستی، كه‌ هه‌یج شتیك نه‌كه‌نه

ھاۋىيەشى خواۋ دزىيى نەكەنۇ، زىنا نەكەنۇ، مىندالەكانى خۇيان نەكوژنۇ، تۆمەتى داۋىنپىسىيى بۇ كەس ھەلئەبەستىن لە نىۋان دەست و پىيى خۇيانداۋ، لەشتى پەسەندا سەرىچىيت لىئەكەن، ئەۋە تۆ پەيمانىيان لەگەل بېستەۋ داۋاي لىبوردنىيان بۇ لە خوا بىكە، يىگومان خوا لىبوردەي بەبەزەبىيە.

(أبو السعود) خاۋەنى تەفسىرى (أبي السعود) لە شەرح و لىكندانەۋەي ئەم ئايەتەدا دەلى: (التقييد بالمعروف مع أن الرسول "صلى الله عليه وسلم" لا يأمر إلا به للتنبيه على أنه لا يجوز طاعة مخلوق في معصية الخالق)^(۱) واتە: بەنددارکردنى فەرمانبەرىيى (طاعة) بە وشەي چاكە (معروف) لە خالىكىشدا، كە پىغەمبەر "صلى الله عليه وسلم" تەنيا فەرمان دەكات بە شتە پەسەند و چاكەكان، بۇ ئاگادار كۈندەۋەيە، كە دروست نىە ھىچ دروستكراۋىك بەقسەي بىكرى لە شىكىدا، كەسەر پىچىي بەدەيھىنەرى خۇي بى، واتە: ئەگەر گويىرايەلىيمان بۇ پىغەمبەر "صلى الله عليه وسلم" بېستەرتىۋە و مەرجدار، بىكرى بەشتى پەسەندەۋە، ديارە غەيرى پىغەمبەر "صلى الله عليه وسلم" چاكتە و لە پىشتە، كە لە سنوورى شەردا نەبى، بە قسەيان نەكرى.

۳- لە سوۋرەتى (الأحزاب) ۶۴-۶۸د، خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) بۆمان باسى ئەۋ كەسانە دەكات، كە دەچنە دۆزەخەۋە، تاكو بزانىن لەبەر چى توۋشى ئەۋ سەۋرەنجامە شوۋمە دەبن، دەفەرمۇي: ﴿إِنَّ اللَّهَ لَعَنَ الْكُفْرِينَ وَعَدَّ لَهُمْ سَعِيرًا ﴿٦٤﴾ خَلِيلِينَ فِيهَا أَبَدًا ﴿٦٥﴾ لَا يَجِدُونَ وَلِيًّا وَلَا نَصِيرًا ﴿٦٥﴾ يَوْمَ تُقَلَّبُ وُجُوهُهُمْ فِي النَّارِ يَقُولُونَ يَلَيْتَنَّا أَطَعْنَا اللَّهَ وَأَطَعْنَا الرَّسُولَ ﴿٦٦﴾ وَقَالُوا رَبَّنَا إِنَّا أَطَعْنَا سَادَتَنَا وَكُبَرَاءَنَا فَأَضَلُّونَا السَّبِيلَ ﴿٦٧﴾ رَبَّنَا آتِهِمْ ضِعْفَيْنِ مِنَ الْعَذَابِ وَالْعَنَهُمُ لَعْنًا كَبِيرًا ﴿٦٨﴾﴾.

واتە: يىگومان خوا نەفرىنى لە كافران كۈدۈ و ئاگرىكى بلىسەدارى بۇ ئامادە كۈدۈن، بە ھەمىشەيى تىيدا دەمىنەۋە، ھىچ يارمەتى دەرو ھىچ سەرخەرىكىيان چىنگ ناكەۋى. لە كاتىكىدا، كە دەم و چاۋيان لە نىۋ ئاگرادا

هەلگیرۆ وەرگیرێ دەکری (دەسوورپێتریت و ئەملاولای پێ دەکری بۆ ئەوەی چاک بسووتی) دەلێن: خۆزگە فەرمانبەریی خوا و فەرمانبەریی پیغەمبەری خوامان کردبوا، هەروا گوتیان: ئەو پەرورەدگارمان! ئێمە بەقسە بەرپرەکان و بەقسە گەورەکانی خۆمان کردو لە پێگا لایان داین (واتە: پێگای راست)، ئەو پەرورەدگارمان! ئازاریان بۆ دوو قات بکەوێ و نەفرینیکی گەورەیان لێبکە.

لێرەدا دەبینین کە کافر و بێپروایەکان لە دۆخدا پەشیمان ئەوەی، کە فەرمانبەریی خوا و فەرمانبەریی پیغەمبەری خوایان "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" نەکردو، بەلکەر بە پیچەوانەو، لە جیاتی ئەوە فەرمانبەریی گەورەکانی خۆیان کردو، کە لە پێگای راست لایان داو، و پێدەچێ مەبەست لە (سادە) بەرپرە سیاسییەکان بن، مەبەست لە (کەرا) بەرپرە رووحییەکان بن، چونکە خەڵک کە بە قسە دەکری یان لە رووی سۆلتە زەمەنی و دنیاویە بە قسە دەکری، یان لە رووی سۆلتە رووحویی و ئاینییە بە قسە دەکری، بەلام هەرکەسیک بەدەر لە شەریعەتی خوا و فەرمانی خوا پیغەمبەر "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" بەقسە هەر بەرپرسیک بکات، بەرپرسیکی زەمەنی و دنیایی و سیاسی بێ، چ بەرپرسیکی رووحویی و بەناوی ئاینەو بێ، مادام پیچەوانە شەریعەت بێ، بە تەنکێد دووچاری دۆزەخ دەبێ و ئەو بەقسەکردن و فەرمانبەریی کردنی پەشیمان دەبێتەو، چونکە هەندێ کەس و دەزانی مادام بەناوی دینەو و لەسەر بناغە رووحویی و دینی بێ بەقسە هەرکەسیک بکە قەیناکات، ئەگەر شیخیکی ساخته چی یە، ئەگەر مەلایەکی دینفرۆش، ئەگەر کەسیکی فێلبازە! بەلام لە راستیدا وایە، ئەوەتا خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) زۆر بە روونی و راشکاو، رایگەیاندا: هەم ئەوانە کە وەک حوکمران و سیاسەتمەدار بە قسەیان دەکری بەناوی سۆلتەکی دنیایی، هەم ئەوانە بەناوی دین و سۆلتەکی رووحوییە بە قسەیان دەکری، مادام پیچەوانە شەریعەتی خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) بێ، هەردوو بەقسەکردنە و هەردوو فەرمانبەرییە، هەر بێجێ و ئینسان لەسەریان تووشی سزاو لێپرسینەو دەبێ.

۴ - ده قیچی دیکه لهو بارهوه ئایه تی ژماره (۱۲۱) ی سورته تی (الأنعام) ه، خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) ده فهرموئ: ﴿وَلَا تَأْكُلُوا مِمَّا لَمْ يَذْكُرْ أَسْمُ اللَّهِ عَلَيْهِ وَإِنَّهُ لَفِسْقٌ وَإِنَّ الشَّيَاطِينَ لَيُوحُونَ إِلَىٰ أَوْلِيَآئِهِمْ لِيُجِدُوا كُفْرَكُمْ وَإِنْ أَطَعْتُمُوهُمْ إِنَّكُمْ لَمُشْرِكُونَ﴾ خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) پروو له ئینسانه کان ده کاو ده فهرموئ: وه لهوه مه خون که ناوی خوای له سهر نه هی تراوه له کاتی سهر بریندا، بیگومان شهوه له ریّ ده رچوونه. (واته: خواردن له سهر پراویک، که ناوی غهیری خوای له سهر هاتوه، له ریّ ده رچوونه و ئینسانی پیّ فاسق ده بی و له ریّ ده رده چی، که دیاره له ریّ ده رچوون (فسق) یش وو جوړی ههیه: له ریّ ده رچوونیکی جوزئی، که ئینسان له بازنه ی ئیمان و ئیسلام ناباته ده ر، له پیده رچوونیکی گه وره ش، که ئینسان له بازنه ی ئیمان و ئیسلام ده باته ده ر). دوایی ده فهرموئ: بیگومان شهیتانه کان وه سوه سه ده که ن بوؤ دوسته کانی خوایان، تاکو لهو بارهوه موجد له تان له که لدا بکه ن و نه گهر به قسه یان بکه ن، بیگومان ئیوه له هاویه شدانه ران ده بن.

(ابن کثیر) رحمه تی خوای لیبی، له ته فسیره که ی خویدا ده لی: ﴿وَقَالَ السُّدِّي فِي تَفْسِيرِ هَذِهِ الْآيَةِ: إِنَّ الْمَشْرِكِينَ قَالُوا لِلْمُؤْمِنِينَ: كَيْفَ تَزْعُمُونَ أَنْكُمْ تَتَّبِعُونَ مَرْضَاةَ اللَّهِ، وَمَا ذَبَحَ اللَّهُ فَلَا تَأْكُلُونَهُ، وَمَا ذَبَحْتُمْ أَنْتُمْ أَكَلْتُمُوهُ؟ فَقَالَ اللَّهُ: (وَإِنْ أَطَعْتُمُوهُمْ) فَأَكَلْتُمُ الْمَيْتَةَ (إِنَّكُمْ لَمُشْرِكُونَ) وَهَكَذَا قَالَه مُجَاهِدٌ، وَالضَّحَّاكُ، وَغَيْرُ وَاحِدٍ مِنْ عُلَمَاءِ السَّلَفِ، رَحِمَهُمُ اللَّهُ. وَقَوْلُهُ تَعَالَى: (وَإِنْ أَطَعْتُمُوهُمْ إِنَّكُمْ لَمُشْرِكُونَ) أَي: حَيْثُ عَدَلْتُمْ عَنْ أَمْرِ اللَّهِ لَكُمْ وَشَرَعَهُ إِلَى قَوْلٍ غَيْرِهِ، فَقَدِمْتُمْ عَلَيْهِ غَيْرَهُ فَهَذَا هُوَ الشَّرْكُ، كَمَا قَالَ تَعَالَى: ﴿اتَّخَذُوا أَحْبَارَهُمْ وَرُهْبَانَهُمْ أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ وَالْمَسِيحَ ابْنَ مَرْيَمَ وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا إِلَهًا وَاحِدًا لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ سُبْحَانَهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ﴾ التوبة. وَقَدْ رَوَى التِّرْمِذِيُّ فِي تَفْسِيرِهَا، عَنْ عَدِيِّ بْنِ حَاتِمٍ أَنَّهُ قَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، مَا عَبْدُوهُمْ، فَقَالَ: "بَلْ إِنَّهُمْ أَحَلُّوا لَهُمُ الْحَرَامَ، وَحَرَّمُوا عَلَيْهِمُ الْحَلَالَ، فَاتَّبَعُوهُمْ فَذَلِكَ عِبَادَتُهُمْ إِيَّاهُمْ" (١)

(١) المصباح المنير في تهذيب تفسير ابن كثير، ص ٤٤٤.

واته: (سوددی) له ته‌فسیری ئه‌م ئایه‌ته‌دا گوتویه‌تی: هاویه‌ش بۆ خوا دانهره‌کان به‌مسولمانانان گوت: چۆن ئیوه‌ وا گومان ده‌بن ،که‌به‌ دواى په‌زامه‌ندیی خوا ده‌که‌ون، له‌ حالیکدا، که‌ ئه‌وه‌ی خوا ده‌یکوژى (له‌ ئاژهل که‌: مردار ده‌ییت‌ه‌وه‌) له‌ گوشت‌ه‌که‌ی ناخۆن، به‌لام ئه‌وه‌ی بۆخۆتان (ده‌یکوژن و) سه‌ری ده‌پرن گوشت‌ه‌که‌ی ده‌خۆن؟ خواى به‌رز فه‌رموی: (...وَإِنْ أَطَعْتُمُوهُمْ إِنَّكُمْ لَمُشْرِكُونَ) ئه‌گه‌ر ئیوه‌ به‌قسه‌ی موشریکه‌کان بکه‌ن (و مرداره‌وه‌بوو بخۆن)، ئه‌وه‌ ئیوه‌ له‌ هاویه‌شدانه‌رانن، هه‌روه‌ها موحاهید و زه‌حاک و غه‌یری ئه‌وانیش له‌ زانایان به‌هه‌مان شیوه‌ ته‌فسیریان کردوه‌، فه‌رمایشتی خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) که‌ ده‌فه‌رموی: (...وَإِنْ أَطَعْتُمُوهُمْ إِنَّكُمْ لَمُشْرِكُونَ) واته‌: ئه‌گه‌ر فه‌رمانبه‌رییان بۆ بکه‌ن و به‌قسه‌ی موشریکه‌کان بکه‌ن، ئیوه‌ش ده‌بنه‌ هاویه‌ش بۆ خوادانه‌ر، واته‌: مادام له‌ فه‌رمانی خوا لابده‌ن و ئه‌شه‌رعی خوا لابده‌ن و بچه‌سه‌ر قسه‌ی غه‌یری خوا، قسه‌ی غه‌یری خوا به‌سه‌ر قسه‌ی خواى گه‌وره‌دا زال بکه‌ن، که‌ ئه‌وه‌ شیرکه‌ وه‌ک چۆن خواى به‌رز له‌ شوینیکی دیکه‌ فه‌رمویه‌تی ﴿ اتَّخَذُوا أَحْبَارَهُمْ وَرُهْبَانَهُمْ أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ ... ﴾ ده‌باره‌ی جووله‌که‌و نه‌صراڤیه‌کان ده‌فه‌رموی: زاناکانی خۆیان و راھیه‌کانی خۆیان له‌ جیاتى خوا کردن به‌ په‌روه‌ردگار، (ترمذی) له‌ ته‌فسیری ئه‌م ئایه‌ته‌دا له‌ عه‌دی کورێ حاته‌مه‌وه‌ گێڤاویه‌ته‌وه‌، که‌ گوتویه‌تی: ئه‌ی پیغه‌مبه‌ری خوا! "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" جووله‌که‌و نه‌صراڤیه‌کان زاناو راھیه‌کانی خۆیانان نه‌ده‌په‌رست!! فه‌رموی: با، هه‌رامیان بۆ هه‌لال ده‌کردن و هه‌لالیشیان لێ هه‌رام ده‌کردن و له‌وه‌دا شوینیان ده‌که‌وتن، ئه‌وه‌ش به‌ندایه‌تی جووله‌که‌و نه‌صراڤیه‌کان بوو بۆ زاناکانیان (که‌ له‌ هه‌رامکردنی هه‌لال و هه‌لالکردنی هه‌رام دا شوینیان ده‌که‌وتن).

۵- ده‌قیکی دیکه‌، ئه‌و فه‌رمایشته‌ی پیغه‌مبه‌ری خوايه‌ "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" که‌ بوخاری هیناویه‌تی ده‌فه‌رموی: { السَّمْعُ وَالطَّاعَةُ حَقٌّ مَا لَمْ يُؤْمَرْ بِالْمَعْصِيَةِ، فَإِذَا أُمِرَ بِمَعْصِيَةٍ فَلَا سَمْعَ وَلَا طَاعَةَ } (أَخْرَجَهُ الْبُخَارِيُّ برقم: (۲۷۹۶)) ، واته‌: بیستن و به‌ قسه‌کردن (یاخود گویاڤیه‌لی و فه‌رمانبه‌رداری) پیویسته‌ مادام

فهرمان به سهر پېچي نه کرابي، به لام هه رکاتيک فهرمان به سهر پېچي کرا، نه بيستن هه يه وه، نه به قسه گردنیش هه يه .

۶- هه ره لهو باره وه پيغه مبهري خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" شه فهرمايشته ي هه يه که بوخاري و موسليم هيناويانه: {إِنَّمَا الطَّاعَةُ فِي الْمَعْرُوفِ} (أَخْرَجَهُ أَحْمَدُ بِرَقْم: (۶۲۲)، وَالْبُخَارِيُّ بِرَقْم: (۶۷۲۶)، وَمُسْلِمٌ بِرَقْم: (۱۸۴۰)، وَالنَّسَائِيُّ بِرَقْم: (۴۲۰۵))، واته: بيگومان به قسه گردن و فهرمان بهري گردن، ته نيا له شتي په سهند و چاک دايه، جا لهو باره وه هه رکام له (أحمد) له (المسند) ي خويدا وه (ابن سعد) له (الطبقات) دا وهك (المصباح المنير) لي نه قل کردون، شه به سهرهاته ده گيرنه وه: {عَنْ عَلِيٍّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ بَعَثَ رَسُولُ اللَّهِ "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" سَرِيَّةً وَاسْتَعْمَلَ عَلَيْهِمْ رَجُلًا مِنَ الْأَنْصَارِ قَالَ فَلَمَّا خَرَجُوا قَالَ وَجَدَ عَلَيْهِمْ فِي شَيْءٍ فَقَالَ: قَالَ لَهُمْ أَلَيْسَ قَدْ أَمَرَكُمُ رَسُولُ اللَّهِ "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" أَنْ تُطِيعُونِي؟ قَالَ: قَالُوا بَلَى، قَالَ فَقَالَ اجْمَعُوا حَطْبًا، ثُمَّ دَعَا بِنَارٍ فَأَضْرَمَهَا فِيهِ، ثُمَّ قَالَ: عَزَمْتُ عَلَيْكُمْ لَتَدْخُلْنَهَا قَالَ فَهَمَّ الْقَوْمُ أَنْ يَدْخُلُوهَا، قَالَ فَقَالَ لَهُمْ شَابٌّ مِنْهُمْ إِنَّمَا فَرَرْتُمْ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" مِنَ النَّارِ فَلَا تَعْجَلُوا حَتَّى تَلْقُوا النَّبِيَّ "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" فَإِنْ أَمَرَكُمُ أَنْ تَدْخُلُوهَا فَادْخُلُوا، قَالَ: فَارْجِعُوا إِلَى النَّبِيِّ "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" فَأَخْبَرُوهُ فَقَالَ لَهُمْ: لَوْ دَخَلْتُمُوهَا مَا خَرَجْتُمْ مِنْهَا أَبَدًا إِنَّمَا الطَّاعَةُ فِي الْمَعْرُوفِ} (أَخْرَجَهُ أَحْمَدُ بِرَقْم: (۶۲۲)، وَابْنُ أَبِي شَيْبَةَ بِرَقْم: (۳۳۷۰۶)) تعليق شعيب الأرناؤوط: إسناده صحيح على شرط الشيخين) عهلي كوري نه بي تاليب (خوا لي رازي بي) ده گيرپته وه، که پيغه مبهري خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" رږڅيک سريه يه ک ده نيږي و پياوځي نه نصاريان له سهر ده کاته فهرمانده، کاتيک ده رده چن له سهر شتيک لييان توږه ده بي و پيان ده لي: نيا پيغه مبهري خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" فهرماني پي نه کردون به قسه مکه ن؟ ده لين: با ، ده لي: ده دارم بو کويکه نه وه، (کومه لي دار کوده که نه وه) دوايي فهرمان ده کات ناگريکي بو لهو دارانه به رده ن که کواونه ته وه، دوايي ده لي: فهرمانتان پيده که م بچنه نيو ناگره که وه!! نه وانيش خهريک ده بن بچنه نيو ناگره که، به لام که غيک له وان ده لي: نيوه بو لاي

پێغه‌مبه‌ری خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" له ترسی ئاگر راتان کردوه ، په‌له مه‌که‌ن هه‌تا ده‌چینه‌وه بۆ لای پێغه‌مبه‌ری خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ئنجا ئه‌گه‌ر فه‌رمانی پێ‌کردین بچینه‌ نیوی، بچنه‌ نیوی، کاتی‌ک ده‌چینه‌وه بۆ لای پێغه‌مبه‌ری خوا هه‌والی پێ‌ده‌ده‌ن و بۆی باس ده‌که‌ن، پێغه‌مبه‌ری خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ده‌فه‌رموی: (لَوْ دَخَلْتُمُوهَا مَا خَرَجْتُمْ مِنْهَا أَبَدًا إِنَّمَا الطَّاعَةُ فِي الْمَعْرُوفِ). ئه‌گه‌ر چووبانایه‌ نیوی به‌ پێی خۆتان، هه‌رگیز لێی نه‌ده‌هاتنه‌ده‌ری، (واته: له قیامه‌تیش پێی ده‌سووتان. بێ‌گومان به‌ قسه‌کردن و فه‌رمانبه‌ریی کردن، ته‌نیا له شتی په‌سه‌ندو چاک دایه ، بێ‌گومان ئه‌مه ده‌رسیکی زۆر گه‌وره‌یه بۆ مسوولمانان که له شتی چاک و په‌سه‌ندو شه‌رعییدا نه‌بی، نابێ به‌قسه‌ی به‌رپرس و گه‌وره‌کانی خۆیان بکه‌ن، با ئه‌و به‌رپرسه ئه‌میرپیکیش بی، که راسته‌وخۆ پێغه‌مبه‌ری خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" داینبای.

۷- هه‌ر له‌وباره‌وه فه‌رمایشتیکی دیکه‌ی پێغه‌مبه‌ری خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" هه‌یه، که ده‌فه‌رموی: {لَا طَاعَةَ لِمَخْلُوقٍ فِي مَعْصِيَةِ الْخَالِقِ} (أَخْرَجَهُ أَحْمَدُ بَرَقْم: (۲۰۶۷۲)، وَالْحَاكِمُ بَرَقْم: (۵۸۷۰) وَقَالَ: صَحِيحُ الْإِسْنَادِ، وَالطَّبْرَانِيُّ بَرَقْم: (۳۶۷)، وَصَحَّحَهُ الْأَلْبَانِيُّ فِي صَحِيحِ الْجَامِعِ بَرَقْم: (۷۵۲۰))، واته: هه‌یچ دروستکراویک له‌سه‌ر پێ‌چیی کردنی دروستکه‌ردا به‌ قسه‌ی ناکرێ، واته: شتی که سه‌رپێ‌چیی خوای تێ‌دابی که خاوه‌ن و به‌دیه‌ینه‌ره، به‌ قسه‌ی هه‌یچ که‌سیک ناکرێ، ئه‌و دروستکراوه هه‌ر که‌سیک بی، له شتی ناشه‌رعیی و له قه‌ده‌غه‌و ناپه‌سه‌نددا به‌قسه‌ی ناکرێ، چونکه شتی قه‌ده‌غه‌و ناپه‌سه‌ند سه‌رپێ‌چیه بۆ فه‌رمانی خوا، ئێمه‌ش خوا په‌رستین و خه‌لك په‌رست نین، ئێمه به‌رپرس په‌رست و حوکمران و خه‌لیفه و سه‌روک په‌رست نین، ئێمه خوا په‌رستین، حوکمران و سه‌روک و ده‌سته‌لات‌داره‌کان، ده‌بی خوا په‌رست بن و به‌رپی خوادا پێشمان بکه‌ون، ئه‌وجار فه‌رمانه‌که‌یان په‌و ده‌بی و به‌قسه‌یان ده‌کری.

۸- هه‌ر له‌وباره‌وه ئه‌م فه‌رمایشته‌ی پێغه‌مبه‌ری خواش "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" هه‌یه که ده‌فه‌رموی: {«الدِّينُ النَّصِيحَةُ»، قُلْنَا لِمَنْ؟ قَالَ: «لِلَّهِ وَلِكِتَابِهِ وَلِرَسُولِهِ وَلِأَيِّمَةِ الْمُسْلِمِينَ وَعَامَّتِهِمْ»} (أَخْرَجَهُ مُسْلِمٌ بَرَقْم: (۲۰۵))، واته: دینداری

د لَسُوْزِيِيه، گوتمان: بُو كِي؟ فه مووی: د لَسُوْزِيِي بُو خواو كَتِيْبِي خواو پِيْغِه مبهري خواو پِيْشِه وایانی مسوْلَمَانان و بُو مسوْلَمَانان به گشتی، (الْخَطَّابِي) چه مکی نهم فه رمایشته جوان رِوون ده کاتمه: (قال الخطابي الدين النصيحة) وهي كلمة جامعة معناها حيازة الحظ للمنصوح له وَ مَعْنَى الحديث عماد الدين وقوامه النصيحة كقولہ الحج عرفة...، وأما النصيحة لأئمة المسلمين فمعاونتهم على الحق وطاعتهم فيه وأمرهم به، وهذا كله على أن المراد بأئمة المسلمين، الخلفاء وغيرهم ممن يقوم بأمور المسلمين من أصحاب الولايات^(۱) واته: (الدين النصيحة) وشهيه كِي كَوَكِه ره وهيه، مانا كهی شه وهيه، كه تَو چي چاكه بُو شه كه سه، كه قسه كهی ناراسته ده كهی شاوا بكهی، (واته: بُوِي د لَسُوْزِيِي بِي من وشهی (النصيحة) م به د لَسُوْزِيِي لِيْكَدا وهيه) و مانای فه رموده كه واته: راپوه ستانی دين وكوْله كهی دين بریتيه له (النصيحة) د لَسُوْزِيِي، وهك چوْن پِيْغِه مبهري خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ده فه رموی (الحج عرفة) واته: پایه گیوره گی بریتيه له راپوه ستان له عه ره فات، دوايي باسی چه مك و واتای (نصيحة) ده كات بُو خواو بُو كَتِيْبِي خواو بُو پِيْغِه مبهري خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ"، دوايي ده لِي: (وأما النصيحة لأئمة المسلمين) د لَسُوْزِيِي بُو پِيْشِه وایانی مسوْلَمَانان و حوكمرانانی مسوْلَمَانان: (فمعاونتهم على الحق وطاعتهم فيه وأمرهم به) بریتيه له وهی كه له سه ره حق هاو كاريان بكری، به قسه یان بكری له سه ره حق و فه رمانيشيان پی بكری به حق، نجا ده لِي: مبه ستیش له پِيْشِه وایانی مسوْلَمَانان، جِيْنَشِيْنِه كانن و هه مو شه وانن، كه سه ره رشتی كاروباری مسوْلَمَانان ده كن، چ گچكه بن چ گه وره.

۹- هه ره له وبار وه نهم فه رموده یه پِيْغِه مبهري خواش "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" هه یه، كه موسليم هِيْناويه تی، ده فه رموی: {«إِنَّهُ يُسْتَعْمَلُ عَلَيْكُمْ أَمْرًا فَتَعْرِفُونَ وَتُنْكِرُونَ فَمَنْ كَرِهَ فَقَدْ بَرَأَ وَمَنْ أَنْكَرَ فَقَدْ سَلِمَ وَلَكِنْ مَنْ رَضِيَ وَتَابَعَ»، قَالُوا

(۱) الأخلاق السياسية للدولة الإسلامية في القرآن والسنة، ص ۳۵۳، لمحمد زكريا النداف.

يَا رَسُولَ اللَّهِ أَلَا نُقَاتِلُهُمْ قَالَ: «لَا، مَا أَقَامُوا فِيكُمْ الصَّلَاةَ» {أَخْرَجَهُ مُسْلِمٌ بِرَقْم: (٤٩٠٧))، پیغه‌مبەری خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" هه‌وایمان پێده‌دات به شتی‌ک که له دوا‌ی وی دی، ده‌فه‌رموی: بێگومان له‌مه‌ودوا چه‌ند به‌رپرس و حوکمرانی‌کتان به‌سه‌ره‌وه داده‌نرێن، هه‌ندی‌ک شتی ته‌وانتان پێ چاکه‌و هه‌ندی‌ک‌یشان پێ خراپه‌، (واته: حه‌ق و ناحه‌قیان هه‌یه‌و، شه‌رع و ناشه‌رع تێکه‌ڵ ده‌که‌ن)، ئنجا هه‌ر که‌س به‌ دڵ خراپه‌که‌یان ببو‌غزینێ و له‌گه‌ڵ خراپه‌که‌یاندا نه‌بێ، (دیاره‌ هه‌ر ته‌وه‌نده‌شی له‌ توانادا هه‌بێ، که به‌ دڵ خراپه‌که‌یانی رق لێبێتته‌وه) ته‌وه‌ به‌ریی بو‌وه له‌ خراپه‌ی ته‌وان (خراپه‌ی ته‌وان له‌سه‌رو‌ی حیساب ناکرێ، مادام پێی رازی نه‌بێ و جگه‌له‌ پێ رازی نه‌بو‌ونیش، توانایه‌کی دیکه‌ی نه‌بێ، نه‌به‌ده‌ست و نه‌به‌ زمان) (به‌لام باشت‌ر له‌وه)، هه‌رکه‌سی‌ک نکو‌ولیی بکات (به‌ره‌هه‌ستیی بکات و له‌ به‌رانبه‌ریان بو‌ه‌ستی، چ به‌ ده‌ست چ به‌ زمان) ته‌وه‌ سه‌لامه‌ت بو‌وه، به‌لام که‌سی‌ک، که رازی بی‌و شو‌ن‌یان بکه‌وی (وه‌لامه‌که‌ی نه‌داوه‌ته‌وه، چونکه‌ ناشکرایه‌ واته: که‌سی‌ک وابێ ته‌وه‌ گونا‌ه‌باره)، گوتیان: ئه‌ی پیغه‌مبەری خوا! "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ئایا به‌ چه‌ک و هیژ، دژیان بجه‌نگین؟ فه‌رموی: نه‌خێر مادام پێش نو‌یژ‌یستان بو‌ بکه‌ن (مادام دروشه‌کانی دیندار‌یستان له‌گه‌ڵ به‌رپێوه‌به‌رن) قه‌یناکا به‌ چه‌ک و هیژ له‌گه‌ڵیاندا رو‌وبه‌رو مه‌بنه‌وه‌و دژیان مه‌ه‌ستنه‌وه‌.

له‌باره‌ی ئه‌م فه‌رمووده‌یه‌وه (نه‌وه‌وی) گوتویه‌تی: (معناه من كره بقلبه ولم يستطع إنكارا بیده ولا لسانه فقد برئ من الإثم وأدى وظيفته ومن أنكر بحسب طاقته فقد سلم من هذه المعصية ومن رضى بفعلهم وتبعهم عليه فهو العاصي)^(١) مانا‌که‌ی ته‌وه‌یه (من كره بقلبه) هه‌رکه‌سی‌ک به‌ دڵ رقی له خراپه‌که‌یان بی، به‌لام نه‌به‌ده‌ست و نه‌ به‌ زمان نه‌توانی خراپه‌که‌یان بگۆڕی، ته‌وه له‌ گونا‌هی ته‌وان به‌رییه‌و دو‌وره‌، چونکه‌ هه‌ر ته‌وه‌ی له‌ توانادا هه‌یه‌و ته‌رکی سه‌رشانی خۆی جیبه‌جی کردوه، به‌لام هه‌رکه‌سی به‌ پێی توانای خۆی له‌ دژیان

(١) رياض الصالحين، ص ١٠٢.

بوه سستی و له دژی خراپه کهیان بی و لییان راپه ری، ئەوه سهلامهت بووه لهو گوناوه (واته: باشتره لهوهی یه کهم که دیاره تواناشی زیاتره)، بهلام هه رکه سیك به کرده کهیان رازی بی و شوینیان بکهوی، ئەوه گونا هباره.

۱۰- نجا دهقیکی دیکه لهوباره وه ئەو قسهیهی ئەبویه کری صیددیقه (خوا لئی رازی بی)، یه کهمین جینشینی پیغه مبهری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" دواي ئەوهی، که هه لێژێردرا به جینشین، وتاریکی داو، له وتاره کهدا گوتی: (أَطِيعُونِي مَا أَعْطَى اللَّهُ وَرَسُولُهُ فَإِذَا عَصَيْتَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَلَا طَاعَةَ لِي عَلَيْكُمْ)^(۱)

واته: فرمانبه ریم بۆ بکهن، مادام من فرمانبه ریی بۆ خواو بۆ پیغه مبه ره کهی "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" بکهم، ئە گهر من سه رییچی خواو پیغه مبه ری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" کرد، ئەوه هه قی فرمانبه ریی بۆ کرا م له سه ر ئیوه نیه، واته: ته نیا له شتی کدا، که من پاپه ندی شه ریه تم و ملکه چم بۆ خواو پیغه مبه ری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" له سه رتان پیویسته به قسه م بکهن، به لام که لامدا، به قسه م مه کهن.

نجا له کۆتایی ئەم باسه دا، با جاریکی دیکه سه رنجی ئەم نایه ته بدهین و سه رنجی رای هه ندی له توێژه رهوانی قورئان بدهین، ئەو پرسته قورئانییه، که ده فره موی: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ...﴾ النساء، ئەهی ئەوانه ی ئیمان تان هیناوه! فرمانبه ریی خوا بکهن و فرمانبه ریی پیغه مبه ری خوا بکهن، وه هی کار به ده ستانیک، که له خۆتان (الطبري) ده لی: (الأمر بطاعة الأئمة والولاء فيما كان لله طاعة، وللمسلمين مصلحة)^(۲) واته: کاتی فرمانمان پی ده کری به قسه ی کار به ده ستان و هوکمرانان بکهین، که ئەو به قسه کردنه فرمانبه ریی بۆ خوا، وه به رژه وه ندیی بی بۆ مسو لمانان. که دیاره هه میشه به قسه کردنی خوا و فرمانبه ریی بۆ خوا، به رژه وه ندیی مسو لمانانی تیدایه، هه میشه هه ر شتی که به رژه وه ندیی مسو لمانان

(۱) السيرة النبوية لابن هشام، ج ۴ ص ۳۹۳.

(۲) جامع البيان، ج ۵ ص ۸۹.

بئی به‌ته‌ئکید له‌شه‌ریعه‌دا هه‌یه، واته: (طبری) دوو قه‌یدی خستۆته سه‌ر فه‌رمانبه‌ریی بۆ حوکمرانان، که‌له‌پاستیدا دوو قه‌یده‌که تیکه‌ه‌لکیشن: کاتی‌ک به‌قسه‌ی حوکمران و کاربه‌ده‌ستان ده‌کری، که‌ ئه‌و فه‌رمانه‌ی ئه‌وان بریتی بئی له‌پابه‌ندیی به‌شه‌ریعه‌ته‌وه، به‌رژه‌وه‌ندیی مسوولمانانی تیدا بئی، به‌ته‌ئکید هه‌میشه به‌رژه‌وه‌ندیی مسوولمانان له‌پابه‌ندیی به‌شه‌ریعه‌ت دایه، هه‌میشه شه‌ریعه‌ت ده‌بیته هۆی هینانه‌دی به‌رژه‌وه‌ندیی مسوولمانان.

(الزمخشری) یش هه‌ر له‌و باره‌وه گوتویه‌تی: (أَنْ أُمَرَاءَ الْجُورِ، اللَّهُ وَرَسُولُهُ بَرِيئَانِ مِنْهُمْ فَلَا يُعْطَفُونَ عَلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ فِي وَجوبِ الطَّاعَةِ لَهُمْ)^(١) واته: بی‌گومان فه‌رمانده‌و حوکمرانه سته‌مکاره‌کان، خوا و پی‌غه‌مبه‌ری خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" لییان به‌ریین، بۆیه نابی‌عه‌تف بکریته‌وه سه‌ر خوا و پی‌غه‌مبه‌ری خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" له‌وه‌دا که‌ ده‌بی به‌قسه‌یان بکری، که‌خوا ده‌فه‌رموی: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ...﴾ دوا‌یی نه‌یفه‌رموه: (وَأَطِيعُوا أُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ)، به‌لکو فه‌رمویه‌تی: (وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ) دیاره‌و شه‌ی (إِطَاعَةُ) ی بۆیه نه‌هیناوه، تا‌کو بزانی که‌ حوکمران و کاربه‌ده‌ستان به‌قسه‌کردنیان، شتیکی سه‌ربه‌خۆ نیه، به‌قسه‌کردنی خوا سه‌ربه‌خۆیه‌و هی پی‌غه‌مبه‌ری خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" سه‌ربه‌خۆیه، چونکه پی‌غه‌مبه‌ری خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" یش به‌وه‌حیی خوا هه‌لده‌ستی و داده‌نیشی، به‌لام هی کاربه‌ده‌ستان و حوکمرانان شتیکی سه‌ربه‌خۆ نیه‌و به‌ستراوه‌ته‌وه به‌پابه‌ندیی به‌شه‌ریعه‌ته‌وه.

جا (زه‌مه‌خشه‌ریی) ده‌لی: که‌سائیک که‌ سته‌مکارین، نا‌گونجی بلیی: مه‌به‌ست له: (وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ) ئه‌وانن، چونکه حوکمرانانی سته‌مکار عه‌تف نا‌کرینه سه‌ر خوا و پی‌غه‌مبه‌ری خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ"، چونکه جیان ئه‌وان و ته‌نیا حوکمرانانیکی پارێزکارو پابه‌ند به‌شه‌رع له‌گه‌ل خوا و پی‌غه‌مبه‌ری خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" له‌سیاقیکدا باس ده‌کریین، که‌ ده‌بی به‌قسه‌یان بکری.

ھەرۋەھا (فخرالدين الرازى) يىش لە تەفسىرەكەى خۇى (مفاتىح الغيب) دا، لە تەفسىرى ئەم رىستە قورئانىيەدا دەلىلى: (أَنَّ الْأُمَّةَ جَمْعَةٌ عَلَى أَنْ الْأُمَرَاءَ وَالسَّلَاطِينَ إِنَّمَا يَجِبُ طَاعَتُهُمْ فِيمَا عِلْمٌ بِالْدَّلِيلِ أَنَّهُ حَقٌّ وَصَوَابٌ) ^(۱) واتە: يىگومان ئۆمەتى ئىسلام (واتە: زانايان و پىشەوايانى ئۆمەت) يەككەنگەن لەسەر ئەو، كە فەرماندەكان و ھۆكمرانەكان تەنیا لەو ەدا، كە بەبەلگە دەركەموتو ەقەمۇ راستە بەقسەيان دەكرى. واتە: كە دەركەموت ناشەرعىيە، نەك بەقسەيان ناكرى، بەلكو دەبى بەرھەلستىي يان بكرى.

ھەرۋەھا (البىضاوي) يىش لە تەفسىرەكەى خۇيدا ھەر دەربارەى ئەم رىستە قورئانىيەى پىشى، دەلىلى: (أَمَرَ النَّاسَ بِطَاعَتِهِمْ بَعْدَ مَا أَمَرَهُمْ بِالْعَدْلِ تَنْبِيْهًا عَلَى أَنْ وَجُوبَ طَاعَتِهِمْ مَا دَامُوا عَلَى الْحَقِّ) ^(۲) واتە: خوا فەرمانى كىردو بە خەلك، كە بەقسەى كاربەدەستان و ھۆكمرانەكان بكات و فەرمانبەرييان بۆ بكات، دواى ئەو ەى كە فەرمانى كىردو بەكاربەدەست و ھۆكمرانەكان دادگەربىن، ئەو ەش ئاگادار كىردنەو ەى بۆ ئىمە، كە بەمەرجىك لەسەرمان پىويستە بەقسەى ھۆكمرانەكان بكەين، كە لەسەر ەق بىن، بەلام ئەگەر لەسەر نا ەق بىن ؟ بە تەئكىد دروست نىە بەقسەيان بكرى.

دىارە بەقسەكردن و فەرمانبەرىي كىردن بۆ ھۆكمرانان لە سنوورى شەرىعەتدا، يەككە لەو شتانەى، كە لە شەرىعەتى ئىسلامىيدا زۆر بەئاشكرا زانراو، چۈنكە ەك پىشتىرىش باسما كىرد: ئىمە خوا پەرىستىن، تەننەت ئىمە پىغەمبەر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" پەرىستىش نىن، پىغەمبەرى خواش "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" كە لە ەممو كەسمان خۇشتەر دەوى پاش خواى پەرۋەردگار، بەلام بۆيە بەقسەى دەكەين، چۈنكە خوا دەفەرموى: بەقسەى بكەن! ئەگەرنا ئەو ەى، كە دەپەرىستى و فەرمانبەرىي موتلەقى بۆ دەكرى، تەنیا خوايەو بەس خوا بەندايەتتى بۆ دەكرى، بەلام پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" بۆيە

^(۱) التفسير الكبير، ج ۱۰ ص ۱۴۵.

^(۲) أنوار التنزيل وأسرار التأويل، ص ۱۱۵.

فهرمانبه‌ريې و گوټ‌پاڼه‌ئېي بۆ ده‌کړې، چونکه فهرمانې خوامان پي راده‌ګه‌يه‌نې، ئنجا ته‌ګه‌ر بۆ پيڼغه‌مبه‌ري خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" وا بين، بي‌ګومان بۆ حوکمران و کاربه‌ده‌ستاني دیکه حيسابه‌که زور جيايه‌و، ده‌بي زور وريا بين و هيچ حوکمران و کاربه‌ده‌ستيک به‌ده‌ر له‌شه‌ريعت، نه‌ک هه‌ر به‌ قسه‌ي ناکړې، به‌لکو ده‌بي له‌ دژيشي بوه‌ستين، وه‌ک له‌ بڼه‌ماي نويه‌مدا ده‌يځه‌ينه پروو.

بڼه‌های نویم

چاودیری کردنی حوکران و

کاربه‌دهستان و لیپرسینه‌وه و راستکردنه‌وه‌یان

ئىستاش با يېنە سەر توۋىنەنە ۋە ئۆيە مەن بىنە مەي سىستەمى ھوكمپانىي
ئىسلامىي و چاودىرىيى كوردنى ھوكمپان و كاربەدەستان و لىپرسىنە ۋە راسىت كوردنە ۋە يان،
ئەم بىنە مەيەش يەككى دىكەيە لە بىنە ما گىرگ و سەرەككە كانى سىستەمى ھوكمپانىي
ئىسلامىي، چونكە خەلگ و ھاۋولاتىيان، ئەك ھەر فەرمانيان پى نەكراۋە كە بەقسەي
كاربەدەست و ھوكمپانان بىكەن، كاتىك لە شەرىعت لادەدەن، بەلكو بە پىچەوانە ۋە،
فەرمانيان پىكراۋە، كە لە دژيان بوەستى، ئىنجا ئەك ھەر مافىانە كە چاودىرىيى
كاربەدەستان و ھوكمپانانى خۆيان بىكەن و ئەگەر ھەلەيان كورد لىيان پىرسنە ۋە،
ھەولبەدەن راستيان بىكەنە ۋە، بەلكو ئەۋە ئەركى سەرشانىشيانە، كە چاودىرىيى بەسەر
ھوكمپانە كانە ۋە، نەھىلن توۋشى لادان و ھەلە بن، ئەگەر توۋشيش بوون، بە زوۋىي
راستيان بىكەنە ۋە، ئەگەر راستىش نەبوۋنە ۋە، ئەۋە چ شتىك بەرژەۋەندىي ئەۋانى دابىن
كرد، بەۋ شىۋە مامەلەيان لەگەلدا بىكەن، ۋەك دوايى باسى دەكەين .

ئىنجا ئىمە ئەم بىنە مەيە ۋە ئۆيەم: (چاودىرىيى كوردنى ھوكمپانان و كاربەدەستان و
لىپرسىنە ۋە يان) لە پىنچ بىرگەدا دەخەينە روو:

بىرگەي يەكەم: بناغەي فىكرىي و ياسايى چاودىرىيى كوردن و لىپرسىنە ۋە يەپىرسان.
بىرگەي دوۋەم: بەلگە كانى چاودىرىيى كوردن و لىپرسىنە ۋە يەپىرسان لە قورئان و
سۈننەت دا.

بىرگەي سىيەم: بۋارە كانى چاودىرىيى كوردن و لىپرسىنە ۋە يەپىرسان.
بىرگەي چۈارەم: شىۋازو جۈرە كانى چاودىرىيى كوردن و لىپرسىنە ۋە يەپىرسان.
بىرگەي پىنچەم: دەرەنجامە كانى چاودىرىيى كوردن و لىپرسىنە ۋە يەپىرسان.

برگەى يەكەم: بىناغەى فېكرىي و ياسايى چاودىرىي كىردنى بەپرسان و لېپرسىنەويان:

بىناغەى فېكرىي و ياسايى ئەو، كە خەلگ بۆى ھەيە چاودىرىي ھۆكۈمرانان ھى كاربەدەستان بىكات لىيان پېرسىتەو ۋە راسىيان بىكاتەو، ئەم پىنچ خالەدا دەخەينە ۋەو:

۱- ئۆمەت و خەلگ خاوەنى ئەسلىي دەستەلاىى سىياسىيە، ۋەك ئەبەمەمەى دووۋەم: (دەستەلات ھى خەلگە)دا پىشتەر ۋەو ۋەو ۋەو ۋەو، باشتىن بەلگەش لەو بارەو ۋەو ۋەو ۋەو كە خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) ھەموو دواندنەكانى خۆى ئاراستەى خەلگ كىردوون بەگشتى: (يا أَيُّهَا النَّاسُ، يا بَنِي آدَمَ... يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا) كەواتە: كۆمەلگا و خەلگى مەسولمان، دوئىندراوى راسىتەو ۋەو ۋەو، بۆ جىبەجىكەردنى شەرىعەتەكەى و ھەركات ھۆكۈمرانان بوونە پەرچ، پىيويستە ئەو پەرچە لابەرنو ئەو گىرقتە، چارەسەر بىكرى.

۲- ھۆكۈمرانان كەسى يەكەم چ ھاوکارانى، بەجىگەر و بەوكىلى خەلگ دادەنرىن و ئە جىياتى ئەوان دەستەلاىى سىياسى بەدەستەو ۋەگىر، جا ديارە خاوەنى ئەسلىي ھەر شىك، مافى چاودىرىي كىردن و سەپەرشتىي كىردن و، لېپرسىنەو ۋەو لادانى ئەو كەسەى ھەيە، كە كىردوويەتى بە ۋەكىل، ۋە ئە راسىتىدا پەيۋەندىي نىۋان ھۆكۈمرانان و خەلگ، ۋەك پەيۋەندىي نىۋان ۋەكىل و ئەسلىي ۋەيە، ديارە كەسەك كە كەسەك دەكاتە ۋەكىل، بۆى ھەيە چاودىرىي بىكات و، لىشى پېرسىتەو ۋەو لاشى بدات.

۳- مادام بىناغەى بەپىۋە بىردنى كاروبارى كۆمەلگا بە راپوئىر بى: ﴿وَأْمُرْهُمْ شُرُوعَ يَتَنَّبَهُمْ﴾ كە پىشتەر باسما كىردو، كە ديارە ئەو ۋەش بە بى چاودىرىي كىردن و ئاگالىۋونى خەلگ ۋە بى لېپرسىنەويان لەگەل ھۆكۈمراناندا ئەو راپوئىر كىردنە نايەتە دى، كەواتە: ھەقى خەلگ خۆيانە، كە ۋەك چۆن بۆ ئەسلىي كارەكە راپوئىر دەكەن، بۆ جىبەجىكەردنىشى: ئايا چەندى جىبەجى بىوۋە؟ چۆن جىبەجى بىوۋە؟

چەند كەمۇ كورتىيى تېدايە ؟ ديسان ئۇ راويژ كوردنەيان و ھەربەردەوام بى، كە ئە چاودىزىيى كوردن و لىپرسىنەو و راست كوردنەو دا بەرجەستە دەبى.

۴ - كۆمەلگاي مەسولمان ئەر كى سەر شانىيەتى، كە فەرمان بە چاكە و رېگىرىي ئە خراپە، ئە ھەموو بوارە كاندا ئە نجام بدا، بە تاييەت ئە بوارى سىياسەت و ھوكمرا نىيەد ھەك پىشتەر باسما كورد، ھەروا خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) ئەو بارەو ھەرموويەتى: ﴿وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَيُطِيعُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ...﴾ (التوبة).

كە ديارە فەرمان بە چاكە كوردن و رېگرتن ئە خراپە، پەكى ئە سەر زانىن و شارەزايى بە خىرو شەرى ھوكمرا نان و كار بە دەستان كەوتو، ئەوئىش بە بى چاودىزىيى كوردن و بەدوادا چوون و لىپرسىنەو مەيسەر نابى.

۵ - ھوكمرا ن و كار بە دەستان ئە روانگەي شەرىيەتەو تاكىكن ھەك سەر جەم تاكە كانى دىكە، ھىچ پلەو پاىەو ئىمتىيازىكيان بە سەر غەيرى خۇياندا نيە، ھەك چۆن ھەر تاكىك چاودىزىيى دە كرى و لىي دەپرسىتەو، ئەمانىش بە ھەمان شىو پىويستە چاودىزىيى بىرىن و لىشيان بېرسىتەو، پاداشت و سزاش پرويان تى بىكات ئەو بە سە، كە يەكەمىن جىنشىنى پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" (أَبُو بَكْرٍ الصِّدِّيقِ) (خوا لىي پازى بى) ئە يەكەم وتارى خۇيدا دەلى: (أَمَّا بَعْدُ أَيُّهَا النَّاسُ فَإِنِّي قَدْ وُلِّيتُ عَلَيْكُمْ وَلَسْتُ بِخَيْرِكُمْ فَإِنِ أَحْسَنْتُ فَأَعِينُونِي، وَإِنْ أَسَأْتُ فَقَوِّمُونِي)^(۱) واتە: دواي سوپاس و ستايشى خوا، ئەي خەلكىنە! مەن ئە سەرتان كراومەتە سەرپەرشتىار، بەلام ئە ئىو بەشتەر نىم، ئەگەر چاكەم كورد ھاوكارم بن و ئەگەر خراپەم كورد، راستم بىكەنەو .

(۱) السيرة النبوية لابن هشام، ج ۴ ص ۳۹۳.

برگەى دووهم: بەلگەکانى چاودىرىيى کردن و لىپرسينهوى

بەرپرسان لە قورئان و سوننەت دا:

ئایا ئیـمە چ بەلگەىە کمان بە دەستەوہیە لە نایەتەکانى قورئان و فەرمايشتەکانى پيغەمبەر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" كە خەلك و كۆمەلگا، ئەك هەر مافیانە، بەلكو ئەركيشیانە، كە چاودىرىيى حوكمپرانان و كاربەدەستانى خۆيان بكەن، حوكمپرانان لەسەرى سەرى، تا كو خوارى خوارى، لە هەر ئاستىكدان بن چاودىرييان بكەن و لىپرسينهويان لەگەل بكەن و راستيان بكەنەوه، دوايش ئەگەر هەر راست نەبونهوه، هەر هەلۆيستىك كە بەبەرژەوهندى دەزانن لەبەرانبەرياندا يىگرنە بەر، ئایا بەلگەمان لەوبارەوه چىيە؟! هەلبەتە بەلگە زۆرن، لەدەقەكانى قورئان و سوننەت، بەلام ئیـمە هيندىك لە نایەت و فەرمايشتەكانمان وەك نمونە لەبارەوه هیناوتەوه:

١/ يەكێك لەوانە نایەتى ژمارە (١٠٤) ى سوورەتى (آل عمران)ە خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) دەفـەرـمـوى: ﴿وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ﴾ ﴿١١٤﴾ خوا فەرمانمان پيـدەـكـات و دەفەرـمـوى: ئیـوه - ئەى مسوڵمانینە! - كۆمەلێك بن، یان: با كۆمەلێكتان هەبێ كە: بانگەواز دەكەن بۆ هەرچى شتى چاكە، فەرمان دەكەن بە شتە پەسەندەكان و رێگى دەكەن ئەشتە ناپەسەندەكان، هەر ئەوانەش سەرفرازان، بەلێ، مسوڵمانان لەسەریان پيويستە هەمويان، ياخود لە نيوياندا كۆمەلێك هەبن، كە ئەم سى ئەرکە جيبەجی بكەن: بانگەواز بكەن بۆ هەرچى شتى بەسوود و چاكە، يەكدى بۆ بانگ بكەن و خەلكيشى بۆ بانگ بكەن، ئنجانەو شتە چاكەو بەسوودە لەهەركەسىك و لایەكەوه بێو لە هەر بوارىكدابى، چونكە (راغب الأصفهاني) لە پيناسەى (الخیر) دا گوتويهتى: (الخیر: ما يرغب فيه الكل) واتە (خیر): هەر شتێكە كە هەموو كەس ئارەزووى دەكەن و حەزى پيـدەـكەن. فەرمان بكەن بە هەرچى شتى پەسەندە، وە رێگى بكەن لەهەرچى شتى ناپەسەندە، كە دیارە شەریعەت یا فەرمانە بەشتە پەسەندەكان، یان رێگىیە لە شتە ناپەسەندەكان،

واته: ده بیټ مسوئلانان هه موویان کۆمه لیک بن، یاخود کۆمه لیکیان له نیودا هه بن، که هه ولبدن بۆ چه سپاندنی شه ریهت و، لابرندی هه ر شتیک، که له گه ل شه ریهتدا ناکۆک و نه گونجاوه، دوا ییش خوا ده فره رموی: ﴿وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ﴾ هه ر نه وانهش سه ر فرازن، واته: به یچه وانه وه کۆمه لگایه کی مسوئلان، که هه موویان، یاخود کۆمه لیکیان له نیودا نه بی، که نهو سی نه رکه جیه جی بکه ن، کۆمه لگایه کی سه ر فراز نیه، نه له دنیا دا به خته وه ر و سه ر فراز ده بی و نه له دوا رۆژیش دا.

نه وهش شتیک واقیعیه و، هه ر کاتی ک کۆمه لگا و خه لکی مسوئلان، میلله تانی مسوئلان، زیندوویه تی نه و ه یان له نیودا نه ما، که هه لویستی ئیجاییان هه بی دهر باره ی سه ر جه م شته باش و په سه نده کان، به رگریان لی بکه ن و هه ولی چه سپاندنیان بدن، هه لویستی سه لبیان هه بیټ دهر باره ی شته خراپه کان، که دژیان بن و نه یان هیلن و ریشه کیشیان بکه ن، نهو کۆمه لگا و میلله تانه ی نهو حاله تی زیندوویتی یه یان تیدا نامینی، به ره و مردن و پو و کانه وه ده چن.

۲- خوا له ئایه تی ژماره (۱۱۰) ی سوو ره تی (آل عمران) یش دا ده فره رموی: ﴿كُنتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ...﴾ واته: ئیوه - نه ی مسوئلانی نه!- با شترین کۆمه لن بۆ خه لکی په ی دا کرا ون، بۆ مرۆفایه تی وه دیه ی ترا ون، له به رچی؟ چونکه: فره مان ده که ن به هه رچی شتی په سه نده و، رێگری ده که ن له هه رچی شتی ناپه سه نده و، ئیمان به خوا دینن، پی شتر با سمان کړده، که ئیمان به خوا، بنا غیه بۆ هه موو تا عهت و چاکه یه ک، به لام لی رده دا خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) خستویه نه دوا یه، تا کو سه رنجمان رابکیشی: که ئیمان به خوا بو نی ک له ئیسلامدا ئیعتیباری پی ده کړی، که خا وه نه که ی وا لی بکات، له گه ل چاکه دا بی و دژی خراپه بی، چاکه و خراپه ی خۆی و خه لک، بر وادار ده بی له گه ل چاکه دا بی و دژی خراپه بی.

۳- ئایەتیکی دیکە لەو بارەووە ئایەتی ژمارە (۲۵)ی سوورەتی (الأنفال)ە، کە خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى فَرْمُوویەتی: ﴿وَاتَّقُوا فِتْنَةً لَا تُصِيبَنَّ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْكُمْ خَاصَّةً وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ﴾ واتە: ئە بەلایەک بترسین تەنیا تووشی ئەوانەتان نابێ، کە ستم و خراپەیان کردووە، بزانن کە خوا سزاو تۆلە ی تونده، سزای خوا تونده، مانای چى یە؟ واتە: ئە بەلایەک بترسین کە بەهۆی ستمەکارەکانتانەو تووشی چاکەکارەکانیش بێ، بزانن، کە سزاو تۆلە ی خوا تونده بەرانبەر بە کۆمەڵگایەک، کە دەستی خراپەکارەکان و ستمەکارەکان ناگرن و ئە بەرانبەریاندا ناوەستن، بابزانن کە خوا، ئەگەر سزای دان، هەموویان پێکەووە سزا دەدات، بۆچی؟ ستمەکار و خراپەکان لەبەر ستم و خراپەى خۆیان، بێ خراپەکانیش لەبەر ئەوەی هەلۆیستیان نەبوووە ئەبەرانبەر ستم و خراپەداو، گۆییان تەپ کردووە ملیان شۆر کردووە بۆ ستم و خراپە، ئە پێناو دوو هەناسە ژيانداو ئە پێناو تۆزە ژيانیکى زەلیلانەدا، ئامادە نەبوون کە یەخەى ستمەکار بگرن، هەم ستمەکارەکش ئە ستم دەرباز بکەن و، هەم خوشیان قوتار بکەن، بۆیە هەموویان شایستەى ئەوەن، کە پێکەووە سزا بدرین، وەك ئە فەرمايشته‌کانی پێغەمبەردا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" هاتووە، هەمیشە سوننەتى پێغەمبەر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" و فەرمايشته‌کانی ئەوەی، کە ئە قورئاندا بەکورتیی هاتووە، زیاتر پۆشنی دەکەنەووە، ئەوەی کە ئە قورئاندا بەشیوەی تیۆریی (نظري) هاتووە، ئە سوننەتى پێغەمبەردا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" بەبەرجه‌سته‌کراوی پێشاندراوە.

۴- ئەوەتا یەکیەک ئە فەرمايشته‌کانی پێغەمبەر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" کە (أبو داود الترمذی) هیناویانە، (الترمذی) گوتوویەتی: (حَدِيثٌ حَسَنٌ) واتە: فەرمايشتیکی باشە ئە ڕوی سەنەدەووە، پێغەمبەر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" دەفەرموێ: ﴿كَلَّا، وَاللّٰهُ لَتَأْمُرَنَّ بِالْمَعْرُوفِ، وَلَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ، وَلَتَأْخُذَنَّ عَلَى يَدِ الظَّالِمِ، وَلَتَأْطُرَّهُ عَلَى الْحَقِّ أَطْرًا، وَلَتَقْصُرَّهُ عَلَى الْحَقِّ قَصْرًا، أَوْ لَيُضْرِبَنَّ اللّٰهُ بِقُلُوبٍ بَعْضَكُمْ عَلَى بَعْضٍ، ثُمَّ لَيَلْعَنَنَّكُمْ كَمَا لَعَنَهُمْ﴾ (أخرجه أبو داود برقم: (۴۳۳۶)، والبيهقي برقم:

(۱۹۹۸۳))، واتە: نەخىر وانىە^(۱)، وەك ئىوۋ دەلىن و بېرى لىدەكەنەو: سويىند بە خوا، دەبى فەرمان بەشتى پەسەند بکەن و، رى لەشتى ئاپەسەند بگرن و، دەبى دەستى ئىنسانى ستەمكار بگرن و نەھىلن ستەم بکات و، دەبى بىسورپىننەو وەرى سورپىننەو بۆ لای حق، ئەگەر بەرەو باتىل چو، دەبى باي دەنەو وەلى پىسورپىننەو بەرەو حق، وە دەبىت كورتى بکەنەو ئەسەر حق و نەھىلن بەرەو ناحەقى و باتل بپوا، ئەگەر وانەكەن، ئەوۋە خوا دلى ھەندىكتان لەگەل ھەندىكيان پىكدا دەدات، دوايى خوا نەفرىن لەئىوۋەش دەكات (ئەى ئەوانەى بى ھەلۋىست بوون) وەك چۆن نەفرىنى لە ستەمكارەكان كىردوۋە.

ھەلبەتە خوا نەفرىنى لە ستەمكارەكان كىردوۋە بەدەقى ئايەت لە سورپەتى (ھود) دا دەفەرموى: ﴿...أَلَا لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ﴾ ھود، ئاگادار بە نەفرىنى خوا لەستەمكارانە! كەواتە: ئەوۋە دەقى فەرموودەى پىغەمبەرە "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" كە كەسانىك لەبەرانبەر ستەمكاراندا ھەلۋىستيان نابى، ئەوانەش لەعنەتيان لى دەكرى، با زولمىشيان نەكردبى، مادام لەبەرانبەر زولمدا بى ھەلۋىست و بى دەنگ بن، ئەوانىش وەك ستەمكارەكان نەفرىنيان لى دەكرى.

ئىنجا تەماشىا بکەن! ئەگەر خەلكى مسولمان، ئەم ئايەتانەى خورای پەرۋەردگارو ئەم فەرمايشتانەى پىغەمبەر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" باش تىبگەن و ئىشيان پى بکەن، كۆمەلگای مسولمان چەند توندوتۆل و تۆكمە دەبىتو، چۆن جىگای زولم دەبىتەوۋە جىگای گەندەلى دەبىتەوۋە جىگای ماف پىشلىكردن دەبىتەوۋە، جىگای قورخكردن دەستەلات و ئىمتىيازەكان دەبىتەوۋە، بۆ تاكىك، بۆ مالىك، بۆ حىزىك، بۆ كۆمەللىك؟! موستەھىلە ئەو شتانە لە كۆمەلگايەكى مسولماندا جىگايان بىتەوۋە.

۵- فەرمايشتىكى دىكەى پىغەمبەر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" لەويارەو، ئەو

^(۱) وشەى (كلّا) لە زمانى عەرەبىدا گوتراو (كَلِمَةُ رَدْعٍ وَزَجْرٍ) وشەيەكە بۆ سەرزەشت و تىخوپىن و سەرکۆنە بەكاردى.

فهرمایشتهیه، که (أبو داود الترمذی) هیناویانه و، (الترمذی) به (حسن)ی داناوه: {أَفْضَلُ الْجِهَادِ كَلِمَةُ عَدْلٍ عِنْدَ سُلْطَانٍ جَائِرٍ} (أخرجه أبو داود برقم: ۴۳۴۴) وقال الشيخ الألباني: صحيح) واته: گهوارهترین و چاکترین جیهاد، وشهیه کی دادگه رانهیه له لای دهسته لاتداریکی سته مکارو لادهر. که سیک قسهیه کی حهقی پی بلی، ئهوه باشتین جوژی جیهاد کردنه له پیناوی خوادا.

۶- کۆتا فهرمایشت، که لهو بارهوه دهیهیننهوه، ئهوه فهرمایشتهیه، که (مسلم) له کتیبی صهیحی خۆیدا به ژماره (۵۰) هیناویهتی، که پیغه مبهه "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" دهفرموی: {«مَا مِنْ نَبِيٍّ بَعَثَهُ اللهُ فِي أُمَّةٍ قَبْلِي إِلَّا كَانَ لَهُ مِنْ أُمَّتِهِ حَوَارِيُونَ وَأَصْحَابٌ يَأْخُذُونَ بِسُنَنِهِ وَيَقْتَدُونَ بِهَا ثُمَّ يَخْلَفُ مِنْ بَعْدِهِمْ خُلُوفٌ يَقُولُونَ مَا لَا يَفْعَلُونَ وَيَفْعَلُونَ مَا لَا يُؤْمَرُونَ، فَمَنْ جَاهَدَهُمْ بِيَدِهِ فَهُوَ مُؤْمِنٌ، وَمَنْ جَاهَدَهُمْ بِلِسَانِهِ فَهُوَ مُؤْمِنٌ، وَمَنْ جَاهَدَهُمْ بِقَلْبِهِ فَهُوَ مُؤْمِنٌ، وَلَيْسَ وَرَاءَ ذَلِكَ مِنَ الْإِيمَانِ حَبَّةٌ خَرْدَلٍ»} (أخرجه مسلم برقم: ۵۰)، واته: ههچ پیغه مبهه ری که نه بووه، که خرا رهوانه ی کردبی له کۆمه لیکدا، مه گهر له ئۆمه ته که ی خۆیدا هاوه لاتنکی دانسته ی هه بوونو، پشتیوانان و هاوکارانیکی هه بوون که به پیتی ئهوه وه پابه ند بوونو، به فهرمانی ئهوه به پتوه چوون، پاشان دوا ی ئهوان که سانی که له پاشه به ره کان دین، ئهوه ی که ده یلین کاری پیناکهن، شتی که ده که ن که فهرمانیان پی نه کراوه، ئنجا هه رکه سی که به ده ست له دژی ئهوانه بوه ستیتته وه، ئهوه برواداره، وه هه رکه سی که به زمان له دژیان بوه ستیتته وه، ئهوه برواداره، هه رکه سی که به دلش له دژیان بوه ستیتته وه (مادام ههچی دی که ی له توانادا نه بی)، ئهوه ش برواداره، به لām له دوا ی ئهوه به قه ده ر ده نکه خه رته له یه که ئیمان نیه، واته: به قه ده ر ده نکه خه رته له یه که ئیمان له دلی که سی که دا نیه که نه به دل و نه به ده ست و نه به زمان له دژی که سانی که نه بی، که له پربازی پیغه مبهه "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" لاده دن و ده ترا زین.

ئهوه به لکه کانی ئه رک و مافی چاودیری کردن و لیپرسینه وه و راست کردنه وه ی خه لک و کۆمه لگا، بۆ حوکمران و کار به ده ستان.

برگەى سىيەم: بوارەكانى چاودىرىيى كىردن و لىپرسىنەۋەى بەرپىرسان:

دىيارە بوارەكان زۆرن، بەلام من لە سى خالا دا كورتم كىردوونەوتەۋە، لە سى بوارى سەرەكىدا خەلك و كۆمەلگا مافىانە و ئەركىشىانە، كە چاودىرىن بەسەر حوكمران و كاربەدەستانەۋە لىپرسىنەۋەيان لەگەلدا بىكەن و، لەبەرامبەريان دا بوەستن.

بوارى يەكەم: پابەندىيى بەشەرىيەتەۋە، ياخود پابەندى بە دەستور و ياساۋە: ۋەك خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) بە پىتەمبەرى خۆى دەفەرمى: ﴿ثُمَّ جَعَلْنَاكَ عَلَىٰ شَرِيعَةٍ مِّنَ الْأَمْرِ فَاتَّبِعْهَا وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ﴾ (١٨)

خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) دواى ئەۋەى باسى جوولەكەو نەصرانىيەكان دەكات، دەفەرمى: دوايى تۆمان لەسەر بەرنامەيەك دانا لە ئايىنى خۆمان، دەجا شوينى بىكەۋە بەدواى ئارەزووى ئەوانە مەكەۋە، كە نازانن، كەۋاتە: ھەر لە پىتەمبەرى خواۋە، تا ھەر تاكىكى مسولمان، ئىمە مولزەم كراوين و لەسەرمان پىويستىكراۋە، كە پابەند بىن بەو شەرىيەت و بەرنامەۋە، كە خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) ئاردوويەتى، جاديارە ئىمە كاتى خۆى لە تويژىنەۋەى بنەماى سىيەم دا: (ملكەچكىردنى ھەموو لايەك بۆ دەستور و ياسا) بە درىژىيى ئەم بابەتەمان تويژىيەۋە، بۆيە لىرە بەو ئاماژە كورته وازى لىدىينى.

بوارى دووھم / پابەندىيى بە دادگەرىيەۋە (الإلتزام بالعدل): خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) لە چەندان ئايەت دا فەرمانى بە ئىمانداران كىردە، كە پابەند بىن بە دادگەرىيەۋە دادگەرىيى لە نىو خۆياندا بچەسپىنن و بەدادگەرىيى بەرپۆە بچن و دادگەرىيى بلىن، تەنەت لەگەل دوژمنانىشيان دا، بۆ وىنە: خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) لە سوورەتى (النساء) لە ئايەتى (١٣٥) دا دەفەرمى: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ شُهَدَاءَ لِلّٰهِ وَلَوْ عَلَىٰ أَنْفُسِكُمْ أَوِ الْوَالِدِينَ وَالْأَقْرَبِينَ...﴾ (١٣٥) واتە: ئەى ئەوانەى پرواتان ھىناۋە! زۆر دادگەرىيى بەرپۆەبەرن، زۆر بە دادگەرىيى ھەلسن، شايدەو چاودىر بىن بۆ خوا، ئەگەر لەسەر خۆشتان بى، يان (ئەو چاودىرىيى كىردن و شايدەيى دانە) لەسەر دايك و باب، ياخود خزمانىش بى... ديارە ئىمە ئەم مەسەلەى پابەندىيى بە دادگەرىيەۋەش، كاتى خۆى لە كاتى تويژىنەۋەى بنەماى پىنجەم: (دادگەرىيى گشتگىر (العدالة الشاملة) دا، قسەمان لىكرد، بۆيە لىرەش بەم ئاماژە كورته وازى لىدىينى، گرنگ ئەۋەيە بزانرى

کە ئەم بوارەش، واتە: بواری چەسپاندنی دادگەریی و پابەندیی بە دادگەرییەوه بەتایبەت بۆ حوکمران و کاربەدەستان، بواریکی گرنگی چاودێریی کردنی خەڵک و لێپرسینەوهی ئەگەڵ حوکمران و ئەگەڵ کاربەدەستان دا، کە ئایا تا چ ڕاددەیەك دادگەرانی بەرپۆه دەچن، دادگەریی بەسەر هەموولایە کدا بە خۆشیان و دەورووبەریشیانەوه، جێ بەجێ دەکەن؟!.

بواری سییەم / سپاردنی بەرپر سياريتيه کان بە کەسانی شایستە: خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) لە سوورەتی (النساء) دا دەفرموی: ﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ...﴾ واتە: خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) فەرمانتان پێدەکات بە جەختکردنەوه، کە سپاردەکان تەسلیمی خواوەنەکانیان بکەن، هەركات دادوەریتان ئەنێوان خەڵکدا کرد، دادگەرانی دادوەریی بکەن... دیارە ئیمە پێشتر باسی ئەووەمان کرد، ئە کاتی توێژینەوهی بنەمای حەوتەم دا: (داینبکردنی ماف و نازادییەکان) خوا یاریی ئەداهاتووشدا جاریکی دیکە دەگەرپێنەوه سەری، مەبەستیش ئەمە ئەوێه کە ئەرکی سەرشاری حوکمرانانە: ئەوانە ی ئە خوار خۆیانەوه، بزانی کامەیان شایستەترە بۆ هەر کارو ئەرکیك، بەوی بسپێرن، بەبێ ئە بەرچاو گرتنی خزمایەتی و ناوچەگەریتی و، بە بێ حیزبایەتی و هاومەشپەبی و هاومەسلەکی و بەرژووەندیی شەخصیی کە لەبەینیاندا دەبی، کێ کەفائەتی زیاترە و توانا و شایستەیی زیاترە، بۆ ڕاپەراندنی ئەو کارە، بەوی بسپێرن، ئەگەر وا ئەکەن، ئەو دیارە خیانتیان لە ئەمانەتی خوا و پیغەمبەر "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" کردووە، خیانتیان لە مسوڵمانان کردووە.

بەئێ، ئەم سێ بوارە، سێ بواری سەرەکی، کە دەبی خەڵک و کۆمەلگا تیاندان چاودێریی حوکمران و کاربەدەستان بکەن و لێپرسینەوهیان ئەگەڵدا بکات، ئەگەر لایاندا راستیان بکەنەوه و هەلۆیستیان ئەبەرانبەردا وەر بگیرن، ئنجا وەك گۆتمان: ئەك هەر مافیانە بەئکو ئەرکیکی سەرشارنیشیانە، جیاوازیی نیوان ئەرک و مافیش ئەوێه، کە مەرووف — دەتوانی دەستبەرداری مافەکە ی خۆی بییت، بەلام ئەرک، ئەگەر جێبەجیی ئەکات و کەمترخەمی تییدا بکات، ئەسەری گوناھبار دەبی و سزاو جەزەرە بە رووی تێدەکات.

ئىنجا ئايا ئەو سى بوارەدا، خەلك چۆن چاودىيىرى و بەدواداچوون دەكات، چۆن لىپرسىنەو دەكات لەگەل بەرپرسان دا؟! تەماشە دەكات: تا چ راددەيەك ئەو حوكمران و كاربەدەستانە پابەندن بەشەرىيەتەو، پابەندن بەو دەستورەو، كە تەبەئىيى كراو بەو ياسايانەو، كە ئەنجومەنى نوينەرەن (بەرلەمان) دەريان دەكات، لەبەر رۆشنایی شەرىعەت دا؟! پاشان: تاچ راددەيەك دادگەرى دەچەسپىنرى و بەدادگەرى مامەلە دەكرى، دادگەرى بەمانای گشتگىرى؟ پاشان: تاچ راددەيەك بە پىي كەفائەت و شايستەيى ئەرك و بەرپرسىارىتييەكان بە خەلك دەسپىردىن، بەبى رەچاوكردنى ئەو شتانەي كە شەرىعەت ئىعتىبارى بۆ دانەناون، وەك خزمایەتیی، حیزبایەتیی، ناسىاوتیيى، ناوچەگەرىتييى...هتد.

برگەى چوارەم: شیوازو جۆرەكانى چاودىيىركردن و لىپرسىنەو بەرپرسان:

بۆ چاودىيىرى كردن و لىپرسىنەو بەرپرسان، بەگشتى دوو شیواز هەن:

بەكەم / چاودىيىرى پارىز كردن (الرقابة الوقائية):

كە پىشى دەگوترى: چاودىيىرى كردن بەسەر دەستورىيى بوونى ياساكاندا (الرقابة على دستورية القوانين) ، كە ديارە مەبەست ئەم جۆرە چاودىيىرى كردنە ئەو، كە رىگا بگىرى ئە دەرجوونى هەر ياساوپارىيەك، كە پىچەوانەي دەستور بى، دەستورىك كەتيك نەگىرى ئەگەل شەرىعەتى بەرجەستە ئە قورئان و سوننەت دا، كە ديارە ئەمەيش بە پلەي يەكەم لەلایەن ئەنجومەنى راويژ (مجلس الشورى) - كە پىشى دەگوترى: (ئەنجومەنى نوينەرەن) يان (بەرلەمان)ەو ئەنجام دەدرى، چونكە ئەركى سەرەكى ئەنجومەنى راويژ، ئەنجومەنى نوينەرەن، برىتيە ئە ياسادانان و دەبى لەويدا چاودىيىرى بكرى، كە هىچ ياسايەك و هىچ برىارىك دەرنەچى پىچەوانەي شەرىعەت بى و دەبى پارىز بكرى ئە دەرجوونى هەر ياساوپارىيەك، كە پىچەوانەي دەستور بى، ئىنجا دەگونجى ئەو راستەوخۆ ئە ئەنجومەنى نوينەرەنەو بكرى، دەشگونجى كە دەزگايەكى

تایبەتی بۆ دروست بکری، وەك ئە هەندێ شوێن هەیهو پێی دەگوتری: ئەنجومەنی دەستووری (المجلس الدستوري)، كە دەكرێ ئەنجومەنیكى سەرەخۆ بێ، یاخود پێك بێ ئە نوێنەرانی: ئەنجومەنی نوێنەران و نوێنەرانی: حكوومەت، یاخود نوێنەرانی: دەستەلاتی دادوەری، گەنگ ئەوێه دەزگایەك و لایەنێك هەبێ، كە چاودێری بكات ئەلایەن دەستەلاتی جێبەجێكردنەوه، هیچ یاساو بڕیارێك دەرنەچیت، كە پێچەوانەی دەستوورو شەریعت بێ.

دەگونجی بە كۆمەڵێك دەقی قورئان و سوننەت، بەلگە پێننەوه لەسەر ئەو جوۆرە چاودێری كردنەى حوكمران و كاربەدەستان:

١- بۆ وێنە: خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) ئە سوورەتی (النساء) ئە ئایەتی (٨٣) دا دەفەرموی: ﴿وَإِذَا جَاءَهُمْ أَمْرٌ مِّنَ الْأَمْنِ أَوْ الْخَوْفِ أَدْعَاؤُهُمْ وَلَوْ رَدُّوهُ إِلَى الرَّسُولِ وَإِلَى أُولِي الْأَمْرِ مِنْهُمْ لَعَلِمَهُ الَّذِينَ يَسْتَنْبِطُونَهُ مِنْهُمْ...﴾ (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) رەخنە دەگرێ ئە كەسانێكى دڵنەخۆش، یان كەم هۆش، ئنجا دەگونجی، هەر موناڤیق بووبن، یاخود هەر مسوڵمانی ناخالی و كەرچ و كال بوون، دەفەرموی: ﴿... وَإِذَا جَاءَهُمْ أَمْرٌ مِّنَ الْأَمْنِ أَوْ الْخَوْفِ أَدْعَاؤُهُمْ...﴾ ئە گەر هەوالێکیان بۆ هات كە پەیهەندی بەهیمینی و ئاساییش، یان ترسەوه هەبوو، بلیوی دەكەنەوه ﴿... وَلَوْ رَدُّوهُ إِلَى الرَّسُولِ وَإِلَى أُولِي الْأَمْرِ مِنْهُمْ لَعَلِمَهُ الَّذِينَ يَسْتَنْبِطُونَهُ مِنْهُمْ...﴾

ئە گەر ئەو هەوالەیان گیرابایەوه بۆ پێغەمبەر بۆ لای ئەوانەى مشوورخۆرو كار بەدەستن، ئەوانەى توانای هەلەینجانیان هەیه، دەیانزانى كە ئایا: ئەو هەوالە بە كەلکی بلاكردنەوه دى یان نا؟ كەواتە: دەبێ ئە نێو مسوڵماناندا، كەسانێك هەبن ئەوان بڕیار بدن، فلان هەوالە بلاوبكریتەوه، یان بلاو نەكریتەوه؟ ئەو بڕیارە بدری، یان نەدری؟ واتە: دەبێ ئەنێو كۆمەلگادا لایەنیكى چاودێر هەبێ.

٢- ئە سوورەتی (الشورى) ئە ئایەتی (٣٨) دا خوا كە دەفەرموی: ﴿...وَأْمُرْهُمْ شُرَئِيَّيْنَهُمْ...﴾ (٣٨)

واتە: كاروباری بڕواداران بە راویژە ئەنێو خۆیاندا. دیسان ئەمەش بەلگەیه لەسەر

ئەو، كە دەبىي مەسئۇلمانان دامەزراوھىيەك، يان دەزگايە كيەن ھەبىي، كە چاودىيىيى كارىبە دەستان بىكات، چونكە مادام كاروبارىيان بە راوئىژە، كەواتە: مەسئۇلمانان بۆيان ھەبە لە نىو خۇياندا راوئىژ بىكەن: ئايا چى بىكەن و چۆن بىكەن؟ چونكە دىيارە ئەو چاودىيىيى كەرنە، ۋەك چۆن لە ھالەتتى جىبە جىبە كەرنە (تەنقىز) دا پىيۋىستە، پىش جىبە جىبە كەرنىش، ھەر پىيۋىستە ۋە كاتى بىرياردانىشدا پىش ئەوھى كارەكە بىچىتە قالىي جىبە جىبە كەرنە، پىيۋىستە چاودىيىيى ئەو بىريارو ياسايانە بىرى.

۳- ھەروھە ئەو فەرمايشتەي پىغەمبەر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" كە پىشتر ھىنامان و دەفەرموى: ﴿الَّذِينَ النَّصِيحَةُ﴾، قُلْنَا لِمَنْ؟ قَالَ: «لِلّٰهِ وَلِكِتَابِهِ وَلِرَسُولِهِ وَلَأُئِمَّةِ الْمُسْلِمِينَ وَعَامَّتِهِمْ» (أَخْرَجَهُ مُسْلِمٌ بِرَقْم: (۲۰۵))، دىسان ئەمىش ھەمان مەبەست دەگەيەن، چونكە فەرمايشتەكە دەفەرموى: دىندارىيى بىرئىتە لە دىسۆزىيى، ھاوئەكەنىش گوتيان: بۆكى؟ فەرموي: بۆ خوا دىسۆز بى، چى خوا پىي خۆشە، ئەو بىكەي و چى خوا پىي ناخۆشە خۆتى لى بەدوور بىرى و، بۆ پىغەمبەر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" دىسۆز بى، بۆ كىبىي خواو دىسۆز بى، بۆ بەرپرس و پىشەوايانى مەسئۇلمانان دىسۆزىيى، بۆ مەسئۇلمانان بەگشتى دىسۆز بى، ئىجا دىسۆزىيى بۆ بەرپرس و پىشەوايانى مەسئۇلمانان، ئەوھىيە، كە ئەگەر ياساوپىيەن كىيان دەر كەرد، كە دەزانى بە كەلك نايەت و ناشەرعىيە، زو لىيان ۋە دەنگ بىي، ئەوھىيە دىسۆزىيى بۆ ئەوان، دىسۆزىيى ئەوھىيە، كە ھەمىشە دەستيان بۆ لە سىنگ بەدەي و، ھەمىشە دەستيان بۆ لەسەر چاودانىيى، بەلكو لە راستىيدا ئەوھىيە خىانەتە، بەلى، ئەو ھوكمپانە دلى پىي خۆش دەبى، بەلام لە راستىيدا تۆ خىيانى پىدەكەي، لە كاتىكدا بۆ ناھەقىيەكانى و ناشەرعىيەكانى، دەست لە سىنگ دەدەي و بەلى قورىانى بۆ دەكەي.

۴- لە فەرمايشتەكى دىكەدا پىغەمبەر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" دەفەرموى: ﴿أَلَا كَلِّكُمْ رَاعٍ وَكَلِّكُمْ مَسْنُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ﴾ (أَخْرَجَهُ أَحْمَدُ بِرَقْم: (۴۴۹۵)، وَابْنُ خَالْتُونٍ بِرَقْم: (۲۲۷۸)، وَمُسْلِمٌ بِرَقْم: (۱۸۲۹)، وَابْنُ دَاوُدَ بِرَقْم: (۲۹۲۸)، وَالتِّرْمِذِيُّ بِرَقْم: (۱۷۰۵))، واتە: ئاگادارىن! ھەركامىكتان چاودىرەو بەرپرسىارىشە بەرانبەر بە

کۆمه‌لگایه‌که‌ی، که‌واته: که‌ تۆ چاودیڤیری، مانای وایه ده‌بی چاودیڤیری حوکمرانان بکه‌ی، چاودیڤیری خه‌لک بکه‌ی، چاودیڤیری ده‌سته‌لاتدار بکه‌ی و چاودیڤیری بی ده‌سته‌لاتیش بکه‌ی، چاودیڤیری ده‌سته‌لاتدار بکه‌ی، نه‌هیللی لابات و نه‌هیللی بریارینک بدات، که‌ به‌ که‌لک نه‌یه‌ت، چاودیڤیری بی ده‌سته‌لات بکه‌ی و نه‌هیللی مافی بخوری و هه‌قی پیشیل بکری.

دووهم: چاودیڤیری کردنی چاره‌سه‌ر کردن (الرقابة العلاجية):

جوړی دووهمی چاودیڤیری کردنی حوکمران و کاربه‌ده‌ستان و به‌پرسان، بریتیه له چاودیڤیری کردنی چاره‌سه‌ر کردن (الرقابة العلاجية): ته‌میش دیاره بریتیه له‌وه‌ی، که‌ چاودیڤیری حوکمران و کاربه‌ده‌ستان بکری، دواي له‌وه‌ی که‌ یاساو بریاره‌کانیان ده‌رده‌که‌ن و ده‌که‌ونه‌ قالدی جیبه‌جیکردنه‌وه، ده‌ره‌نجامی خراپیان لیده‌که‌ویته‌وه و په‌ریزو شوینه‌واری خراپیان ده‌بی، ده‌بیته له‌و کاته‌دا، ته‌گه‌ر پیشتر چاودیڤیری نه‌کراپی، یاخود ده‌رک نه‌کرا، بی به‌وه که‌ ته‌و یاساو بریاره، ته‌و شیوه‌سیاسه‌ته‌هه‌له‌یه، دواي له‌وه‌ی، که‌ ده‌ره‌نجامه‌کانی ده‌رده‌که‌ن، که‌ به‌که‌لک نایه‌ت، پیویسته چاودیڤیری بکری و بخریته ژیر لیپرسینه‌وه و راستبکریته‌وه، دیاره ته‌هوش ئه‌رکی کۆمه‌لگا و سه‌رجه‌م دام و ده‌زگاکانیسه، که‌ هه‌ول بدن، ته‌و بریارو یاسایانه‌و ته‌و جوړه‌سیاسه‌ت و ره‌فتاره، که‌ ده‌ره‌نجامه‌خراپه‌کانی ده‌رکه‌وتوون، بیگۆرن و لاییه‌رن.

بۆ نمونه:

(البغدادی) که‌ یه‌کیکه‌ له‌زانایانی شاره‌زای بواری عه‌قیده و بنچینه‌کانی دین له‌و باره‌وه ده‌لی: (وَمَتَى زَاغَ عَنْ ذَلِكَ كَانَتِ الْأُمَّةُ عِيَارًا عَلَيْهِ فِي الْعُدُولِ بِهِ مِنْ حَطِّهِ إِلَى الصَّوَابِ أَوْ فِي الْعُدُولِ عَنْهُ إِلَى غَيْرِهِ وَ سَبِيلُهُمْ مَعَهُ فِيهَا كَسَبِيلِهِ مَعَ خُلَفَائِهِ وَقُضَاتِهِ وَعُمَاةِهِ وَسُعَاتِهِ أَنْ زَاغُوا عَنِ السُّنَّةِ عَدَلَ بِهِمْ أَوْ عَدَلَ عَنْهُمْ)^(١) له‌باسی سه‌رۆک و که‌سی یه‌که‌می ولاتدا ده‌لی: هه‌رکاتیک له‌و رییه‌ لایدا، تۆمه‌ت پیویسته به‌سه‌ریه‌وه چاودیڤیری پیوه‌ری، که‌ له‌ هه‌له‌وه‌ بیگۆریتیه‌وه بۆ ریی راست، یاخود ته‌گه‌ر بۆی راست نه‌کرایه‌وه،

(١) أصول الدين، ص ٢٧٨.

لايىدات و يەكى دىكە بىننە شوپىنى و شيۋەى مامەلە كىردنى ئۆمەت و خەلك لىگەل ئەو
 ھوكمپرانەدا لەو بارەو ەك شيۋەى مامەلە كىردنى ئەو ھوكمپرانەىە لىگەل جىنشىنەكانى و
 قازىيەكانى و كاربەدەستەكانى و ئەوانەدا، كە دەيان نىرى بۆ كۆكردنەو ەى زەكات،
 (واتە: ئەو كارمەندو كاربەدەستانەى لىبەردەستىدا ەن) كە كاتىك لەو رىبازە لادەدەن
 كە بۆى دىيارىي كىردوون، دەيان ەيتتەو ە سەر ەق، ياخود ئەوان لادەبات و كەسانى
 دىكەيان لى شوپىندا دەنى، (بەھەمان شيۋە ئۆمەتلىش، دەبى كاتىك كە كەسى يەكەم، جا
 سەرۆك كۆمارى پىدەلەين، خەلىفەى مەسولمانانى پى دەلەين، ەرجى پى دەلەين، كاتىك
 لادەبات، ئىنجا لى كەسى يەكەمەو ە بگرە، تا خوار كاتىك، كە لادەبات، دەبى ەول بەن
 راستى بكنەو ە، ئەگەر بۆيان راست نەكرايەو ە، لايىبەن و كەسىكى دىكەى لى شوپىن
 دابەين).

ەروەھا (الباقلانى) ىش لەو بارەو ە گوتويەتى: (فَإِنْ قَالُوا: فَلِمَ إِذَا يُقَامُ الْإِمَامُ؟
 قِيلَ لَهُمْ لِأَجْلِ مَا ذَكَرْنَاهُ مِنْ تَدْبِيرِ الْجِيُوشِ وَ سَدِّ الثُّغُورِ وَ رَدِّ الظَّالِمِ وَ الْأَخْذِ لِلْمَظْلُومِ
 وَ إِقَامَةِ الْحُدُودِ وَ قَسَمِ الْفِيءِ بَيْنَ الْمُسْلِمِينَ وَ الدَّفْعِ بِهِمْ فِي حَجَّتِهِمْ وَ غَزْوِهِمْ فَإِنْ غَلَطَ
 فِي شَيْءٍ مِنْهُ، أَوْ عَدَلَ بِهِ عَنْ مَوْضِعِهِ، كَانَتْ الْأَمَّةُ مِنْ وَرَائِهِ لَتَقْوِيْمِهِ) ^(۱) باقلانى
 دەربارەى چۆنىەتى چاودىرى كىردن و لىپرسىنەو ەى ھوكمپران، واتە: كەسى يەكەمى
 دەولەت و ھكۆمەت لى ئىسلام دا، گوتويەتى: ئەگەر گوتيان: پىشەوا (واتە: ھوكمپرانو
 دەستەلاتدار) بۆچى دادەنرى؟ پىيان دەگوترى: لى پىناوى ئەو ەدا، كە باسما كىرد، لى:

(۱) رىكخسەن و مشوور لىخواردنى سوپا.

(۲) پاراستنى سەنورەكان لىبەرانبەر دوژمنان دا (واتە: ئەو سەنگەرەنەى لى
 پىشەو ەن و لىگەل دوژمن دا ھاوسنورن بىانگرى و بىانپارىزى، كە دوژمن نەتوانى
 بىتە خاكى مەسولمانەو ە).

(۳) بەرپەرچدانەو ەى باباى ستەمكار، كە ستەم لىخەلكى نەكات.

(۴) باباى ستەم لىكراو مافەكەى بۆ بگرەپىندىتەو ە.

ئىنجا با يېڭىنە سەر بېرگەي پېنجەم و كۆتايى ئەم بىنەماي ئۆيە مېنە: دەرە نجامە كانى پادىزىيى لىپرسىنەوھى حوكمران و كارەبە دەستان، كاتىك كە خەلك ھەل دەستى بە ئەرک و مافى چاودىزىيى و لىپرسىنەوھى حوكمران و بەرپرسان، واتە: كاتىك كە خەلك و كۆمەلگايەك كە زىندوون و نەمردوون، خاوەن ھەست و نەستى ئەبەرانبەر لادان ئەشەرعدا ھەل ئۆستيان ھەيەو، گوئى تەپ ناكەن و چاوشۇر ناكەن، بەلكو بە بەشىك ئە دىنى خاوى دەزانن و بەبەشىك ئە مسولمانەتتې خۆيانى دەزانن، كە ۋەك چۆن ئويۇ دەكەن، ئاۋاش چاۋيان لەسەر حوكمران و دەستەلاتداران بى، كاتىك كە لادەدەن بيانگېرنەو سەر راستە شەقام، كاتىك كە ستەم دەكەن، نەھىلن ستەم بىكەن، كاتىك مافە كانى كەسەك

پېشپىل دەكەن دەستيان بگرن، كاتىك كۆمەلگا ئەم ئەركە ئەنجام دەدا لەگەل حوكمپران و كار بە دەستانیدا، دوو دەرھاویشتە پەيدا دەبن:

دەرھاویشتەى يەكەم: وەلامدانەو و بەدەنگەو و هاتنى باباى حوكمپران و بەرپرس:

وەلامدانەو و بەدەنگەو و هاتنى باباى حوكمپران و بەرپرس و پابەندى بە شەرىعە تەو و، دەستەلگرتنى لەو لادان و سەرپىچىيائەى، كە لىي بەرەخە گىراون و پرەفتار كەردنى بە پىي بنچىنەى: (الرجوع الى الحق خير من التماس في الباطل) گەرەنەو بۆ حەق باشترە، لە بەردەوامبون لە سەر ناھەق، كە ديارە ھەر ئەم دەرھاویشتەى يەكەمە، ھالەتەىكى ئاسايىيەو، ھەر ئەو ھالەتەىكى خوازراو بۆ كەسانىك، كە خۆيان بەمسوئلمان بزانن و خۆيان بە بەرپرسى مسوئلمانان و مشوورخۆرى مسوئلمانان بزانن، و ايان لى چاوەرئ دەكرئ، ئەو ھالەتى ئاسايىيە و سەروشتىيە بۆ ئەوان، كە كاتىك ئاگادار دەكرىنەو، دەبى كە بەنەزائىي سەمیان كەردو، يان ھەتايان كەردو، يان بە ھەر ھال، ئەگەر زانپىشيان دواى ئەو ھەلەك لىيان و دەنگ دى و ئاگادار دەكرىنەو، بگەرپىنەو سەر راستە شەقام و ئامادە بن پىنەو سەر راستە ھىل و دەست لەو خراپەى ھەلگرن، ئنجا ئەگەر و ايان كەرد، ئەو ھالەتى خوازراو و وىستراو، ھەر ئەو ھەش چاوەرئ دەكرئ لە كەسانىك، كە مسوئلمانان دايان نابن بە بەرپرس و چاودىرى خۆيان و بە حوكمپران و سەرپرەشتىارى خۆيان، كە كاتىك ئاگادار دەكرىنەو راست دەكرىنەو، قەبوولئ ئەو ئاگادار كەردنەو ھەو راست كەردنەو ھەبەن.

چوار خەلىفە راشدىنەكان (خو لىيان پازى بى)، بەو شىو ھەوون، ھەموو حوكمپرانىكى مسوئلمانى پەسەن بە درىژاىي مېژوو بەو شىو ھەوون، كاتىك كە زانايەك، بەلكو ھەركەسىك ئامۆژگارىي كەردبن، ھەلەى بۆ راست كەردنەو، ئەك ھەر توورە نەبوون، بەلكو زۆر بە سىنگ فراوانىي، سوپاسى باباى پەخە گرىشيان كەردو و دەست خۆشيشيان لىكەردو، بەلكو جارى و بوو خەلاتىشيان كەردو، ئنجا ئەك تەنیا چوار خەلىفە راشىدەكان، بەلكو ھەندىك دەستەلاتدارانى ئومەوىي و عەبباسىيە ھەبوون، تاك تاك، ياخود لە ھەندىك ھەلوئىستياندا زۆر جوامىرەنە بوون، كە ئەگەر زانايەكى دىن فرۆشيش

ویستبێتی لایان بدات، یان فتوا یەکی هەڵەیان بۆدات، ئەو حوکمپرانە، کە ترسی خۆی لە دلدابووە، چاودێری خۆی پەرورەدگاری هەست پێکردووە، جاری وا هەبووە سزای زانیە کەشی داو، یاخود ئەگەر سزاشی نەدابێ، دوایی گوتویەتی: ئەو زانیە ئەو فتوایە لەبەر من بەو شیوەیە دا، تاكو من رازی بکا، نازانی کە من بەو رازی نیم!

بەلێ، ئەگەر دەرھاوێشتە یە کە میان دەرەنجامی چاودێری و لێرسینەوێ خەلک بوو بۆ بەرپرسیان، ئەو ديارە مسوڵمانان بە ئاسانی گرتە کەیان چارەسەر دەبێ لە گەڵ ئەو حوکمپرانەدا، کە هەلە کردووە ستمی کردووە، مادام ئیستا قبول دەکات بێتەو سەر راستە شەقامو، قبول دەکات ئەو مەسەلە شەدا پابەند بێتەو بە شەریعەتەو، ئەو وەك جارێ پێویستە فەرمانبەری بۆ بکری، چونکە جاری پەیمانە کە ی هەر ئە گەردنی خەلک دایەو کاتی خۆشی، کە مسوڵمانان بە یەعتیان پێداو، ئەسەر ئەو بناغە یە بە یەعتیان پێ نەداو، کە هەلە ئەکات، چونکە تەنیا پێغەمبەرێان هەلە ناکەن، بەلکۆ ئەسەر ئەو بناغە یە پەیمانێان پێداو، کە بە پێی توانا پابەند بێ بە شەریعەتەو، ئەگەر هەلە ی کرد، دان بە هەلە کەیدا بێنی و راستی بکاتەو، ئنجا مادام ئیستا ئامادە یە کە هەلە کە ی خۆی راست بکاتەو و دان بە هەلە کەیدا دینی، ئەو ئەو حوکمپران و کاربە دەستە بە هۆی ئەو هەلە یەو، کە کردوویەتی و بۆی راست کراو تەو، بە هۆی ئەو زۆلمەو، کە کردوویەتی و دوایی دەستی لێ هەلگرتووە لێی پەشیمان بوو تەو، هیچ زیانی پێ نەگەشتووە هەر ئە شوینی خۆیەتی، پێویستە مسوڵمانانیش وەك پێشو و فەرمانبەری بۆ بکەن و گوێرا یە لێیان بۆی هەبێ.

بەلام ئەگەر ئەوێ دوو میان بوو، کە بریتیە ئە دەست هەلە گرتن ئە ناحەق و ستم و ناشەریعی و دانپێدا نە هینانی هەلە، ئەو مسوڵمانانیش پێویستە هەلۆستان لەبەرانبەریدا بە جوێکی دیکە بێت.

هەلە تە روونکردنەوێ ئەو هەلۆستانەش باسیکی دوورو درێژی دەوێ، زانیان مشتومی زۆریان ئەو بارەو بوو، کە ئایاکاتیك حوکمپران لادەدات و تووشی هەلەو ستم دەبێ، ئامادەش نابێ خۆی راست بکاتەو دان بە هەلە کەیدا بێنی و ئەسەر خراپەو زۆلم بەردەوام دەبێ، ئایا دەبێ خەلک و کۆمەلگا هەلۆستان چۆن بێ؟! خوا پشتیوان بێ ئە باسی داها توودا وەلامی ئەو پرسیارە دەدەینەو.

دەرھاوېشتى دووھم: مل نەدانى باباى ھوكمپان و بىرپرسى لادىر بۇ ھەق و بىر دەوامبۇونى لەسەر سىتەم:

ئىمە ئە باسى پېشودا خىستمانە ڤوو: كە ھوكمپان و كارىبە دەستان كاتىك، كە خەلك و كۆمەلگا ئەو ئەركەيان ئەگەلدا ئەنجام دەدا، واتە: ھەلە دەستى بەچاودىڤىرى كىردىيان و ڤەخەنە لىڤىگرتى و لىڤىرسىنەو ئەگەلدا كىردىيان و راست كىردىنەو، دوو ھالەتەيان ھەيە بە شىۋەيە كى گشتى:

(۱) يان ئەو تە بە دەم داۋاي خەلكەو دەچى و گۆي بۇ ڤەخەنەى خەلك دەگىرنەو، ئەو ھەقەي، كە خەلك پىيان دەلەين، لىيان ۋەرەگىرنەو ئامادە دەبن، كە لارىي و لادانە كەى خۇيان راست بىكەنەو و پىنەو سەر راستە ھىل.

(۲) يان ھەرچەندە خەلك ڤەخەنەيان لى دەگىرى و چاودىڤىيان دەكات و غەيە كانىيان دەخاتە ڤوو، بەلام ئامادە نەبن دەست لە لارىي و كەم و كۆپىيە كانى خۇيان ھەلەگىرنەو، لەسەر لارىي و سىتەمكارىي خۇيان بەردەوام دەبن.

ئىنجا ئىمە ئىستا باسى ئەو ھالەتەى دووھم دەكەين كە: ئايا شەرىعەتى ئىسلامىي چۇن مامەلە ئەگەل ئەو ھالەتەى ھوكمپان و كارىبە دەستانىڤىدا دەكات، كە سىتەمكارنەو لارن و ھەلە كارن، و دە دەستىڤىڤى دەكەنە سەر ماف و ئازادىيە كانى خەلك و كۆمەلگا، پاشانىش ھەرچەندە خەلك ڤەخەنەيان لى دەگىرى و كەم و كۆپىيە كانىيان دەخاتە بەچاۋىيان، بەلام ئامادە نابن كە دەستبەردارى ھەلەو كەم و كۆپىيە و سىتەم و لادانە كانىيان بىن، ئايا شەرىعەت ھەلە ئۆيىستى چىيە؟! سەرەتا زۆر بەكورتى: دەلەين: ھەلە ئۆيىستى شەرىعەت ئەو ھەيە كە:

(۱) لە بىنە ڤەتدا ھەر ھوكمپان و كارىبە دەستىك، كە ئەركىكى پى دەسپىڤىڤى، ۋەك سىپاردە (أمانة) پى سىڤىڤىڤىڤى ۋە دەبى بىپارىڤى.

(۲) پاشان لەسەر بناغەيەك ئەو ئەمانەتەى پى سىڤىڤىڤىڤى، ئەۋىش بىرىتە ئە گىرىبەستىك لە نىۋان ھوكمپان و خەلكدا، نىۋە ڤۆكى ئەو گىرىبەستەش ئەۋەيە، كە ئەو ھوكمپان و كارىبە دەستە، دەبىت بە پى شەرىعەت و بەگۆڤىڤى ئەو مەرجانە ڤەفتار بىكات، كە ڤەۋايەتەى (شرعية) يەكەى پىيانەو بەندە، ئەو

بەرپرسيارىتيەدا، كە خراوەتە سەرشانى، بەكورتىي: ئەگەر ئەو حوكمران و كاربەدەستە، ئەركى سەرشانى خۆى بەرانبەر كۆمەلگا جيبەجىي كرد، ئەو كاتە خەلك و كۆمەلگاش، پيوستە ئەركى سەر شانى خويان بەرانبەرى جيبەجيبكەن و بۆى دئسۆز بن و گوپرايهئىي و فەرمانبەريى بۆ بكەن و هاوكار و دەستبار گرى بن.

بۆيە كاتيك حوكمران و كاربەدەستىك لادەدات و ناشچيتەو سەر راستە هيل و ئە خەلك عاصى دەبيت، وەك كوردەوارىي دەليين: (لە كەلى شەيتان دانابەزى) ئەو ئەراستيدا ئەو گريبەستەي كە بە پيى وى بۆتە حوكمران و كاربەدەست و چۆتەسەر كورسى حوكمرانىي، ئەو گريبەستە بەشيۆەيەكى ئۆتۆماتىكى هەلەدەوشيتەو، چونكە وەك فەرمايشتى پيغەمبەرە "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" (المسلمون على شروطهم)^١

مسولمانان پابەندن بەمەرجهكانى خويانەو، ئنجا خەلك و كۆمەلگا، مەرجيان لەسەر حوكمران و كاربەدەستان ئەو بوو، كە پابەند بن بەشەريەتەو دادگەريى بچەسپينن و بەرژەوەنديى ئەوان بيننە دى، بۆيە كاتيك حوكمرانىك لە شەريەت لادەدات و ئە جياتى دادگەريى، چاوى لە ستەمكارىي دەبى و ئە جياتى بەرژەوەنديى خەلك، بەرژەوەنديى خۆى، ياخود كەسانىك، كە ئە خۆيەو نزيكن دابين دەكات، لەسەر حيسابى بەرژەوەنديى گشتى، ماناي وايە ئەو مەرجهي كە لەسەريان بە مەرج گرتو، ئەيەيناووتە دى، ئنجا كە مەرجهكەش لاچوو، كەواتە: ئەو گريبەستەش كە لەسەرى بنياتنراو، هەلەدەوشيتەو، وەك چۆن كاتيك كە بناغەي ديوارىك دەرەهينرى، ديارە ديوارەكەش هەرس ديتى.

شايانى باسيشە هەموو شەرعزانان و زانايان لەسەر ئەو يەكەدەنگن: كاتيك كە حوكمران و كاربەدەستىك، بەرز بى، يان نزم و لەهەر ئاستىكدا بى لارىي و ستەمكارى لى دەبينرى، ئەركى سەرشانى كۆمەلگا و خەلكە، كە يەخەي بگرن و هەولئى راستكردنەوى بدن، ئنجا ئەگەر هەر راست نەبۆو، لايبەرن، بەمەرجى پيوستى بەهيژ نەكات و سەر نەكيشى بۆ كوشتار، زانايان هەموويان لەسەر ئەو يەكەدەنگن و دوايى باسى بەلگەكان دەكەين، بەلام ئەو، كە زانايان تيدا كەوتوونەتە كيئەو مشتومرەو، ئەو، كە نايان

^١ رواه أبو داود: ٣٥٩٤، والترمذي: ١٣٥٢، وقال الترمذي: حسن وصححه الألباني.

ئەگەر باباي كاربه دەستى لارو ستمكار بەئاسانىي لانەدراو پيويستى بەبەكارهينانى
هيژ ھەبوو، لابرەنەكەي سەري دەكيشا بۆ كوشتن، وا باشە دەست بۆ هيژ بەري و بە ھەر
نرخيک تەواو بوو، ئەو ھوکمرانە ھەر لا بەري، ياخود بەئەلدريتمو؟

زانايان لەم ھالەتەدا کەوتونەتە را جيايەو، ئەگەر نا، مادام بەبى بەكارهينانى
هيژو، بەبى تيجوونيکى زۆر كاربه دەست و دەستەلاتدارە کە لا بچى، ئەو ھەلک ئەرکى
سەرشانيانە کە لای بەرن، چونکە بۆيە دايانناو، کە شەريەتيان بەسەردا پيادە بکات و
دادگەرييان لەنيودا بچەسپيني، بەرژەوەندييان بۆ دابين بکات و ماف و نازادىيەکانيان
بۆ دەستەبەر بکات، بۆيە کاتيک ئەو نامانجە شەريەتيانە کە پيويست و بەمەرج گيراو
بۆ ھوکمرانيک، ناھيندرینە دى، مانای وایە پاساو بەلگەي مانەوێ نەماو و پيويستە
لایبەرن، بەلام ئەو ھەدا کە ئایا: ئەگەر بەبى بەكارهينانى هيژ بۆيان نەکرا، چى بکەن؟
ليژەدا زانايان بوونە دووبەش:

يەكەم: بەشيکیان، کە لەرابوردوودا زۆريەي ئەوانە بوون، کە بە (أهل السنة)
ناسراون و مەرجيش نيە، کە وەك ناوەکیان وایە، نيوەرۆکيشيان وابووبى، واتە:
پابەند بووبن بە سوننەتي پيغەمبەرەو "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" وەك دوايى باسى
دەکەين، بەلام گرنگ ئەو ھەيە ئە ژيژ ئەو نازناو ھەدا زياتر کۆبوونەتەو، ھەر ھە
شيەي دوازدە ئيماميش، ھەمان رايان ھەيە، ئەوانە رايان وایە کە پيويستە
خەلک و کۆمەلگا لەسەر خۆراگريي و دلسۆزيان لەگەڵ ئەو جۆرە ھوکمرانانەدا
بەردەوام بن، ئەوان بەم بنچينەيە کاریان کردو، کە دەلي: (الفسق لا يمنع من
استدامة الإمامة) واتە: لاری بوون و گوناھبار بوون، ريژگر نيە ئە بەردەوام بوونی
پيشەوايەتي و ھوکمرانييتي دا، بەلي، ئەوان ئەم بنچينەيان کردو بە بناغەي
ھەلويستەکەي خۆيانو، چەند بەلگەيە کيش لەسەر راستي ئەو ھەلويستەي خۆيان
دیننەو، مەن پينج دەقي قورئان و سوننەتم لەو دەقانەي، کە ئەوان بە بەلگەيان
دیننەو، بەئەو ھەيئەتەو:

١- بەلگەکانی ئەوانەى دەلێن: نابى بۆ لادانى حوکمرانى ستمکارو لار، پەنا ببریته بەرهیز:

یەكەم // ئەم رسته قورئانییه به بەلگه دیننەوه، که له ئایه تی ژماره (٥٩) سوورەتی (النساء) دا هاتوو: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ.....﴾ که له رابوردوودا چەند جار هیئامانەوه، واتە: ئەى ئەوانەى پرواتان هیئاوه! فەرمانبەریی خوا بکەن و فەرمانبەریی پیغەمبەر بکەن، وههی کاربەدهستانیک، که له خۆتانن.

دووهم // یه کیکى دیکه لهو دهقانه، که ئەوان بهبەلگه یان دیننەوه بۆ ئیسپاتی راستیی هەلۆیستەکهی خۆیان، که پیویستە حوکمران و دەستەلاتدار، مادام کوفری ئاشکرای لى نه بینرا بى و له بازنهى ئیسلام دهرنه چروبی، هەر چهنده ستمکارو لادەرو خراپەکار بى، بۆلادانى پەنا نه بریته بەرهیز، ئەم فەرمايشتهیه، که پیغەمبەر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" دهفرموى: ﴿مَنْ رَأَى مِنْ أَمِيرِهِ شَيْئًا يَكْرَهُهُ فَلْيَصْبِرْ فَإِنَّهُ لَيْسَ أَحَدٌ يُفَارِقُ الْجَمَاعَةَ شِبْرًا فَيَمُوتُ إِلَّا مَاتَ مِيتَةً جَاهِلِيَّةً﴾ (أخرجه أحمد برقم: (٢٨٢٦)، والبخاري برقم: (٦٦٤٦)، ومسلم برقم: (١٨٤٩) وغيرهما)، واتە: هەرکەسێک له فەرمانده کهی خۆی شتیکی بینی، که پێی ناخۆش بوو، با ئارامیی له سهەر بگرێ، چونکه هەرکەسێک بستیك له کۆمه لى مسولمانان جیا بێتوهو بهرى، به مردنیکى نه فامانه مردوه.

سییهم // یه کیکى دیکه لهو دهقانه، ئەو فەرمايشتهی پیغەمبەر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" که دهفرموى: ﴿سَتَرُونَ بَعْدِي أَثَرَةً وَأُمُورًا تُنْكِرُونَهَا، قَالُوا: فَمَا تَأْمُرُنَا يَا رَسُولَ اللَّهِ؟ قَالَ: أَدُّوا إِلَيْهِمْ حَقَّهُمْ، وَسَلُّوا اللَّهَ حَقَّكُمْ﴾ (أخرجه البخاري برقم: (٦٦٤٤)، والترمذي برقم: (٢١٩٠))، واتە: ئیوه له دواى من له لایهن حوکمرانه کانهوه به شخوراوی ده بینن (واتە: به شى ئیوه ده خۆن، وهك ده لى: (ههی خۆم بوخۆم ههی تۆش ده خۆم) و چەند شتیك ده بینن، که لییان بهرەخه ده گرن، گو تیان: ئەى پیغەمبەرى خوا! "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ئنجا ئایا فەرمانان

بہچی پیئدہ کھی؟ فہرموی: ئہو مافہی ئہوان، کہ لہسہر ئیوہیہ ، بؤیان جیبہ جی بکہن، داوای مافی خوشتان لہ خوا بکہن.

چوارہم // دەقیکی دیکه، که شویئکه وتوانی ئه ورايه به به لگهی دیننهوه، بؤ پشتگیری رایه که یان ئه و فرمایشته ی پیغه مبه ره "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" که ده فہرموی: ﴿«خِيَارُ أُمَّتِكُمُ الَّذِينَ تُحِبُّونَهُمْ وَيُحِبُّونَكُمْ وَيُصَلُّونَ عَلَيْكُمْ وَتُصَلُّونَ عَلَيْهِمْ، وَشِرَارُ أُمَّتِكُمُ الَّذِينَ تُبْغِضُونَهُمْ وَيُبْغِضُونَكُمْ وَتَلْعَنُونَهُمْ وَتَلْعَنُونَكُمْ»﴾، قِيلَ يَا رَسُولَ اللَّهِ! أَفَلَا تُنَادِيَهُمْ بِالسَّيْفِ؟ فَقَالَ: «لَا مَا أَقَامُوا فِيكُمْ الصَّلَاةَ، وَإِذَا رَأَيْتُمْ مِنْ وَلَائِكُمْ شَيْئًا تَكْرَهُوهُ فَاكْرَهُوا عَمَلَهُ وَلَا تَنْزِعُوا يَدًا مِنْ طَاعَةٍ» (أخرجه مسلم برقم: (۱۸۵۵))، واتہ: باشتین پیئہوا و حوکمرانہ کانتان ئہوانہن، کہ خوشتان دہوین و خویشان دہوین، دوعاتان بؤ دہکەن و دوعایان بؤ دہکەن، وە خراپترین حوکمرانہ کانتان، ئہوانەن کہ رقتان لیانہو رقیان لیتانہو، نہ فرینیان لیدہ کەن و نہ فرینتان لیدہ کەن، گوترا: ئہی پیغہ مبه ری خوا! "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" نایا بہ شمشیر بہرہ نگاریان ببینہوہ؟ فہرموی: نہخیر، ہتا نویژتان لہ نیودا بکہن، (واتہ: ہتا بہ شداری نویژ و جومعه و جماعہ تتان بکہن، ہیژ لہ دژیان بہ کار مہینن) ہر کاتیئ شتیکتان لہ سہرہرشتیاران و لہ حوکمرانانی خوٹان بینی، کہ پیتان ناخوش بوو، رقتان لہ کردہوہ کھی بی، بہ لام دەست لہ فرمانبہری مہ کیئنہوہ.

پینجہم // دەقی کوتایی، کہ من بہ نمونہم ہیئاوہ تہوہ، کہ ئہوان ئہو بارہوہ بہ بہ لگہ دیننہوہ، ئہم فرمایشتہیہ: ﴿عَنْ عَبْدِ بْنِ الصَّامِتِ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ قَالَ: دَعَانَا النَّبِيُّ "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" فَبَايَعَنَا، فَقَالَ فِيمَا أَحَدَ عَلَيْنَا، أَنْ بَايَعَنَا عَلَى السَّمْعِ وَالطَّاعَةِ فِي مَنْشَطِنَا وَمَكْرَهِنَا وَعُسْرِنَا وَيُسْرِنَا وَأَثَرَةٍ عَلَيْنَا، وَأَنْ لَا نُنَازِعَ الْأَمْرَ أَهْلَهُ إِلَّا أَنْ تَرَوْا كُفْرًا بَوَاحًا عِنْدَكُمْ مِنَ اللَّهِ فِيهِ بُرْهَانٌ﴾ (أخرجه البخاري برقم: (۶۶۴۷)، ومسلم برقم: (۴۸۷۷))، واتہ: عوبادہی کوری صامت (خوای لی رازی بی)، دہلی: پیغہ مبه ر "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ئیمہی بانگ کردو

پەیمانان لە گەڵ بەست، ئنجا لەو پەیمانەدا کە لیی وەرگرتین، فەرمووی: کە دەبی: بیسەر و جیبەجی کەر بین (واتە: فەرمانی حوکمرانەکانمان بیستین و گوێزاییەل بین، فەرمانبەریش بین) لە حالیکدا، کە پیمان خوێشە و لە حالیکیدا، کە پیمان ناخوێشە، وە لە کاتی سەغڵەتی و لە کاتی ئاسایی دا، لە کاتیکدا، کە تووشی بەشخوراوییش دەبین، (مانای وشە (اثره) ئەوەیە وە کە کەسیک بەشی خەلک بۆخۆی ببات، پێچەوانە کە (ایشار)ە، کە بریتیە لەوەی بەشی خوشت بەدە (بە خەلک)، پەمانی لیوەرگرتین، کە ناکۆکی و دووبەرەکی نەکەین لە گەڵ ئەوانەدا کە سەرپەرشتیار و حوکمرانان، مەگەر کوفریکی ئاشکرا ببینن، کە لەلایەن خواوە بەلگەییە کە پوون و ئاشکرامان لەسەر ئەو کوفرە هەبی، کە لەو حوکمرانە دەبینن (لەو حالەتەدا بەقسەکردن نامینی).

ئەمانە ئەو دەقانە، کە لایەنگرانی ئەو رایە دەلی: حوکمرانان و دەستەلاتداران هەرچەندە ستم و دەستدریژی و خراپە کارییان هەبی، نابێ بۆ لادانیان بەهێز لە گەڵیاندا بەرهنگار ببینەو ئەگەر بەبی بەکارهێنانی هێز بۆمان لاچوون، ئەو هەموو زانیان لەسەری یەکدەنگن، بەلام، ئەگەر لادانیان سەری دەکێشا بۆ کوشتارو خۆتێژی، دەبی خۆرابگرین و دەست بۆ هێز نەهین.

(ابن تیمیة) رەحمەتی خوی لیی، وە کۆکەرەوێ چەمک و واتای ئەو دەقانە ئەو رایە هەموویان، دەلی: (ولهذا كان المشهور من مذهب أهل السنة أنهم لا يرون الخروج على الأئمة وقتالهم بالسيف وإن كان فيهم ظلم كما دلت على ذلك الأحاديث الصحيحة المستفيضة عن النبي "صلى الله عليه وسلم" لأن الفساد في القتال والفتنة أعظم من الفساد الحاصل بظلمهم بدون قتال ولا فتنة فلا يدفع أعظم الفسادين بالتزام أدناهما ولعله لا يكاد يعرف طائفة خرجت على ذي سلطان إلا وكان في خروجها من الفساد ما هو أعظم من الفساد الذي أزالته).^(١) دياره پێشتر چەند قسەیک دەکات،

(١) منهاج السنة النبوية، ج ٢ ص ٨٧.

۲- بەلگەكانى ئەوانەى دەلێن: پێویستە كۆمەلگا، ئەگەر بە پەنا بردن بۆ ھێزىش بێ، حوكمرانىكى ستمكارى لار- كە ئامادە نىە راست بێتەو- لابەدن:

بەشیكى دىكەى زانايان بە پێچەوانەو، پايان وایە، كە ئەو ھالەتەدا ناییت خەلك و كۆمەلگا دەستەوستان دابنیشى و بى دەنگو بى ھەلوێست بى، بەلكو دەبى ھەوێلى گۆرین و لادانى ئەو حوكمرانە بدەن، ئەگەر بەبەكارھێنانى ھێز و بە تەحەمولكردنى خۆتێرپێزى و كوشتاریش بى، ئنجا ئایا ئەوانە كێن؟ لە پرووى مێژووى یەوە خاوەنانى ئەو رايە، بەشێك ئە ئەھلى سوننەت (أهل السنة) و، تێكراى خەوارىج و زەیدیەكان (الزیدية) و بەشیكى موعتەزىلەن، ھەلبەتە (الخوارج) بۆیە ئەو ناوەیان لێنراو، چونكە ئە دژى حوكمرانە ستمكارەكان یاخى بوون و دەرچوون، ھەلبەتە دیارە پیاوانى وەك (حسین بن علي بن أبي طالب) (خوا لێیان رازى بى) كە راي لەگەڵ دەرچوون دابوو، ھەروەھا پێشەوايانى دىكەى (أهل البيت)، ئەوانە ئە راستیدا خالى ھاوبەشى نێوان مسوڵمانان و ھى تاقو تائىفەىك نین بە تائىبەت، چونكە ئەھلى سوننەتیش (حسین بن علي) و ھاووتنەكانى، خوا ئە خۆى و بابى رازى بى، بە پێشەواى خۆیان دەزانن، ھەروەھا (زید بن الحسين بن علي) بە ھەمان شێو ھەروەھا زۆریك ئە زانايانى دىكە ئە بنەمائەى پێغەمبەرى خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" كە ھەمان پايان ھەبوو، ئەھلى سوننەت و جەماعەت بە پێشەواى خۆیان و بە زاناو بە دەمراستى خۆيانیان دەزانن و ھى تائىفەىك نین.

بەلام دەبى بزائى كە: ئەوانەى دەلێن: پێویستە ئە دژى حوكمران و دەستەلاتدارى ستمكارو لادەر راپێھەریو ھەوڵبەدەین لایبەدەین، دەلێن: بەمەرچێك، ھێزما ھەبى و ئە خۆمان راپیئین، چونكە ئەو دیارە، كە ئەگەر ھێز نەبێت، وەك خوا دەفەرموى: ﴿لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا...﴾ البقرة: واتە: خوا لەسەر ھىچ كەسێك پێویست ناكات، ئەو نەبێت، كە ئە توانایدا ھەبە، ھەموو عاقلەندان لەسەر ئەوە یەك دەنگن، كە بەبى ھەبوونى ھێزو بەبى دەستڕۆشتووى و ئە خۆراپیین، دیارە ئینسان

خۆى لەبەر هيچ كاريك راناکات.

ئىنجا ئاي ئەم نە بەلگەيان چىيە بۆ ئەو، كە ئەگەر حوكمران و كاربەدەستە نى ستەمكار و لادەر بە قسەى خوش و بەرەخنە لىنگىران راست نەبۇنەو و ئامادە نەبۇن و گوييان بۆ خەلك نەگرت، ئەگەر لادانيان پىيوستى بەبەكارهينانى هيژيش كرد، مادام هيژەكە ئە توانادا هەيىت، پىيوستە لادريين؟! ئەوانيش چەند شتيك بەبەلگە دىننەو، كەبەندە، حەوت دەقى قورئان و سوننەت لىو بەلگانهى، كە ئەم بەشەى زانيان دەيانهيئەنەو، بەنۇنە هيئانەو:

۱- دەقى يەكەم: ئەم رىستە قورئانيەيە، كە ئە ئايەتى ژمارە (۲)ى سوورەتى (المائدة) دا هاتو، خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) دەفەرموى: ﴿...وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْرِ وَالْقَوَىٰ وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ﴾ واتسە: وە ھاوکاری يەكەى بکەن لەسەر چاکەکاری و پارێزکاری و ھاوکاری يەكەى مەكەن لەسەر گوناح و دەستدریژی، وە پارێز ئە خوا بکەن، بێگومان خوا تۆلەى توندە.

کەواتە: دەبى کۆمەلگا ھاوکاری يەكەى بىت بۆلابردنى ئەو حوکمرانە لادەرو ستەمکارە، كە بێگومان ئەو شتيكى چاکە و مايەى رەزامەندى خوايە، رەزامەندى خواش ديارە بەرەمى تەقوايە، پاشان بەردەوام بوون لەسەر گوێرايەلى بۆ حوکمرانيكى ستەمكار بریتىيە ئە ھاوکاری کردنى لەسەر گوناح و دەستدریژی، چونکە هيچ حوکمرانيك و هيچ دسەلاتداريك، بە بى ھاوکاری خەلك و کۆمەلگا، ناتوانى لەسەر کورسى حوکم بەردەوامبى، ئە حاليكدا، كە خوا وەك چۆن ھاوکاری يەكەى لەسەر چاکەکاری و پارێزکاری فەرز کردو، بە پيچەوانەو هەش ھاوکاری کردنى خەلكى لەسەر گوناح و دەستدریژی، قەدەغە کردو، دوايش هەرهەشەى کردو و فەرموويەتى: ﴿وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ﴾ پارێز ئە خوا بکەن (واتە: ھاوکاری كەس مەكەن لەسەر گوناح و دەستدریژی و بۆى مەبنە پردو دەستباريى لەگەڵ مەگرن) چونکە خوا تۆلەو سزای توندە.

۲- ده‌قیکی دیکه: نایه‌ته‌کانی ژماره: (۱۵۱، ۱۵۲) ی سووره‌تی (الشعراء)ن، که خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) ده‌فه‌رموی: ﴿وَلَا تُطِيعُوا أَمْرَ الْمُتَسْرِفِينَ﴾ ^(۱۵۱) الَّذِينَ يَفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ وَلَا يُصْلِحُونَ ^(۱۵۲) دیاره له‌سه‌ر زمانی صالح (علیه السلام) بۆ گه‌لی خوی (سه‌موود) ده‌فه‌رموی: فه‌رمانبه‌ریی تیپه‌رینه‌ران مه‌که‌ن، نه‌وانه‌ی که خراپه له‌سه‌ر زه‌ویدا ده‌نینه‌وه‌و چاکه‌ناکه‌ن.

که‌واته: هه‌رکه‌س خراپه‌کار بێ و چاکه‌کار نه‌بێ، نابێ به‌قه‌سه‌ی بکه‌ین، یه‌کیک له‌ پی‌غه‌مبه‌رانی پایه‌به‌رزی خوا (علیه السلام) ئاوا ئامۆژگاریی گه‌له‌که‌ی خوی ده‌کات، هه‌موو نه‌وه‌ش، که پی‌غه‌مبه‌ران - علیهم الصلاة والسلام - فه‌رموویانه، مه‌گه‌ر به‌به‌لگه‌یه‌ک بۆمان ده‌رکه‌وی، که تایبه‌ت بووه به‌و کاته‌وه، نه‌گه‌رنا، نه‌وه‌ی که پی‌غه‌مبه‌ران (علیهم الصلاة والسلام) له‌ قورئاندا، خوا لێی گێراونه‌ته‌وه بۆ هه‌موو لایه‌که‌مانه، چونکه خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) به‌ پی‌غه‌مبه‌ر ده‌فه‌رموی: ﴿أُولَٰئِكَ الَّذِينَ هَدَىٰ اللَّهُ فَبُهِدَنَّهُمْ أَقْدَرَهُ...﴾ ^(۱۵۱) الْأَنْعَام: دوا‌ی نه‌وه‌ی ناوی هه‌ژده (۱۸) له‌ پی‌غه‌مبه‌ران (علیهم الصلاة والسلام) دی‌نێ، له‌ سیاقیکدا که پی‌غه‌مبه‌ری خاتمه‌ده‌دوینێ، له‌ سووره‌تی (الأنعام)دا ده‌فه‌رموی: ئا نه‌وانه، که‌سانیکن که خوا رێنمایی‌کردوون، ده‌تۆش به‌ دوا‌ی رێنمایی و رێبازی نه‌وان بکه‌وه. که‌واته ئیمه‌مولزه‌مین به‌دوا‌ی پی‌غه‌مبه‌ران (علیهم الصلاة والسلام) بکه‌وین له‌و به‌ها‌به‌رزانه‌و، له‌و حوکمه‌گشتیانه‌دا، که هه‌موو پی‌غه‌مبه‌ران (علیهم الصلاة والسلام) تیاندا کۆکن و عه‌ق‌لی سه‌لیمیش ده‌لاله‌تیان له‌سه‌ر ده‌کات.

۳- ده‌قی سییه‌م: نایه‌تی ژماره (۱۲۴) سووره‌تی (البقرة)یه، که خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) ده‌فه‌رموی: ﴿وَإِذْ أَبْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ﴾ ^(۱۲۴) واته: کاتی‌ک په‌روه‌ردگاری ئیبراهیم، ئیبراهیمی به‌چه‌ند فه‌رمانیک تاقیکرده‌وه، نه‌ویش ته‌وا‌ی کرد. (واته: هه‌موو فه‌رمانه‌کانی خوا‌ی جیه‌جی کرد) (خوا) فه‌رموی: ده‌تگێرم به‌پیشه‌وا بۆ خه‌لکی (مادام له‌ تاقیکردنه‌وه‌کان ده‌رچو‌ی) فه‌رموی: نه‌دی له‌وه‌چه‌که‌م، نایا له‌

مندالله کاتم و نهوه کاتم، نهوانیش ده که ی به پیشهوا؟ (خوا) فهرموی: ﴿لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ﴾ سته مکاران په یمانی من نایانگریتهوه (که بیانکه م به پیشهوا بو خه لک، چونکه شایسته ی نهوه نین، واته: نهوه چه و نهوه کانی تو نهوانه یان که صالح بن، به لئی، به لام نهوانه یان، که ناصالح و سته مکار بن، نه خیر).

(ابن کثیر) رحمه تى لیبی، له تفسیره که ی خویدا گوتویه تی: (لما جعل الله إبراهيم إماماً، سأل الله أن تكون الأئمة من بعده من ذريته، فأجيب إلى ذلك وأخبر أنه سيكون من ذريته ظالمون، وأنه لا ينالهم عهد الله، ولا يكونون أئمة فلا يقتدى بهم وقال (ابن خُويز منداد المالكى): الظالم لا يصلح أن يكون خليفة ولا حكماً ولا مُفتياً ولا شاهداً ولا راوياً)^(۱) واته: دواى نهوه ی خوا ئیپراهیمی کرده پیشهوا، داواى له خوا کرد، که پیشهوا یان، له دواى ویش نهوه چه ی ویدا هه بن، خواش وه لامی بو نهوه ی دایه وه، به لام ههوا لئ پیدا، که له وه چه ی وی که سائیک ده بن سته مکار ده بن (واته: گونا هبار ده بن) وه په یمانی خوا نایانگریتهوه (به لئین و په یمانی خوا نایانگریتهوه، با نهوه وه چه ی ئیپراهیمیش (علیه والسلام) بن، بویه نهوان نابنه پیشهوا)، ئنجا (ابن کثیر) ده لئیت: (ابن خويز منداد) ی مالیکیی (که یه کیکه له زانایان) ده لئیت: ئینسانی سته مکار شایسته ی نهوه نیه، که خه لیفه، یان دادوهر، یان فه توادهر، یان شاهید، یان راوی بی، (واته: فهرما یشتی پیغه مبهری خوا "صلى الله عليه وسلم" بگریتهوه) به که لکی نهوانه هیچیان نایه ت.

۴- ده قیکی دیکه نهوده قانه، که ئم کومه له به به لگه یان دیننه وه، له سه ر نهوه، که به لای که موه دروسته ، نه گهر واجبیش نه بی، که له گه ل حوکمرانانی سته مکارولادهدا به چه ک وهیژ روویه روو بییه وه، مادام به قسه ی خو ش و به شیوازی دیکه لانه چوون، نایه تی (۲۵) ی سووره تی (الأنفال) ه، که خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) ده فهرموی: ﴿وَأَتَقُوا فِتْنَةَ لَا تُصِيبَنَّ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْكُمْ خَاصَّةً

وَأَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ ﴿٥٥﴾ واته: خوتان له ناژاوه يهك (يان له به لايهك) بپاريژن، كه تهنيا تووشى ئهوانه تان نابى، كه ستهميان كړدوه، بزائن كه خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) ټولې تونده! واته: له كومه لكايه كدا، كاتيك ده ستهميان ستهم ده كهن (كه دياره ئهوهى كار به ده ست و حوكمران نه بى، ناتوانى ستهم بكات و ستهم كړدن به زورى له گهلا حوكم كړدن دايه)، خه لكه كه ش بى دهنك ده بن، هم موويان پيكه وه سزا دهرين، بزائن كه خوا سزاو ټولې تونده، واته: خوتان له سزا و ټولې خوا بپاريژن به هوى وه ستانه وه تان له دژى ئهوانه ي، كه ستهم ده كهن، ده ستيان بگرن مه هيلن زولم بكهن، نه گهرنا، خوا هم مووتان پيكه وه سزا ده دات.

(ابن كثير) له ته فسيري خويدا له باره ي ئه م نايه ته وه گوتويه تى: (يحذر تعالى عباده المؤمنين {فِتْنَةً} أي: اختباراً ومحنة، يعم بها المسيء وغيره، لا يخص بها أهل المعاصي ولا من باشر الذنب، بل يعمهما، حيث لم تدفع وترفع وقال: ابن عباس، في تفسير هذه الآية: أمر الله المؤمنين ألا يقرؤا المنكر بين ظهرانيهم فيعمهم الله بالعذاب)^(١) واته: خوا، بهنده ئيمانداره كاني خوى ده ترسيڼى و ورييان ده كاته وه له به لايهك، ياني: له تاقى كړدنه وه يهك و گرفتاريهك، كه خراپه كارو غه يري خراپه كارى پى ده گريته وه ده يگشتيڼى به سهر هم موانداو، تهنيا ئهوانه يان كه گونا هبارن ناگريته وه، (تهنيا ئهوانه يان، كه راسته وخو گونا هه كه ده كهن نايان گريته وه)، مادام ئه و خراپه و زولم به بې نه كرابى و لانه بربايته...

(عبدالله) ي كورى (عباس) خوا له خوى و بابى رازى بى، له ته فسيري ئه م نايه ته دا گوتويه تى: خوا فهرمانى به پرواداران كړدوه خراپه له نيوان خوياندا نه هيلنه وه و لىي بيدهنگ نه بن، نه گهرنا، خوا سزاي هم موويان پيكه وه ده دات به گشتى.

(١) المصباح المنير، ص ۵۳۲.

۵- ده قیچی دیکه لهو بارهوه، نایه تی ژماره (۱۸) ی سوورپه تی (هود)ه، که خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) ده فهرموی: ﴿...أَلَا لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ﴾ واته: ناگادار بن، نه فرینی خوا لهسته مکارانه، ههروه ها له سوورپه تی (الأعراف) له نایه تی (۴۴) یش دا ده فهرموی: ﴿...أَنْ لَّعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ﴾ الأعراف. واته: نه فرینی خوا لهسته مکارانه، نجا نایا کاتیڅ سته مکار له لایه ن خواوه لهعنه تی لیڅرابی، چون شایسته ی نهوه یه، که بیته حوکمران و پیشه و او مشور و خوری مسولمانان و سه ره رشتیان بکات؟!.

۶- ده قیچی دیکه لهو بارهوه نهو فهرمایشته ی پیغه مبهری خوايه "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" که ده فهرموی: ﴿«مَا مِنْ نَبِيٍّ بَعَثَهُ اللهُ فِي أُمَّةٍ قَبْلِي إِلَّا كَانَ لَهُ مِنْ أُمَّتِهِ حَوَارِيُونَ وَأَصْحَابٌ يَأْخُذُونَ بِسُنَّتِهِ وَيَقْتَدُونَ بِهَا، ثُمَّ يَخْلَفُ مِنْ بَعْدِهِمْ خُلُوفٌ يَقُولُونَ مَا لَا يَفْعَلُونَ وَيَفْعَلُونَ مَا لَا يُؤْمَرُونَ، فَمَنْ جَاهَدَهُمْ بِيَدِهِ فَهُوَ مُؤْمِنٌ وَمَنْ جَاهَدَهُمْ بِلِسَانِهِ فَهُوَ مُؤْمِنٌ، وَمَنْ جَاهَدَهُمْ بِقَلْبِهِ فَهُوَ مُؤْمِنٌ، وَلَيْسَ وَرَاءَ ذَلِكَ مِنَ الْإِيمَانِ حَبَّةُ خَرْدَلٍ»﴾ (أَخْرَجَهُ مُسْلِمٌ بِرَقْم: (۵۰))، پیشتریش نهو فهرمایشته مان هیئا، پیغه مبهری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ده فهرموی: هیچ پیغه مبهریڅ نه بووه، که له پیش مندا خوا له نیو کومه لگاو ئومه تی خویدا ره وانه ی کردبی، مه گهر له نیو کومه لگاو ئومه ته که یدا که سانیڅی تایبه ت و هاوه لانیڅی دانسته ی بووه، که به ریپازی نهوه وه پابه ند بوون و به فهرمانی نهو به ریپوه چون، دواپی پاشه به ره یه کیان^(۱) هاوتوته جیگا، که شتیکیان گوتوه، کاریان پی نه کرده، وه شتیکیان کرده، که فهرمانیان پی نه کراوه، نجا نه وانه هه رکه سیڅ به ده ست له به رانه ریان بوه ستیته وه، نهوه بروداره، وه هه ر که سی به زمان له دژیان بوه ستیته وه، نهوه بروداره، هه ر که سیڅ به دل له دژیان

(۱) خُلوْف: جمع خُلْف، نه میش به مانای پاشینه ی خراپه، پیچه وانه ی (خُلْف) که پاشینی چاکه، المعجم الوسیط، ص ۲۵۱.

بہستیتہوہ، ٹہوہ پروادارہ، بہلام دواى ٹہوہ (واتہ: دواى ٹہوہى کہ بہدئیش لہ دژیان ٹہوہستیتہوہ) بہقہدہر دہنکہ خہرتہلہیہک نیمان لہدئى ٹہو کہسہدا نیہ!

کہواتہ: ٹہم فہرمایشٹہى پیغہمبہرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" زور پروون و ناشکرایہ، کہدہبى کہسانیک، کہلہرپی پیغہمبہرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" لادہدہن، بہدہست یانى: بہکردہوہ بہرہنگارییان بکری و رییان لى بگری، بو کہسیک لہ توانای دابى و بتوانى، ٹہوہى نہتوانى بہزمان، بہلای کہمہوہ کہسیک بہقسہش نہتوانى لہبرانہریاندا بہوستى، بہدل و دہروونى بہرہلستیان بکات.

۷- دہقى حہوتہم وکوتایى: ٹہو فہرمایشٹہى پیغہمبہرى خواہ "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ": {مَنْ رَأَى مِنْكُمْ مُنْكَرًا فَلْيُغَيِّرْهُ بِيَدِهِ، فَإِنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَبِلِسَانِهِ، فَإِنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَبِقَلْبِهِ، وَذَلِكَ أَضْعَفُ الْإِيمَانِ} (أخرجه أحمد برقم: (۱۱۴۷۸)، ومسلم برقم: (۴۹) وأبو داود برقم: (۱۱۴۰)، والترمذي برقم: (۲۱۷۲) وَقَالَ: حسن صحيح، والنسائي برقم: (۵۰۰۸)، وابن ماجه برقم: (۴۰۱۳)، وابن حبان برقم: (۳۰۷)) واتہ: ہہ کامیک لہ ٹیوہ خراہیہ کی بینى، با بہدہست بیگوری، ٹہ گہر نہیتوانى، با بہزمانى بیگوری، ٹہ گہرہرہنہیتوانى، با بہدئى (دژى بى)، ٹہوہش بیہیزترین نیمانہ.

لہکوتاییدا، (ابن الحزم الأندلسي) رہجتى خواى لیبى، لہو بارہوہ وەك کۆکردنہوہى رای ٹہو کۆمہلہ زانایہ، کہ ٹہوہ ہہلویستیانہ گوتوویہتى: (والواجب ان وقع شيء من الجور وان قل ان يَكَلِّمُ الإمام في ذلك ويمنع منه، فإن امتنع وراجع الحق وأذعن للقود من البشارة أو من الأعضاء ولا إقامة حد الزنا والقذف والخمر عليه فلا سبيل إلى خلعه وهو إمام كما كان لا يحل خلعه، فإن امتنع من إنفاذ شيء من هذه الواجبات عليه ولم يراجع، وجب خلعه وإقامة غيره ممن يقوم بالحق)^(۱) واتہ: ہہرکات شتیک لہ ستہم دہرکہوت، ٹہ گہر کہمیش بى، لہ لایہن حوکمرانہوہ، پیویستہ قسہ لہ گہل ٹہو حوکمران و پیٹشہواہدا بکری و، پیٹشگری لیبکری، ٹنجا ٹہ گہر قہناعہتى ہات و گہراہیوہ بو ہق و ملی کہچکرد بو سزادان و تۆلہ، چ پرو لہ پیستى بکات، یان پرو

(۱) الفصل في الملل والأهواء والنحل، ج ۴ ص ۱۷۵، ۱۷۶.

ئەندامەكانى بىكەت (ئەگەر دىزىي كىردى، دەستى بېردى) ۋەملى كەچكردى بۇ ئەۋە كە سزاي زىنا ۋە سزاي بوختانى داۋىنچىسى ۋە سزاي شەراپچىسى بەسەردا بچەسپىندى، ئەۋە رېڭا نىيە بۇ لادانى، ھەر بە پىشەۋاي مەسۇلمانان لەقەلم دەردى، ۋەك پىشەۋ، نابى لادىرى، بەلام، ئەگەر لاملىي كىردى، كە ئەۋە واجبانەي لەسەر جىبەجى بىرىن، ئەگەر پايەۋە بۇخەق (ۋاتە: مەككەچ نەۋە بۇ سزاي شەرىعىي) ئەۋە پىۋىستە لادىرى ۋە كەسەك كە خەق بەرپەۋە دەبات، ئە شۋىنى دابىرى. ئىنا (ابن حزم الأندلسى) ھەر لەۋبارەۋە گوتۋىتە: (هذا هو قول كثير من الصحابة والتابعين وهو قول أبي حنيفة ومالك والشافعي وشريك وأصحابهم فان كل من ذكرنا من قديم وحديث إما ناطقٌ بذلك في فتواه وإما فاعلٌ لذلك بسيل سيفه في إنكار مارأه منكراً)^(۱) ۋاتە: ئا ئەۋەي گوتمان: قەسەي زۆرىك ئە ھاۋەلان ۋە زۆرىك ئە شۋىنكەۋتوانى ھاۋەلانە ۋە، قەسەي ئەۋە ھەنەفەۋە قەسەي مالىك ۋە قەسەي شافىعىي ۋە قەسەي شۋەيك ۋە ھى ھاۋەلانىيە، چۈنكە ھەركامىك لەۋانە، كە باسما كىردى، ئە پىشەكەۋتۋەكان ۋە لەۋانەي تازەتر، يان ئەۋەتا بە فەتۋا ئەۋەي گوتە، يا خۇد بە كىردەۋە بە شەشپىر ھەلەكەشەن ۋە چەك رەكەشەن بە شەدەرىي كىردەۋە، بۇ بەرپەردەنەۋەي ئەۋەي بە خەپ ۋە ئاشەرىيەن زانىۋە.

كەۋاتە: ئەۋە پۈختەي ھەردۈۈك رايەكەيە، ھەلەتە ئىمە پىۋىست دەكەت لە باسى داھاتۋودا بەرۋەرد بىكەين لەنىۋان ئەۋە دۈۋرەيەدا، پاشان ھەلەسەنگەندىك بىكەين ۋە بزانين داخۇ كام لەۋ دۈۋرەيە رەستەرن، ئەۋە دۈۋ كۆمەلە دەقەش، كەھەركام لەۋ دۈۋرەيە بەلەنگەيان دىننەۋە، چۈن پىكەۋە كۆدە كىنەۋە، خا پىشتىۋان بى ھەلۋىستى خۇمان لەۋ بارەۋە رۈۋن دەكەينەۋە رۈۋن دەكەينەۋە، كە ھىچ جۆرە تىكەگىرەننىك نىيە لەنىۋان ئەۋە دۈۋ كۆمەلە دەقەداۋ، ناگۈنجى فەرمەيشتەكانى خاۋ فەرمەيشتەكانى پىغەمبەر "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" تىك بىگىرىن، ھەرچەندە بەرۋالەت ۋە دىيارە، بەلام لە ھەقىقەتدا ۋانىيە، ۋەك رۈۋن دەكەينەۋە.

(۱) سەرچاۋەي پىشەۋ، ۱۷۱، ۱۷۲.

بەر اوردى نىوان ھەردووک رایەکو پیکەو گونجاندن و کوکرنەوہی دەقەکان:

خوینەری بەرپێز! لە باسەکانی پێشوردا خستمانە ڕوو و سەلماندیشمان، کە خەلک و کۆمەلگە مافیانە، بەلکو ئەرکیشیانە، کە چاودێری و لێپرسینەو لەگەڵ حوکمران و دەستەلاتدارانیاندا بکەن، ئە کاتیکیدا، کە لادەدەن و تووشی کەمتەرخەمیی و ھەلەو گوناح دەبن. ھەروا باسەنکرد، کە ئایا لەحالیکیدا حوکمرانیکی ستەمکارو لار لە خەلک و کۆمەلگا عاصی دەبێتو، بە قسەى خوش و ڕەخنە لێگیران و بە ئاگادارکردنەوہی چەند جارە، نایەتەوہسەر راستە شەقام و، پابەند نابێ بەشەرعیەتەوہ لەسەر ستەم و خراپەى خۆی بەردەوام دەبێ، ئایا لەو حالەتەدا بەچەک و ھێز دروستە لەگەڵیدا ڕووبەرۆوی بیتەوہ، یان نا؟

باسمان کرد، کە زانیان لەو بارەوہ دوو رایان ھەن: یەکیان دەلێ: دەبێ ھەر صەبر بگیری لەسەر ستەم و خراپەکەى، بەلگەشیان ئەوہیە کە: ئەو شوینەوارو دەرەنجامە خراپانەى، کە ئەنەنجامی بەکارھێنانی ھێز لە دژی ئەو حوکمرانە ستەمکارەدا پەیدا دەبن، گەرەترو زیاتر ئەو خراپەو زیانانەى، کە لە ستەم و لادانەکانی ئەو حوکمرانەوہ پەیدا دەبن، زیاتر ئەوہ بە بەلگە دیننەوہ، وەک ئە رابردوودا قسەى کە ئێبنو تەیمییم (رەھمەتى خۆی لێبێ) لەوبارەوہ ھێناوہ. رایەکی دیکەى زانیان دەلێ: پێویستە بە چەک و ھێز لەگەڵیاندا ڕووبەرۆوبینەوہ، مادام بەقسەى خوش نەینەوہ سەر راستە ھێل و بەشیوازی ناشتیانە راست نەبنەوہ، پێویستە پەنا ببریستە بەر ھێزو زەبرو توندوتیژی.

دیارە ھەرکام لەو دوو رایە، کە لە رابردوودا بوون، ئێستاش ھەرکام لەو دوو رێپەرەوہ ھەر ھەنو، ھەرکامیشیان ژمارەیک لەئایەتەکانی قورئان و فەرماشتەکانی پێغەمبەر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" بەبەلگە دەھیننەوہ، کە ئێمە لە رابردوودا بەلگەکانی ھەردوو کۆمەلەکەمان خستە ڕوو، بەلام لێرەدا ئیشکالیکمان بۆ دیتە پێش:

ئىشكال و پىرسىارەكەش ئاۋايە:

يەككە بۆي ھەيە پىرسى: ئايا ئايەتەكانى قورئان و فەرمايىشتەكانى پىغەمبەر "صَلَّى
 اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" پىكەو تىك دەگىرىن و پىكەو ناكۆكن؟ دىارە ئىمە دەلىين: نەخىر
 ھەرچەندە يەككە لە زانايان، كە زانايەكى دىارە (ابن حزم الأندلسي) پەھمەتى خۋاي
 لىبى، ۋاي ھاتۆتە بەرچاۋ، كە لە نىۋان فەرمايىشتەكانى پىغەمبەر "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ"
 جۆرىك لە تىكگىران ھەيە لەۋ بارەۋە، بۆيە لەكتىبى (الفصل في الملل والأهواء والنحل) دا
 باسى ئىمە دەكات، كە ئىمە فەرمايىشتەكانى پىغەمبەر "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" كە فەرمان بە
 رۋوبەروۋ بونەۋەۋە بەرەنگار بونەۋەۋە ھۆكۈمراننى ستمەكار دەكەن، ئىمە فەرمايىشتەكانى
 دىكەيان نەسخ كىرگۈزۈۋە، كە فەرمانيان كىرگۈزۈۋە بە سەبەگىرەن و پەنا نەبەردنە بەر
 توندوتىۋىيى و بەرەنگار نەبونەۋە لەگەل ھۆكۈمراندا، بەھىز، ئىمە بىۋە شىۋەيە خۋى لىۋ
 تىكگىران و ناكۆكىيە رۋالەتتەيە دەرىز كىرگۈزۈۋە، كە ۋاي ھاتۆتە بەرچاۋ لە نىۋان
 فەرمايىشتەكانى پىغەمبەر "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ھەيە، بەلام مەن كە سەرنجى ئىمە
 مەسەلەيەم داۋە، نەك ئىستا، كە خەرىكى نووسىن و ئامادە كىرگۈزۈۋە ئىمە باس و خواسانەم،
 بەلكو زۆر لە مېژە لىۋ بابەتەم كۆلىۋەتەۋەۋە، زۆر سەرنجى ئايەتەكانى قورئان و
 فەرمايىشتەكانى پىغەمبەر "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" و سەرنجى قىسە زانايانىشەم داۋە، لە
 ئاكامدا گەشىترومە ئىنجامىك، كە ھىچ جۆرە تىكگىرانىك لە نىۋان ئايەتەكان و
 فەرمايىشتەكانى پىغەمبەر "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" دا نىە، بەلكو دەگونجى ھەمويان زۆر
 چاك بەيەكەۋە كۆبىرىنەۋە، بەلام پىش ئىمە سەرنجى چۆنىەتى پىكەۋە كۆكردنەۋەۋە
 ئىمە دەقەنەۋە قورئان و سوننەت، كە ئىمە دوو كۆمەلە دژ بەيەكە بەبەلگەيان دىننەۋە، بە
 پىۋىستى دەزانم سەرنجىكى قىسە ھەۋت لە زانايان و شارەزايانى ئىسلام بەدەم، لەبارەۋە
 ئىمە مەسەلەيەۋە، ۋاتە: سەبارەت بە چۆنىەتى مامەلە كىرگۈزۈۋە ھۆكۈمران و
 كاربەدەستانى لادەرو ستمەكارو لاپىدا:

قسمو هەلۆیستی ژمارەیهك له زانیان لهو بارهوه:

١/ یه كێك لهوانه (أبو حامد الغزالي) یه (پهجمتی خوای لیبی) لهکتییی (إحياء علوم الدین) دا گوتویهتی: (أن السلطان الظالم عليه أن يكف عن ولايته وهو إما معزول أو واجب العزل فكيف يجوز أن يأخذ من يده وهو على التحقيق ليس بسلطان)^(١) واته: حوکمرانی ستهمکار، لهسهری پێویسته واز له حوکمرانییهکهی بهیئنی، چونکه یان لادراوه، یاخود فهززه لابدری، بێگومان (کهسیك که ستم بکات و ستهمکار بی) به حوکمران دانانری. (واته: پهوایهتی (شرعية)ی له دهستداوه)، کهواته: چۆن دروسته کهسیك شتیچکی لیوهربگری؟!

٢/ (فخرالدین الرازي) لهویارهوه گوتویهتی: (أن الظالمين غير مؤتمنين على أوامر الله تعالى وغير مقتدى بهم فيها، فلا يكونون أئمة في الدين، فثبت بدلالة الآية بطلان إمامة الفاسق)^(٢) ئیمام فهخرهددینی رازی له تهفسیری ئهو ئایهتهدا، که پیشتر باسمان کردو لهکۆتاییهکهیدا خوا دهفرموی: ﴿...لَا يَتَأَلَّ عَهْدِي الظَّالِمِينَ﴾ البقرة، ستهمکاران پهیمانی من نایان گریتهوه، دهلی: ستهمکاران ئهمیندار نین لهسهر فرمانهکانی خوای بهرزو پهیرهویشیان لیناکری، بۆیه به پیشهواي دین دانانرین، به دهلالهتی ئهم ئایهته چهسپا، که حوکمرانییتی بابای فاسق شتیکی بهتالئو پهوانیه.

٣/ (الشهرستاني) له کتییی (نهاية الأقدام في علم الکلام) دا دهلی: (وإن ظهر بعد ذلك جهل أو جور أو ضلال أو كفر اغلغ منها أو خلعناه)^(٣) واته: ئهگهر دواي ئهوه (واته: له پیشهواو حوکمران) نهزانیی لیدهرکهوت، یان ستهمی لیدهرکهوت، یان گومراییی لی دهرکهوت، یان کوفری لی دهرکهوت، ئهوه له حوکمرانییتی دهچیتهدهر، یاخود دهبی دایرپنین. (واته: یان خۆی دادهرنری به ئۆتوماتیکی، مادام شایسته نه مایی، یان ئیمه لهسهرمان پێویسته دایرپنین.

١/ ج ٢ ص ١١١.

٢/ التفسير الكبير، ج ٤ ص ٤٧.

٣/ ص ٢٩٦.

۴ / (البغدادى) لى كىتەبى (أصول الدين) دا، گوتۇيەتتى: (وَمَتَى زَاعَ عَنْ ذَلِكَ كَانَتْ الْأُمَّةُ عِيَاراً عَلَيْهِ فِي الْعُدُولِ بِهِ عَنْ حُطَّتِهِ إِلَى الصَّوَابِ أَوْ فِي الْعُدُولِ عَنْهُ إِلَى غَيْرِهِ) ^(۱) كە پىشتىرىش ئەم دەقەمان ھېنا، واتە: ھەر كاتىك ھوكمران لايدا ئەو (واتە: ئەراستە شەقام لايدا) دەبى ئۆمەت بەسەريەو چاودىرو پىئوهرى، كە ئەھەلەو بەھىتتەو بۇ راستىيى، ياخۇد: ئەو لا بدات و بەھەكىكى دىكەي بگۇرى.

۵ - (الجوينى) لى كىتەبى (الإرشاد الى قواطع الأدلة في أصول الاعتقاد) دا گوتۇيەتتى: (وَلَا يَجُوزُ خَلْعُهُ مِنْ غَيْرِ حَدَثٍ وَتَغْيِيرِ الْأَمْرِ وَهَذَا مُجْمَعٌ عَلَيْهِ، فَأَمَّا إِذَا فَسَقَ وَفَجَرَ وَخَرَجَ عَنْ سَمْتِ لِمَامَةِ بِنَفْسِهِ، فَأَخْلَاعُهُ مِنْ غَيْرِ خَلْعٍ مُمَكِّنٍ وَأَنْ لَمْ يُحْكَمْ بِأَخْلَاعِهِ، وَجَوَّازُ خَلْعِهِ وَامْتِنَاعُ ذَلِكَ وَتَقْوِيمُ أَوْدِهِ مُمَكِّنٌ مَا وَجَدْنَا إِلَى التَّقْوِيمِ سَبِيلًا وَكُلُّ ذَلِكَ مِنَ الْمُجْتَهِدَاتِ عِنْدَنَا) ^(۲) واتە: دروست نىبە بى ئەو ھى كەتتىكى كىرەبى، ياخۇد بەبى ئەو ھى ھالى گۇراپى، ئەو ھوكمرانە لابىرى و داپىرنى، ئەو ھى زانايان لەسەرى يەكەنگىن (واتە: نايىت لەخۇو ئە ھوكمران ھەلپىچى و بەھانەي پى بگىرى، بى ئەو ھى كە گۇرانى بەسەردا ھاتىبى) بەلام ئەگەر لايدا و گوناھى كىرە، ياخۇد ئەو ھى، كە پىئىستە بۇ پىشەوايەتتى ئەو چوۋە دەرى، بەھۇى لادان و گوناھىو، ئەو پىئەو ھى داپىرنى، داپىرەنەكەي شىتىكى گونجاۋە، ھەرچەندە ھوكمىش بەو نەكرى، (واتە: ھەرچەندە ھىچ كەسىك نەبى بلى: تۆ ھوكمران نەماۋى، ئەو لەواقىع و ئە خودى خۇيدا بە ھوكمرانى مسولمانان لەقەلەم نادى)، ئىنجا دەلى: ئەو كە ئايا لابىرى، ياخۇد لائەبىرى و راستىكرىتەو، مادام ئەو بگۇنچى، ھەموو ئەوانە ئەو شتانەن، كە ئەلاي ئىمە جىنگاى ئىجتىھادىن، (واتە: جىنگاى قسە تىدا كىرەن)، واتە: بەلاي (جۈەينىيەو) دەگۇنچى لىي بگەرى پى بىئىتەو دەشگۇنچى لاي بەرى و دوورى بىخەيتەو ئە كورسى ھوكمرانىي، كە مەن پىم وايە ئەو رايەي جۈەينى ئە ھەموو رايەكان كۆدەكاتەو.

(۱) ص ۲۷۸.

(۲) ص ۴۲۵، ۴۲۶.

۶/ (الباقلائی) لە کتییی (التمهید)دا، گوتوویهتی: (إن قال قائل ما الذي يوجب خلع الإمام عندكم؟ قيل له يوجب ذلك أمور: منها كفر بعد الإيمان، ومنها تركه إقامة الصلاة والدعاء إلى ذلك، ومنها عند كثير من الناس فسقه، وظلمه بغصب الأموال وضرب الأبرار، وتناول النفوس المحرمة، وتضييع الحقوق وتعطيل الحدود)^(۱) واتە: ئەگەر بپێژەرێک بڵێ: ئەلای ئیوێ چ شتیکی پێشەواو حوکمران، دەبیته پاساو بەلگەی دارنێن و لێسەندنەوێ حوکمرانیی؟ دەگوترێ: ئەوێ ئەو پێویست دەکات، چەند شتیکی:

۱- دواى ئەوێ ئیمانی هیناوه، کافر بوویتهوه (وه كوفرى ليبنيرابى، يان بیسترا بى).

۲- یه کیکی دیکه ئەوێ، که نوێژ بەریا ئەکات، یاخود خەلک بانگ ئەکات بۆ نوێژکردن.

۳- یه کیکی دیکه لهوانه - ئەلای زۆریک ئەخەلکی - ئەوێ، که تووشی فیسق ببێ (واتە: ئەو گوناھانە بکات، که ئینسانیان پێ فاسق دەبێ، ئنجا دزییه، قەتڵ، شەراب خۆرییه، داوینپرسییه...هتد)،

۴- هەروەها ئەگەر ستم بکات: مالى خەلک داگیر بکات، ئە خەلک بدات، ئەو ئەفسانەى، که خوا قەدەغەى کردوون لەبەینیان بەرى، یاخود مافەکانى خەلک بخواو بفرەوتینی.

۵- یاخود سنوورەکانى شەرع پەك بخت، (واتە: سزا شەرعییەکان نەچەسپینی).

۷/ (الإيجي) لە کتیی: (شرح المواقف في علم الكلام)دا، گوتوویهتی: (ولأمة خلع الإمام وعزله لسبب يوجب) واتە: ئۆمەت بۆی هەیه پێشەوا (حوکمران) داپرنی و لابدات بە هەر هۆکاریک، که ئەو پێویست دەکات، ئنجا (المرجاني) هۆکارە که روون دەکاتەوێ دەلی: (مثل: أن يوجد منه ما يوجب اختلال أحوال المسلمين،

وانتكاس أمور الدين، كما لهم نصبه وإقامته لإعلائها^(۱) واتە: بۆيىنە: كە
 ھۆكاريك لىي رۈو بدات، بىيىتە ھۆي تىكچوونى ھالى مسولمانان، ياخود بەرھو
 دوا گەرەنەھى كاروبارى دىندارىي، ۋەك چۆن بۆيان ھەبوۋە كە ئەو پىشەواۋ
 ھوكمرانە دانىن بۆ ئەۋەي، كە كاروبارى دىن و دىيائان بۆ پىكبخات، ۋەختىك
 بىيىتە مايەي ئەۋە، كە كاروبارى دىندارىي و دىيادارىي مسولمانان تىك بچى، بۆيان
 ھەيە لايىبەرن.

چۆنىيەتلى كۆكردنەھى دەقەكان و پىكەۋە گونجاندنيان و لابردنى ئىشكالكە:

ئىجا بايىيىنە سەر باسى ئەۋە: كەئايا چۆن چۆنى ئەۋ دەقانە بەيەكەۋە كۆدەكرىنەۋە؟
 واتە: ئەۋ دوو كۆمەلە دەقە، كەھەركام لەۋ دوو كۆمەلە زانايە، بەشىكىيانان بەبەلگە
 دەھىنانەۋە، چۆن دەگونجى پىكەۋە كۆبكرىنەۋە؟!

ئايا ئەۋ دوو رايە كاميان راستە؟:

۱- خۇپاگىرىي و دان بەخۇداگرتن، لە بەرانبەر ستەمى ھوكمران و لادانىدا.

۲- راپەرپىن و پەنابردنە بەرھىز لەدژى ھوكمرانى ستەمكارو لادەر.

لەۋەلامدا دەئىين:-

يەكەم: لە راستىيدا ئايەتەكانى قورپان، زۆر بەرپوون و راشكاۋىي ئەۋەيان راگەياندوۋە كە
 ئىنسانى ستەمكارو لار شايسستەي ھوكمرانىي و بەرپرسىيارىتىي نىە لە نىو
 مسولماناندا.

۱- كە خوا دەفەرموى: ﴿...لَا يَتَّالِ عَهْدِي الظَّالِمِينَ﴾ البقرة، ستەمكاران

بەيمانى من نايانگريتەۋە، خوا بە ئىبراھىم (عليه السلام) دەفەرموى: ئەي
 ئىبراھىم! لەۋەچەي تۆشدا، كە مەبەستتە كەسانىك بىنە پىشەوا، پىشەواۋ
 ھوكمرانان دەبن و كەسانىك دەبن، كە سەرپەرشتىي مسولمانان دەكەن، بەلام

پەیمانی من ستمکاران ناگریتهوهو شایستهی ئەوه نین ببنه پێشه‌وای ئیمانداران.

٢- پاشان ئەوه که خوا د‌ه‌فه‌رموی: ﴿... أَلَا لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ﴾ ھود واتە: ناگادارین! نەفرینی خوا ل‌ه‌ ستمکارانە، ئایا کەسیک خوا ل‌ه‌عنه‌تی لیبکات، چۆن بەشایسته‌ی ئەوه‌ی د‌ه‌زانێ، کە سەرپەرشتیی کاروباری مسوولمانانی ب‌خاته د‌ه‌ست؟! شەریعه‌تیک ل‌ه‌عنه‌ت ل‌ه‌ زالم بکات، ئەو شەریعه‌ته چۆن پ‌ینگا د‌ه‌دات ئەو زالمه ئەو شەریعه‌ته بە‌پ‌یوه‌به‌ری؟! ئەوه شتیکی زۆر سەیره‌و پ‌یکه‌وه د‌ژو ناکۆک (متناقض)ە!

٣- ئنجا خوا کە د‌ه‌فه‌رموی: ﴿... وَلَا تَعَاوُزُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ﴾ المائدة، حوکمرانییک کە ستم د‌ه‌کات، ماف و نازادییه‌کانی خەلک پ‌یشیل د‌ه‌کات، د‌ه‌ستدریژی د‌ه‌کات، د‌ه‌ست بۆ خوین و نه‌فس و مال و نامووسی خەلک دریش د‌ه‌کات، ئایا ئەوه گوناح و د‌ه‌ستدریژی (إثم و عدوان) نیه؟ ک‌ه‌واته: کە خوا د‌ه‌فه‌رموی: ﴿... وَلَا تَعَاوُزُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ﴾ المائدة، ھاوکارو د‌ه‌ستبارگری یه‌کدی م‌ه‌بن ل‌ه‌سەر گوناح و د‌ه‌ستدریژی، واتە: ئەی خەلک و میلله‌ت! ھاوکاری ئەو جو‌ره حوکمرانانە م‌ه‌بن، کە گوناح و د‌ه‌ستدریژی د‌ه‌کەن، ک‌ه‌واته: کە ل‌یی ب‌ی‌د‌ه‌نگ بوون و بە‌قسه‌یانکردو س‌ه‌ریان ل‌ه‌سەر خراپه‌و ستمه‌که‌ی گرت، مانای وایه ھاوکاری بوون.

٤- پاشان کە خوا د‌ه‌فه‌رموی: ﴿وَلَا تُطِيعُوا أَمْرَ الْمُشْرِكِينَ﴾ الَّذِينَ يَفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ وَلَا يُصْلِحُونَ الشعراء، فەرمانبەریی زیدە‌پ‌وییکەران و ت‌ی‌پ‌ه‌ر‌پ‌ن‌ه‌ران م‌ه‌کەن. ئەوانه‌ی، کە خراپه‌ د‌ه‌کەن ل‌ه‌ زه‌ویداو چاکه‌ ناکەن، ک‌ه‌واته: ه‌ه‌رکەسیک خراپه‌کاریی و چاکه‌کار نه‌بی، نابێ بە‌قسه‌ی بکری و، بە‌ده‌قی نایه‌ت به‌ قسه‌ کردنی و فەرمانبەریی بۆ کردنی قه‌ده‌غه‌کراوه‌.

٥- پاشان کە خوا د‌ه‌فه‌رموی: ﴿وَاتَّقُوا فِتْنَةً لَا تُصِيبَنَّ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْكُمْ خَاصَّةً وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ﴾ الأنفال، خوتان ل‌ه‌ به‌لایه‌ک، ل‌ه‌ سزایه‌ک ب‌پ‌ارێزن، کە تهنه‌ا تووشی ئەوانه‌تان نابێ، کە ستمه‌یانکردوه‌، بزانن

که خوا سزاو تۆلهی تونده. به پیی سهرجه م نهو ئایه تانه، به پروونو راشکاوی خوا
پیما ده فهرموی: نه گهر بیئت و دهستی زالمان نه گرن و له بهرانبه ریاندا نه وه ستن،
خوا پیکه وه و ویکرا سزاتان ده دات، که واته: شتیك مسولمانانی له سهر سزا
بدین، چون به شتیکی ره و او شهرعیی داده نری؟!.

دوهه: نهوانه ی نهو رسته قورئانییه یان به به لگه ده هیئایه وه - نهوانه ی که ده یانگوت:
ده بی به ههر شیوهیه ک بی، په نا نه بریته بهر چه ک و هیرو شیوازی توند وتیو بو لادانی
حوکمرانانیکی سته مکار، که به قسه ی خوش و به شیوازی ناشتیانه لاناچن - نهو
ئایه ته قورئانییه که ده فهرموی: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي
الْأَمْرِ مِنْكُمْ...﴾ نهی نهوانه ی پرواتان هیئاوه! فرمانبه ری خوا بکه ن و
فرمانبه ری پیغه مبه ربکه ن، وه هی کاربه ده ستانیك، که له خوتانن، جا ئایا
نه م رسته قورئانییه ده گونجی به به لگه به ینریته وه بو نهو رایه ی، که ده لی: ده بی
صهر بگری له سهر سته می حوکمرانه کان و له شهریه عت لادانیان و ماف
پیشیلکردنیان؟! له وه لامدا ده لیین: نه خیر، چونکه:

أ/ فرمانبه ری کردن بو خواو فرمانبه ری کردن بو پیغه مبه ر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ
وَسَلَّمَ" ریگا ده گرن له فرمانبه ری کردن بو حوکمرانیکی سته مکار له حالیکدا،
که خوا له عهته ی له زالمان کرده، پیغه مبه ر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" یش وه ک
دوایی باسی ده که ین و پیشتیش باسما ن کرد، ده فهرموی: (دهستی زالم بگرن و
بیگیرنه وه بو حق، نه گهرنا خوا سزاتان ده دا) نه وه خواو پیغه مبه ر "صَلَّى اللّٰهُ
عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ناوا ده فهرموون، که واته: خوا که ده فهرموی: (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا
أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ...) ئیماندارینه! فرمانبه ری خواو فرمانبه ری
پیغه مبه ره که ی بکه ن! بیگومان فرمانبه ری کردمان بو خواو بو پیغه مبه ری
خوا، ریگاما ن لیده گری، که فرمانبه ری بکه ین بو حوکمرانیکی سته مکار.

ب/ وشه ی: له خوتان (منکم) به لگه یه له سهر جووری نهو حوکمرانه ی، که پاش
پابه ندیی به قورئانو سوننه ته وه، فرمانبه ری بو ده کری، چونکه خوا ده فهرموی:

(...وَأُولَى الْأَمْرِ مِنْكُمْ...) فرمانبهری بکمن بکار به دهستانیک، که له خوتانن، له (خوتانن) واته: وهک ئیوه پابهندن به قورئان و سونه ته وه، ملکه چن بؤ خواو بؤ پیغه مبهه "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" نهک هه رکه سیك راست بووه و دهسته لاتی هه بوو، سته مکار بی، دادگه ر بی، چاک بی، خراب بی، هه ر به قسه ی بکه یین! شتی واته شه ریعه تی ئیسلامیدا نیه.

ج- پرسته ی (...فَإِنْ نَزَعْنَاهُ مِنْ شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ
الْآخِرِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا ﴿٥٩﴾) نه گه ر له شتی کدا کهوتنه ناکوکیی یه وه بیگیږ نه وه بؤ لای خواو پیغه مبهه "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" نه گه ر پرواتان به خواو به رږژی دوا یی هیه، دیسان ریگره له وه جوړه به لگا هیئانه وه یه به وه پرسته قورئانییه، بؤچی؟ چونکه دوا ی ئه وه ی له ئه نجامی سته م و لادانی حوکمرانه که دا، ناکوکیی له نیوانی کو مه لگا و حوکمراناندا په ی داده بی، خوا ده فهرموی: ئه ی خه لک و کو مه لگا! هه ر کاتیك له گه ل حوکمران و کار به ده ستاندا کهوتنه ناکوکیی، بیگیږ نه وه بؤ لای خواو پیغه مبهه "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" نجا کاتیك نه وه ناکوکییه ده گیږ نه وه بؤ لای قورئان و سونه ت، قورئان ده فهرموی: له معنه تی خوا له زالمات واته: قورئان حوکم ده دا به سه ر نه وه حوکمرانه زالمه دا و ده فهرموی: تۆ له معنه تی خوات لییه به که لکی نه وه نایه ی مشور خور و سه ریهرشتیار و حوکمرانی مسولمانان بی!

هه روه ها فرمانیشتی پیغه مبهه "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" یش دیسان ری ده گری نه وه، که بابای سته مکار حوکمرانی مسولمانان بی، چونکه پیغه مبهه "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ده فهرموی: ده ستی حوکمرانی سته مکار بگرن و له به رانه بریدا بوه ست، ده فهرموی: هه رکه سیك به ده ست له دژی نه وانه بوه ستیته وه، ئیمانداره، هه رکه سیك به زمان له دژیان بوه ستیته وه، ئیمانداره و هه رکه سیك نه گه ر نه یوانی، به دلش له دژیان بی، هه ر ئیمانداره و له دوا ی نه وه به قه ده ر ده نکه خه رته له یه ک ئیمان نیه، واته: کاتیك ئیمه نه وه ناکوکییه ده گیږ نه وه بؤ لای

تهرازوی قورئان و سوننهت، ئاوا حوکم ددهن، کهواته: چۆن دهگونجی ئهو پرسته قورئانییه به به لگه بهیتریتوه له سههر ئه وه که حوکمپرانان، با ستهمیش بکهو با خراپه کاریش بن و لاده ریش بن، دهبی ههر سه بریان له سههر بگرین و به چهك و هیژ له دژیان نه وه ستینه وه و به رهنگاریان نه بیننه وه؟! له راستیدا ئهو پرسته قورئانییه، به هیچ شیوهیهك ناگونجی ئهو به لگهیهی پی بهیتریتوه.

سییهم: ههر کام له وه فرموده دهیهی، که پیشتر به تهواویی هینامان و ده فره رموی: {«مَا مِنْ نَبِيٍّ بَعَثَهُ اللَّهُ فِي أُمَّةٍ قَبْلِي إِلَّا كَانَ لَهُ مِنْ أُمَّةٍ حَوَارِيُونَ وَأَصْحَابٌ يَأْخُذُونَ بِسُنَّتِهِ وَيَقْتَدُونَ بِهَا ثُمَّ يَخْلَفُ مِنْ بَعْدِهِمْ خُلُوفٌ يَقُولُونَ مَا لَا يَفْعَلُونَ وَيَفْعَلُونَ مَا لَا يُؤْمَرُونَ فَمَنْ جَاهَدَهُمْ يَدِهِ فَهُوَ مُؤْمِنٌ، وَمَنْ جَاهَدَهُمْ بِلِسَانِهِ فَهُوَ مُؤْمِنٌ وَمَنْ جَاهَدَهُمْ بَقَلْبِهِ فَهُوَ مُؤْمِنٌ، وَلَيْسَ وَرَاءَ ذَلِكَ مِنَ الْإِيمَانِ حَبَّةٌ خَرْدَلٍ»} (أَخْرَجَهُ مُسْلِمٌ بِرَقْم: (۵۰))، وه فره رمودهی: {مَنْ رَأَى مِنْكُمْ مُنْكَرًا فَلْيُغَيِّرْهُ يَدِهِ، فَإِنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَبِلِسَانِهِ، فَإِنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَبِقَلْبِهِ، وَذَلِكَ أَضْعَفُ الْإِيمَانِ} (أَخْرَجَهُ أَحْمَدُ بِرَقْم: (۱۴۷۸)، ومسلم برقم: (۴۹) وأبو داود برقم: (۱۱۴۰)، والترمذي برقم: (۲۱۷۲) وَقَالَ: حسن صحيح، والنسائي برقم: (۵۰۰۸)، وابن ماجه برقم: (۴۰۱۳)، وابن حبان برقم: (۳۰۷))، به لئ ههر کام له وه دوو فره رمودهیه زۆر ږوون و راشکاوه، له وه باره وه که پیویسته خه لک و کومه لگا، به ده ست هه و ئی لا بردن و نه هیشتنی سته مکاران و خراپه کانیان بدهن، مادام له توانایاندا هه بی، مادام به قسهی خۆش نهیه نه وه سههر راسته هیل، چونکه زۆر به ږوونیی له فره مایشته که ی به که مدا ده فره رموی: {فَمَنْ جَاهَدَهُمْ يَدِهِ فَهُوَ مُؤْمِنٌ} (أَخْرَجَهُ أَحْمَدُ بِرَقْم: (۴۳۷۹)، ومسلم برقم: (۵۰))، واته: ههر که س به هیژ ږوویه ږوویان بیته وه ئیمانداره، وهك ده بینن: دهستی پیش خستوه! ئنجا فره مایشته که ی دیکه ش، که ده فره رموی: {مَنْ رَأَى مِنْكُمْ مُنْكَرًا فَلْيُغَيِّرْهُ يَدِهِ} واته: ههر که سیك له ئیو خراپهیه کی بینن، با به ده ست بیگۆږی، واته: به هیژ له گه لئ ږو به ږوو بیته وه، واته: با شترین پلهی جهاد له دژی حوکمپرانن سته مکار نه وه یه، که تو به هیژ نه هیلی ئهو سته م و خراپه یه بکات.

چوارەم: ئنجایا مەبەست ئەو فەرماشتانە چییە، کە فەرمان دەکەن بە خۆراگریی و دەست بۆ هیژنەبردن لەبەرانبەر سەتم و خراپە و لادانی حوکمرانی سەتمکار و لاردا؟ ئەوەلامدا دەڵێن: پێویستە ئەو مەتەلە لیڤەدا حەل بکری، ئەویش بەوە دەبی کە هەرکام ئەو فەرمودانە لە سیاق و شویێ خۆیدا دابنری، بابزانی چۆن؟! جاری ئەو فەرماشتانە، کە فەرمان دەکەن بەوەی دژی سەتم ڕاوەستین و بەگژ سەتمکاراندا بچینهوە و یەخەیان بگرین و، بەدەست و بەهیز لەگەڵیان ڕووبەر و ببینهوە، زۆر ڕوون و ڕاشکاوان، ئایەتەکانیش لە پێش فەرماشتەکاندا ڕوون و ڕاشکاوترین، بەلام ئایا مەبەست ئەو فەرماشتانە پێغەمبەر "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ئەوانە، کە ئەرووی سەندەدەوێ سەحیح، ئایا مەبەست ئەو فەرمودانە چییە؟ کە پێغەمبەر دەفەرموێ: سەبر بگرن، لەسەر سەتم و ماف پێشیلکردن و خراپەکردن و لادانی حوکمرانان؟! ئەوەلامدا دەڵێن: جاری شتیکی مەحەل نەگنجاو، کە پێغەمبەر "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" شتیکی بفرموێ، لەگەڵ قورئاندا ناکۆک بی، یاخود شتیکی بفرموێ، کە لەگەڵ فەرماشتی خۆیدا ناکۆک بی، هەرگیز شتی و نابێ و ناگونجی، بەئێ، ناگونجی پێغەمبەر "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ئە لایەکەو بفرموێ: بە دەست و هیژ ڕوو بە ڕووی کاربەدەستانی سەتمکار و خراپەکار بنهەو، وەک ئەم فەرماشتانەو دیارە:

١/ {فَمَنْ جَاهَدَهُمْ يَدِهِ فَهُوَ مُؤْمِنٌ} (أخرجه أحمد برقم: (٤٣٧٩)، ومسلم برقم: (٥٠))،

٢/ {مَنْ رَأَى مِنْكُمْ مُنْكَرًا فَلْيُغَيِّرْهُ يَدِهِ...} (أخرجه أحمد برقم: (١١٤٧٨)، ومسلم برقم:

(٤٩) وأبو داود برقم: (١١٤٠)، والترمذي برقم: (٢١٧٢) وَقَالَ: حسن صحيح، والنسائي

برقم: (٥٠٠٨)، وابن ماجه برقم: (٤٠١٣)، وابن حبان برقم: (٣٠٧)،

٣/ {كَلَّا، وَاللَّهِ لَأَمُرَنَّ بِالْمَعْرُوفِ، وَلَنَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ، وَلَتَأْخُذَنَّ عَلَى يَدِ الظَّالِمِ،

وَلَتَأْطِرُنَّهُ عَلَى الْحَقِّ أَطْرًا، وَلَتَقْصُرُنَّهُ عَلَى الْحَقِّ قَصْرًا، أَوْ لَيُضْرِبَنَّ اللَّهُ بَقُلُوبِ

بَعْضِكُمْ عَلَى بَعْضٍ، ثُمَّ لَيَلْعَنَكُمْ كَمَا لَعَنَهُمْ} (أخرجه أبو داود برقم: (٤٣٣٦)،

والبيهقي برقم: (١٩٩٨٣) قال الشيخ الألباني: ضعيف).

۴ / { «إِنَّ النَّاسَ إِذَا رَأَوْا الظَّالِمَ فَلَمْ يَأْخُذُوا عَلَى يَدَيْهِ أَوْشَكَ أَنْ يَعْمَهُمُ اللَّهُ سُبْحَانَهُ بَعْدَآبٍ مِنْ عِنْدِهِ» } (أَخْرَجَهُ أَبُو دَاوُدَ بِرَقْم: (٤٣٣٨)، وَالتِّرْمِذِيُّ بِرَقْم: (٢١٦٨) وَقَالَ: صَحِيحٌ، وَأَبْنُ مَاجَةَ بِرَقْم: (٤٠٠٥)، وَصَحَّحَهُ الْأَلْبَانِيُّ فِي (السَّلْسَلَةِ الصَّحِيحَةِ) بِرَقْم: (١٥٦٤) ^{١)}

بەللى مەھالە لەلایەكەو پىغەمبەر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ئاوا بفرموى، لەلایەكى دىكەشەو بفرموى: لىيان گەپىن و پىر لە بەكارهێنانى هیز مەكەنەو، واتە: لەدژى حوكمرانانى لادەرو ستەمكار!!

هەلبەتە هەر ئەو شە، كەوێك پىشتىرش گوتان: (ابن حزم) رەحمەتى خاى لىبى، ناچار كردو، كە پەنا بەریتە بەر پىرۆكەى (منسوخ) بوونى ئەو فرمايشتانەى، كە فرمان دەكەن بەخۆراگرى و پەنا نەبردنە بەر هیزو، بلى: ئەو فرمودانەى دىكە، كە گوتویانە: پەنا بەرەنە بەر هیزو دژى ستەمكار بوەستنەو، ئەوانە (ناسخ) نو حوكمى ئەوانى دىكەیان نەهێشتو! بەلام من پىموايه دەبى بەم شىوێه ئەو دەقانى قورئان و سوننەت بەمەكەو كۆبكړینهو، ئەمەى خوارووە ئەنجام و پوختەى لىكۆلینەو دۆرو درىژى بەندەيه ئەو بارەو، كە من لە پىنج خالدا دەبجەمە روو:

رای بەندەبوچۆنیەتى پىكەو گونجاندنى ئەودووچۆرە فرمايشتانە:

١) مەبەست ئەو فرمايشتانەى پىغەمبەر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" كە فرمان دەكەن بە خۆراگرى و پەنا نەبردنە بەر هیز، ئەوێه، كە لەكاتىكدا حوكمران تووشى هەلەیهك و دوان دەبى، نابى شىوازی توندو تیژ لە دژى بەكار بهێنرى، بەلكو پىویستە بەخۆراگرى و دان بەخۆداگرتن و شىوازی نەرم و ئاشتییانە، عەیب و كەم و كورپىه كانى چارەسەر بكړن.

بەلام ئەو فرمايشتانەى دىكە، كە فرمان دەكەن بە گۆرپىنى حوكمرانان و روو بەروبوونەو لەگەڵیانداو بەكارهێنانى هیزو شىوازی توند و تیژ، مەبەست پىيان

(١) پىشتەر ئەو فرمايشتانەمان هیناو ماناشمان كردن، بۆیه لێره ماناكردىمانمان دووبارە نەكردەو.

ئەو حوکمرانانەن، کە بەردەوام دەبن لەسەر سەمکەری و لادان، دەیکەن بە شیوازو نەریتی حوکمی خۆیان و زۆلم دەکەن بەعەدەت، ئەو نە جارێک و دوو جار بێ، هەڵەیکە بێ کردییتی و دوو هەڵە بێ و دوایی راست بێتەو، حوکمران مادام ئامادەیه راست بێتەو، دوای ئەو هەڵەیکە و دوان دەکات، پێویست ناکا سەنگەری لێبگرین، بەلام وەختێک ئەو سەنگەر ئە دژی شەریعەت و ئە دژی خەڵک و جەماوەرو، ئە دژی بەرژەو هەندیکەکانی خەڵک دەگرێ، بپاری کۆتایی دەدا، کە: دەست ئە زۆلم و ستم هەڵناگرێ، ئەو ئەو فەرماشتانە دیکە ی پێغەمبەر "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" کە دەفەرموی: بەچەک و هیژ بە گژیدا بچنەو، ئەو مەبەستی ئەو جۆریانە، واتە: فەرماشتەکانی پێغەمبەر "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" بۆ دوو حال گوتراون:

أ- حالەتێکیان: حوکمرانیێک کە هەڵەیکە و دوان دەکات و لادەدات، بەلام نەیکردو بە عەدەتێکی هەمیشەیی و ئەگەری ئەو هەیه راست بێتەو، ئەو پێویست ناکات بەچەک و هیژ، سەنگەری لێبگیرێ و پەنا ببریته بەر بەرەنگاربونەو .

ب- حالەتێکی دیکە هەیه، کە بابای حوکمران بپاری داو هەسەر ستم و لادانی خۆی بەردەوام بێ، ئامادە نە ئە کەلی شەیتان دابەزی، ئەو هیان دەبی بەو شیوایی دیکە مامەڵە ئەگەڵدا بکری، وەک گوتراو: (لکل مقام مقال).

۲/ دەشگۆجی مەبەست ئە خۆراگری و دەست بۆ هیژ نەبردن کاتیێک بێ، کە هەل و مەرج گونجاو نەبی و گۆرانکاری ئە توانادا نەبی، پێ پێدرانی (واتە: پێدرانی بەکارهێنانی هیژو شیوازی توندو تیژی) بۆ کاتیێک بێ، کە هەل و مەرج گونجاو بێ و توانای گۆرانکاری هەبی، کەواتە: پێغەمبەر "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" بۆ حالەتێک کە هەل و مەرج گونجاو نە بۆ لادانی ئەو حوکمرانەو هیژو ئیمکانیەت نە، دەفەرموی: صەبر بگرن! بەلام کاتیێک هەل و مەرج دەرهەسی و مسوڵمانان توانیان هەیه، دەفەرموی: بە هیژ ئە گەڵیدا پووبەرپو و ببنەو! کەواتە: هیچ تیکگیرانیێک ئە نیوان ئەو دوو جۆرە فەرماشتانەدا نەو پێغەمبەر "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" بۆ حالەتێکیان وای فەرموو و بۆ حالەتێکی دیکە جیاواز، ئەو دیکە

فەرمۇە، ۋەك گوتراۋىشە: فەتۋا بە پىي كات و حال و شوين و بارودۇخ دەگۆرى
(الفتوى تختلف زماناً ومكاناً وحالاً وظرفاً).

(۳) ئىنجا ئەگەر گۆرانكارىيى و پۈۋبەپۈۋبۈنمۇ ئە تۈانادا نەبى، يان زىانى ئە قازاغى
زىاتر بى، ئەۋە ئەۋ زانايانەش، كە دەلئىن: پىۋىستە بەرەنگارىيى ھەبى دەلئىن: ئە
حالىكى وادا دەبى صەبر بگىرى و چاۋەپۈۋانىي بگىرى، واتە: ئەۋ زانايانەش كە
پروايان بەبەكارھىننى ھىز و چەك و شىۋازى تۈندۈ تىژىي ھەيە، بۆ لادانى
ھوكمرانى ستەمكارو لار، ئەۋانىش دەلئىن: ئەگەر بزانرى: زەرەرى ئە قازاغى
زىاترەۋ بىنەتۋى خۆى ناكاتەۋەۋ خەلك و كۆمەلگا ئەسەرى قەرزار دەبنەۋە، وا
باشترە دان بەخۇدا بگىرى و خۇراگىيى بگىرى.

(۴) بەلام ئە ھەموو حالاندا، پىۋىستە گۈتنى ھەق و فەرمان كۈردن بەچاكە و پىگىرى
كۈردن لەخراپە، بە زمان، يان بەلەي كەمەۋە بەدل، ھەر ھەبىت، واتە: ھەموو
زانايان ئە ھەموو حالاندا لەسەر ئەۋە يەك دەنگن، كە پىۋىستە گۈتنى ھەق و
فەرمان بەچاكە و پىگىرى لەخراپە، ھەر ھەبى، ئەۋەي كە تىيدا كەۋتۈنە راجىيى
يەۋە، بەكارھىننى ھىزەۋ، بەرەنگار بۈۋنەۋەي كۈدەيى يە، ئەۋىش لەبەر ئەۋە، كە
ھالەتەكان جيا جيان و جارى وايە مسولمانان ئە تۈناياندا ھەيەۋ، جارى وايە ئە
تۈناياندا نىە، ۋە جارى وايە ھوكمرانەكە شايستەي ئەۋەيە لابردى، جارى وايە
ئومىدى ئەۋە ھەيە، كە چاك بگىرى، ھۆكارى راجىيى زانايان لەۋبارەۋە ئەۋەيە،
فەرمايشتەكانى پىغەمبەر "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" يىش، كە جارىك وى فەرمۇەۋ
جارىك وى فەرمۇەۋ، ھەر لەبەر ئەۋەيە، كە جارىك ھالەتەكە ئاۋايەۋ جارىكى
دىكە ھالەتەكە بە جۆرىكى دىكەيە. ئىنجا زانايان لەۋبارەۋە بىچىنەيەكى
شەرعىيان ھەيە، دەلى: (لَا يَسْقُطُ الْمِسْوَءُ بِالْمَعْسُورِ) واتە: ئەۋەي كە بە
ئاسانىي دەكرى لەسەرت لاناچى بە ھۆى ئەۋەۋە، كە بە زەھمەت نەبى بۆت ناكىرى،
واتە: تۆ دوو ئەرك پۈۋت تىدەكەن: يەكىكىان بەزەھمەت دەكرى، يان ھەر ناكىرى
ئەۋى دىكەش بەئاسانىي بۆت دەكرى، ئىنجا ئەۋەي كە بە ئاسانىي دەكرى، دەبى
بىكەي، ئەۋەش كە بۆت ناكىرى لەسەرت نىە، بۆ وىنە: گۈتنى قسەي ھەق و

فه‌رمان به‌چاکه و ڕێگریی له خراپه به‌زمان، به‌نوسین، به‌خۆ پێشاندان، به‌هموو شێوازه‌کان، ئه‌وه زۆرجاران ده‌کری و ئاسانه، ئنجا ئه‌گه‌ر سه‌نگه‌ر گرتن له‌زالم زه‌حه‌مه‌ت بوو، ئه‌وه ئه‌وانی دیکه به‌زۆریی هه‌ر ده‌کری، بۆیه ئه‌وه‌ی ده‌کری با ئه‌نجام بدری و ئه‌وه‌ی، که ناشکری و له ئیمکان دا نیه، ئه‌و کاته مسوڵمانان گونا‌ه‌بار نابن.

٥) هه‌روه‌ها هه‌موو زانیانی‌ش له‌سه‌ر ئه‌وه یه‌ک ده‌نگن، که له کاتی یینینی کوفری ئاشکرا و بێ پێچ و په‌نادا، بابای حوکمران فه‌رمانه‌ریی بۆ نا‌کری، وه‌ک له فه‌رموده‌که‌ی پێغه‌مبه‌ر "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" دا، که بوخاریی و موسلیم هیناویانه‌و پێشتر هینامان، هاته‌و: (إِلَّا أَنْ تَرَوْا كُفْرًا بَوَاحًا عِنْدَكُمْ مِنَ اللَّهِ فِيهِ بُرْهَانٌ) واته: مه‌گه‌ر کوفریکی ئاشکرا و بێ پێچ و په‌نا ببینن، که له لایه‌ن خواوه به‌لگه‌تان له‌سه‌ری هه‌یه، به‌ئێ، هه‌موو زانیان له‌سه‌ر ئه‌وه یه‌کده‌نگن، کاتی‌ک کوفری بێ پێچ و په‌ناو ئاشکرا بینرا، به‌هیچ شێوه‌یه‌ک دروست نیه فه‌رمانه‌ریی بۆ ئه‌و حوکمرانه‌ بکری، به‌لکو ده‌بێ ڕاپه‌ڕین له‌ دژی به‌ریا بکری. له فه‌رمایشته‌کاندا ئه‌م ته‌عبیره هاته‌و: (إِلَّا أَنْ تَرَوْا كُفْرًا بَوَاحًا عِنْدَكُمْ مِنَ اللَّهِ فِيهِ بُرْهَانٌ) مه‌گه‌ر کوفریکی بێ پێچ و په‌نا و ڕوون و ڕاشکاو ببینن، که له‌لایه‌ن خواوه به‌لگه‌تان له‌سه‌ری هه‌بێ، له فه‌رمایشتیکی دیکه‌دا ئه‌مه هاته‌و (لا، ما أقاموا فيكم الصلاة) نه‌خێر، له دژیان مه‌هه‌ستن هه‌تا نوێژتان له‌ نیودا به‌ریا بکه‌ن. که‌واته: کاتی‌ک که حوکمرانی‌ک به‌سه‌ر مسوڵمانانه‌وه حاکم بوون، نوێژیان به‌ریا نه‌کردو، کوفری ئاشکرایان لێ بینرا، ئه‌وه هیچ زانیه‌ک نیه له زانیانی ئیسلام که نه‌یگوتبێ: له دژیان ڕاپه‌ڕن و هه‌ول بده‌ن بیا‌نگۆڕن و به‌ره‌نگاریان ببنه‌وه، به‌مه‌رجی‌ک که هێژ له توانادا هه‌بێ و، هه‌ل و مه‌رجه‌که ڕه‌خساو بێ و بزانه‌ری، که ئه‌وه‌ی ده‌کری، مسوڵمانان له‌سه‌ری قه‌رزدار نابنه‌وه‌و، زیانی له قازانجی زیاتر نابێ.

دیاره ئێمه لی‌رده‌دا گه‌یشتی‌نه‌ کۆتایی توێژینه‌ومان ده‌رباره‌ی ئۆیه‌مین بنه‌مای سیستهمی حوکمرانیی ئیسلامیی، به‌لام ئه‌وه‌ی که ده‌مه‌وی له کۆتایی ئه‌م

تويۇڭىنەنە دەيا بىلىم، ئەوھىيە: كە ھىچ گومانى تىدانيە، ئەو مەسەلانى كە زانايمان بىشەوايمان تىياند كەوتونەتە راجىيە و مشتومرە، لەبەر ئەوھىيە كە دەقەكانى قورئان و سوننەت، يان رۇشن نىن لەو بارەو، ياخود لە چۆنەتە جىبەجى كەردنى دەقەكانى قورئان و سوننەت بەسەر ئەو واقىعەدا، كە تىيدا بوون، لەوھدا راجىيەيان بوو، مەبەستە ئەوھىيە، ئايەتەكان زۆر رۇشن، كە خوا دەفەرەمۇي: سەتەمكاران لەعنەتەيان لىيە، وەخوا دەفەرەمۇي: ئىنسانى سەتەمكار پەيمانى مەن ناىگىرەتەو، پىغەمبەرەش "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" دەفەرەمۇي: خەللىكى سەتەمكار و ھوكمەرانى سەتەمكار، دەبىت يەخەي بگىرى و دەستى بگىرى و پىي لى بگىرى و جىھادى لەبەرەنەردا بگىرى، ئەدى بۇچى زانايمان كەوتونەتە راجىيەو؟ لە راستىدا دوو ھۆكارى سەرەكىي بۇ ئەوھىيە:

يەك: ھەندىك فەرمايشتى پىغەمبەر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ھەن، بۇ ھالەتەتەيكى دىكەي فەرەمۇون، ئىجا جارى وايە ھەندىك لەزانايمان دىن، ئەو ھالەتەتە تىكەل دەكەن، ياخود لىيان تىكەل دەبنو، لەئەنجامى ئەوھدا ئەو تىكەگىرانە روالەتەيە دروست دەبى، ئەگەرنا ئەگەر بىت و ئەو فەرمايشتەي پىغەمبەر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" كە بۇ ھالەتەتەيكى فەرەمۇو، ئەو فەرمايشتە بۇ ئەو ھالەتە بگىرەتە ياسا و بىچىنە و ئاوا مامەلە بگىرى، وە فەرمايشتەيكى دىكەي، كە بۇ ھالەتەتەيكى دىكە فەرەمۇو، ئەو بىش لە شوپى خۇيدا بەكار بەيئىرى، وەك گوتراو: (لكل مقام مقال)، ئەو كاتە ئەو تىكەگىران و ناكۆكىيە روالەتەيە پرونادات.

دو: نابى گومانىشمان لەوھدا ھەبى بە راستى واقىيەك، كە مسولمانان و زانايمانىشمان تىيدا ژيان، كەم و زۆر فشارى ھەبوو لەسەر زانايمانان لەسەر شىوھى تىكەشىتەيان لە ئايەتەكان و شىوھى تىكەشىتەيان لە فەرمايشتەكانى پىغەمبەر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" چۈنكە وەك لە راپوردووشدا باسما كەرد، كاتەك كە زانايمان دەلىن: بۇ دانانى ھوكمەرانى مسولمانان، بەتايىبەت كەسى يەكەم، سى پىمان ھەن:

۱- بەيەت پىكەردنى لەسەر بناغەي راپو.

۲- وەسەتەكەردنى باب بۇ كور (ولاية العهد).

۳- ھوكمەرانى زالبو (ولاية المتغلب).

كاتىك ئىمە ئەو دەخەينە تەرازوى قورئان و سوننەتەو، تەماشاش دەكەين لە شەرىعتەدا تەنیا رېئى يەكەمیان شەرىعیە، ئەویش ئەوێه، كە حوكمران مسوولمانان بۆ خۆیان هەڵبژێرن، بەپێى بنەمای: (وَأَمْرُهُمْ شُورَى بَيْنَهُمْ) کاروباریان لەنێو خۆیاندا بەراویژە، بەلام ئەدى ئەو دوو رېئەى دیکەیان لە کۆیە هێنان؟!

یئگومان هۆکارەكەى ئەو بوو، كە تەماشایان كردهو حوكمرانانى (ئومەوییە و عەبباسی) وەصیەت دەكەن بۆ كۆرەكانى خۆیان، ئەو زانیەش، كە ئەو كتیبەى نووسیوە ئەو كاتەدا، تەماشاش دەكات سىستەمى حوكمرانىی بەو شیوەیە، بۆیە ئەگەر گوتبای: تاكە رېئى دانانى حوكمران بەراویژەو بەبەیعت پێدانى ئازادانەى، ئەگەر واقعەكە تىك دەگیراو ئەو واقعەش زەختىكى سیاسى لەسەر دروست كردهو، ئنجا زانیانیشت ديارە فریشتەى بى هەلە نەبوون و كەم و زۆر شیوەى تىگەیشتیان بۆ هەندىك مەسەلە كارتێكراو (متأثر) بوو بەو واقعەى تێدا ژیاون، بەتایبەتى مەسەلەىكە كە دەقى پروون و راشكاوى لەسەر نەبى، ئاشكراشە كە لەدەقەكانى قورئان و سوننەتدا، بەپروون و راشكاوییەو بەبى پێچ و پەنايى، باسى ئەو نەكراوە، كە چۆن چۆنى حوكمرانان هەلبژێرن؟ بەئى، چوا چۆنەىكەى فراوان دیاریی كراوە، بەلام نۆخته نەخراوەتە سەر پیت، لەبەر ئەو بواری هێنان و بردن و مشتومرى تێدا هەبوو، واقعەكەش زەختى لەسەریان هەبوو، ئەگەرنا (ولایة المتغلب) كە هەندىكیان كردهویانە بەبنچینە: (مَنْ أَشْتَدَّتْ وَطْأَتُهُ وَجَبَتْ طَاعَتُهُ) كى هیزى زۆر بى، پێویستە بەقسەى بكرى، كەى شتى وا لە قورئان و سوننەتدا هەبە؟! ئنجا ئەگەر وابى، دەبى حوكمى فیرعەون و نەروودیش پاساو بدریتەو ئەبەر ئەوێ دەستەلاتیان هەبوو، دەبایە بەقسەیان بكرى!! بۆیە پێویستە ئىمە زۆر بویرانە پەخنە لە میژووى خۆمان و كەلهپوورى خۆمان بگڕین و ئەوێ كە لەگەڵ قورئان و سوننەت و لەگەڵ بەرژەوهندیى بەشەردا تىك دەگیرى، پەزى بكەین، نەك بچین لەسەر ئىسلامى باربەكەین!! هەروا دەبى دان بەویدا بنیین، كە زانیانیشتمان عەجایب نیە بەهەلەدا چرووبن، لەگەڵ ریزو حورمەتى زۆرمان بۆیان، بەلام وەك گوتراوە: (لكل جواد كبوة، ولكل عالم هفوة) هەموو ئەسپێكى باش جارجار هەلەنگوى، زانای زۆر گەورەش جاروبار بەهەلەدا دەچى، دیارە پارێزران لە هەلە (عصمة) تەنیا تاییبەتە بە قورئان و سوننەتەو تەنیا خوا عزوجل،

وہ پیغمبر "صَلَّى اللہ عَلَیْہِ وَسَلَّم" یش بہ ہوی پاراستنی خوی پەرور دگارەوہ،
لەھەئەو کەم و کورپی بەدوور بوو، ئەگەرنا، خەلکی دیکە ھەمووی وەك (ئیمام مالیک)
گوتوویەتی: ھەموو کەس قسەشی لیوہردەگیرۆ بەسەریشیدا دەردریتەوہ، جگە
لەخاوەنی ئەم گۆرە، کە لەو کاتەدا ئیشارەى کرد بۆ گۆرپی موبارەکی پیغمبر "صَلَّى اللہ
عَلَیْہِ وَسَلَّم".

*****

ئە نۆزە کۆمەڵەبەرزەش لەکەتانی

بەن ئەکەم بۆ موافقەتنامەکان

بۆگەپاڤەندى مەکتەبى مەوسىسا عەلى بابېر

archive.org/details/@alibapir

AliBapir

Google Play

App Store

QR Code 1

QR Code 2

بۆگەپاڤەندى مەکتەبى مەوسىسا عەلى بابېر

بۆگەپاڤەندى مەکتەبى مەوسىسا عەلى بابېر

بۆگەپاڤەندى مەکتەبى مەوسىسا عەلى بابېر

عەلى بابېر عەلى بابېر

بۆگەپاڤەندى مەکتەبى مەوسىسا عەلى بابېر

بۆگەپاڤەندى مەکتەبى مەوسىسا عەلى بابېر

بۆگەپاڤەندى مەکتەبى مەوسىسا عەلى بابېر

QR Code 3

QR Code 4

QR Code 5

بڼه‌های ده‌ی‌م

پاښتني به ئه‌ده‌ب و ره‌وشتي په‌سندو
به‌ها به‌رزه‌كانه‌وه

خو پشتيوان بىٰ لەم باسەمان دا كۆتا بنەماي سىستەمى حوكمرانىي ئىسلامىي دەتويژىنەو، كە بنەماي دەيەمىنە، بەناوونىشانى: (پابەندىي بە ئەدەب و رەوشتى پەسەند و بەها بەرزەكانەو)، بنەمايەكى دىكەي گەورەو گرنگى سىستەمى حوكمرانىي ئىسلام (نظام الحكم في الإسلام) برىتيە لە خو رازاندنەو و پابەندىي ھەركام لە حوكمران و كار بەدەستان لەلايەك و، خەلك و ھاوولائىيان لەلايەكى دىكەو، بەئەدەبىي جوان و رەوشتى بەرزو پەسەندو ئەو بەها بەرزانەو ئاكار پەسەندانەي، كە شەريەتى خوى پەرەردگار لەسەر مسوئەلەن پىويست كەردو، چ حوكمران بن، چ فەرمانبەر بن، لەھەر ئاستىكدان بن، خويانيان پىٰ پرازينەو .

ئىنجا ئىمە خو پشتيوان بىٰ لەدوو برگەدا باسى ئەم دەيەمىن و كۆتايەمىن بنەماي سىستەمى حوكمرانىي ئىسلامىي دەكەين، ئە برگەي يەكەمياندا ئەو ئەدەب و رەوشت و ئاكارە بەرز و پەسەندانەي، كە لە سەر حوكمران و كار بەدەستان پىويستە خويانيان پىٰ پرازينەو، لە مامەلە كردنيان لەگەل كۆمەلگاو لەگەل خەلك و ھاوولائىيان دا، دەخەينە روو، ئەويش لە دە (۱۰) خالدا، پاشان لە برگەي دووهميش، لە پىنج خالدا باسى گرنگترىن ئەدەب و رەوشتەكانى خەلك و كۆمەلگا لەگەل حوكمران و بەرپرساندا دەكەين:

برگەي يەكەم: ئەدەب و روشتە بەرزەكانى حوكمرانان لە بوارى مامەلە كردن لەگەل خەلكدا:

يەكەم: بەزەيى و دلسۆزىي و نەرم و نيانىي:

بەئى، باباي حوكمران لە ھەر ئاستىكى حوكمرانىي دابى، چ كەسى يەكەمى نىو كۆمەلگاي ئىسلامىي بىٰ لەسەرەوھى ھەرپەمى دەستەلەت دابى، چ لەھەر پايە و پىگەيەكى حوكمرانىي دابى، پىويستە خوى پرازينىتەو بەبەزەيى و دلسۆزىي بوخەلك

نەرم و نیانیی، ئەمەش چەند ئایەتیکی خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) و چەند فەرماشتیکی پیغەمبەر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" لەو بارەوه:

١- خوا لە سوورەتی (آل عمران) ئایەتی (١٥٩) دا ڕووی دواندن دەکاتە پیغەمبەر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" و دەفەرموی: ﴿فِيمَا رَحِمَهُ مِنَ اللَّهِ لَئِنْ لَمْ يَأْمُرْ بِهِ لَكُنَّا مِنَ الْخَاسِرِينَ...﴾ بە پیغەمبەری خاتەم دەفەرموی: تۆ بەهۆی بەزەیی خواوە بۆیان نەرم بووی (بە هۆی بەزەییەکی تایبەت لە لایەن خواوە بەرانبەر بە تۆ، تۆ بۆ مسوڵمانان و بەبەڵی یەكەم بۆ هاوولاتیك، كە لە خزمەت دان راستەوخۆ نەرم بووی) ﴿...وَلَوْ كُنْتَ فَظًا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَأَفَضْنَا مِنْ حَوْلِكَ...﴾ ئەگەر تۆ قسە زیرو دلێرەق بوايە بەتەئکید لە دەوێرت دەپرژان و پەرتەوازه دەبوون، كەواتە: بە هۆی نەرم و نە نیتەوه توانیوتە، كە ئەوانە بگريه خۆت و بە دەوری خۆتەوه بیانەتەوه و سەر پەرشتیین ن بکەوێ و ئەوانیش ئاماده بن لە ژێر چەترو سیبەری تۆدا بمیننەوه، ئەگەر وا نەبوايە هەرچەندە پیغەمبەری خوا و گەورەترین بەشەری و چاکترین بەندە، بەلام ئەگەر قسە ڕەق و دلێرەق بوايە، ئەوه بە دەقی ئایەت خوا دەفەرموی: هاوولەكانت لە دەور دەپرژان، ئەدی كەسێك، كە پیغەمبەر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" نیە، بە تەئکید ئەگەر قسە ڕەق و دلێرەق بێ، خەلك باشترو زیاتر لە دەوری دەپرژین، ئەگەر چاریان هەبێ، جاری واش هەیه كەسانیك، هاوولاتیانیك، بەناچاریی لە ژێر سایە حوكمراڤانیكدا دەمیننەوه، كە قسە ڕەق و دلێرەق و بیبەزەیی، بەلام ناچارن، بەلام دیاره ئەوه، كە خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) بە پیغەمبەر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" دەفەرموی، ئەبەر ئەوهیه، كە لە ئیسلامدا دینداریی و بەندایەتی بۆ خوا، ئیختیارییەو ئازادانەیه، بۆیه دەفەرموی: ئەگەر ڕازاوه نەبای بەنەرم و نیانی و قسە خۆشی و ڕووكەشی و دل پر ڕەحم و بەزەیی، ئەوه هاوولە بەرێزەكانت لە دەوێرت نەدەمان.

٢- هەروەها لە سوورەتی (التوبة) لە ئایەتی ژماره (١٢٨) دا، خوا ڕووی دواندن دەکاتە ئیمانداران و دەفەرموی: ﴿لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِّنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَءُوفٌ رَّحِيمٌ﴾ واتە: بێگومان لە خۆتان پیغەمبەرێكیان بۆ هاتوه (واتە: ئەویش وەك خۆتان ئینسانە) (....عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا

عَنْهُمْ ...) هه رشتیک بیته مایه ی نار هه تی و سه غله تی ئیوه، له سه ر دلی قور سه و پپی ناخوشه ﴿... حَرِیْضٌ عَلَیْكُمْ ..﴾ سووره له سه رتان (واته: سووره له سه ر شه و ی، که له زیانه کان بتانباریزی و تووشی خپرو خوشیتان بکات ﴿... بِالْمُؤْمِنِیْنَ رَءُوفٌ رَّحِیْمٌ﴾ به ران به به پرواداران یه کجار دلته رم و به به زه ییه.

بیگومان شه ئایه تانه ده رباره ی پیغه مبه ر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ" ، به لām پیغه مبه ر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ" سه ر مه شقی هه موو مسولمانانه به گشتی و به تاییه تی هوکمران و کار به ده ستان، مسولمانان به گشتی له سه ریان پیویسته خو یان به ره وشته کانی پیغه مبه ر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ" برازی نه وه: ﴿لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِّمَن كَانَ يَرْجُوا اللَّهَ وَالْيَوْمَ الْآخِرَ وَذَكَرَ اللَّهَ كَثِيرًا﴾ الاحزاب، بیگومان له پیغه مبه ری خوادا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ" سه ر مه شقییه کی باش هه یه بو ئیوه، به لām به ته نکید هوکمرانان و کار به ده ستانیك، که نه رکی پیغه مبه ر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ" که بریتیه له جیبه جی کردنی شه ریعه تی خوا، له نیو کو مه لگادا جیبه جی ده کن، مو لزه مترن و له سه ریان پیویسته تره، که خو یان به ته ده بو ره وشته به رزه کانی پیغه مبه ر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ" برازی نه وه.

۳- پیغه مبه ریش "صَلَّى اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ" له و باره وه فه رمو یه تی: ﴿مَّا مِنْ أَمِيرٍ يَلِي أَمْرَ الْمُسْلِمِينَ ثُمَّ لَا يَجْهَدُ لَهُمْ وَيَنْصَحُ إِلَّا لَمْ يَدْخُلْ مَعَهُمُ الْجَنَّةَ﴾ (أخرجه مسلم برقم: (۱۴۲))، واته: هیچ کار به ده ستیک نیه کاروباری مسولمانان بگریته ده ست (واته: چ له سه ره وه ی هه ره می ده ست لآت دابی، چ له هه ر به شیک له به شه کانی هوکمرانی له هه ر پیگه یه کدا بی) پاشان خو یان بو ماندوو نه کات و بو یان دلسوز نه بی، شه وه له گهل شه وان ناچیه به هه شت. واته: جاری وایه مسولمانه کان ده چنه به هه شت! به لām شه وه ی که برا گه وره و سه ره رشتیاریان بووه، له به ر شه وه ی بو یان دلسوز نه بووه، خو ی بو ماندوو نه کردوون، له گهل وان ناچیه به هه شت، به لکو دوو چاری سزاو جه رزه به ی خوای داد گه ر ده بی و له دوزه خ دا ده بی.

٤- ھەروەھا پێغەمبەر "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" لە ھەرمایشتیکی دیکەدا دەفەر موی: (اللَّهُمَّ مَنْ وَلِيَ مِنْ أُمَّتِي شَيْئًا فَرَّقَ بِهِمْ، فَارْفُقْ بِهِ وَمَنْ شَقَّ عَلَيْهِمْ فَشَقَّ عَلَيْهِ) (أخرجه أحمد برقم: (٢٦٢٤٢) تعليق شعيب الأرناؤوط: إسناداه صحيح على شرط مسلم)، واتە: ئەو خۆیە! ھەر کەسێک شتیکی لە کاروباری ئۆمەتی من پێسپێردراو بە ئەستۆیەو ھەر گرت، ئەگەر ئێوان نەرم بوو، تۆش ئەگەر ئێوان نەرم و میھرەبان بە، وە ئەگەر ئەسەرێان توند و زبر بوو، تۆش ئەسەری توندبە، ھەڵبەتە کەسێکیش، خوا ئەسەری توند بێ و ئەگەر ئێوان بەبەزەیی و میھرەبان نەبێ، دیارە سزای دەدات.

٥- ھەروەھا پێغەمبەر "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" لە ھەرمایشتیکی دیکەدا دەفەر موی: {«إِنَّ شَرَّ الرِّعَاءِ الْهَطْمَةُ»} (أخرجه مسلم برقم: (١٨٣٠))، واتە: بێگومان خراپترین و کاربەدەستان و سەرپەرشتیاران ئەوانەن، کە خەڵک تێکدەشکێنن، ئنجا چ تێکشکاندنی مەعنەویی، کە ڕوو شکێنیان دەکەن، یاخود ئازادییان لێ زەوت دەکەن و مافە مەعنەوییەکانیان لێ ڕاگیر دەکەن، یاخود تێکشکاندنی ڕۆڵەتیی و ماددیی، ئازار و ئەشکەنجەیان دەدەن، ئەوانە خراپترین کاربەدەستان، ئنجا خراپترین کاربەدەستانیشت، بەدڵنیاییوە چاویان بە بەھەشتی خوا میھرەبان ناکەوێ.

دووھەم: خاکیی بوون و خۆ بەکەمزانیی و خۆبەکەمگریی (التواضع):

یەکیکی دیکە لە سێفەتەکانی حوکمران و کاربەدەستانی موسوڵمان، کە پێویستە خۆیانیان پێ برازیننەو، بریتییە لە خاکیی بوون و خۆبەکەمگریی، کە ئووتبەر زەبن و بە کەش و فشو و فیزو دەعیە و دەمار نەبن، لە مامەڵە کردن لەگەڵ خەڵک و کۆمەڵگادا، وە کە لەم نایەت و ھەرمایشتانەدا دەردەکەوێ:

١/ خوا لە سوورەتی (الشعراء) لە نایەتی (٢١٥)دا بە پێغەمبەر "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" دەفەر موی: ﴿وَلْخُفِّضْ جَنَاحَكَ لِمَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ﴾ واتە: بەت شۆڕ بکە بۆ ئەو ڕوودارانی، کە شوێنت دەکەون. واتە: بەت شۆڕەیان بۆ بکە، وە کە چۆن بەتندە بەت بە سەر بەچکەکانیدا دێنێ، دیارە کەسێکیشت کە سەرپەرشتیار و بەرپرسی موسوڵمانانە،

هەر پینگیه کی هه بی، ده بی له قه دهه خوی بال شور بکات بو ئهوانه ی له ژیر سایه و سیبه ریدان و، له گه لیاندا بی فیزو به به زهیی بی و بالنده بو به چکه کانی چونه، ئاوبی.

۲/ ئنجا خوی پهروه ردگار له سووره تی (القصص) له ئایه تی (۸۳) دا ده فهرموی:

﴿ تِلْكَ الدَّارُ الْآخِرَةُ نَجْعَلُهَا لِلَّذِينَ لَا يُرِيدُونَ عُلُوًّا فِي الْأَرْضِ وَلَا فَسَادًا وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ ﴾ (۸۴)

واته: ئا ئه م مه نزلگای رۆژی دوا ییه، ده یگێرین به مه نزلگا بو که سانیك، که لوت به رزی و خۆ به رز کردنه وه ی ناهه قیان مه به ست نیه له زه ویدا، خراپه کاریشیان مه به ست نیه. واته: ئاماغیان ئه وه نیه خۆیان به سه ر خه لکدا هه لکیشن و خۆیان به سه ردا به رز بکه نه وه به ناهه ق، ئاماغیشان ئه وه نیه، به هۆی ده سه لاته و حوکمرانییه که یانه وه خراپه کاریی بکه ن ﴿...وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ﴾ سه رنجامیش بو پارێزکارانه. واته: سه ره نجامی خێرو چاکی دنیا و دوا رۆژ له گره ی پارێزکاران دایه.

لێره دا خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) مه نزلگای دوا رۆژی تایه ت کردوه به که سانیك هه، که چاویان له خۆ فه رز کردن و لوت به رزی و خۆ به رز کردنه وه نیه له سه ر زه ی، وه چاویان له خراپه کاریی نیه له نیو کۆمه لگادا، واته: کاری به ده ستانیك، که ئاوا نه بن به شیان به مه نزلگای دوا رۆژه وه نیه.

۳/ ههروه ها خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) له سووره تی (الفرقان) له ئایه تی (۶۳) دا ده فهرموی:

﴿ وَعِبَادُ الرَّحْمَنِ الَّذِينَ يَمْشُونَ عَلَى الْأَرْضِ هَوْنًا وَإِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا ﴾ (۶۴)

واته: به نده کانی خوی به به زهیی که سانیك، که به ئارامی هیمنی به زه ویدا ده رۆن، کاتیك نه فامه کان بیان دویتن، ده لێن: سه لام، یاخود قسه یه کی سه لامه ت ده کهن. ئهوانه که سانیك که خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) له کۆتایی سووره تی (الفرقان) له ئایه تی پێش کۆتایی دا له سه ر زمانی وان ده فهرموی: ﴿...وَأَجْعَلْنَا لِلْمُتَّقِينَ إِمَامًا﴾ (۷۶)، بمانگێره به پێشه و بو پارێزکاران، که واته: که سانیك شایسته ی پێشه وایه تی پارێزکاران، که به و سیفه ته به رزانه خۆیان برا زینه وه، که رۆیشه نه به زه ویدا به ئارامی و هیمنی، دوان و قسه کردنه، له به رانه ر نه فامی نه فاماندا به شیوه یه کی سه لامه ت، یاخود سلاویان لی ده کهن و له گه لیان ناچه ته راز وه وه و، وه لامی قسه نه فامانه کانیان ناده نه وه.

پێغه مبه‌ر یش "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" له‌وباره‌وه ئه‌م فهرماشته‌ی لێ گێڕدراوه‌ته‌وه: {عَنْ أَبِي مَسْعُودٍ قَالَ أَتَى النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ رَجُلٌ فَكَلَّمَهُ فَجَعَلَ تُرْعَدُ فَرَائِصُهُ فَقَالَ لَهُ: هَوْنٌ عَلَيْكَ فَإِنِّي لَسْتُ بِمَلِكٍ إِنَّمَا أَنَا ابْنُ امْرَأَةٍ تَأْكُلُ الْقَدِيدَ} (أخرجه ابن ماجه برقم: ٣٣١٢) قال الشيخ الألباني: (صحيح)، واته: ئه‌بو مه‌سعوود (خوا لێی رازی بێ) كه‌ یه‌كێكه‌ له‌ هاوه‌لان، ده‌گێڕێته‌وه: پیاویك هات بۆلای پێغه‌مبه‌ر و "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" قسه‌ی له‌ خزمه‌تدا كرد، له‌و كاته‌شدا لاته‌نیه‌شته‌كانی هه‌لده‌له‌رزین، پێغه‌مبه‌ر "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" پێی فهرموو: له‌سه‌رخۆیه‌، خۆت هیور بکه‌وه، من پادشا نیم، من كوری ئافره‌تیكم، كه‌ گۆشتی له‌به‌ر هه‌تاو سووركراوه‌ی ده‌خوارد. واته: من كه‌سیكی به‌ ده‌عیه‌و ده‌مار نیم و كه‌سیكی پادشا و سته‌مكار نیم، كه‌ تۆ لێم بترسی، من ئینسانێكی ساده‌م، له‌و ڕووه‌وه، كه‌ خۆم پێ له‌ خه‌لك زیاتر نیه‌و له‌ خێزانیكی ساده‌م، ئه‌گه‌رنا، دیاره‌ پێغه‌مبه‌ر "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" له‌به‌نی هاشم بووه‌و، ئه‌وان له‌ هه‌موو تیروه‌و هۆزه‌كانی نیو قورهبیش و قورهبیشیش له‌ نیو هۆزه‌كانی عه‌ره‌ب، خانه‌دانتر و نه‌جییزاده‌تر بوون.

سی‌یه‌م: ڕوونیی و راشكاویی:

یه‌كێكی دیكه‌ له‌ ڕه‌وشت و ئاكاره‌ به‌رز و په‌سه‌نده‌كانی حوكمران و كاربه‌ده‌ستان، ئه‌وه‌یه‌، كه‌ له‌گه‌ڵ خه‌لكدا ڕوون و راشكاو بن و به‌ گری و گۆڵ و، به‌ قوورت و پێچ نه‌بن، وه‌ك له‌م ڕووداوه‌دا ده‌رده‌كه‌وی: {عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ، أَنَّ نَاسًا مِنَ الْأَنْصَارِ قَالُوا لِرَسُولِ اللَّهِ "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ"، حِينَ أَفَاءَ اللَّهُ عَلَى رَسُولِهِ "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" مِنْ أَمْوَالِ هَوَازِنَ مَا أَفَاءَ فَطَفِقَ يُعْطِي رِجَالًا مِنْ قُرَيْشِ الْمَائَةِ مِنَ الْإِبِلِ" فَقَالُوا: يَغْفِرُ اللَّهُ لِرَسُولِ اللَّهِ "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" يُعْطِي قُرَيْشًا وَيَدْعُنَا، وَسَيُوفِنَا تَقَطُّرُ مِنْ دِمَائِهِمْ قَالَ أَنَسٌ: فَحَدَّثَ رَسُولُ اللَّهِ "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" بِمَقَالَتِهِمْ، فَأَرْسَلَ إِلَى الْأَنْصَارِ فَجَمَعَهُمْ فِي قُبَّةٍ مِنْ أَدَمَ، وَلَمْ يَدْعُ مَعَهُمْ أَحَدًا غَيْرَهُمْ، فَلَمَّا اجْتَمَعُوا جَاءَهُمْ رَسُولُ اللَّهِ "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ"، فَقَالَ: مَا كَانَ حَدِيثٌ بَلَغَنِي عَنْكُمْ قَالَ لَهُ فَقَهَاؤُهُمْ: أَمَّا ذُوو آرَائِنَا يَا رَسُولَ اللَّهِ فَلَمْ يَقُولُوا شَيْئًا، وَأَمَّا أَنَسٌ مِنَّا حَدِيثُهُ أَسْنَانُهُمْ، فَقَالُوا: يَغْفِرُ اللَّهُ لِرَسُولِ اللَّهِ "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" يُعْطِي قُرَيْشًا وَيَتْرُكُ الْأَنْصَارَ، وَسَيُوفِنَا تَقَطُّرُ مِنْ دِمَائِهِمْ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ

"صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ": اِنِّىْ لَأُعْطِیْ رَجُلًا حَدِیْثٌ عَهْدُهُمْ بِكُفْرِ، اَمَّا تَرْضَوْنَ اَنْ يَذْهَبَ النَّاسُ بِالْأَمْوَالِ، وَتَرْجِعُوْنَ اِلَیْ رِحَالِكُمْ بِرَسُولِ اللّٰهِ "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" فَوَاللّٰهِ مَا تَنْقَلِبُوْنَ بِهِ، خَيْرٌ مِّمَّا يَنْقَلِبُوْنَ بِهِ قَالُوا: بَلَىٰ يَا رَسُولَ اللّٰهِ قَدْ رَضِیْنَا { (أُخْرِجَهُ الْبُخَارِیْ بِرَقْم: (۳۱۴۷)، وَمُسْلِم بِرَقْم: (۱۰۵۹) ، ئەنەسى كۆپى مالىك (خوالىلى رازى بى) دەگىپتەنە: كەسانىڭ ئە پىشتىوانەكان ئە كاتىڭدا، كە خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) ئەو دەسكەوتەى گىپراپەنە بۇ لای پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ئە مالّ و سامانى ھۆزى (ھەوازىن) دەستكەوتىڭى زۆرىيان كەوتە دەست پىغەمبەر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" بە پىاوانىڭ ئە قورەيش سەد حوشتر، سەد حوشترى پىدەدان (وہك دلّ راگرتن)، كەسانىڭ ئە پىشتىوانەكان گوتيان: خوا ئە پىغەمبەرى خوا بىوورى، مالّ و سامان دەدات بە قورەيشىيەكان و واز ئە ئىمە دىنى، ئە حالىڭدا كە شمشىرەكانى ئىمە خوینى ئەوانى لى دەتكى! (واتە: ئەو قورەيشىيانەى كە ھەتتا ئەوكاتە دژايەتى ئىسلام و مسولمانانان كىردو) ئەنەس دەلى: پىغەمبەر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ئەو قسەيەى ئەوانى بۇ گىپدراپەنە، ئەویش ئە دواى پىشتىوانەكانى نارد، ھەموويانى ئە ژىر خىوەتىڭى چەرم دا كۆكردنەنە، بەلام غەيرى خويان ،كەسى ئەگەل كۆنەكردنەنە (تەنیا پىشتىوانەكانى كۆكردنەنە) ، كاتىڭ ھەموويان كۆبوونەنە، پىغەمبەر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ھاتە لايان و فەرموى: ئەو چىيە قسەيەكم ئە ئىوۋە پىگەيشتو؟ ئەوانەى، كە شارەزا بوون ئە پىشتىوانان، گوتيان: ئەوانەمان، كە خاوەن ئەزمرون و عاقلېن، ئەى پىغەمبەرى خوا! "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ھىچمان نەگوتە، بەلام ھەندىكمان، كە گەنج، تەمەنيان كەمە گوتويانە: خوا ئە پىغەمبەرى خوا بىوورى مالّ و سامان و دەسكەوتى جەنگ دەدا بە قورەيشىيەكان و واز ئە پىشتىوانەكان دىنى ئە حالىڭدا ، كە شمشىرەكانى ئىمە خوینى ئەوانى لىدەتكى، پىغەمبەر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" فەرموى: بىڭومان، مەن كەسانىڭ كە ئە كوفرەو نىكەن (واتە: تازە ئە ئىو كوفرەو ھاتوونەتە ئىسلام) مالّ و سامان و دىارىيان پى دەدەم، بۇ ئەوۋى كە دلىان رابگرم، ئايا رازى نابن، كە خەلك مالّ و سامان ئەگەل خوى بباتەو، ئىوۋەش پىغەمبەر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ئەگەل خوتان بەرنەو لای بارگەو بنەكانتان، ياخود لای مالەكانى خوتان؟ سویند بە خوا، ئەوۋى كە ئىوۋە

دهیبه‌نه‌وه بۆ مائه‌وه‌تان، یان بۆلای بارگه‌و بنه‌کانتان، باشتره‌ له‌وه‌ی، که ئه‌وان دهیبه‌نه‌وه! ئه‌وانیش گوتیان: با، ئه‌ی پیغه‌مبه‌ر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ئیمه‌ رازین (که تو پشک و به‌شی ئیمه‌ بی، با له ده‌ستکه‌وتیشدا به‌شمان نه‌بی)، که دیاره‌ حیکمه‌ته‌که‌ی ئه‌وه‌یه، که پیغه‌مبه‌ر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ئه‌وانی به‌ ئیمان‌ه‌که‌یان سپاردوه، به‌لام که‌سانیک‌ی دیکه‌، که تازه‌ مسوڵمان بوون، پیغه‌مبه‌ر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ویستویه‌تی به‌مال و سامان و دیاری پێدان، دلایان هۆگر بکات به‌ئیسلا‌مه‌وه، بۆ ئه‌وه‌ی ئه‌و خه‌لکه‌ که له‌گه‌ڵیان دایه‌، مسوڵمانان له‌ ده‌ست و له‌ زمانیان سه‌لامه‌ت بن.

چواره‌م: گرنگی دان به‌ فی‌رکردن و رینمایی کردن:

حوکمران و کاربه‌ده‌ست و مشورخۆرانی مسوڵمانان، پیوسته‌ فی‌رکه‌رو مامۆستا و به‌رچاو رۆشنکه‌ره‌وه‌ی خه‌لک و کۆمه‌لگابن، وه‌ک له‌م ئایه‌تانه‌ی قورئان و فه‌رمایشانه‌ی پیغه‌مبه‌ر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" وه‌، ده‌رده‌که‌وی.

۱- خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) له‌ سووره‌تی (الجمعة) له‌ ئایه‌تی (۲) دا ده‌فه‌رموی: ﴿هُوَ الَّذِي

بَعَثَ فِي الْأُمَمِينَ رَسُولًا مِّنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِن قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ﴾ واته‌: ئه‌و (خوا) که‌سیکه‌، که له‌ نیو نه‌شاره‌زایه‌کاندا له‌ خۆیان پیغه‌مبه‌ریکی بۆ ناردوون، ئایه‌ته‌کانی خویان به‌سه‌ردا ده‌خوینیته‌وه‌و ته‌زکیه‌یان ده‌کات و کتیب و حیکمه‌تیان فی‌ر ده‌کات، به‌دلنیاپییه‌وه له‌وه پیشیش له‌ گومپراییه‌کی ئاشکرادا بوون. که‌واته‌: پیغه‌مبه‌ر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" چوار ئه‌رکی سه‌ره‌کی هه‌بووه له‌ نیو ئۆمه‌تیدا، که ئه‌و چوار ئه‌رکه‌ له‌سی شوینی دیکه‌ش له‌ قورئاندا هاتوون، واته‌: له‌ چوار ئایه‌تدا:

۱ و ۲: (البقرة): ۱۵۳، ۱۲۹، ۳: (آل عمران): ۱۶۴، ۴: (الجمعة): ۲، ئه‌و چوار ئه‌رکه‌ش ئه‌مانه‌ن:

۱/ خویندنه‌وه‌ی ئایه‌ته‌کانی خوا.

۲/ ته‌زکیه‌ کردنی خه‌لک، واته‌: پاکسازی و چاکسازی تیدا کردنیان.

۳/ کتیب فی‌ر کردنیان، واته‌: شه‌ریعه‌تیان فی‌ر ده‌کات.

۴/ حکمت فیگردنیان، واته: ئه وه ده به و رهوشته بهرز و جوان و بهسه ندانه یان فیرده کات، که له شه ریعه ته وه سه رچاوه ده گرن.

له و باره وه فه رمایشتی پیغه مبه ر "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" یش زۆرن، بۆ وینه:
 ۲- (عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ: كَانَ نَاسٌ مِنَ الْأَسْرَى يَوْمَ بَدْرٍ لَمْ يَكُنْ لَهُمْ فِدَاءٌ فَجَعَلَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِدَاءَهُمْ أَنْ يُعَلِّمُوا أَوْلَادَ الْأَنْصَارِ الْكِتَابَةَ) (أخرجه أحمد برقم: ۲۲۱۶)، تعليق شعيب الأرناؤوط: حسن)، واته: ئیبنو عبه باس ده لئ: که سانیك له دیله کانی جهنگی به در، پارهیان نه بوو فیدییه به ده و خویان بکرنه وه، بۆیه پیغه مبه ر "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" فیدییه که ی به وه دانان، که مندالی پشتیوانه کان فیردی خویندن و نووسین بکه ن. له شوینیکی دیکه دا هاته وه: که هه رکامیکیان ده (۱۰) که س له مندالی پشتیوانه کان فیردی خویندن و نووسین بکات.

۳- فه رمایشتیکی دیکه له و باره وه: (عَنْ مَالِكِ بْنِ الْحُوَيْرِثِ قَالَ لَنَا النَّبِيُّ: «ارْجِعُوا إِلَى أَهْلِيكُمْ فَعَلِّمُوهُمْ») (أخرجه أحمد برقم: ۱۵۶۳۶)، والبخاري برقم: ۷۸۵)، ومسلم برقم: ۶۷۴)، والنسائي برقم: ۶۳۵)، وابن حبان برقم: ۱۶۵۸)، مالیکی کورپی حوه یریس، که له فه رمایشتیکی دریژدا ده لئ: ئیمه کۆمه له گه نجیک بووین، چووین بۆ خزمه ت پیغه مبه ر "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" هه تا کاتیك پیغه مبه ر "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" زانی که ئاره زوو مه نندین بچینه وه بۆ لای ماله وه، بۆ لای که س و کارمان، فه رمووی: بگه رینه وه بۆ لای که س و کارتان فیریان بکه ن، ئه وه ی، که له لای من فیردی بوون، ئیوه ش فیردی ئه وانی بکه ن.

۴- هه روه ها پیغه مبه ر "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" له فه رمایشتیکیدا، که هه ر له سه حیحی بوخارییدا هاته وه له هه مان به سه رهاتی پیشوودا، فه رموویه تی: {«صَلُّوا كَمَا رَأَيْتُمُونِي أُصَلِّي»} (أخرجه أحمد برقم: ۱۵۶۳۶)، والبخاري برقم: ۷۸۵)، ومسلم برقم: ۶۷۴)، والنسائي برقم: ۶۳۵)، وابن حبان برقم: ۱۶۵۸)، پیغه مبه ر نوژی کرد له به ر چاوی کۆمه له گه نجیک، دواپی فه رمووی: نوژی بکه ن وه ک چۆن منتان بینی نوژیژم کرد، واته: وه ک چۆن ئیوه فیرد ده که م، ئیوه ش خه لکی دیکه فیربکه ن.

۵- فەرماشتیکی دیکە لەوبارەو: (عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ قَالَتْ النِّسَاءُ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ غَلَبْنَا عَلَيْكَ الرِّجَالُ فَاجْعَلْ لَنَا يَوْمًا مِنْ نَفْسِكَ فَوَعَدَهُنَّ يَوْمًا لَقِيَهُنَّ فِيهِ فَوَعِظَهُنَّ وَأَمَرَهُنَّ) (أخرجه البخاري برقم: (۱۰۱))، واتە: ئەبو سەعیدی خودری دەگێڕێتەو، کە ئافەرەتان هاتن بۆلای پیغەمبەر "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" گوتیان: پیاوان لە دانیشتن و کۆبوونەووە ئەگەڵ تۆ بەسەر ئێمەدا زۆر بوون، (واتە: بەشی ئێمەشیان بۆ خۆیان بردووە) پۆژیکمان بۆ دابنێ، کە ئێمە بێن بۆ خزمەتتو ئەگەڵت کۆیینەو، ئەویش پۆژیکی بۆ دیاری کردن، کە ئەو پۆژەدا بێن دەگەشتو ئامۆژگاری دەکردن و فەرمانی پێ دەکردن. دەگوێجێ کە ئە هەفتەدا، یاخود ئە مانگدا پۆژیکی بۆ دیاری کردن، دیارە ئەو جگە لە پۆژی جومعه، کە پیاوان و ئافەرەتان، ئە نوێژی جومعهدا بەشدار دەبن، دیارە بۆیەش ئافەرەتان داویان کردووە، چونکە هەندێ پرسیاران دەبن، کە پرسیار تاییەتن بەخۆیانەو، بۆیە پێویستە پۆژیکی تاییەت و دیاری کراویان هەبێت، کە پیاوان لەوێ نەبن، بۆ ئەوێ نازادانەتر پرسیارەکانی خۆیان بکەن، یان وتووێژی خۆیان لەخزمەت پیغەمبەر "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" دا بکەن.

پنجەم: خۆراگری و چاوپۆشیی لە بەرانبەر قسەو رەفتاری نەفامانەدا:

یەکیکی دیکە لەو ئاکار و رەفتارانە، کە دەبێ حوکمران و کاربەدەستان خۆیانان پێ برازێننەو، ئە مامەڵەکردن و رەفتارەکردن ئەگەڵ خەڵک و کۆمەڵگادا، بریتیه ئە (خۆراگری و چاوپۆشیی لەبەرانبەر قسەو رەفتاری نەفامانەدا): بابای بەرپرس و مشورخۆرو سەرپرەشتیار، پێویستە بەصەبر و حەوسەڵە بێ، پێویستە چاوپۆشیی و لیبوردنی هەبێ ئەگەڵ خەڵکیکدا، کە قسەیهک رەفتاریکی ناشایستی لەبەرانبەر دا دەکات، ئەگەرنا، کەسێک، کە وائەبێ، ئەو هیچ منەتی تێدا نیە، کە ئەگەڵی خۆراگرو بەرپز بێ بە سەماحت و سینگ فراوانبێت.

لەو بارەشەو ئەم دەقانه هەن:

۱- له سوږه تی (الأعراف) له نایه تی: (۱۹۹) دا خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) ده فهرموئ: ﴿خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ﴾ دياره به پیغه مبهه "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ده فهرموئ، واته: نه وهی، که ئاسانه له خه لک نه وه وهر بگره (نه وهی که له توانایان زیاده، یاخود به ئاسانی بویان جیبه جی ناکری، لیان چاوه ری مه که)، (وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ) فهران به چاکه بکه، واته: خوټ چاکه بکهو فهرمانیشی پی بکه، (وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ) ږوو وهر بگریه له نه فامان، نه گهر نه فامیه کیان کرد، ږویان لی وهر بگریه، واته: چاو پویشیان لی بکه.

هه روه ها له وباره وه فهرمايشتی پیغه مبهه "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" زورن، بو وینه:

۲- { عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - كَانَ يَقْبِضُ النَّاسَ فِي ثَوْبِ بِلَالٍ يَوْمَ حُنَيْنٍ يُعْطِيهِمْ فَقَالَ إِنْسَانٌ مِنَ النَّاسِ أَعْدِلُ يَا مُحَمَّدُ. فَقَالَ: «رَبِّكَ وَمَنْ يَعْدِلُ إِذَا لَمْ أَكُنْ أَعْدِلُ لَقَدْ خَبْتُ وَخَسِرْتُ إِنْ لَمْ أَكُنْ أَعْدِلُ»؟! فَقَالَ عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: دَعْنِي يَا رَسُولَ اللَّهِ فَأَقْتُلْ هَذَا الْمُنَافِقَ. فَقَالَ: «مَعَاذَ اللَّهِ أَنْ يَتَحَدَّثَ النَّاسُ أُنِّي أَقْتُلُ أَصْحَابِي إِنْ هَذَا وَأَصْحَابَهُ يَقْرَأُونَ الْقُرْآنَ لَا يُجَاوِزُ حَنَاجِرَهُمْ يَمْرُقُونَ مِنْهُ كَمَا يَمْرُقُ السَّهْمُ مِنَ الرَّمِيَةِ» { (أخرجه أحمد برقم: (۱۴۸۴۶)، والبخاري برقم: (۳۴۱۴)، ومسلم برقم: (۱۰۶۳)، والطبراني برقم: (۱۷۵۳)، وابن حبان برقم: (۴۸۱۹)، واته: (جابر)ی کوری (عبدالله) خوالی رازی بی، ده لی: بریک پاره هه بوو له کوشی بیلال دا بووه، پیغه مبهه "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" به دهستی ده ری هیئا و دهیدا به خه لک، مروقیک لهو خه لکه گوتی: نهی موحه مده! دادگر به، به دادگری بیبه خشه، پیغه مبهه "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" فهرموئ: بی قهزا بی! نه گهر من دادگر نه بم، کی دادگر ده بی؟ په شیما و زهره مهندهم، نه گهر دادگر نه بم، عومهری کوری خه تتاب (خوا لی رازی بی)، گوتی: نهی پیغه مبهه ری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" لیم گه ری، با له گهر دنی بدهم! (چونکه ره خنه گرتن له پیغه مبهه "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" کوفره) پیغه مبهه "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" فهرموئ: په نا به خوا، که خه لک دواپی له نیو خویاندا بلین: که من هاوه لا تم ده کوټم، دواپی فهرموئ: بیگومان نه مهو هه ندیک هاوه لی هه واته:

هەندیکى دیکە وەك ئەو دەچن، لەسەر ئەو جوۆرە تەرزه بپرو سروشتەن، كە ڕەخنە لە هەموو كەس دەگرن، تەنانهت پێغەمبەر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ییش، لەكەس ڕازی نین، ئەوەندە خو پەسەند و كەللە وشكن) قورئان دەخوێنمۆه، بەلام ئە هەرویان ئەودىو نابێ (واتە: تەنیا زانیارییان هەیە، بەلام زانیارییەكەیان لەگەروویان ئەو دیو نەبووه، تاكو بێتە نیو دل و دەروونیانەوه، تەفاعول لەگەڵ ئەو زانیارییانەدا بکەن و حالى بوونەكەیان بێتە حالو، زانیەكەیان بگۆڕی بۆ توانین).

۳- فەرماشتیكى دیکە لەوبارەوه: (عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَسْعُودٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: لَمَّا كَانَ يَوْمَ حُنَيْنٍ أَتَرَ النَّبِيَّ "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" أَنَسًا فِي الْقِسْمَةِ فَأَعْطَى الْأَقْرَعَ بْنَ حَابِسٍ مِائَةً مِنَ الْإِبِلِ، وَأَعْطَى عُيَيْنَةَ مِثْلَ ذَلِكَ، وَأَعْطَى أَنَسًا مِنْ أَشْرَافِ الْعَرَبِ، فَأَثَرَهُمْ يَوْمَئِذٍ فِي الْقِسْمَةِ" قَالَ رَجُلٌ: وَاللّٰهُ إِنَّ هَذِهِ الْقِسْمَةَ مَا عُدِلَ فِيهَا، وَمَا أُرِيدَ بِهَا وَجْهَ اللَّهِ فَقُلْتُ: وَاللّٰهُ لَاخْبِرَنَّ النَّبِيَّ "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ، فَأَتَيْتُهُ فَأَخْبَرْتُهُ، فَقَالَ: فَمَنْ يَعْدِلُ إِذَا لَمْ يَعْدِلِ اللّٰهُ وَرَسُولُهُ رَحِمَ اللّٰهُ مُوسَى، قَدْ أُودِيَ بِأَكْثَرٍ مِنْ هَذَا فَصَبَرَ) (أَخْرَجَهُ الْبُخَارِيُّ بِرَقْم: (۲۹۸۱) وَمُسْلِمٌ بِرَقْم: (۱۰۶۲)، واته: عەبدوللای کوری مەسعوود دەگێڕێتەوه: لەجەنگی حونەیین دا پێغەمبەر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" هەندى كەسى هەلبژارد ئە بەخشین و دیاریی پێدان دا بەسەر هەندىك كەسدا، بۆ ویتە: ئەقەرەى كورى حابیس (كە سەرۆكى ھۆزىك بوو تازە مسولمان بوو) سەد حوشترى پێدا، عویەینەى كورى حوصنى فیزاریى، ئەویش بە هەمان شیوە، كەسانىكى دىكەش لە پیاوانى ناو بەدەرەوهى عەرەب بە هەمان شیوە، ئەو ڕۆژەدا لە دابەشكردنى ئەو دەسكەوتەدا، ئەوانى هەلبژارد بەسەر خەلكى دىكەدا، پیاویك گوتى: بەخوا ئەم دابەشكردنە، دادگەریی تێدا نەكراوه و ڕەزامەندیی خۆى تێدا ڕەچاونه كراوه! عەبدوللای كورى مەسعوود دەلى: گوتم بەخوا دەبێ ھەوال بەدەمە پێغەمبەر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" بەو قسەى، چروومە خزمەتى و ھەوالم پێدا، ئەویش فەمووى: ئەگەر خواو پێغەمبەرى خوا دادگەر نەبن كى دادگەر؟! خوا بەزەبى بە مووسادا بێتەوه، بە زیاتر لەوێش ئازار درا، بەلام خۆى ڕاگرت. واته: منیش خۆرا دەگرم، خو ناییت لە مووسا كەمتر بم لەم

رډو شته دا، دياره پيغه مېبه ر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" له هه موو رډو شتيكي بهر زدا، له پيش هه موو پيغه مېبه رانه وه بووه، واته: وهك چوڼ موسا خوږاگر بووه له بهرانه بهر نازاري له وهش زياتردا، منيش ده بي خوږاگر بم، هيچ كاردانه وهيه كي خراپم نه بي، ته نيا نه وهنده ي فهرموو: نه گهر من دادگهر نه بم، خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) دادگهر نه بي، منيش له فرماني نهو ده رناچم، ده بي كي دادگهر بي؟! .

۴- نه مهش فهرمايشتيكي ديكه له وباره وه: (عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُ، قَالَ: كُنْتُ أَمْشِي مَعَ النَّبِيِّ "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ"، وَعَلَيْهِ بُرْدٌ نَجْرَانِيٌّ غُلِيطُ الْحَاشِيَةِ، فَأَدْرَكَهُ أَعْرَابِيٌّ، فَجَذَبَهُ جَذْبَةً شَدِيدَةً حَتَّى نَظَرْتُ إِلَى صَفْحَةِ عَاتِقِ النَّبِيِّ "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ"، قَدْ أَثَرَتْ بِهِ حَاشِيَةُ الرِّدَاءِ مِنْ شِدَّةِ جَذْبَتِهِ، ثُمَّ قَالَ: مُرْ لِي مِنْ مَالِ اللّٰهِ الَّذِي عِنْدَكَ" فَالْتَفَتَ إِلَيْهِ، فَضَحِكَ، ثُمَّ أَمَرَ لَهُ بِعَطَاءٍ) (أخرجه البخاري برقم: (۳۳۴۸))، واته: ديسان نه نه سي كوري ماليك ده كيږي ته وه، ده لي: له خزمهت پيغه مېبه ر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" دا ده رويشتم، بورديكي نه چراني له بهر دابوو (جوړه پوښاكيك بووه كه له نه چران دروستكراوه) كه يه خه كاني زور ره و پتهو بوون، كابرايه كي عه ره بي خيله كيي پي گه يشتو له پشته وه راكي شيا، هه تا من ته ماشاي لا ملي پيغه مېبه ر "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" كرد قه راغو يه خه ي نهو عه بايه كه له بهري بوو (كاري تيكرد بوو، دياره له پشته وه كه راي كي شاوو له ملي توند بووه و ملي سوور كر دوته وه، له نه نجامي زور توند راكي شاني دا) دوايي كابراي عه ره بي خيله كيي گوتي: نهو مالي خوايه ي، كه له لاته فرمان بكه، با بمديتي! پيغه مېبه ريش "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ناوري ليډايه وه، پيكه ني و فرماني كرد، فه موو: پي بدنه .

شه شهم: چاو پيدا گيړان و پشكيني حال و بالي خه لك:

له ټاكاري حوكمران و كار به دهستان، له وسيفه ته بهرز و جوانانه ي، كه ده بيت خويانيان پي برازيننه وه، نه وهيه، كه: (چاو پيدا گيړان و پشكيني حال و بالي خه لك)، صيفه تيكي بنچينه بيان بي و نابي له خه لك بگه رين، كي زولم ده كات، بيكا، كي چي ده كات، بيكا

کێ چۆن دەکات بیک، کێ غەش دەکات بیک، بەئکو دەبێ چوار چاوبن و خۆیان راستەوخۆ، یاخود لە ڕێی کەسانێکی تایبەتەوه، کە جێی متمانهیان، ئاگایان لە حال و بەلای خەڵکی بێ و پشکنینیان هەبێ بۆ خەڵک، وەك ئەم ئایەت و فەرموودانەوه دەردەکەوی:

١- خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) لە سوورەتی (النمل) دا لە ئایەتی (٢٠) دا فەرموویەتی: ﴿وَتَقْعَدَ الْطَيْرُ فَقَالَ مَا لِيَ لَا أَرَى الْهَدْيَ أَمْ كَانَ مِنَ الْغَايِبِ﴾ ﴿٢٠﴾ باسی سوله‌مان (عليه السلام) دەکات: واتە: چاوی بە باندەکان دا گیرا (سوپایەکی هەبوو لە باندە، دیارە کاری تایبەتی پێ سپاردوون) فەرمووی: بۆچی پەپوسلیمانە نابینم؟ یاخود هەر لیڤە نیە، (واتە: لە باندەیهکی دیکە گیراوه، یاخود دوورە، یان هەر ئامادهی ئێره نیە؟) دیارە دوايش بەسەرھاتەکە گیراوه تەوه، کە ئەو هودھودە دەلی: من لە سەبەء بووم، هەوائی راستم بۆ هیناوی، گرنگ ئەوهیه لیڤە دا سوله‌مان تەنانت بە باندەیه کیش، کە ئەوی ئاماده نەبوو زانیویەتی، دواي ئەوهی کە پشکنیویەتی و چاوی گیراوه، خۆی راستەوخۆ، یاخود لە ڕێی کەسانێکی تایبەتەوه، گرنگ ئەوهیه بە ئاماده نەبوونی ئەو پەپوسلیمانە زانیوه.

٢- ئەم فەرموودەیه‌ش لەوبارە وه دێنینه‌وه: (عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ "مَرَّ عَلَى صُبْرَةِ طَعَامٍ، فَأَدْخَلَ يَدَهُ فِيهَا، فَتَأَلَّتْ أَصَابِعُهُ بَلَاءً، فَقَالَ: "مَا هَذَا يَا صَاحِبَ الطَّعَامِ؟" قَالَ: أَصَابَتْهُ السَّمَاءُ يَا رَسُولَ اللَّهِ، فَقَالَ: أَفَلَا جَعَلْتَهُ فَوْقَ الطَّعَامِ، كَيْ يَرَاهُ النَّاسُ؟ مَنْ غَشَّ فَلَيْسَ مِنِّي) (أَخْرَجَهُ مُسْلِمٌ بِرَقْم: (١٠٢)، ئەبو هورەیره (خوای لێی رازی بێ) دەگیرێتەوه، دەلی: پێغه‌مبەر "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ڕۆژێک بەلای کۆمەڵە خواردنێک دا (کە مەبەستی: دەغلە (گەنم، جۆ) کە دیارە هەڵدراوە تەوه، وەك چۆن لەسەر (جۆخین) و خەرمان هەڵدەردرێتەوه، دیارە کابرا کۆ دەغلیکی لەوی بوو) پێغه‌مبەر "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" دەستی بردە نیوی، کاتیکی دەستی برد، پەنجەکانی تەر بوون، فەرمووی: ئەو خاوەنی ئەم دەغل و گەنم! ئەمە چییە؟ ئەویش گوتی: ئەو پێغه‌مبەری خوا! "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ئەوه باران لییداوه، پێغه‌مبەری خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ"

فهرمووی: ئه دى بۆچى ئه و ده غله تهرهت نه ده خسته سه ره وه، تاكو خه لك بيبينى؟
 (چونكه خه لك به حيسابى گه مى وشك لىي ده كړى و نازانى نيوه كه ي گه مى تهره،
 وهك چون جارى وايه كابرايهك كاكله گويز داده نى ئه وهى ديوى كړپاره، زور
 جوانه، به لام هى لاي خوئ هه مووى ورتكه و پرتكه يه، يان ميوه ي جوانى پيشان
 ده دات و دوايى له جوړيكي ديكه ي ده داتى) بويه پيغه مبه رى خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ
 وَسَلَّمَ" ليره دا فهرمووى: (مَنْ غَشَّ فَلَيْسَ مِنِّي) ههركه سيك غه ش بكات (واته:
 خيانهت و فيل بكات) له من نيه، واته: له وسيفه ته دا، با خوئ به شويته و تروى
 من و په پره وى من و ئومه تى من نه زانى نهك له هه موو شتيكدا، دياره كه سيك
 له هه موو شتيكدا غه ش بكات، به ته ئكيد ماناى وايه له هه موو شتيكدا
 په يوه نديى به پيغه مبه ره وه نيه!

حه و ته م: سوور بوون له سهر پاراستنى مال و سامانى گشتى:

يه كيكي ديكه له ئاكاره كانى كاربه دهستان و حوكمړانان، ئه وه يه، كه به ته نگ مال و
 سامانى خه لكه وه بن، مال و سامانى خه لك، به هى خويان و كور و بنه ماله و خزم و
 كهسو ده ست و پيوهنديان نه زانن، مال و سامانى خه لك به هى خه لك بزنان، خو شيان به
 نه ميندار بزنان، جگه ئه و نه ندازه يه، كه به شيوه ي ره سمى و ياساى ده يان دريستي،
 ئه وى ديكه هه مووى له خويان و له ده ورو به ريانى به قه ده غه بزنان، نهك پييان و ابى، ئه وه
 غه نيمه ته و له خه لكيان گرتوه، ده سكه و تيكه و كه و توتته ده ستيان و (شاپو گوپى پى لى
 بدهن)، وهك له م نايهت و فهرمايشته وه دياره:

۱/ خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) له سووره تى (الفرقان) نايه تى (۶۷) دا ده فهرموى: ﴿وَالَّذِينَ
 إِذَا أَنْفَقُوا لَمْ يُسْرِفُوا وَلَمْ يَقْتُرُوا وَكَانَ بَيْنَ ذَلِكَ قَوَامًا﴾ واته: (به بنده كانى
 خواى به به زه يى) ئه وانن، كه كاتييك كه ده به خشن و مال و سامان خه رج ده كه ن،
 نه زنده رويى ده كه ن و، نه چرووكيى و ده ستقوو چاندينش ده كه ن، به لكو له و نيوانه دان،
 (نه ده ستبلا و ن و نه چنگ قووچاون، به لكو له شويى خوياد و به نه ندازه ي خوئ
 خه رج ده كه ن).

٢/ لهو باره‌شه‌وه با ئهو فهرموده‌یه بێنن: ﴿عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ": «إِنَّ اللَّهَ يَرْضَى لَكُمْ ثَلَاثًا وَيَكْرَهُ لَكُمْ ثَلَاثًا فَيَرْضَى لَكُمْ أَنْ تَعْبُدُوهُ وَلَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا، وَأَنْ تَعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا، وَيَكْرَهُ لَكُمْ قِيلَ وَقَالَ وَكَثْرَةُ السُّؤَالِ وَإِضَاعَةُ الْمَالِ»﴾ (أخرجه أحمد برقم: (٨٧٨٥)، ومسلم برقم: (١٧١٥))، واته: خوا، سی شتی بو ئیوه له لا په‌سه‌ندن، سی شتیشی له لا ناپه‌سه‌ندن: رازییه لیتان، که بیپه‌رستنو، هیچ شتیک نه‌که‌نه هاویه‌شی، ده‌ست به‌ ریسمانی خوا بگرن و په‌رته‌وازه نه‌بن، پیشی ناخۆشه بو ئیوه: گوتراو گوتی: (به‌ دواي قیل و قال که‌وتن)، زۆر پرسیار کردن، مال به‌ هه‌ده‌ردان.

٣/ کۆتا فهرماشت لهو باره‌وه ئه‌وه‌یه، که پیغه‌مبه‌ر "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ده‌فه‌رموی: (مِنْ أَخْوَنِ الْخِيَانَةِ تِجَارَةُ الْوَالِي فِي رَعِيَّتِهِ) (أخرجه الطبراني في مسند الشاميين برقم: (١٣٢٣)، وَحَسَنُ السَّيُوطِي، وَلَكِنْ ضَعَّفَهُ الْأَبْنَانِي فِي ضَعِيفِ الْجَامِعِ برقم: (٥٢٨٠))، واته: خراپترین جوړی ناپاکیی، بازرگانی کردنی حوکمرانه له مال و سامانی میلله‌ت دا. ده‌لیم: به‌ داخه‌وه سیاسه‌مه‌دارانی ئیستا به‌شیکیان بوونه بازرگان، کاتیك سیاسه‌مه‌دارو حوکمرانیش ده‌بیته بازرگان، بازار بو خۆی قورخ ده‌کات و زولم له خه‌لك ده‌کات و بژیویی خه‌لك به‌ده‌ست خۆیه‌وه ده‌گری و له‌به‌رانبه‌رکړینی ئیراده‌یان دا، (قوت لا يموت)یان پێده‌دا!! که ئه‌وه پیغه‌مبه‌ری خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" به‌ پیست‌ترین جوړی خیانه‌تی له قه‌لهم داوه.

که‌واته: کاتیك حوکمران له جیاتی به‌ته‌نگ موټک و سامانی گشتیه‌وه بوون و پارێزگاریی لیکردنی، به‌ پیچه‌وانه‌وه ته‌ماع له مال و سامانی کۆمه‌لگا ده‌کات، ته‌نانه‌ت ته‌گه‌ر له‌ رپی بازرگانیشه‌وه‌بی - که شتیکي ره‌وايه - ئه‌وه به‌ ناپاک (خائن) و موخه‌ننه‌ت داده‌نری به‌رانبه‌ر به‌خه‌لك و کۆمه‌لگا، به‌لام ئه‌دی ته‌گه‌ر به‌ نوێژی نیوه‌رۆ ده‌ست به‌سه‌ر موټک و سامانی گشتیدا بگریو، هه‌تا بنانگویی به‌ دزی و گه‌نده‌لیدا بجیته‌ خوار، وه‌ک له هه‌ندیک به‌رپرس و حوکمرانی ئهم رۆژگاره‌ی ده‌بینن؟! دیاره ئه‌وه پێویستی به‌ پێناسه‌یه‌کی تایبه‌ت ده‌کات!

هه شتم: خوښه شاردنه وه له خهك و جه ماوهر:

ئوه كه كاربه دهست و هوكمپرانان، هه مېشه له نيو خهكدا بنو، ناگيان لييان بى و خويان لى نه شاردنه وه، لييان نه چنه (بورجى عاجيه وه)، يه كى ديكه يه له سيفهت و ئاكاره پيوسته كانى كاربه دهست و هوكمپرانانى كوومه لگاي مسولمان، له ههر پيگه و ئاستيكدان بن، به تايبهت مهبهست ليړه دا خو نه شاردنه وه يه له خهكي په ككه و تهو بيهيزو ئاتاج، نه گهرنا، زور كهسى ديكه هه يه، كه بى منه ته له وهى كاربه دهست و هوكمپرانان بيهينى، يان نه بيهينى و هيچ پيوستى پيان نيه، به لام گرنگ نه وه يه بهرپرسان خويان له خهكي ئاتاج و هه ژارو بى دهره تان و په ككه و تهو خاوهن پيداويستى تايبهت و تهوانه نه شاردنه وه، كه به داخه وه زور جاركاربه دهست و هوكمپرانان، دهرگيان ئاوه لايه بو كه سانيك، كه هيچ پيوستيان پيان نيه، به لام دهرگيان داده خن بهرپروى كه سانيكدا كه پيوستيان به هاوكاريانوه له سهريشان پيوسته، كه هاوكاريان بكن و گرفت و كي شه كانيان چاره سهر بكن.

ئجا با لهو باره وه دوو دهقى سوننه تى پيغه مبهرى خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ"

بېينه وه:

١/ پيغه مبهر "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" له يه كيك له فه رمايسته كانى دا ده فرموى: {عَنْ مُعَاذٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ": «مَنْ وَلِيَ مِنْ أَمْرِ النَّاسِ شَيْئًا، فَاحْتَجَبَ عَنْ أُولَى الضَّعْفَةِ وَالْحَاجَةِ، احْتَجَبَ اللَّهُ عَنْهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ»} (أخرجه أحمد برقم: (٢٢٤٢٦) تعليق شعيب الأرنؤوط: صحيح لغيره)، واته: ههركه سيك كاروباريكى مسولمانانى بكه ويته دهست، بهرپرسيه يه كى خهكي پى بسپيرى، كه سانيك كه بيهيزن و، كه سانيك كه ئاتاجن، خويان لى بشاريته وه، ئوه له رۆژى دوايدا خوا (سبحانه وتعالى) خوى لى په نهان دهكات.

واته: وهك چون ئوه دهرگا بهرپروى ئوه جوړه كه سانه دا داده خات، خواش دهرگا بهرپرويدا داده خات و لى ناپرسيتته وه، دپاره بهرپرس، نه گهر تيمانى هه بى، ئوه هه شه يه بهسه بو ئوه وى خوى له خهكي بيهيزو بپچاره و ئاتاج، نه شاريته وه.

۲/ ھەروەھا پێغەمبەری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" لە ھەرمایشتیکی دیکەدا دەفەرموی: (مَا مِنْ إِمَامٍ أَوْ وَالٍ يُغْلِقُ بَابَهُ دُونَ ذَوِي الْحَاجَةِ وَالْخَلَّةِ^(۱) وَالْمَسْكَنَةِ إِلَّا أَغْلَقَ اللَّهُ أَبْوَابَ السَّمَاءِ دُونَ خَاتَمِهِ وَحَاجَتِهِ وَمَسْكَنَتِهِ) (أَخْرَجَهُ أَحْمَدُ بَرَقْم: (۲۲۵۰۹)، وَأَبِي يَعْلَى فِي مَسْنَدِهِ بَرَقْم: (۱۵۶۶) تَعْلِيقُ شُعَيْبِ الأَرْنَؤُوط: صَحِيحٌ لَغِيْرِهِ)، واتە: ھێچ پێشەوايەك نیه، یان ھێچ سەرپەرشتیارێك نیه، كە دەرگای خۆی داخات بەرووی كەسانی خاوەن پێداویستییدا و، كەسانی، كە كەم و كورپیەکیان ھەیە و، كەسانی ھەژارو نەدارن، مەگەر خوا دەرگاكانی ئاسمان بە رووی پێداویستیەكانی و كەموكورپیەكانی و نەدارییەكانی دا دادەخات. (واتە: ئە پۆژی دوايیدا).

بەئێ، بە راستیی خۆشاردنەوێ بەرپرسان لە خەلك و جەماوەر، سیفەتیکی زۆر خراپە، كە بەداخەوێ زۆر لە ھوكمران و كاربەدەستانی ئێم پۆژگارە وان، كەوێك گوتم: كەسانیك كە ھێچ پێویستییان پێیان نیه، ھەموو پۆژێك ھەرموویان لێدەكەن و دەرگایان ئاوەلایە بۆیان، بەلام كەسانیك كە پێویستییان پێیانە: كەسانیکی ئاتاج و ئێقەوماوو بێ دەرەتان، دەرگا بە روویاندا دادەخەن، كە بە تەئكید ئەو سیفەتە، سیفەتی كاربەدەستانی مسوڵمان نیەو، كۆمەلگای مسوڵمانیش، نابێ بە ھوكمرانییتی كاربەدەستییتی ئەو جوۆرە كەسانە رازی بێ!

نۆیەم: داخستنی دەرگای جاسووسی و قسە ھێنان و بردن:

ھوكمران و كاربەدەستی مسوڵمانان، نابێ كەس بەسەر كەسەوێ بكاتە جاسووس و خەلك لەیەك دێدۆنگ^(۲) بكات، بەئێ، بابزانی ھەست و خوستی نیو خەلك چیه؟ بەلام نەچی خەلك ھانیدا لەسەر جاسووسی بەسەر یەكدیەوێ كردن بەناھەق، كە دواپی پیلان و فیل لەدژی یەكدی بگێرن و نەخشەیی خراپ بۆ یەكدی دا بنین و بە غەرەزی شەخصی یەكدی تووشی تەلەو داو بكەن!

(۱) الخَلَّة: الحاجة والفقر. المعجم الوسيط ص ۲۵۳.

(۲) دێدۆنگ كردن: گوماندارو دلخراپ كردن.

با لهو باره وه سه رنجی ئه م ده قانه بدهین:

۱- ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنِهَايَةٍ فَتَبَيَّنُوا أَن تُصِيبُوا قَوْمًا بِجَهَالَةٍ فَتُصْحَبُوا عَلَى مَا فَعَلْتُمْ نَادِمِينَ﴾ (الحجرات، واته: ئەي ئەوانەي ئيماننان هیناوه! ئەگەر فاسقیك (لادهریك) ههوالیكی بۆ هینان، روونی بکه نهوه، نهوهك به نه زانیی کهسانیك تووشی گرفت و کیشهیهك بکهن و له سه ره نهوه تووشی په شیمانیی بین. واته: ئەگەر ههوالیكتان پیگه یشت له فاسقیكه وه، به ره له وهی کاری پی بکهن، ساغی بکه نهوه و روونی بکه نهوه. (فاسق هه ره که سیكه فه رزیک بچوینی، یان قه ده غه یهك بشکینی) و هه ره که سیك گونا هیکی گه وه ره بکات، پیی فاسق ده بی، ئەدی که سیك، که زه م و غه ییه تی مسولمانان ده کات و نانی راپۆرت نووسین له سه ره خه لک ده خوات!! به ته تکیده نه وه ش فاسقه، ئەگەر له فاسقیش خراپ تر نه بی!، که واته: ئەو جوړه که سانه، نابی هه واله که یان به بی قه ییدو شهرت یه که سه ره وه ر بگیری ئەگەر گریمان له ده زگایه کی هه والگریی و زانیاریشدا دانراین، به لکو پیویسته هه واله که ساغ بکریته وه.

۲- له سووره تی (النمل) له نایه تی (۲۲) دا (هود هود) به سوله یان ده لی: ﴿...وَجِئْتُكَ مِنْ سَبَإٍ بِنِهَايَةٍ﴾ (واته: له سه به نهوه هه والیکی جیی دلیاییم بۆ هیناوی. واته: هه والیکی ریک و راستم بۆ هیناوی، به لام نایا سوله یان (علیه السلام) به و قسه یه ی هود هود، یه که سه ره قه ناعه ت ده کات؟ نه، به لکو ده لی: ﴿سَنَنْظُرُ أَصَدَقْتَ أَمْ كُنْتَ مِنَ الْكَاذِبِينَ﴾ (ته ماشا ده که یان بزانی راست کردوه، یا خود له دروزنانی؟ واته: تو که هه واله که ت بۆ هیناوی، بی قه ییدو شهرت وه رینا گرین، به لکو ساغی ده که یه نه وه به شیوازی تاییه تی خۆمان، بزانی نه وه هه واله راسته، یان نا؟ ئنجا ئەگەر هه واله که هه لکه بی، نابی هیج نه بجام گیری که یه له سه ره بکری، نه ک وه ک ئیوه: هی واهیه چوار سال گه راوه، به راپۆرتی درۆو جاسووسی و به پیلان و فیل بۆ دانران، له لایه ن که سیكه وه، که غه ره زی شه خصیی هه بووه، دوا یی گوتوویانه: هیچت له سه ره نیه! که بیگومان غه درو سته م و غه ش و ناپاکییه که لکه خه لک و میله تدا، به لکو جاری واهیه، که غه ره زی شه خصییش

نیەو، ھەر تەصفیە حیساباتی حیزبییە، یاخود ەك دەلێن: شەر بە کۆنە قین دەکری، کابرا رقیان لیبوو ەبەر ئەوەی لە رۆی ئایدۆلۆژییەو ەگەڵیان نەبوو، یاخود مەترسیی داھاتوو، یان لیبی ھەبوو، یاخود ەبەر ئەوەی رقیان لەو بەرنامەو رێبازە بوو، کە ئەو شەخسە ھەیبوو، ھەر ەبەر ئەوە تووشی گرتن و ناردەتیان کردو، بێ ئەوەی کە ھیچ بەلگە و ئیسپاتیکی لەسەربێ، پیغەمبەری خواش "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" لەوبارەو ەفرمایشتی زۆرن، بۆ وینە:

٣- يَهْ كَيْكَ لَه فەرمايشتەکانی ئەمەيە: (لَا يُبَلِّغُنِي أَحَدٌ مِنْ أَصْحَابِي عَنْ أَحَدٍ شَيْئًا، فَإِنِّي أَحِبُّ أَنْ أُخْرَجَ إِلَيْكُمْ وَأَنَا سَلِيمُ الصَّدْرِ) (أَخْرَجَهُ أَحْمَدُ بَرَقْم: (٣٧٥٩)، تعليق شعيب الأرناؤوط: إسناده ضعيف بهذه السياقة ولبعضه شواهد، وَأَخْرَجَهُ أَبُو دَاوُدَ بَرَقْم: (٤٨٦٠)، وَالتِّرْمِذِيُّ بَرَقْم: (٣٨٩٦) تحقيق الألباني: ضعيف الإسناد، لكن الشطر الثاني منه في القسمة صحيح)، واتە: با ھیچ کەس لە ھیچ کام لە ھاوڵاتنەو، ھیچ شتیەک بۆ نەھینێ، ھیچ ھەوالتیک بۆ نەھینێ، (کە بێتە مایە نیکەرانیم لە ھاوڵە بەرپزەکانم) چونکە من دەمەوی لە حالیکدا، کە دیمە نیوتان، سینەم سەلامەت بێ بەرانبەرتاندا.

٤- لە ەفرمایشتیکی دیکەدا پیغەمبەری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" دەفرموی: {«إِنَّكَ إِنِ اتَّبَعْتَ عَوْرَاتِ النَّاسِ أَوْ عَثَرَاتِ النَّاسِ أَفْسَدْتَهُمْ أَوْ كِدْتَ أَنْ تُفْسِدَهُمْ»} (أَخْرَجَهُ أَبُو دَاوُدَ بَرَقْم: (٤٨٨٨) وأورده الهيثمي في مجمع الزوائد وقال رواه أبو داود وأحمد والطبراني ورجاله ثقات، قال الألباني: صحيح)، واتە: بێگومان تۆ ئەگەر بە دواي عەيب و عاری خەلك بکەوی، تێکیان دەدەي، یان نزیک دەبی کەتێکیان بدەي، بۆچی؟ چونکە: ئەگەر کەسیک زۆر بە دواي عەيب و عاری خەلك بکەوی، ئەوکاتە خەلك پەنگە لەلای ئەو خۆیان چاک و جوان بکەن، لە حالیکدا کە خراپن، بەلام بۆ بەرچاوی ئەو، کە دەزانن چاودیریان دەکات، خۆیان چاک دەکەن! ئنجا بەھەر حال بە دواي عەيبی خەلكدا گەران، شتیکی خراپەو خەلك لە یەکدی دەخاتە گومان و دوودلییەو، بەلام ئەو ھەمووی لە کاتیکیدا، کە ھیچ ھۆکارو پاساوێکی مەنتیقی نەبی، بەلام ئەگەر پاساوێکی ھەبی، ئەو کاتە حوکمەکی

جىايە، ۋەك پىغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" لە فەرمايشىتىكىدا دەفەر موى: {«الْمَجَالِسُ بِالْأَمَانَةِ إِلَّا ثَلَاثَةٌ مَّجَالِسَ: سَفْكُ دَمٍ حَرَامٌ، أَوْ فَرْجٌ حَرَامٌ، أَوْ اقْتِطَاعُ مَالٍ بِغَيْرِ حَقٍّ»} (أُخْرِجَهُ أَبُو دَاوُدَ بِرَقْم: (٤٨٦٩)، وَالْبَيْهَقِيُّ فِي شُعَبِ الْإِيمَانِ بِرَقْم: (٢٠٩٥١) وَضَعَفَهُ الشَّيْخُ الْأَلْبَانِيُّ)، ۋاتە: كۆرۈ مەجلىسە كان ئەمانەتن (ۋاتە: ئەو قسانەى كە تىياندا دەكرىن دەبى پىارىزىن)، جگە لە سى كۆرۈ مەجلىس: كۆرۈ مەجلىسىك كە خوینى حەرامى تىدا پىارىار دەدرى، كە پىرىژرى، (يان باسى قەتلىكى بەناحەقى تىدا دەكرى كە: فلان كەس فلان كەسى كوشت، ئەو ئەمانەت نىەو، دەبى بگەيەنرىتە شوینى خۆى)، يان كۆرۈ مەجلىسىك كە زىنايەكى تىدا بكرى (يان باسى دەستدرىژىيەكى جىنسى تىدا دەكرى كە بەبەلگە دەچەسپى)، يان كۆرۈپك كە باسى لىستاندى مالىكى بە ناحەق، باسى دزىيەك، باسى پىلانزىك دەكرى كە دزىيەك بكرى، مالىك بېردرى. ھەموو ئەوانە پىويستە بە شوینى خۆيان بگەيەندرىن، بۆ ئەۋەى مال و ناموس و نەفسى خەلك سەلامەت و پارىزراۋ بى، ۋاتە: ھوكمپان و كاربەدەستان بۆيان ھەيە، كە چاۋيان ھەبى لە نىو خەلك داۋ ئەو شتانەيان پى بگات، بۆئەۋەى رىگا بگرن لە ئە دەستدرىژى بۆسەر مال و نەفس و ناموسى خەلك، بەلام نەك بۆ ئەۋەى كە يەكدى بە داۋەۋە بگەن و تەلە بۆ يەكدى دابىنن، پاشان كابرا نانى جاسوسى و راپۇرت نووسىن و درۆ و دەلەسە بخوات و بە پەيژەى غەيىەت و زەم كىردن و جاسوسىيدا سەركەۋى، ھوكمپان و كاربەدەستەكەش ئەو كەسەى خۆش بوى، كە زىاتەر ماستاۋى بۆ بىكات و زەم و غەيىەتى خەلكى بۆ بىكات بە ناحەق، چونكە سەرەنجام ئەو ھوكمپان و كاربەدەستە، چۈر دەۋرى دەتەندرى بە كەسانى ماستاۋچىي و خۆرەپىشكەرو بوودەلەو ھىچ لەباراندا نەبوو، بەكەسانىك، كە ھەر رىق و بوغزى دەخەنە نىو دل لەبەرانبەرخەلك و كۆمەلگادا، لەلەيەكى دىكەشەۋە، دىۋاى بۆ دەكەن بە شامى شەرىف و دەلین: خەلك ھەموۋى تۆى خۆش دەۋى! لە ھالىكىدا، كە رەنگە خەلك ھەموۋى نەفرىنى لى بكاو رقى لىيى، پىدەلین: قوربان! خەلك ھەموۋى چەپەلە بۆ تۆ لىدەداۋ تۆى خۆشەۋى، سەرەنجام ئەو ھوكمپانە چەۋاشەدەبى و كەسانى

خراپ لیێ نزیك دەكەونهوهو كهسانی باش و لهباراندا بوو، لیێ دوور دهكەونهوه!
كهسهرههجمی ئهو جوړه كهسانه و ئهو جوړه حوكمرانانەش هەر فهوتان و
سهربهفتهارت چوونه.

دهيم و كووتايي: ريز ليگرتن و هاندانی كهسانی شایسته:

حوكمران و كاربه دهستان پيوسته ريز له كهسانی شایسته بگرن، هانیان بدهن و
زه مینهیان بۆ خوڤش بکهن، كه زیاتر گهشه بکهن و خزمەت بکهن، وهك لهم دهقانهدا
دهردهكهوی:

١/ خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) له سوورپهتی (الكهف) له ئایهتی (٨٨) دا دهفرموی: ﴿وَأَمَّا مَنْ
ءَامَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَهُ جَزَاءُ الْحُسْنَىٰ وَسَنَقُولُ لَهُ مِنْ أَمْرٍ يُؤْتِرُهُ﴾ ﴿٨٨﴾ دواي ئهوهی خوا
(سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) به (ذوالقرنین) رادهگهیهنی، كه ئهوه دهستی تۆمان ئاوه لا
کردۆتهوه، كه چاكه له گهڵ خهلك بکهی، یاخودسزایان بدهی! زولقه پنهین دهئی:
ههركهس ئیمانی ههبی و کردهوهی باش بکات، ئهوه پاداشتی چاکی ههیه له لایهن
خواه، ئیمهش له لایهن خۆمانهوه قسهیهکی ئاسانی بۆ دهکهن. واته: ئهگەر هه
قسهیهکی خوڤش و هاندانیك و دستخوڤشیهك و تهقدیریکیش بی، دریغی ناکهین
له هاندان و پشت گرتیدا بۆ چاکه.

پیغه مبهری خواش "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" له باره ی هاوه له بهریزه کانییهوه (خوا لییان
رازی بی). بهتایبهتی ئهوانه ی كه زۆر لیێ نزیك بوون، شوین دهستیان دیاره به
میژووی ئیسلام و کۆمه لگاوه دهولتهتی ئیسلامیهوه، زۆر ریزو تهقدیری بۆیان
پیشانداده، بۆ وینه:

٢/ له باره ی (أبو بكر الصديق) هوه (خوا لیێ رازی بی)، فرمویهتی: ﴿إِنَّ أَمَنَ النَّاسِ
عَلَيَّ فِي مَالِهِ وَصُحْبَتِهِ أَبُو بَكْرٍ وَلَوْ كُنْتُ مُتَّخِذًا خَلِيلًا لَاتَّخَذْتُ أَبَا بَكْرٍ
خَلِيلًا﴾ { (رواهُ مُسْلِمٌ بِرَقْم: (٦٣٢٠) عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَسْعُودٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ).

واته: بیگومان له نیو كهسانیکدا، كه له ههموو كهس زیاتر چاکیان بهسهر منهوه
ههیه له مائی داو له هاوه لیتی دا، ئهوبه كره، وه ئهگەر من هیچ كهس کردبایه

بە خەلىل، (ۋاتە: كەسىڭ كە لە ھەموو كەسم خۇشتىر بوى) ئەبو بەكرىم دەكرىدە خەلىل. بەلام بىر ھەم ھاۋەلەمە (ۋاتە: كەسىڭ كە ھەموو خۇشەۋىستىيە كەم بۇ ئەۋە، تەنھا خاۋىيە) كەۋاتە: پىغەمبەرى خوا، پاش خوا لە نىۋ ھاۋەلان دا ئەبۇبەكرى ئەھمەمۇيان خۇشتىر ويستۈە. ھەلەتە ئەۋەش ۋەفاۋ پىزانىن ۋە تەقدىرىكى گەۋرەيە لە پىغەمبەرى خواۋە بۇ ئەۋ ھاۋەلە بەرپىزو خۇشەۋىست ۋە دىلۋەزى خۇي.

۳/ دەر بارەي (عمر بن الخطاب) یش (خو لىي پازى بى)، فەرمايشتى زۆرن، لە يەككىيان دا فەرماۋىيەتى: (وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ مَا لَقِيَكَ الشَّيْطَانُ قَطُّ سَالِكًا فَجًّا، إِلَّا سَلَكَ فَجًّا غَيْرَ فَجِّكَ) (أَخْرَجَهُ الْبُخَارِيُّ برقم: (۲۴۸۰)، وَمُسْلِمٌ برقم: (۲۳۹۶))، ۋاتە: سۈيىند بەۋەي گىانى منى بەدەستە ھىچ كاتى شەيتان نەگەيشتۈتە تۆ (ئەي عومەر)، كە رىگايەكت گرتىي، مەگەر شەيتان رىيەكى دىكەي گرتۈە، غەيرى رىي تۆ. ۋاتە: نەيۋىراۋە بە رىگاي تۆدا يىتۈ لىت ترساۋە.

۴/ دەر بارەي (عثمان بن عفان) (خو لىي پازى بى)، رۆژىك پىغەمبەرى خوا "صلى الله عليه وسلم" لە سەر بېرىك دانىشتۈەۋە لاقى پىدا شۆر كىرۋەتەۋە ۋە نەعلەكانىشى داۋن بەيىلال، ۋە پىي فەرماۋە: ھەركەسىڭ پىي گەيشتى، مۆژدەي بەھەشتى پىي بدەۋ با يىتە ژور، ئىجا كاتىك عوسمان دى پىغەمبەرى خوا "صلى الله عليه وسلم" دەفەرماۋى: (أُذِّنْ لَهُ وَبَشِّرْهُ بِالْجَنَّةِ، عَلَى بُلُوَى تُصِيبُهُ) (أَخْرَجَهُ الْبُخَارِيُّ برقم: (۳۶۷۴)، وَمُسْلِمٌ برقم: (۲۴۹۳))، ۋاتە: مۆلەتى بدە، بايىتە ژور، مۆژدەشى بدەيە بەبەھەشت، لەگەل بەلاۋ نارەھەتتەيەكدا، كە تۈۋشى دى. ئەۋە بوو كە بە مەزئومى شەھىد كرا (خو لىي پازى بى).

۵/ لەبارەي (علي بن أبي طالب) ۋە (خو لىي پازى بى): (عَنْ سَهْلُ بْنُ سَعْدٍ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ يَوْمَ حَيْبَرٍ: لَأُعْطِينَ هَذِهِ الرَّأْيَةَ رَجُلًا يَفْتَحُ اللَّهُ عَلَى يَدَيْهِ، يُحِبُّ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيُحِبُّهُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ) (أَخْرَجَهُ الْبُخَارِيُّ برقم: (۲۹۴۲)، وَمُسْلِمٌ برقم: (۲۴۰۶))، ۋاتە: سەھلى كورى سەعد دەگىرپىتەۋە: پىغەمبەرى خوا "صلى الله عليه وسلم" رۆژى خەيىر فەرماۋى: ئەم ئالايە دەدەمە دەست پىاۋىك، كە خوا لەسەر دەستى ئەۋ، دەرۋازەي ئەم قەلایە مان بۇ دەكاتەۋە (دىارە قەلایەك بوۋە

لییان عاصی بووه، که خواو پیغه‌مبه‌ری خوای خوش دهوین، خواو پیغه‌مبه‌ری خوایش ئه‌ویان خۆشده‌وی، ئنجا دواایش ئالایه‌که ده‌داته ده‌ست‌عه‌لی کوری ئه‌بو تالیب (خوا لێی رازی بی).

٦/ ده‌باره‌ی دایکی ئیمانداران (عائشة) هاوسه‌ری به‌پێزی فه‌رموویه‌تی: (وَإِنَّ فَضْلَ عَائِشَةَ عَلَى النِّسَاءِ كَفَضْلِ الثَّرِيدِ عَلَى سَائِرِ الطُّعَامِ) (أَخْرَجَهُ الْبُخَارِيُّ بِرَقْم: (٣٧٧٠)، وَمُسْلِمٌ بِرَقْم: (٢٤٤٥))، واته: چاکیی عائیشه به‌سه‌ر ئافره‌تانی دیکه‌وه، وه‌ک په‌سندیی خواردنی (ثرید) وایه به‌سه‌ر جو‌ره‌کانی دیکه‌ی خواردن دا. که دیاره‌ عه‌ره‌ب خواردنی (ثرید) - که ئیمه‌ تشریب یان تیگوشینی پی‌ ده‌لێن - زۆر پی‌ خۆشه، یان دیاره‌ ئه‌و کاته (ثرید) به‌ شیوه‌یه‌کی تایبه‌ت سازکراوه، نه‌ک به‌و شیوه‌یه‌ی، که ئیستا هه‌یه‌و باوه.

٧/ ده‌باره‌ی (خالد بن الولید) (خوا لێی رازی بی)، فه‌رموویه‌تی: (نِعْمَ عَبْدُ اللَّهِ خَالِدُ بْنُ الْوَلِيدِ سَيْفٌ مِنْ سَيُوفِ اللَّهِ) (أَخْرَجَهُ التِّرْمِذِيُّ بِرَقْم: (٣٨٤٦) وَقَالَ: حَسَنٌ غَرِيبٌ، وَالْشَيْخُ الْأَلْبَانِيُّ: صَحِيحٌ)، واته: باشت‌ترین به‌نده‌ی خوا، خالیدی کوری وه‌لید، شمشیریکه‌ له‌ شمشیره‌کانی خوا. وه‌ک ده‌بینین پیغه‌مبه‌ری خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" هانی هاوه‌لائی به‌پێزی خۆی داوه‌و ستایشی کردوون و له‌سه‌ر کرده‌وه‌ باشه‌کانیان و خه‌سه‌له‌ته‌ په‌سنده‌کانیان و هه‌لویسته‌ جوامیره‌کانیان ته‌قدیری کردوون، تا‌کو به‌رده‌وام بن و باشت‌یش بن.

برگه‌ی دووهم: ئه‌ده‌ب و ره‌وشته‌ به‌رزه‌کانی خه‌لک له‌ گه‌ل

حوکمران و کاربه‌ده‌ستان دا: وه‌ک چۆن حوکمران و کاربه‌ده‌ستان، که له‌ ده‌ خالی رابردوودا باس‌مان کردن، له‌سه‌ریان پێویسته‌ خۆیان به‌کۆمه‌لێک خه‌سه‌له‌ت و ره‌وشت و به‌های به‌رز پراژینه‌وه‌و به‌و ره‌وشته‌ به‌رزانه‌ مامه‌له‌ له‌گه‌ل خه‌لک و کۆمه‌لگادا بکه‌ن، خه‌لک و کۆمه‌لگاش به‌هه‌مان شیوه، له‌به‌رانه‌به‌ردا له‌سه‌ریان پێویسته‌ کۆمه‌لێک ره‌وشتی به‌رز و جوان و ئاکاری په‌سه‌ند په‌چاو بکه‌ن، بۆ مامه‌له‌ کردنیان له‌گه‌ل حوکمران و کاربه‌ده‌ستاندا، که پێم وایه‌ ئهم پێنجه‌ بنه‌ره‌تییه‌کانیان:

یه کهم: گوپرایه لئی و فرمانبریری له باز نهی شهریه تدا:

خه لک و کومه لگا و هاوولاتیان، پیویسته گوپرایه ل بن فرمانبر بن بو کاربه دهستانی خویان، هه لبه ته له جوغز و باز نهی شهریه تدا، وه ک پیشتتر له کاتی توویننه وهی بنه مای هه شته م دا به دریژیی باسما کرد.

ئه مهش چهند ده قیکی شهریه ت لهو باره وه:

۱- خوی بهرزو مهزن کومه لگای مسولمانانی دواندوهو، فرمانبریه تی: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِيَ الْأَمْرِ مِنْكُمْ...﴾ (النساء) واته: ئه ی ئه و که سانه ی ئیمانان هه یه! فرمانبریری خوا بکه ن و فرمانبریری پیغه مبه ر بکه ن، وه ی کاربه دهستانی که له خوتانن.

۲- پیغه مبه ری خواش "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" له فرمانبریریکی دا فرمانبریه تی: (السَّمْعُ وَالطَّاعَةُ عَلَى الْمَرْءِ الْمُسْلِمِ فِيمَا أَحَبَّ وَكَرِهَ، مَا لَمْ يُؤْمَرْ بِمَعْصِيَةٍ فَإِذَا أُمِرَ بِمَعْصِيَةٍ فَلَا سَمْعَ وَلَا طَاعَةَ) (أَخْرَجَهُ الْبُخَارِيُّ بِرَقْم: (۷۱۴۴)، وَمُسْلِمٌ بِرَقْم: (۱۸۳۹))، واته: ئینسانی مسولمان گوپگرتن و به قسه کردن (بیستو فرمانبریری کردن) ی له شتی کدا، که هزی لیده کاو، له شتی کیشدا که هزی لیئاکا، له سه ری پیویسته، مه گهر فرمانی پی بکری به سه ریچی (خوا)، ئنجا نه گهر فرمانی پیکرا به سه ریچی، ئه وه نه گوی ده گریو، نه جیبه جیش ده کا. یانی: ئه و کاته بیستو به قسه کردنی، نه ک ههر له سه ری پیویست نیه، به لکو بوشی دروست نیه.

۳/ له فرمانبریریکی دیکه دا پیغه مبه ری خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" فرمانبریه تی: ﴿إِنْ أُمِرَ عَلَيْكُمْ عَبْدٌ مُجَدَّعٌ {حَسِبْتُهَا قَالَتْ أَسْوَدٌ} يَقُودُكُمْ بِكِتَابِ اللَّهِ تَعَالَى فَاسْمَعُوا لَهُ وَأَطِيعُوا﴾ (أَخْرَجَهُ مُسْلِمٌ بِرَقْم: (۱۸۳۸))، واته: ئه گهر کویله کی کونه لووت فش (یان لووت پراو، یان که مه ندام)^(۱) کرایه بهرپرستان (راویه که ده لی: پیم وایه گوتی: "دیاره راویه که ئه وه ی، که له پیغه مبه ری خوا "صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" بیستوویه تی ئافره ت بووه " نه گهر رهش پیستیش بوو) مادام به کتیبی

(۱) المعجم الوسيط، ص ۱۱۰.

خوا سەرپەرشتیتان بکات، گوێی بۆ بگرن و فەرمانبەریی بۆ بکەن. واتە: کاربەدەست، ئەگەر ڕەش پێست بێ، ئەگەر کۆیلە بێ، ئەگەر نووسانییەکیشی هەبێ، مادام پابەند بێ بە شەریعەتی خواوە، پێویستە ڕیزی لێبگیرێ و، ئەرکی گوێڕایەڵیی و بەقسەکردنی لەگەڵدا جێبەجێ بکری.

دووهم: ڕیزو حورمەت لێگرتن و پشتگیریی کردنی:

خەسلەتی دووهم، کە لەسەر خەڵک و کۆمەڵگا پێویستە بەرانبەر بە حوکمران، ئە خۆیانیدا بەیئەندە دی و خۆیانێ پێ برازێننەوه، بریتیە لە: (ڕیز و حورمەت لێگرتن و پشتگیریی کردن) خەڵک و کۆمەڵگا پێویستە ڕیز و حورمەت لە حوکمرانەکانی خۆیان و پەرسەکانیان بگرن و، پشتگیرییان بکەن، بۆ شتی حەق چەسپاندنی دادگەریی و لابردنی ستم و شتی خراپ، وەك ئەم دەقەنەدا دەرەدەکەوی:

١- خۆی گەورە بە پێغەمبەری کۆتایی "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" دەفەرموێ: ﴿إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَهِيدًا وَمُبَشِّرًا وَنَذِيرًا﴾ ﴿٨﴾ لَتُؤْمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَنُعَزِّرُوهُ وَنُقْضِيَهُ وَنُفَعِّقُوهُ بِكُفْرَةٍ وَاصِيلًا ﴿٩﴾ واتە: ئێمە تۆمان ناردووە، کە چاودێر بێ بەسەر خەڵکەوه، وە موژدە دەر و ترسێنەر بێ، تاكو بپروا بێنن بە خواو بە پێغەمبەرەكە و، ڕیزی لێبگرن (یاخود: سەری بخەن) و^(١) بەمەزنی بگرن، وە بەیانیان و ئیواران خوا بە پاك بگرن.

٢- هەروەها لە سورەتی (الأعراف)دا فەرموویەتی: (... فَأَلْذِذْكَ أَمْتُوا بِهِ وَعَزَّرُوهُ وَنَصَرُوهُ وَاتَّبَعُوا النُّورَ الَّذِي أُنْزِلَ مَعَهُ أُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ) ﴿١٥٧﴾ واتە: ئەوانە کە ئیمانێان پێ هێناوه، (واتە: بە پێغەمبەری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" وە یارمەتییان داوه و پشتیان گرتووه و سەریان خستووه و شوێن ئەو ڕووناکییە کەوتوون، کە ئە گەلێ نێردراوه، ئا ئەوانە سەرفرازن.

(١) المعجم الوسيط، ص ٥٩٨.

۳- پيغەمبەرى خواش "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" فەرموويەتى: ﴿إِنَّ مِنْ إِجْلَالِ اللّٰهِ عَزَّ وَجَلَّ إِكْرَامَ ذِي الشَّيْبَةِ الْمُسْلِمِ وَحَامِلِ الْقُرْآنِ غَيْرِ الْغَالِي فِيهِ وَلَا الْجَافِي عَنْهُ وَإِكْرَامَ ذِي السُّلْطَانِ الْمُقْسِطِ﴾ (أخرجه ابنُ أَبِي شَيْبَةَ برقم: (۳۲۵۶۱)، وأبو داود برقم: (۴۸۴۳) قال الشيخ الألباني: حسن)، واتە: لە رێژ لێگرتن و بەگەورە گرتنى خوايە، کە رێژ بگيرى لە مسوولمانى سەرسپى (واتە: مسوولمانىک کە کەتۆتە تەمەنەو) و ھەلگري قورئان، کە نەتييدا زۆر رۆچوو و تىيپەپاندو، نە خۆى لى دوور گرتو (واتە: کەسيک، کە بەراستى قورئان ھەلدەگري و چاک لى تىيگەيشتو و پىوھى بابەندەو تىيدا تووشى تىپەپاندن و بەزايەدان نەبوو) وە (لە رێژلێگرتنى خوايە) رێژگرتن لە حوکمرانيکى دادگەر.

۴- خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) لە سوورەتى (الحجرات) لە نايەتى (۲) دا بە ئيمانداران دەفەرموى: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَرْفَعُوا أَصْوَاتَكُمْ فَوْقَ صَوْتِ النَّبِيِّ وَلَا تَجْهَرُوا لَهُ بِالْقَوْلِ كَجَهْرِ بَعْضِكُمْ لِبَعْضٍ أَن تَحْبَطَ أَعْمَالُكُمْ وَأَنتُمْ لَا تَشْعُرُونَ﴾ واتە: ئەى ئەوانەى پراواتان ھيئاو! دەنگى خۆتان بەسەر دەنگى پيغەمبەردا بەرز مەکەنەو، بەدەنگى بلند مەيدوين، وەک لەگەڵ نيو خۆتاندا قسەدەکەن، نەوێک کردووە کانتان ھەلبوەشێنەو، بى ئەوھى ھەستى پى بکەن، ديارە لێردا بەو جوړە رێژ لێگرتنى پيغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" تايبەتە بەوھو، بەلام بە تەئکيد ئەوانەش کە دەورى پيغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" دەبين لە نيو مسوولماناندا، ئەوانيش پيوستە لەقەدەر خويان ھەمان ئەو رێژەى، کە لە پيغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" دەگيرى، ئەوانيش لەقەدەر خويان رێزيان لى بگيرى و، دەنگيان بەسەر دەنگدا ھەلنەھيندر، بەو شيوازە، کە ھاوھەلانى رێزيان لە پيغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" گرتو، مسوولمانان رێژ لە حوکمران و کارەبەدەستان و قسە رويشتوانى خويان بگرن، مادام لەسەر رێى پيغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ديارە ھى پيغەمبەرى خوا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" لە قەدەر خۆى و ھى غەيرى پيغەمبەرى خواش، ھەر کەسە لەقەدەر خۆى .

سَيِّئِهِم: دَلْسُوزِي و بەتەنگەوہ بوون:

سېفەتێکی دیکەى خەڵکی موسوڵمان لەگەڵ کاربەدەستان و حوکمرانانیدا، ئەوہیە کە بۆیان دَلْسُوز بِن و بەتەنگیانەوہ بِن و پەرۆشیان بِن، وەك ئەم فەرموودەییەى پێغەمبەرەى خوا دا "صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" دیارە، کە فەرموویەتى: ﴿الدِّينُ النَّصِيحَةُ﴾، قُلْنَا لِمَنْ؟ قَالَ: «لِلّٰهِ وَلِكِتَابِهِ وَلِرَسُولِهِ وَلِأَئِمَّةِ الْمُسْلِمِينَ وَعَامَّتِهِمْ» ﴿أَخْرَجَهُ مُسْلِمٌ بِرَقْم: (٢٠٥)﴾، واتە: دین بریتىە لە ئەصیحەت، (لێرەدا مەبەست لە دین، دینداریى یەو (نصیحة)ش یانى: دَلْسُوزی) گومان: بۆکى؟ فەرمووی: دَلْسُوزی بۆ خواو، بۆ کتیبى خواو، بۆ پێغەمبەرەکەى، بۆ پیشەوایانى موسوڵمانان و، بۆ موسوڵمانان بەگشتى.

وشەى: (النصیحة) جارێکی دیکەش گوتوومانە: لە کوردەواریى خۆماندا دەلێن: ئەصیحەتى کرد، واتە: ئامۆژگاریی کرد، بەلام لە راستیدا ئامۆژگاریی (موعظە)یە، کە بەشیکی لە (النصیحة)، چونکە (نصیحة) واتە: دَلْسُوزی، ئنجا تۆ کەسێک کە بۆی دَلْسُوزی، دیارە لە شوێنى خۆیدا ئامۆژگاریی دەکەى، بەلام دَلْسُوزی تەنیا بریتى نیه لە ئامۆژگاریی کردن و، ئامۆژگاریی بەشیکی لە بەشەکانى دَلْسُوزی، چونکە لە پێناسەى (النصح) دا (راغب الأصفهاني) دەلێ: (النصح تحریر فعل أو قول فيه صلاح صاحبه وناصح العسل خالصه)^(١) واتە: (النصح) بریتىە لە لێخەفتان لە قسەیهک، یان کردەوہیهک کە قازانجى خاوەنەکەى تێدا یە (هەر کردەوہیهک قازانجى خاوەنەکەى تێدا بێ تۆ لێى بچەفتی، کە ئەو قسەیه بکات، یان ئەو کردەوہیه بکات، یان ئەو قسەوکردەوہیهى لەگەڵدا بکری، ئەو دَلْسُوزیت بۆ نواندووە)، دەشگوتری: (ناصح العسل خالصه) یانى: هەنگوینی ساغ و بێ غەش.

چوارم: بهنرمی و لیزانانه دواندن:

پیویسته هاوولا تییان و خه لک و کومه لگا، بهنرمی و به لیزانانه کار به دهستانی
خویان بدوینن، وهک لهم دهقانه دا دهرده کهوی:

۱- خوا دهفهرموی: ﴿إِنَّ الَّذِينَ يُنَادُونَكَ مِنَ وَرَاءِ الْحُجُرَاتِ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ

﴾ الحجرات، وهک له هوئی هاتنه خواره وهی شه نایه تانه دا هاتوه: رُوژیک کومه لیک

هاتن بۆ خزمهت پیغه مبهری خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" به بی مهویدو یه کسه
بانگیان کرد: (يَا مُحَمَّدُ أُخْرِجْ إِلَيْنَا)^(۱)، واته: شهی موحه مه د! وهره ده ری ئیشمان
پیته! خوی پهره دگاریش شه نایه تانه ی نارد هوار: بیگومان شهوانه ی له پشت
ژوره کانه وه (واته: ژووری هاوسهره کانیه وه، که به ته نیشته مزگه وته وه بوون) بانگی
تو ده کهن، زوره یان نافامن، شه گهر سه بریان گرتبایه هتا بۆ خوت ده چووی بۆ لایان،
بۆ شهوان باشتر بوو، خوا لیبوره دی به به زه ییه. که واته: پیویسته بهنرمی
کار به دهستان بدویند ری و ری زیان لی بگیری.

۲- خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) له گپ رانه وهی به سهرهاتی موسا (علیه السلام) و فیرعه ون دا،

کاتی که موسا و هاروونی برای (علیهما السلام) بۆ لای فیرعه ون ده نی ری،
فهرموویته: ﴿أَذْهَبَ إِلَىٰ فِرْعَوْنَ إِنَّهُ طَغَىٰ﴾ ﴿٤٤﴾ فَقَوْلَا لَهُ، قَوْلًا لِّئِنَّا لَعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ أَوْ

يَخْشَىٰ ﴿٤٥﴾ طه، واته: برۆن بوی لای فیرعه ون، یاخی بووه. قسه یه کی نه رمی

له که لدا بکهن، به لکو وه بی ری پیته وه، یا خود بترسی، واته: قسه ی نه رم و نیان و شیوازی
جوان، زیاتر مه زه نشه ی شه دی لی ده کری، که بهو هو یه وه قسه که تان لیوهر بگری.

^۱ عن أبي سلمة بن عبد الرحمن عن الأقرع بن حابس، أنه أتى النبي صلى الله عليه وسلم فقال: يا محمد! اخرج إلينا. فلم يجبه فقال: يا محمد! فإن حمدي زين، وإن ذمي شين، فقال: (ذاك الله). فأنزل الله تعالى: ﴿إِنَّ الَّذِينَ يُنَادُونَكَ مِنَ وَرَاءِ الْحُجُرَاتِ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ﴾. رواه أحمد في المسند (٤٨٨/٣)، والطبراني في جامع البيان (٧٧/٢٦) والطبراني في المعجم الكبير: ٨٧٨، قال مؤلفا (الإستيعاب في بيان الأسباب) ج ٣ ص ٢٦٣: وقتنا، وسنده صحيح. وله شاهد، سنن الترمذي: ٣٢٦٧، والنسائي: ٥٣٥.

٣- ههروهها پیغه مبهري خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" له فهرمايشتيكىدا ده فهرموى: {مَنْ أَرَادَ أَنْ يَنْصَحَ لِسُلْطَانٍ بِأَمْرٍ، فَلَا يُبْدِ لَهُ عَلَانِيَةً، وَلَكِنْ لِيَأْخُذَ بِيَدِهِ فَيَخْلُو بِهِ، فَإِنْ قَبِلَ مِنْهُ فَذَلِكَ، وَإِلَّا كَانَ قَدْ أَدَّى الَّذِي عَلَيْهِ لَهُ} (أَخْرَجَهُ أَحْمَدُ بِرَقْم: (١٥٣٦٩)، تعليق شعيب الأرنؤوط: صحيح لغيره دون قوله : من أراد أن ينصح لسلطان بأمر... فحسن لغيره وهذا إسناد ضعيف، ولكن صححه الألباني في (ظلال الجنة) برقم: (١٠٩٧)، واته: ههركه سيك ويستی دلسۆزی بنوینی بو خاوهن دهسته لاتیك، با به ناشكرا پیی نه ئی، به لكو با دهستی بگریو به په نامه كیی و به جیا پیی بلئ، ئنجا نه گهر لیئ وهرگرت نهوه باشه، نه گهر لیشی وهرنه گرت، نهوه ئهرکی سهر شانی خوی بهرانبهر نه نجام داوه. به لām هه لبه ته جاری واش ههیه كه حوکمرانه كه (فاسق بالجهر) ده بیئت و خراپه و سته مه كه ی دهنگ ده داته وه، نهو كاته حوكمی نهو مه سه لهیه ده گۆپی، به لām به راستیی به شیوه ی په نامه كیی و تایبه تی، نامۆژگاریی كردن و دلسۆزیی بو نواندن، باشترو کاریگهر تره، مه گهر حاله ته كه وایی پیویست بكات ناشكرا بگریو دهنگی لی بهیندری، نهو كاته حوكمه كهی جیایه .

پینجه م: هاوکاری کردنی له چاكه داو گیرانه وهی له خراپه وه له:

خه سه له تی پینجه م و كۆتایی: هاوکاریی کردنی له چاكه دا و گیرانه وهی له خراپه و هه له، نه میش ره وشتیكى دیکه ی بهرزو جوانه، كه ده بیئت هاوولاتیان و خه لك و كۆمه لگا له گه ل کاربه دهستان و حوکمراناندا ره چاوی بکه ن، وهك (أبو بكر الصديق) یه كه مه مین جی نشینی پیغه مبهري خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" دوا ی هه لباژاردنی لهیه كه مه مین وتاریدا گوتی: (أَمَّا بَعْدُ أَيُّهَا النَّاسُ فَإِنِّي قَدْ وُلِّيتُ عَلَيْكُمْ وَلَسْتُ بِخَيْرِكُمْ فَإِنْ أَحْسَنْتُمْ فَأَعِينُونِي، وَإِنْ أَسَأْتُ فَقَوْمُونِي)^(١) واته: پاش ستایش بو خوا ی بهرزو مه زن، نهی خه لكینه! من به سه رتانه وه كراومه سه ره ره شتیارو بهرپرس، به لām له ئیوه باشتو نیم، ئنجا نه گهر چاكه م كرد، هاوکارم بن، نه گهر خراپه م كرد، راستم بکه نه وه.

له كۆتایی نه م توێژینه وشدا ده لیین: وهك ده بینین سیستمی حوکمرانی ئیسلامیی،

(١) السيرة النبوية لابن هشام، ج ٤ ص ٣٩٣.

يەككە ئە تايىبە تەندىيە كانى ئەو دەيە، كە تىككە ئەكەشە ئەگەل رەشت و ئەدەب و بەھا بەرزو پەسەندە كاندا، بۆيە پىويستە ھەركام ئە ھوكمپان و كارىبە دەستان، وە خەلك و ھاوولايىيان، خۇيان بەو ئەدەب و رەشت و بەھا بەرزو جوانانە برازىتنەو، بۆ مامە ئەگەل ئەگەل يەگدا، چونكە ئامانجى ھەموويان: ھوكمپان و كارىبە دەستان و خەلك و كۆمەلگا، برىتيە ئە گوزەراندى ئىيانىكى خواپەسەندانە لەسەر زەوى، كەواتە: دەبى ھەر كاميان دەستبارگرو ھاوكارى ئەوى دىكەبى، ديارە پىشتريش باسماي كەرد، كە بناغەى فيكرىي سىستەمى ھوكمپانىي ئىسلامىي، برىتيە ئە بووناسىي ئىسلامىي و ئىمان و عەقىدەى ئىسلامىي، سىستەمى ھوكمپانىي ئىسلامىي ئەو دوانەو ھەلەدە قولتى، ئىنجا ئەگەر يەككەش پىرسى: ئەدى پەيوەندىي سىستەمى ھوكمپانىي ئىسلامىي ئەگەل خواپەرسىي (عيبادە) دا چىە؟

دەللىن: ئە راستىدا دەولەتدارىي و ھوكمپانىي، جۆرىكەو بەشىكە ئە خواپەرسىي، بە مانا و چەمكى فراوانى خواپەرسىي، وەك خوا (سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) دەفەرموى: ﴿...إِنَّ الْحُكْمَ إِلَّا لِلَّهِ أَمَرَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ

﴾ (يوسف، كە ديارە لەسەر زمانى (يوسف) (عليه السلام) دەفەرموى: ھوكمپانىي، تەنيا ھى خواپە، فەرمانى كەردە تەنيا ئەو بىرستى (واتە: تەنيا كاتىك بەس خوا دەپەرستى، كە تەنيا خوا ھاكىمتان بى و بەس ئەو ھەرام و ھەلاكتان بۆ ديارىي بكات و تەنيا ئەمرو نەھىيتان ئاراستە بكات) ئا ئەو دىندارىي راستەقىنەيە، بەلام زۆرىيەى خەلكى نازان. ھەرودەھا خوا دەربارەى جوولەكەو نەصرانىيەكان فەرمويەتى: ﴿اتَّخِذُوا أَحْبَابَهُمْ وَرَهْبَتَهُمْ أَزْكَاءَ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَالْمَسِيحَ ابْنَ مَرْيَمَ وَمَا أُمُورُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا إِلَهًا وَاحِدًا لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ سُبْحَانَهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ

﴾ (التوبة، واتە: جوولەكەو نەصرانىيەكان، زاناو گۆشەو نشىنەكانى خۇيان كەردە پەرودەگارانى خۇيان لەجياتى خوا، ھەرودەھا مەسىحى كورى مەپەمىشيان كەردە پەرودەگارى خۇيان، ئە ھاكىدا فەرمانيان پى كرابوو، كە تەنيا يەك پەرستراو بىرستى، بىجگە ئەو، ھىچ پەرستراو نىن، پاكىي بۆ خوا لەو دەيەكەنە

هاوبه‌شى، دياره پيشتريش باسان كرد كه (أحمد و الترمذي و ابن جرير) له (عدي بن حاتم الطائي) ده‌گيرنه‌وه، كه كاتيك ده‌چيته خزمهت پيغه‌مبه‌رى خوا "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" و خاچيكي زيوى له‌ملايه، پيغه‌مبه‌رى خواش "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" ته‌م تايه‌ته ده‌خوييسته‌وه ﴿اتَّخَذُوا أَحْبَارَهُمْ وَرُهْبَانَهُمْ أَرْكَابًا مِّنْ دُونِ اللَّهِ﴾ عه‌دي ده‌لى: گوتم: (إِنَّهُمْ لَمْ يَعْبُدُوهُمْ) ته‌وان زاناکان و گوشه‌گيره‌كاني خويانيان نه‌ده‌په‌رست (تيمه ته‌وانمان نه‌ده‌په‌رست!) پيغه‌مبه‌رى خواش "صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ" فه‌رمووى: (بَلَى إِنَّهُمْ حَرَّمُوا عَلَيْهِمُ الْحَلَالَ وَأَحْلَوْا لَهُمُ الْحَرَامَ فَاتَّبَعُوهُمْ فَذَلِكَ عِبَادَتُهُمْ إِيَّاهُمْ) واته: با، ته‌وانه حه‌لايان لى حه‌رام ده‌کردن و، حه‌راميشيان بو حه‌لال ده‌کردن، ته‌وانيش شوينيان ده‌که‌وتن، ته‌وه‌ش خوا په‌رستى و به‌ندايه‌تیی ته‌وان بوو بو ته‌و زانا و راهيبانه‌يان^(١).

له كوتاييدا ده‌ليين: بيگومان بو توژينه‌وه ده‌باره‌ى سيستمى حوكمراينى ئيسلامى (نظام الحكم في الإسلام) لي‌رده‌ا نه‌ها‌توي‌نه‌ كوتايى، به‌لكو جارى ته‌نيا ده (١٠) بنه‌ما گشتى و سه‌ره‌كيبه‌كانيمان خستوونه‌ روو، خوا پشتيوان بى له ته‌وه‌ره‌ى داهاتوودا باسى هه‌رسى ده‌سته‌لا‌ته‌كه‌ى نيوده‌وله‌تى ئيسلامى ده‌كه‌ين: ده‌سته‌لا‌تى ياسادانان، ده‌سته‌لا‌تى جيبه‌جى‌ كردن، ده‌سته‌لا‌تى دادوه‌رى.

له تهره كۆمهله‌يه‌كه‌ن له‌كه‌لتين
Stay in touch on social media
لەن ئێمە بێر مۆڵەت ئامۆشە‌ی

Alibapir

archive.org/details/@alibapir

Alibapir

Google Play App Store

www.alibapir.net

English - عربي - كوردی

Alibapir

Alibapir

كه‌لتی
لە‌كه‌لتی ئامۆشە‌ی ئێمە

Telegram WhatsApp Messenger

لە‌كه‌لتی ئامۆشە‌ی ئێمە

^(١) (المصباح المنير في تهذيب تفسير ابن كثير، ص ٥٦٣.

نهم کتیه

به بهر چوار تهوهره که یه وه لیکولینه وه یه کی نه فاس دریزانه یه له باره ی دهوله تداریه و هوکمرانی یه وه له ئیسلامدا و، وه لایم چنه د پرسیاریکی گرنگی له و باره یه وه گرتوته خو ی:

۱ | ئایا ئیسلام به سروشت دهولت و قهواره ی سیاسیه دهخواری؟

۲ | ئایا تاییه تمه ندیه کانی قهواره ی سیاسیه له ئیسلامدا چیه و چین؟

۳ | ئایا بنه مایه کانی سیسته می هوکمرانی یه ئیسلامیه چهنه د و چوئن؟

۴ | ئایا سی ده سته لاتنه کانی یاسادانان و جیه جیکردن و دادوه ریه له ئیسلامدا چوئن و سنوورو مه لاحتیان چیه و چوئه؟

۵ | ئایا نامسولمانان له دهوله تی ئیسلامیه دا چوئن ته ماشایان ده کری و، چوئن مامه له یان له که لدا ده کری؟

ته مانه و که لیک پرسیارو ئیش کالی دیکه ش له م کتیه دا، وه لام دراونه ته وه و چاره سه ر

کراون.

تافسر پبلشرز
خوسینگی ته فسر
یو پلاوکر منه وه و راگه یاندن
هموین - شه مام دا دکا - ئیز نوین شیری پلاص
Mob: 00964 750 460 51 22
Tel: 0964 750 25 18 138
www.tafseer-pub.com
tafseeroffice@yahoo.com

